КАНДРАТ КРАПІВА

КАНДРАТ
КРАПІВА

*

ЗБОР
ТВОРАЎ
У ПЯЦІ
ТАМАХ

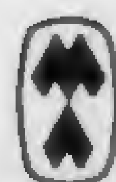

ЗБОР
ТВОРАЎ
У ПЯЦІ
ТАМАХ

ТОМ
4

МІНСК
1975

КАНДРАТ КРАПІВА

АПАВЯДАННІ
ФЕЛЬЕТОНЫ
ПАМФЛЕТЫ
РАМАН

«МАСТАЦКАЯ
ЛІТАРАТУРА»

Бел 2
К 77

К $\frac{0733\text{-}151}{М\ 302(05)\text{-}75}$ 106-75

АПАВЯДАННІ
ФЕЛЬЕТОНЫ
ПАМФЛЕТЫ

ВЯСНА

(Малюнак)

Чырвоная вясна павяла рашучы наступ. Белая зіма здае свае пазіцыі на ўсім фронце, толькі дзе-нідзе, у самых глухіх закутках, замацаваліся яе белыя атрады, але і тыя, бачачы немінучую сваю пагібель, праліваюць раўчукі слёз.

Сонца з самага ранку пачало атаку і прасоўваецца наперад, падымаючыся ўсё вышэй і вышэй. Пад поўдзень яно зойме камандную вышыню і тады — трымайся, белыя атрады!

Пеўні, узрадаваныя прыходам вясны, падднялі такі лямант, што калі заплюшчыць вочы, дык здаецца, што знаходзішся не ў вёсцы, а ў курэчай рэспубліцы. Вось двое з грамадзян гэтай рэспублікі распачалі барацьбу не на жыццё, а на смерць з-за чубатай красуні. Яны абшчыпалі да крыві адзін другому грабяні, і хвасты іх нагадваюць мокрую хвашчанку, але ў абодвух відаць рашучасць — перамога або смерць. А тая, за якую яны біліся,— чарнявая, з высокай моднай зачоскай і з чырвоным, як жар, тва... ці то-бок, грэбенем,— ужо зусім забылася аб дурнях-дуэлянтах. Яна захапілася новым паклоннікам і дарыла яму свае ласкі. Дый было кім захапіцца: гэта быў маладзец у поўным сэнсе гэтага слова — плечы і крылы яго адлівалі золатам, хвост складаўся з выгнутых палосак чорнай варанёнай сталі, а на нагах красаваліся шпоры. Ён падышоў да яе, расшаркаўся, як самы далікатны кавалер, і стаў мармытаць кампліменты.

І не вытрымала жаночае сэрца. Не вытрымала тут жа, на вуліцы, на вачах у публікі.

Нявольнікі зімы — каровы і авечкі — сваім рыканнем і бляяннем таксама даюць знаць вясне аб сваім жаданні вырвацца на волю.

Прыляцелі аб'яднаныя ў прафсаюзы гракі і распачалі гаспадарчае будаўніцтва, дзеля чаго наладжваюць шматлікія сходы і вядуць на іх гарачыя спрэчкі.

Дробнабуржуазная варона зусім абалдзела ад іх лямант у і валтузні і не ведае, якую платформу заняць ёй у адносінах да суседзяў.

Жаваранак з паднебнай высі перадае на зямлю па радыё весткі аб хітрыках нябеснай дыпламатыі.

Працаўнікі зямлі — вераб'і, начытаўшыся за зіму «Беларускай вёскі» і ўявіўшы сабе ўсю важнасць угнаення, горача ўзяліся за веснавую кампанію і старанна разграбаюць гной. А кот Цімох прытаіўся за вуглом і толькі чакае зручнага моманту, каб напасці на іх — сапраўдны Чэмберлен.

Група дзяцей захапілася планам штучнага абваднення: яны адводзяць ваду з ручая на больш высокія пясчаныя месцы. Вынікі не прымушаюць сябе доўга чакаць: зараз жа з'яўляюцца пірагі, бліны і аладкі. Пяцігадовыя і шасцігадовыя грамадзяне на радасці зараз жа пачынаюць гуляць вяселлі. Толькі такія скараспелыя шлюбы рэдка бываюць шчаслівымі: звычайна сямейныя сцэны пачынаюцца зараз жа пасля вяселля, а то часамі і ў самы разгар вяселля, пры гэтым пускаюцца ў ход і пірагі, і аладкі, і ўсе іншыя вынікі меліярацыі. Тут, разумеецца, мацяркі не прапускаюць зручнага выпадку, каб паднесці добры вясельны гасцінец у выглядзе плескачоў па мяккім месцы і маладому, і маладой, і самаму старшаму механіку — свату.

На прызбе Трахімавай хаты адбываецца чарговы жаночы сход. З прычыны добрай пагоды і святочнага дня сход асабліва мнагалюдны і шумны. Таварыш Матрона ўжо прачытала лекцыю аб тым, як трэба саджаць курыцу на яйцы, пры гэтым падкрэсліла, што для таго, каб курыца сядзела акуратна і каб кураняты былі чубатыя, неабходна саджаць курыцу на захадзе сонца, скубці яе за чуб і паказваць ёй фігі. Упамінанне аб фігах навяло таварыша Дароту на думку аб яе двухгадовым Паўлючку. Яна тут жа зрабіла даклад аб тым, які яе Паўлючок разумны і якія хвацкія фігі падносіць ён свайму татку. Павестка дня вялікая і разнастайная, і сход абяцае зацягнуцца да самага вечара.

А вось і сам гаспадар гэтай хаты — Трахім. Дзякуючы святу, ён да звычайнай порцыі сну дабавіў яшчэ

гадзін пяць-шэсць, і дзеля гэтага твар яго не вызначаецца асаблівай свежасцю і прыгажосцю, а па галаве і па барадзе нібы віхор прагуляўся. Яго няхітры гарнітур складаецца са зрэбнай кашулі і шарачковых портак, якія нейкім цудам трымаюцца на адным толькі гузіку. Падцяжкі або большы лік гузікаў у портках лічыцца ў вёсцы «буржуазнымі забабонамі».

Сонца, убачыўшы Трахіма, засаромелася і, як вясковая маладзіца хвартухом, закрылася невялічкай хмаркай. Дый было, напэўна, чаго саромецца, бо калі Трахім павярнуўся тварам да жанок, то дружны рогат быў яму прывітаннем. Ён зразу змікіціў, у чым справа, і, папраўляючы на хаду свой гарнітур, накіраваўся ў хату. Яму таксама прыйдзецца сёння быць на сходзе, але сходы барадатых прадстаўнікоў пачынаюцца шмат пазней, і пытанні на іх абмяркоўваюцца больш сур'ёзныя.

Наогул, з прыходам вясны грамадскае жыццё і барадатых, і безбародых, і двуногіх, і чатырохногіх, і крылатых, і бяскрылых тубыльцаў вёскі надта ажывілася.

1922

ЗДАЎ «АКЗАМІНТ»

Васілька і сам добра не ведаў, калі і адкуль ён з'явіўся на свет, але мама яму казала, што яго прынёс бусел. Той, што зрабіў сабе гняздо на Цімохавай сушні.

Ну і сярдзіты ж быў Васілька на гэтага бусла!

— Каб ты здох праз ноч! Каб табе дзюба адсохла! — бывала кляне ён, як толькі бусел залякоча.

Не за тое сярдзіты быў на бусла, што ён прынёс самога Васільку, але за тое, што за Васількам бусел прынёс яшчэ і Петрыка і Тадорку, якіх Васільку прыходзілася калыхаць і няньчыць.

А Тадорка ж была гэткая нягодная! Як толькі Васілька з Гарбузовых Тацянаю пачнуць гуляць у вяселле, напякуць пірагоў з пяску, накупляюць піва ды гарэлкі, дык Тадорка ніколі не чакае, пакуль яе пазавуць як сваццю ці як дружку, але падпаўзе неспадзеўкі ды заграбе і пірагі, і гарэлку. Яшчэ не такі быў бы жаль, каб яна зрабіла гэта, як людзі, а то раней з'есць пірог, а потым зап'е гарэлкаю.

Ну, хто ж бы сцярпеў гэтакі непарадак? Не цярпеў яго і Васілька, але на яго няшчасце ў Тадоркі было горла, як у добрага пастуха, а слёз, дык, мусіць, па цэлай конаўцы пад кожнай вейкай, і маці заўсёды чула, калі Васілька яе крыўдзіў.

Тады часта здаралася, што разам з Тадоркаю галасіў і Васілька, і можна было падумаць, што там скарэй спраўляюць хаўтуры, а не вяселле.

Акрамя няньчання дзяцей, у Васількі быў яшчэ адзін цяжкі абавязак — штодзень маліцца богу.

— «Рошчую... сушчую... багародзіцу... чавель... і чаем»,— цягнуў ён штодзень за маткаю, стоячы на каленках і не разумеючы ні аднаго слова з таго, што гаварыў.

Прабаваў ён дапытвацца ў маткі, што гэта за «рошчая з сушчаю» і «чавель з чаем», але і яна не ўмела растлума-

чыць яму як след і толькі адказвала, што гэта бог хоча, каб яму так маліліся.

З усіх слоў малітвы яму найболей падабаліся гэтыя незразумелыя «чавель і чаем», бо імі звычайна канчалася яго штодзённая пакута.

Калі Васільку пайшоў шосты год, дык яму прыбавіўся яшчэ адзін абавязак — вучыць азбуку. Тут ён меў справу ўжо з бацькам, які вучыў па-старасвецку і часта ўганяў яму веды зусім не з таго канца, з якога належала.

Не раз тут Васілька ўспамянуў нядобрым словам бусла, які прынёс яго на гэтакую пакуту...

— Татка! Я хачу ў школку,— часта прасіў Васілька.

— Ты яшчэ малы,— звычайна адказваў на гэта бацька.

Тады Васілька хуценька падбягаў да стала і, мераючыся, даводзіў, што ён не малы і што стол яму ўжо толькі па вочы. Разумеецца, бацька супроць гэтага доваду не мог нічога сказаць, але ж яшчэ была маці...

— Сыночак! — гаварыла яна.— Я ж яшчэ табе портачак не пашыла. Пачакай, вось я натку шарачку ды пашыю табе новенькія портачкі, дык тады сабе пойдзеш у школку.

І прыходзілася чакаць, бо ісці ў школку ў адной кашулі, хоць і доўгай, неяк не выпадала.

Так і не пайшоў Васілька тую зіму ў школу.

Летам Васілька пасвіў гусей, бегаў штодня на рэчку купацца, часамі лазіў у Тарасавых бручку і не ўгледзеў, як і тая восень надышла.

Аднаго ранку Васілька толькі што скончыў свае малітвы і сеў за стол есці цалкушкі з кіслым малаком, а бацькі збіраліся ехаць на поле капаць бульбу, як да іх у акно пастукаў Міхась Кураводчын (ён тады старастам быў).

— Кастусь,— гукнуў ён,— мо будзеш сына ў школу выпраўляць, дык няхай ідзе запісвацца, — настаўнік прыехаў.

Васільку нібы віхор падхапіў з-за стала, і ён раптам апынуўся ў маткі на шыі.

— Мамачка! мілая, дарагая, залатая, пусці мяне ў школку! — прасіў ён.— Я ўсё, усё буду рабіць. Што ты ні скажаш, буду цябе слухаць — і з Тадоркаю буду гуляць, і парсючку мяшаць, і на гару па макаўкі не палезу,— адно пусці мяне ў школку.

— Ну, як, бацька, пусцім Васіля ў школку? — звярнулася маці да Кастуся.

— Няхай ідзе, калі хоча; няхай пападзірае яго там настаўнік за вушы,— адказаў Кастусь.

Пры гэтых словах Васілька чуць не пад столь падскочыў, нібы ён надта рад быў, што яго настаўнік за вушы пападзірае.

Матка пачала рыхтаваць Васільку ў школу. Яна прынесла яму новыя портачкі і чыстую белую кашульку, валасы расчасала і прыгладзіла, як у нядзельку, нават намазала масла на хлеб і ўсё прыганяла Васільку есці; але яму не наўме была яда.

— Глядзі ж, сынок,— навучала яго маці,— калі настаўнік запытае, як цябе зваць, дык ты скажы — Васіль; калі запытае, як айцец завецца, дык ты скажы — Кастусь; можа, і пра матку будзе пытацца, дык скажаш — Марыля, а прозвішча Асцюк.

— Вось нашла што сказаць! Я гэта яшчэ летась ведаў,— адказаў рызыкоўна Васілька і праз хвіліну стаяў ужо ў Габрусёвых пад акном і чакаў іхняга Паўліка, каб разам ісці запісвацца.

Калі яны з Паўлікам ішлі па вуліцы, дык Васілька ўвесь час голасна гутарыў, смяяўся і выглядаў надта храбрым. Але як толькі яны сталі падымацца на ганак школы, дык у яго сэрца пачало моцна тахкаць і ногі зрабіліся нейкімі млявымі.

Са школы чуцён быў гуд, нібы там пчол раздражнілі. Яшчэ ў сенцах Васілька сцягнуў з галавы шапку і, трымаючыся за Паўлікаву апранаху, увайшоў за ім у клас.

Нейкі час Васілька стаяў і баяўся зварухнуцца,— надта ж незвычайна было ўсё ў гэтай хаце: каля сцен у некалькі радоў стаялі чорныя, вузкія не то сталы, не то скрынкі; пасярэдзіне стаяў жоўты стол, а за ім сядзеў нейкі пан у чорным ды нешта пісаў у вялізнай рабой кнізе. Да яго па чарзе падыходзілі дзеці ды нешта яму гаварылі. Каля самага настаўніка (Васілька здагадаўся, што пан у чорным быў настаўнік) на трох нагах стаяла чорная дошка, нібы і яна прыйшла запісвацца ды чакала свае чаргі.

Баючыся адарвацца ад Паўліка, Васілька неўзаметку для самога сябе падышоў да самага настаўніка.

— Як цябе зваць? — запытаў настаўнік.

— Васіль,— ледзь чутна адказаў Васілька.

— А айцец?

— Кастусь...
— А як фамілія?
— Марыля...
Ззаду пачуўся рогат. Засмяяўся і настаўнік.
Васілька здагадаўся, што ён сказаў нешта нядобрае. Ён зачырванеўся, як бурак, і стаў аглядацца па баках, ці няма як уцячы...
— Яго фамілія — Асцюк,— гукнуў бойка Паўлік.
Настаўнік нешта стаў пісаць, а Васілька ўдзячна паглядзеў на Паўліка і прыхіліўся бліжэй да яго.
Прайшло некалькі дзён.
Васілька ўжо зусім асвойтаўся са школаю і нават раз на каленях стаяў за тое, што парабіў сабе чарнілам вусы.
Аднаго разу большыя вучні нешта пісалі, а з меншымі настаўнік перакладаў малітву «отчэ наш» з незразумелай славянскай мовы.
— «Отче наш, иже еси на небесех» гэта азначае — айцец наш, які ёсць на небе. Айцец гэты, дзеткі, стварыў неба і зямлю і ўсіх нас,— гэта сам бог,— тлумачыў настаўнік.
Але Васілька дрэнна чуў тлумачэнні настаўніка, бо ён у той час заняты быў важнаю гандлёваю справаю — ён з стражнікавым Юзікам мяняўся грыфлямі і браў бліскучы гузік прыдатку.
— Асцюк Васіль! Скажы, хто цябе стварыў? — раптам запытаўся настаўнік.
«Бусел прынёс»,— мільганула ў галаве Васількі. Але тут жа ён успомніў, як праз сон, словы настаўніка — «айцец стварыў усіх нас...»
— Мяне стварыў айцец,— нясмела адказаў ён.
— Які айцец і дзе ён знаходзіцца? — дапытваўся настаўнік.
— Мой бацька, ён у гумне малоціць...
Пры гэтых словах увесь клас паехаў з рогату, а кніжка, якая была ў руках настаўніка, паляцела ў галаву Васількі. Чырвоны, як рак, настаўнік падышоў да Васількі і са словамі «Вон, балван!!!» вывеў яго з-за парты. «Не смей больш прыходзіць! Скажы бацьку, што ты ўжо здаў экзамен»,— дабавіў ён.
«За што?! — думаў, ідучы з плачам дадому, Васілька.— Ён жа і сам казаў, што ўсіх нас стварыў айцец. А мне ж мама гаварыла, што айцец, дык гэта значыць — бацька. Але, напэўна, лепш бы было, каб я сказаў, што

мяне прынёс бусел,— можа б, я тады і не здаў гэтага праклятага «акзамінту».

Праз нейкі час Васільку зноў прынялі ў школу, але цяпер і вялікія і малыя не давалі яму праходу, просячы, каб ён расказаў, як здаваў «акзамінт», ці проста пыталіся: «Хто цябе стварыў?!»

Цяпер Васіль Асцюк ужо дарослы хлопец і служыць паліткіраўніком у Чырвонай Арміі, але, пэўна, ён яшчэ не забыўся, як здаваў «акзамінт».

1923

КАРОВІН МУЖЫК

Гэтак у нашай вёсцы дражняць аднаго чалавека.

Не падумайце, людцы, што ён сапраўды пажаніўся з кароваю. Калі не верыце мне, дык паглядзіце ў метрыкі, і там напісана, што ён «жанаты на дзяўчыне 22-х гадоў Антолі Васілёвай Скрыль».

А чаму яго так прадражнілі, зараз раскажу.

Тодар Гракоў быў сабе дзяцюк ды і ўсё, нічым, здэцца, ад іншых хлопцаў не вызначаўся: і вочы, і вушы, і нос былі ў яго на тым жа самым месцы, як і ў іншых, толькі драў ён гэты свой нос угору дык надта, мусіць, высока, бо я не раз чуў, як дзяўчаты гаварылі:

— Вось у Тодара нос дык і фігай не дастанеш.

— А нос жа... Каб што людскае — табакерка дзеда шаўца,— жартавала весялуха Алеська.

— Каму ж і драць нос, як не Тодару,— гаварыла звычайна цётка Тацяна, да якой дзяўчаты збіраліся на вячоркі.— Тодар жа адзін у бацькі, паўвалокі поля, пяць кароў...

— І сам — жывёла,— дабаўляла якая-небудзь з дзяўчат, і доўга смяяліся з рызыкоўнага Тодара.

Не смяялася адна Стэфка Базылёва, бо яна знала Тодара інакшым і зусім не такім рызыкоўным, які́м ён быў звычайна. Ён умеў так моцна абнімаць, і яго вусы так прыемна казыталі ў Стэфкі пад носікам, што яна лічыла яго чуць не лепшым за ўсіх у свеце.

Быў, аднак, час, калі Тодар хадзіў, спусціўшы свой задзірасты нос. Гэта было ў той час, калі, прагнаўшы з Беларусі паноў, савецкая ўлада папрасіла ў Тодара дапамагчы біць буржуяў. Тодар маркоціўся, але мусіў ісці, бо савецкая ўлада «прасіла»-такі не жартуючы.

Праслужыўшы нейкі з месяц у Ельні ці ў Дарагабужы, Тодар атрымаў ліст ад бацькі.

«Тодарка, сынок! — пісаў бацька.— Я ж як уздумаю, што ты там пакутуеш, дык у мяне аж сэрца крывёю аблі-

ваецца. Каго ты бароніш? За каго ты пакутуеш? За каму-нію? За гэтых рабаўнікоў, якія ў твайго бацькі апошні шанак жыта з засека выцягнулі і аддалі басяку Рыгору? Як мага, сынок, старайся вырвацца з войска, бяжы дадому. Тут ходзяць чуткі, што паны зноў хутка вернуцца, а пакуль што схавацца будзе дзе».

Атрымаўшы такі ліст, Тодар не стаў доўга думаць і дзён праз дзесяць быў ужо ў нашым лесе на Воўчай гары, куды маці чуць не штодзень насіла яму есці.

Так Тодар больш за паўгода туляўся па лесе ды па розных закутачках; толькі ў чэрвені тысяча дзевяцьсот дваццаць першага года, калі на дэзерціраў нашай вёскі зрабілі аблаву, чырвонаармейцы выцягнулі яго з падпечка, дзе ён сядзеў разам з курамі.

— Вось у вас тут якія птушкі вядуцца,— дзівіўся старшы.— Гэта, мусіць, нейкага заграпічнага заводу, а яец дык яна нанесла, пэўна, цэлы падпечак — вось будзеце яечню есці.

— Ды ён і цяпер ці не знёс яйцо з вялікага жаху,— жартавалі чырвонаармейцы,— бо нешта...— і круцілі выразна носам.

Аднак Граковым было не да жартаў: бацька і пшанічнай мукі, і сала, і масла патыкаў старшому, але за гэта быў аблаян, а Тодара з «гонарам» адвялі ў ваенкамат.

Прасядзеўшы месяца з паўтара ў турме і праслужыўшы некалькі месяцаў у часці, Тодар быў звольнены ў бестэрміновы водпуск.

Цяпер ужо Тодаравы бацька з маткаю парашылі, што яго пара жаніць. Весці перагаворы падручылася маці.

Аднаго разу ў нядзелю Тодар прыйшоў з гульні і сеў палуднаваць адзін, бо бацька з маткаю ўжо былі папалуднаваўшы. Тут маці і павяла на яго сваю атаку.

— Дзе ты прападаў да гэтай пары? — запытала яна.

— Гуляў,— адказаў Тодар.

— Вось за дзяўчатамі дык і пад'есці няма часу... Жаніўся б нечага, усё ж роўна работнік у хату трэба. Ты ж сам бачыш, што я ўжо нядужая і адна са ўсім управіцца не магу...

— Я і сам думаў аб гэтым,— прагаварыў Тодар, спусціўшы нос у міску, бо ён хоць быў ужо сталы дзяцюк, але яму сорам неяк было прызнавацца, што хочацца жаніцца.

— Ну, дык чаму ж? — узрадавалася маці,— цяпер жа самая пара: і час вольны, і скаромнае ёсць,— парсюка за-

калолі, а вясною ж ці ўлетку і вяселле не будзе часу гуляць... А каго ж ты думаеш браць? — запытала яна памаўчаўшы.

— Я думаю Стэфку Базылёву...

— Тодарка!!! Ці ты звар'яцеў?! У каго гэта ты ўкляпаўся,— зацягнула маці.— Ён жа голы, як бізун, гэты Алесь Базылёў. Што яна табе прынясе? Думаеш, можа, апошнюю карову ад бацькі забярэ? У яе ж нават ні куфра, ні ў куфар няма. І што ты на ёй гэтакае ўбачыў? Колькі тае дзяўчыны — з фігу.

Тодар хацеў нешта адказаць, але на гэты час у хату ўвайшоў бацька, дык ён зноў нагнуўся над міскаю.

— Ці ты чуў, Міхась? — звярнулася маці да бацькі,— гэта ж наш Тодар хоча з Стэфкаю Базылёваю жаніцца.

— З Стэфкаю? Хіба ж ён збіраецца з ёю на вуліцы жыць ці мо Алесь да сябе возьме, а мне ў хаце не трэба гэтага галыша,— адрэзаў бацька.

— І я яму ўжо гэта казала,— падтрымала маці.— Ты ж падумай, сынок, аб тым, што людзі будуць пальцамі паказваць. Гэта ж ганьба будзе ўсёй нашай радні, калі ты яе возьмеш.

— Ну, дык чаго ж вы гэтак на мяне навaліліся, я ж з ёю мо яшчэ не павянчаўся,— стаў абараняцца Тодар.

— А я казаў бы,— пачаў бацька, як бы не чуючы, што сказаў Тодар,— што ёсць шмат дзяўчат і лепшых за Стэфку і багацейшых. Вось хоць бы і Антоля Скрылёва — чым не дзяўчына? І здаровая і багатая; прыйдзе, то і ў хату нешта прынясе...

— А бацька ж Антолін казаў,— падхапіла маці,— што калі Антоля пойдзе за добрага хлопца, дык ён дасць самую лепшую карову, свінню, дзве авечкі і пяцьдзесят рублёў золатам. А іх жа каровы-каро-о-вы! Надта ж гэта гнядая — яна адна дае вядро малака за раз...

— За няўдачу заўсёды даюць прыдачу,— буркнуў Тодар.

— Вось Стэфка ўдача! Ты дык цацку знайшоў. Цьфу! Каб цябе людзі добрыя не знaлі разам з ёю,— пачынаў злавацца бацька.

— Дурны ты, дурны, Тодар! — пачала зноў маці.— Ты думаеш, усяго і свету, што ў акне. Ты ж ажэнішся ды будзе ўсяго ставаць, дык і прывыкнеш і палюбіш, а як не будзе ні ўцяць, ні ўзяць, дык і любошчы твае пойдуць марна. Вось паглядзіш, сынок, будзеш каяцца, але не вернецца.

Тодар тым часам папалуднаваў і вылез з-за стала. Яму не хацелася далей весці гэту гутарку.

— Вось будзем бачыць, няма чаго загадзя бедаваць,— прагаварыў ён і, апрануўшыся, выйшаў за дзверы.

«Можа, і праўду кажуць бацькі,— думаў Тодар.— Такі ж яны век пражылі, дык, можа, і лепш ведаюць пра гэтыя самыя любошчы. Шкада мне Стэфкі, надта шкада, але ж і супроць бацькоў ісці неяк не выпадае, бо бацька можа і папраўдзе прагнаць нас з хаты, а калі і не, дык ці прыемна ж грызціся з бацькамі?»

У наступную суботу ў Скрылёвых пад акном было поўна народу, а найболей кабет.

Усе яны штодня бачылі па некалькі разоў і Тодара і Антолю, але неяк не надта і цікавіліся імі, а цяпер дык чуць не біліся за месца пад акном і сачылі за кожным іх рухам — надта ж цікавая рэч ужо гэтыя сваты.

Свату нядоўга прыйшлося таргавацца: Антолін бацька без спрэчак згадзіўся даць за дачкою ўсё тое, аб чым гаварыла Тодару маці.

Самую Антолю і пытаць не трэ было, бо яна хоць і не мела нікога ў асобку, але наогул хлопцы ёй надта падабаліся, і яна даўно ўжо хацела замуж.

Тодар быў нейкі маркотны і мала гаварыў. Ён у сваіх думках прыраўноўваў Антолю да Стэфкі і бачыў, што гэтай далёка да тае і з харастом і з размоваю. Асабліва непакоіла Тодара, як гэта ён будзе цалаваць Антоліны губы, гэткія тоўстыя, кіслыя і падчас засліненыя. І выраз твару быў у яе такі, нібы яна збіралася плакаць, а слова як скажа, дык як у лужыну боўтне...

«Але дарма,— разважаў Тодар,— матка ж казала, што можна прывыкнуць і палюбіць...»

Аб тым, як Гракові гулялі вяселле, гаварыць не варта, бо хто ж не ведае, як яно рабілася ў нас, на Беларусі, да гэтага часу.

Былі на вяселлі, як вядзецца, сваты, браты, дзядзькі, хрышчоныя бацькі, цёткі, свацці, дружкі, суседзі і так знаёмыя. Усе яны шмат елі, яшчэ болей пілі, многа гаманілі ды часам гукалі «горка!» — і тады маладыя павінны былі цалавацца.

Падвыпіўшы, Антоля выпаўняла свой абавязак са смакам і здавальненнем, але Тодару дык заўсёды здавалася, што ён выпіў лыжку рыцыны, як толькі ён датыкаўся сваімі губамі да губ Антолі.

З першых жа дзён пасля вяселля маладая прыйшлася не да густу Граковым — надта ж была яна нейкая нездагадлівая і няспрытная: там зачэпіць, там аберне, там разаб'е або зробіць зусім не тое, што ёй загадвалі.

Раз неяк збіраліся абедаць, і Антоля, наліўшы міску гарачых буракоў, несла іх на стол, а сярод хаты ды ляжала сучка. Ну і трэба ж кабеціне, не ўгледзеўшы, наступіць сучцы на хвост.

— Гыр-гыр! — запратэставала сучка, і міска з гарачымі буракамі паляцела ёй на галаву. Апараная сучка заскавытала на ўсю хату, а перапуджаная кабеціна схапіла ў кожную руку па чарапку і пазірала то таму, то таму ў вочы, не ведаючы, што рабіць далей.

— Вось зграбнота! Ах, каб табе засляпіла! Трэба ж на сучку ўзбіцца. З'еш вось цяпер трасцу з хваробаю,— лаяла свякруха, а свёкар са злосці стаў перыць і гнаць вон няшчасную сучку.

Тодар нічога не абазваўся. Ён сердаваў на бацькоў і наогул гаварыў мала, бо да маладой жонкі ніяк не мог прывыкнуць, а Стэфка неадступна стаяла ўваччу.

Неяк адзін раз пасля здарэння, падобнага да таго, якое было з сучкаю, бацька стаў выгаворваць Тодару, чаму ён не вучыць жонкі, каб яна ўважлівей адносілася да таго, што робіць.

— Не буду я яе, тата, вучыць, і не мая яна жонка,— адказаў Тодар.— Ты ж узяў за мяне замуж Скрылёвых гнядую карову, а гэту кабету ўзяў так толькі, нібы пасагу, дык і цацкайся цяпер з ёю...

Размова гэта вялася ў гумне, і, здэцца, сам-насам, але ж праўду, мусіць, людзі кажуць, што і сцены маюць вушы.

З тае пары бацька ніколі не ўпікаў Тодара жонкаю, дык затое людзі сталі зваць яго не іначай, як каровіным мужыком.

— Вунь,— кажа,— пайшоў той, што з кароваю ажаніўся, а дзеўку пасагу ўзяў...

Дык вось чаму ў нашай вёсцы чалавека каровіным мужыком дражняць.

1923

СПОВЕДЗЬ

У царкве сыра, цьмяна і холадна. Дзячок, толькі пачынаючы словы і не канчаючы іх, чытае нешта бясконца доўнае і нуднае, і здаецца, што гэта не дзячок, а чмель жаласгае і нуднае, і здаецца, што гэта не дзячок, а чмель жаласна-нудна гудзе ўжо вось каторую гадзіну, б'ецца ў шыбу акна і ніяк не можа выбіцца на волю.

Час-часом яго перабівае густы бас папа Цімоха.

У царкве з правага боку тарчыць шэсць ці сем жоўтых кажухоў, а з іх касматых каўняроў выглядаюць чорныя і сівыя галовы і адна, як вулічны ліхтар, бліпчастая лысіна.

Затое з левага боку шапацяць, як прусакі на печы. Мітусяцца ўваччу рознакаляровыя тарнатоўкі, улачкоўкі, касьміроўкі, а між імі дзе-нідзе мільгаюць ільняныя галоўкі дзяцей.

Час-часом якая-небудзь з кабет, адбіваючы паклоны, прыпадае лбом да самай падлогі, і тады ад кабеты застаецца адзін узгорак, а з яго на абодва бакі ўніз, нібы загоны збожжа, збягаюць зялёныя, жоўтыя і белыя палоскі саматканкі.

Святыя з чорнымі, нібы загарэлымі і па месяцу нямытымі тварамі глядзяць на веруючых нездаволена, сярдзіта,— так, як бы ім перашкодзілі выканаць нейкую змову.

Адзін з святых, мусіць, баючыся асмаліцца, падняў падол свае адзежыны і скоса паглядае на свечку, якая гарыць каля яго ног.

Сярод святых — адна толькі кабета, якая, сарамліва спусціўшы вочы, прытульвае да грудзей малое дзіця.

Настулька шапнула нешта на вуха суседцы і, закрыўшыся насоўкамі, яны пачалі паціху смяяцца.

Настулька з Надзяю — дзяўчаты пісьменныя, знаёмы з настаўнікам, калі-нікалі чытаюць кнігі і газеты і ўжо даўно не вераць у бога, але ўсё-такі прыйшлі спавядацца, бо не хацелі гнявіць бацькоў. Прыемна ім было падражніц-

ца і з папом — саракагадовым удаўцом, які не прамінаў на споведзі ніводнай дзяўчыны, каб не папытацца ў яе такое, ад чаго яна чырванела, як мак, і не ведала, што адказаць.

Любіў ён таксама яшчэ праверыць, ці добра б'ецца ў дзяўчыны сэрца (хоць праз світку) і нават ці лёгка расшпіляюцца ў світцы гузікі.

Спаведнікі і спаведніцы з жытам у торбачках і з яйкамі ў хустках ішлі перш за ўсё на правы бок, дзе было нешта падобнае да загатканторы — тут стаяла вялікая лубяная каробка і некалькі мяшкоў, куды грэшныя прыхаджане ссыпалі плату за ачышчэнне ад грахоў, узамен чаго атрымоўвалі квіткі.

Не ва ўсіх, мусіць, спаведнікаў было грахоў пароўну, бо з адных поп знімаў іх за адну хвіліну, а з другімі кешкаўся чуць не гадзіну. Найболей грахоў, як відаць, было ў маладых прыгожых дзяўчат і найменей у мужчын ды ў біззубых бабулек.

Здаўшы свой «харчпадатак» — па чатыры яйкі,— Настулька з Надзяю гэтаксама пайшлі з квіткамі да папа, каб здаць і грахі.

Першаю падышла Настулька. Гэтай спаведніцы поп надта абрадаваўся і, накрыўшы яе блішчастым ручніком ці шалікам, ён так блізка прыхіліўся да яе, што яго чорная барада нясцерпна казытала яе каля вуха.

— Чым грэшная? — пачаў пытацца поп.

— Усім, бацюшка.

— Хлопцаў любіш?

А сам усё бліжэй і бліжэй туліўся да ружовай шчочкі.

— Люблю. Асабліва нашага Міхаську. Ён такі пацешны — ужо гаварыць пачынае.

Шчокі ў папа гарадь. Вочкі зрабіліся маленькія, пацямнелі і нібы маслам памазаны. Левая рука ўжо лічыць такты Настульчынага сэрца.

Не ведаючы, як прыняць адказ Настулькі, баця зашаптаў далей:

— Блудзіла з хлопцамі?

— Раз блудзіла, бацюшка.

— З кім жа ж ты?.. Не бойся, дзіця. Прызнайся чыстасардэчна ва ўсім, пакайся — і бог даруе табе, як дараваў Хрыстос блудніцы, якую хацелі пабіць каменнямі...

— З Галавачовых Петрусём,— адказала тым часам Настулька.— Мы хадзілі з ім у грыбы ды заблудзілі — замест сваіх загумёнак выйшлі на леснікоў пацяроб...

Ад такой наіўнасці баця прыйшоў, як кажуць, у цялячае захапленне, і рука яго чуць не з усяе сілы прыцісну́лася да сэрца дзяўчыны. Але ён тут жа выхапіў гэту руку і на далоні і на сярэднім пальцы ўбачыў дзве чырвоненькія кропелькі — у Настулькі ў пазусе тарчалі іголкі.

— Бог пакарае,— сказаў ён, зачырванеўшыся, і скоранька стаў мармытаць малітву аб адпушчэнні грахоў.

А ў Настулькі на губах бегаў смех — яна ледзьве стрымлівалася.

1923

ЯК ЁН СТАЎ БЯЗБОЖНІКАМ

— Вам дзіва, што я не хрышчуся? — сказаў, вылазячы з-за стала, гаспадар, у якога мы спыніліся начаваць.— Гэта цяпер не дзіва. Я ўжо не першы год бязбожнік. А як я ім зрабіўся, дык вось паслухайце.

Мае нябожчыкі бацькі былі людзі надта набожныя. Яны з усіх жыл стараліся, каб і мяне зрабіць такім: «можа, чалавекам будзе», гаварылі яны.

Бывала, у нядзелю, як толькі забразгае маці скаварадамі, усхопішся кулём з пасцелі ды скарэй за конаўку мыцца, а адным вокам усё на блін пазіраеш.

— Ідзі ж, станавіся на калені ды гавары пацеры,— кажа бацька.

Не хацелася мне маліцца, як каню ў аглоблі, але нічога зрабіць нельга было. Станавіўся я на калені, і пачыналіся пацеры доўгія-доўгія, як вяроўка. Бывала, як пачнеш з «госпадзі Ісусе» ды да «дастойнай» пакуль даедзеш, дык аж у горле перасохне, а жывот да самай спіны прыцягне. А тут яшчэ бяда — шапяляў я надта, сюсюкаў. Яшчэ ўсе словы сюды-туды, а як дапаўзеш да «херувім», дык хоць сядзь дый плач — надта ж брыдка ў мяне гэта слова выходзіла. А маці ўжо й дзежку аскрабае.

Тут я ўжо не мог вытрымаць.

— Дальбог, не буду гаварыць! Згараць яны няхай з пацерамі! На чорта яны мне! — крычаў я праз плач. Але тут бацька браўся за сваю папружку...

Ну і балючая ж яна была, каб яе агні! — аж, здаецца, цяпер яшчэ ішчыміць.

Тады ў мяне былі два найбольшыя страхі — вось гэта бацькава папружка ды бог, які заўсёды мог кінуць мяне ў пекла, дзе я буду кіпець па вушы ў смале.

Калі я трохі падрос ды пайшоў у школу, дык бацькаву папружку замяніла настаўнікава лінейка, а бог астаўся такім жа страшным, як і быў. Бывала, як стане расказваць

настаўнік пра «страшны суд» ды пра «пекла», дык аж мурашкі па целе папаўзуць і валасы стануць дубка.

Вось і выйшаў, такім чынам, з мяне хлапец набожны, такі ж, як і мае бацькі.

Ну, і перадавалі ж мы ў той час богу нямала ўсякай усячыны. Кожны год — не цялё, дык парасё, не парасё, дык цялё пусцім у царкву, хаця каб бог жывёлу гадаваў, а ў саміх дык усяго і жывёлы было — адна кароўка ды адна свінка.

Самі, бывала, зрэбныя кашулі ды порткі насілі, а кужаль маці ўвесь богу аддавала: то на абраз, як носяць па вёсцы, то на абраз у царкву ці ў капліцу, то проста на «мшу».

Вось гэтак яно вялося, аж пакуль не памёр мой бацька. У якім гэта годзе было, я не памятаю, помню толькі, што гэта было неяк скора па калядах у пятніцу.

Паехаў я па папа. Прыехаў на двор ды і ў дом баюся заходзіць, бо я ж тады лічыў, што поп траха што роўны з богам.

Увайшоў я ў кухню, бачу — ля печы стаіць нейкая дзяўчына, а ў печы пячэцца кілбаса і яшчэ нейкія прысмакі.

— Ці можна прасіць бацюшку, каб ехаў чалавека пахаваць? — запытаў я. Яна пайшла ў суседні пакой і праз хвіліну вярнулася.

— Бацюшка казаў, каб ты пачакаў. Бачыш, у яго сёння госці ды толькі што пачалі ў карты гуляць, дык няма часу,— сказала яна і, узяўшы з услону перапечку, пачала рэзаць яе ў ражку. І трэба ж здарыцца, што гэта была якраз тая перапечка, якую я даў папу, калі ён хадзіў па калядзе. Пазнаў я яе па крыжы на верхняй скарынцы, які маці заўсёды рабіла пальцам на перапечках, калі саджала іх у печ.

«Вось яно чаму богу так многа трэба»,— прыйшла мне ў галаву грэшная думка. Падумаў я і пра кілбасы, якія поп збіраецца есці ў пятніцу, і пра карты, у якія ён у той час гуляў.

«А дзе ж бог? Ці бачыць ён усё гэта?» — запытаў я сам сябе, але тут жа схамянуўся і тры разы перахрысціўся, каб адагнаць ад сябе грэшныя думкі.

Прасядзеў я тады чуць не дацямна ды так і не дачакаўся. Выйшаўшы, поп сказаў мне, каб я ехаў дадому ды прыязджаў заўтра.

Прывёз я назаўтра папа, пахаваў бацьку. Пачаставаўшы папа, запытаў, колькі яму трэба.

— Тры рублі,— адказаў ён.

— Бацюшка! Беднасць... сіроты раздзетыя асталіся... Мажа б, было рубліка? — кажу.

— Грэх таргавацца. Супроць бога ідзеш, дый бацька на тым свеце гневацца будзе,— адрэзаў мне поп.

Злосць мяне ўзяла і на папа і на бога. Пазычыў я ў суседа тры рублі і кінуў іх папу на стол.

З тае пары мяне заўсёды нудзіла, калі я слухаў папоўскі казань.

З'яўляліся розныя думкі і пра бога, але ўсё ж такі адрачыся ад яго зусім я баяўся. Вазьму ды згавару калінебудзь пацеры, хоць не цэлыя, скарочаныя. Няхай, думаю, будзе на ўсякі выпадак, мажа, і спатрэбіцца.

Вось так, мажа б, яно і дагэтуль цягнулася, але прыехаў на тую пару ў нашу вёску з горада студэнт — сын аднаго нашага селяніна. Ён ніколі не маліўся і не хрысціўся, не святкаваў свят і не пасціў пастоў. Нашы вясковыя звалі яго нехрысцем і бязбожнікам і трохі баяліся яго.

Вось і прыйшла мне ў галаву думка пайсці пагутарыць з ім. Прыйшоў я дый кажу яму: «Чалавек вы разумны і з вялікай адукацыяй. Мусіць, кажу, разумнейшы нават за папа, калі і яго не слухаеце, дык памажыце мне, калі ласка, разабрацца ў маіх думках пра бога, пра чорта і пра папа».

Ён неяк аж зарадаваўся, пасадзіў мяне і давай тлумачыць. Вылажыў ён мне ўсё як на далоні: адкуль і зямля ўзялася, як на ёй розныя жывёліны, а пасля і чалавек з'явіўся і як людзі сталі выдумляць розных багоў і кланяцца ім. У мяне нібы заслона спала з вачэй.

З тае пары я з богам ужо зусім расквітаўся. Жаніўся — дык абышоўся без папа, а цяпер вось скора і малое будзе, дык гэтаксама не думаю хрысціць. Што за карысць, што поп паплюхае яго ды яшчэ ў халоднай вадзе. Гатоў, чаго добрага, прастудзіць яшчэ. Я лепш сам пакупаю яго ў цёплай вадзіцы.

Гаспадыня тым часам паслала нам пасцель, і мы, разважаючы пра боскія справы, паспяшылі легчы, бо назаўтра трэба было заранец уставаць, каб папасці ў Койданаў, пакуль адчыніцца загаткантора.

1924

ЛЮДЗІ-СУСЕДЗІ

I

Ціха. Цёпла. А відно-віднюсенька, хоць ты іголкі збірай. І кудысьці цягне, і чагосьці хочацца. Вунь нават месяц — і той вандруе па-над вёскай: прыемна і яму пагуляць у такую светлую ноч. Вось ён стуліўся за кучаравую пахучую ліпку і хоча падслухаць, што гавораць на прызбе Мікола з Ганулькаю. Глядзіць між веццяліпы, а сам дзівіцца, а сам смяецца. Што ён убачыў такое цікавае?.. Такі дасціпны гэты месяц, такі ён сквапны падглядзець, дзе што робіцца ўначы. Вунь утаропіўся ўжо ў акно Рыгоравай хаты, загледзеўся на Рыгораву жонку. А яна спіць і не чуецца. Ён падымаецца ўсё вышэй і вышэй. Рыгор не спіць, ён бачыць усе месяцавы штукі. І жонку таксама. Бачыць і не думае пра яе — не першыня. Недзе ў мыцельніку загула муха. Не вытрымала мушынае сэрца хараства ночы — запела, аб каханні, напэўна.

Паўлюку ў акно таксама глядзіць месяц, бо і ў Паўлюка ёсць жонка, яшчэ маладзейшая, як у Рыгора. Паўлюк таксама бачыць усе месяцавы штукі, але таксама не думае пра жонку, бо і ў Рыгора ёсць конь, і ў Паўлюка стаіць у хляве кабыла. І Рыгораў есці хоча, і Паўлюкова святым духам не жыве. А выган збіты, а выган зрыты, а выган счэрнены, а запрагаць заўтра трэба.

«Павяду я за Бярэзнік,— думае Рыгор.— У мяне там папарніца, а ў Паўлюка — віка. Я каня спутаю на мураве, а сам незнарок задрамлю. Калі конь увойдзе ў Паўлюкову віку, дык што ж я тут вінават?..»

«Павяду я ў Карчоўе,— думае Паўлюк.— Там у мяне нічога няма, а ў Рыгора — канюшына. Я кабылу спутаю на мураве, а самога мяне зморыць сон. А калі кабыла ўскочыць у Рыгораву канюшыну, дык я ж тут ні пры чым».

А месяц глядзіць у вокны, а месяц смяецца.

Асцярожна, каб не пабудзіць жонкі, злез Рыгор з па-

сцелі, надзеў порткі, апрануў бравэрку і ціханька выйшаў.

Паўлюк тым часам таксама асцярожна злез, таксама надзеў порткі і, апрануўшы бравэрку, выйшаў.

Рыгор узяў каня і па загуменню павёў яго за Бярэзнік.

Паўлюк таксама ўзяў кабылу і сцежкаю між жыта павёў яе ў Карчоўе.

А месяц дзівіцца, а месяц смяецца.

Вось і Забярэзнішча, вось і Карчоўе, вось і шэрань расы на стоптанай каровамі мураве. І Рыгор путае каня, і Паўлюк простую не пускае.

«Хаця б чэрці Паўлюка не прыгналі»,— думае Рыгор, кладучыся на мураве за Бярэзнікам.

«Хаця б нячыстая сіла Рыгора не прынесла»,— думае Паўлюк, кладучыся на ўзмежку ў Карчоўі.

А месяц дзівіцца, а месяц смяецца.

Вось Рыгор незнарок задрамаў за Бярэзнікам, а Паўлюка змарыў сон у Карчоўі. Цярэбіць Рыгораў конь Паўлюкову віку, жадае свайму гаспадару ўсяго найлепшага і спакойнай ночы. Латошыць Паўлюкова кабыла Рыгораву канюшыну, хваліць свайго гаспадара і таксама жадае яму спакойнай ночы.

А месяц схаваўся, а месяц не глядзіць. Нашто? Каб яшчэ за сведку запісалі?

Не прыгналі чэрці Рыгора ў Карчоўе, не прынесла нячыстая сіла і Паўлюка за Бярэзнік,— не дарэмна пажадалі жывёлы спакойнай ночы сваім гаспадарам.

Вось залямантавалі птушкі, абудзілі сонца. Узадралася яно (няма калі спаць — лета), глянула з-за бору адным вокам і зачырванелася — не то зазлавала, не то засаромелася, убачыўшы непарадкі.

Прачнуўся Рыгор за Бярэзнікам, схамянуўся і Паўлюк у Карчоўі.

«Добра, што ніхто не найшоў»,— падумаў Рыгор, беручы каня.

«Добра, што нікога не прыгнала сюды»,— падумаў Паўлюк, беручы кабылу.

А сонца глядзіць, а сонца дзівіцца.

II

Але ж як хутка цяпер гэты час бяжыць: вось толькі ўчора была субота, а сёння ўжо і нядзеля... А раз нядзеля, дык і бліны. А раз бліны, дык і мачанка. А раз яна мачан-

ка, дык і мачаць яе павінны. Вось і мачаюць людзі. Рыгор таксама намачаўся. Добра такі намачаўся, аж паясніца ўелася ў жывот. Намачаўшыся, ён вылез, а вылезшы — перахрысціўся. А калі перахрысціўся, дык ужо ж за стол больш нязручна садзіцца. Вось і рашыў ён пайсці ў Карчоўе паглядзець канюшыны.

Паўлюк таксама намачаўся, у яго таксама паясніца ўелася, і ён таксама рашыў пайсці паглядзець, толькі не ў Карчоўе, а за Бярэзнік, і не канюшыны, а вікі.

Прыйшоў Рыгор у Карчоўе, прыйшоў і Паўлюк за Бярэзнік.

І бачыць Рыгор — паўганок канюшыны яго стаптана — адны капыты ды падсохшыя конскія яблыкі.

І ў Паўлюка паўганок, і ў Паўлюка капыты, і ў Паўлюка конскія яблыкі.

— Ах, каб яго чэрві елі! Ах, каб яго пранцы! Вось народ! Вось заразы! Ну няхай жа б дзе з краю прыпусціў, дык не — паўганей збіў, каб яму грудзі ўзбіла. Ну-у-у, каб ведаў хто! — лаецца Рыгор, стоячы ў Карчоўі.

— Гэта ж трэба дадумацца! — прывёў у віку каня пасвіць. Ах, каб цябе сляпога вадзілі! Каб ты не дждаў аглядаць яго! Вось людзі! Вось суседзі! Збіў, стаптаў, з'еў ды яшчэ і напаскудзіў... Ну-у-у, каб ведаў хто! — лаецца Паўлюк, стоячы за Бярэзнікам.

А сонца дзівіцца, а сонца смяецца.

Ды такі было з чаго пасмяяцца.

1925

МОЙ СУСЕД

Ахвотна б, добрыя людзі, пазнаёміў я вас з сваім суседам, толькі яму цяпер няма часу — ён вельмі заняты. Вось чуеце, як ён грузна паварочваецца ў крэсле, часамі ўстане, пройдзе з кутка ў куток па пакоі ды зноў садзіцца і ўсё нешта шэпча сам сабе. Гэта ён верш складае. Старыя, нерухавыя і малапаэтычныя мазгі варочаюцца ў галаве грузна і павольна, як і гаспадар у сваім крэсле. З натугаю выціскаецца слова за словам.

Што ж вы думаеце — не так лёгка скласці верш такі, каб ён згадзіўся і ў свята Кастрычніцкай рэвалюцыі, і 1 Мая, і яшчэ ў шмат якія драбнейшыя святы, і гэта ўсё ў той час, калі ўпартыя мазгі, як прывычны конь, заварочваюць на старую дарожку. Але «терпение и труд все перетрут», прыказвае часта мой сусед і працуе не без вынікаў.

Ніхто з вас, я думаю, не пасаромеецца прызнацца, што ў нейкі пэўны час, пры нейкіх пэўных умовах яму даводзілася перарабляць старое на новае. Напрыклад, працерлася ў вас адзежына,— узяў пераніцаваў яе, падлатаў трохі — і зноў новая. Гэта ўсё ж такі лягчэй, чым справіць сапраўды новую.

Вось мой сусед таксама зразумеў выгаднасць гэтай справы, і ён перакройвае і перафарбоўвае старое на новае. Сёння перад ім ляжыць такі матэрыял:

«Уж сотни долгих лет прошли,
Величья полные и славы,
А над одной шестой земли
Все тот же он — орел двуглавый —

Парит над царственным венцом,
Как он велик в размахе крыльев!
И шлют враги со всех концов
Поклон ему в немом бессилье.

Под ним Помазанник свою
Диктует волю всему миру.
Ему я нынче гимн пою
И лобызаю край порфиры».

М. Луковицын

Дык вось вы самі бачыце, што мой сусед заняты цяпер вельмі важнаю справаю. Калі ж вам ужо так хочацца бліжэй з ім пазнаёміцца, дык — калі ласка! Хоць я з сваім суседам знаём толькі нядаўна і знаёмства ў нас, можна сказаць, шапачнае, але, дзякуючы дапамозе іншых маіх мілых суседзяў, сякія-такія весткі аб ім сабраў.

З'явіўся некалі Лукавіцын у наш горад маладым ды свежым. Пад носам у яго быў цёмны пушок, а на тужурцы — светлыя бліскучыя гузікі. І называлі ўсе яго і за вочы і ў вочы — Міхаіл Іванавіч, а калі гаварылі аб ім з незнаёмым, то дадавалі «Лукавіцын — настаўнік гімназіі».

Настаўнікам Лукавіцын быў — пашукаць такога: старанны, паслухмяны і заўсёды ў начальства на відавоку. Да вучняў ён адносіўся па-бацькоўску строга і клапаціўся не толькі аб іхніх ведах, але і аб выхаванні, і аб набыцці імі добрага тону. Аднаму, напрыклад, свайму вучню ён паставіў чатыры па паводзінах за тое, што вучань прайшоў па вуліцы з сваёй знаёмай дзяўчынаю. Другога вучня Лукавіцын пяць разоў выклікаў на зіме, дамагаючыся, каб той сказаў «рюмка». Вучань кожны раз гаварыў «румка» і садзіўся з «едзініцаю».

Клопаты Лукавіцына аб чыстаце вымаўлення «рюмкі» скончыліся тым, што вучань у канцы года меў «круглую едзініцу» і канчаткова «сеў» на другі год, а настаўнік быў задаволены, што выпаўніў свой абавязак.

Лукавіцын лічыў сваім абавязкам любіць паэзію. Пераймаючы «певца Фелицы», ён сам нярэдка пісаў оды і розныя іншыя высокапаэтычныя рэчы на ўсялякія выпадкі, чым і прымусіў уздыхаць па сабе не адно кісейнае стварэнне.

Жанатым Лукавіцын ніколі не быў. Нягледзячы на свае паэтычныя грашкі, чалавек ён быў разважны, сур'ёзны і практычны. Ён умеў трымаць сэрца сваё на аброці, прыкрываючы яго ў патрэбныя моманты панцырам практычнага розуму ад небяспечных стрэл амура. На словах да жаніцьбы ён адносіўся скептычна, называў гэта «абабіцца» і «надзець хамут». Ён нават нейкі час быў патайным прыхільнікам «свабоднай любві» — ідэі ў той час даволі рэд-

кай, але для распусных ласуноў больш выгоднай, чым цяпер; бо слабейшая палавіна «вольнага саюзу» абаранялася законам куды слабей, як цяпер; апрача гэтага, на яе лажыўся і ўвесь цяжар грамадскай думкі.

Усе вынікі захаплення Лукавіцына ідэяй «свабоднай любві» першай паспытала на сабе яго хатняя работніца, калі ў іх «вольны саюз» умяшаўся трэці саюзнік, не столькі грозны сваім ростам і фізічнай сілаю, колькі катэгарычнаю заяваю аб сваіх правах на жыццё і на ўвагу да яго з боку двух іншых саюзнікаў.

Такое празаічнае ўмяшанне трэцяй асобы ў «вольны саюз» вельмі не спадабалася Лукавіцыну, і ён павярнуў быў сваю шляхетную спіну. Але дзяўчына, якая была вельмі пакорліваю, пакуль не стала маткаю, раптам зрабілася дзёрзкаю і такою ж упартаю ў сваіх дамаганнях, як і трэці саюзнік. «Нібы чэрці на яе ўсселі»,— дзівіўся Лукавіцын. У адной непрыемнай для Лукавіцына размове яна пешчаную шчаку яго пакрыла гучнаю аплявухаю, а яго паэтычную асобу такою, хоць не паэтычнаю, але адборнаю лаянкаю, што наш славеснік пры ўсёй сваёй прыдзірлівасці не знайшоў ніякіх заган у правільнасці яе рускага вымаўлення.

Апрача ўсяго гэтага, дзяўчына пагразіла яшчэ судом, а трэці саюзнік сваім прарэзлівым «у-ва» выказаў поўную салідарнасць у гэтай справе. Баючыся скандалу ў свеце і большай матэрыяльнай адказнасці, Лукавіцын прымушан быў памірыцца. Даўшы дзяўчыне сто рублёў, ён паставіў умову, каб яна «з сваім байструком і на вочы больш не паказвалася».

Пасля гэтага Лукавіцын стаў больш асцярожным у выяўленні свае прыхільнасці да ідэі «свабоднай любві», хоць нашы тутэйшыя хадзячыя газеты ніяк не хацелі забыцца аб яго існаванні,— праз нейкі час побач з Лукавіцыным упарта сталі называць імя выкладчыцы французскай мовы.

Нягледзячы на такую, здавалася б, відавочную прыхільнасць майго суседа да «свабоднай любві», недзе на дне не то душы, не то сэрца, не то нейкага іншага матэрыяльнага ці нематэрыяльнага органа яго хавалася думка аб сямейным шчасці.

Але Лукавіцын рашыў усебакова падрыхтавацца сябе да гэтай справы. Першая частка падрыхтоўкі была — заваяваць сабе моцнае становішча ў грамадзе, другая — знайсці сабе жанчыну, якая б не столькі вызначалася сваім

хараством, розумам, характарам... адным словам, яго цікавіў больш матэрыяльны бок справы.

Але для ўсяго гэтага патрэбен быў час.

Што такое час? Гэта — нішто: яго нельга ўбачыць, пачуць, памацаць, панюхаць, папрабаваць на язык; ім нельга заткнуць дзірку ў страсе або ў бюджэце; яго нельга запрэгчы ў плуг, запрасіць на шклянку гарбаты.

Час — гэта нешта бясконца бясчулае і бессаронняе: якія б ні адбываліся акты найвышэйшай гуманнасці ці нечуванага здзеку над асобаю чалавека, ён застаецца спакойным і безудзельным.

Час — гэта нешта нечувана шпарка-імклівае. Шпаркасць яго прабегу нельга змераць самымі дакладнымі прыладамі. У той жа час нешта нязменнае і нерухомае, бо ўсе тыя адзінкі, якімі мы мераем час, гэта не адзінкі часу, гэта толькі светлавыя, цеплавыя і іншыя з'явы, якія адбываюцца з пэўнай заканамернасцю і якія ніякага дачынення да часу не маюць.

Нягледзячы, аднак, на сваю вечную нерухомасць і безудзельнасць, якую разнастайную афарбоўку прымае час у розных людзей і як па-рознаму скарыстоўваюць час гэтыя розныя людзі! Ёсць час наш і час даўнейшы, час залаты і час пракляты, час доўгі, час кароткі. Адзін у свой час быў вялікім чалавекам, а ў нашы часы нічога не варт. Другі стаў бы вялікім чалавекам, але ён не мае часу, каб заняцца сваёю вялікаю справаю. Адзін не мае часу носа ўцерці за работаю, а другі ные ад таго, што не ведае, куды яму дзець лішні час. Ёсць людзі, якія «ўбіваюць» час, скарыстоўваюць час, нават папярэджваюць час і проста марна трацяць час.

Каб не залічылі нас да людзей апошняй катэгорыі, мы, я думаю, пакінем разважаць аб часе. Я хачу сказаць яшчэ толькі тое, што гэты час моцна падвёў Лукавіцына. Справа ў тым, што яму заняць моцнае становішча так і не ўдалося, як не ўдаецца надоўга замацавацца на рачным лёдзе вясною. Прыйшла вайна, і ўсякія моцныя становішчы даволі моцна захісталіся. Прыйшла рэвалюцыя, і чым мацней было становішча, тым з большым грукатам яно рухнула і паплыло ў паводцы гісторыі.

Але не будзем забягаць наперад... Лукавіцыну пашчасцілася не папасці ў сусветную мясарубку — імперыялістычную вайну. Яму не даводзілася бачыць, як смяецца з-пад снегу зямлісты твар мёртвым аскалам зубоў, як вы-

тыркаюць крывавым мясам куксы рук і ног, як павуцінне калючага дроту перавіваецца чалавечымі кішкамі. Яму ў напружанай цішыні акопнай ночы не даводзілася чуць жаласнага далёкага енку і звярынага скавытання смяртэльна параненага. Ён гарэў патрыятызмам і нянавісцю да ворага і з нецярплівасцю чакаў, калі «христолюбивое» павергне супастата. А павергнуць супастата (чужымі, праўда, рукамі) Лукавіцыну вельмі хацелася, трэба было абавязкова, бо вайна парушала ўсе яго планы.

Аднак тое не здарылася, чаго хацеў Лукавіцын,— узнялася рэвалюцыя. Ён адразу скеміў, што справа дрэнь,— прыціх, спароў гузікі і зняў цэшку. Пажары, стралянiна па начах у горадзе — недзе некага білі, а хто каго — Лукавіцына гэта не вельмі абыходзіла. Хоць, праўду кажучы, ён хацеў, каб лепш білі бальшавікоў, але трымаў язык за зубамі і не рыпаўся, баючыся, хаця б яго самога ніхто не чапаў. Маленькую актыўнасць Лукавіцын выявіў толькі ў час белапольскай акупацыі. Актыўнасць выявілася ў тым, што ён на сваіх дзвярах прыбіў картку: «Міхал Цыбульскі — шчыры паляк». Затое з надыходам бальшавікоў ён яшчэ глыбей залез у норку, вылазячы час-часом толькі ў вёску, каб памяняць на хлеб якую-небудзь адзежыну. Часамі ішоў з мяшком на ссыпны пункт і збіраў ля вазоў рассыпаныя бульбіны; часамі браў саначкі, ехаў за чатыры вярсты ў лес і цягнуў адтуль саматугам сырыя хваёвыя палены, але часцей стараўся ноччу каля платоў.

Але вось з'явіўся нэп, а разам з ім ажылі і моцна пацёртыя надзеі Лукавіцына. Ён азнаёміўся патрошку з савецкімі законамі, прыгледзеўся да парадку, застаўся на службу і стаў праяўляць актыўнасць. Заміж тужуркі з гузікамі і шапкі з цэшкаю на ім з'явілася скураная куртка і кепка. Тутэйшыя адказныя людзі спачатку толькі заўважвалі яго, адказваючы кіўком на прывітанне, а пасля і руку сталі паціскаць.

Цяпер Лукавіцын зусім «савецкім» чалавекам стаў. Больш таго — ён да ўсякага, нават самага дробнага, пытання падыходзіць не іначай, як з «марксісцкага пункту погляду». Калупае, напрыклад, на лекцыі вучань у носе, а Лукавіцын яму і давядзе, што калупаць у носе — гэта значыць нічога не рабіць, а хто нічога не робіць, той і не есць, і вучню, такім чынам, не трэба было б даваць есці. Раней дык так і рабілі — пакідалі вучня без абеда, але ён,

Лукавіцын, на гэты раз даруе вучню, прымаючы пад увагу яго пралетарскае паходжанне.

Тыя, што не зналі Лукавіцына раней, адносяцца да яго з пашанай і нават некаторым страхам, лічачы яго за глыбокага марксіста, а тыя, што і раней яго зналі, пасмейваюцца ў кулак і зайздросцяць яго спрыту, але маўчаць.

Яшчэ адна вялікая перамена сталася з Лукавіцыным — ён стаў шчырым беларусам. Як толькі загаварылі аб беларусізацыі, ён зразу змікіціў, што тут смажаным пахне, і стаў не толькі проста беларусам, але нават адным з выдатных. Ва ўсякім разе ён сам сябе за такога лічыць.

А муза, якая некалі адышла ад Лукавіцына ў шыкоўным убранні прыдворнай дамы, з'явілася цяпер зноў да яго ўжо ў саматканай беларускай спадніцы і з чырвонаю хустачкаю на галаве. Чырвань гэта, пераламляючыся ў практычнай галаве Лукавіцына, перафарбоўвае ранейшыя творы яго зусім у сучасны колер. А што гэта так, дык вось вам верш, які мой сусед апрацаваў, пакуль мы з вамі гутарылі. Ён мо не зусім гладкі і не вельмі мастацкі, але затое зусім сучасны і вельмі характэрны для майго суседа:

«Ў змаганні дзесяць год прайшлі
Так поўны велічы і славы:
Над шостай часткаю зямлі
Пунсовы ўецца сцяг яскравы.
Аздобіў голавы вянком
Ён тых, хто быў адвагі поўны,
І шлюць яму з усіх бакоў
Праклёны ворагі працоўных.
Пад ім абраннікі сваю
Дыктуюць волю ўсяму свету...
Я ім сягоння гімн пяю.
Я ўсё аддам за чырвань гэту!»

А ў канцы подпіс: **Міхась Цыбулевіч.**

Кажуць, што гэты мой сусед — таварыш Лукавіцын-Цыбульскі-Цыбулевіч — падаў заяву, каб яго ў паэты залічылі і пасведчанне выдалі.

1927

ПАЛЬЧЫК

— Жэнька! Уставай, дачушка! — будзіць маці.— Што гэта ты сабе думаеш? Вунь Петрык даўно ўжо ўстаў, снедае. Уставай, пазабаўляй яго трохі!

І сапраўды — Петрык ужо ўстаў. Ён сядзіць у калысцы, прывязаны поясам за вяровачкі. У руках у яго вялікая галка камякоў (бульбяной кашы). Ён ужо іх сам пад'еў і нос накарміў, начапляў на шчокі і на мяккі лён — рэдкія светлыя валосікі. Мухі старанна ўвіхаюцца каля яго і рады, што Петрык не вельмі цярэбіцца. А таму, па праўдзе кажучы, і часу няма: вачаняты яго пільна ўтаропіліся ў акно. Там час ад часу паказваюцца круглыя вушы, а потым рогі, а то і ўся каровіна галава і плыве павольна паўз акно. Петрык рад,— у ладкі плешча і крычыць:

— Мама, му!

Але вось часам галава прыпыніцца, у шыбу ўпрэцца вільготная наздратая пыса і зашуміць моцна, нюхнуўшы паветра. Тады ўжо страшна Петрыку — ён зажмурвае вочы, закрываецца ручкаю і крычыць на ўсю хату тоненькім прарэзлівым галаском.

А Жэнька чуе, што Петрык пішчыць, і чуе, што каровы рыкаюць. І вярзецца ёй, што Петрык сядзіць на бярвеннях пад хлявом. Да яго ідзе Струкавых Падласка, рогі наставіла і галаву ўвагнула, убароць хоча. Петрык крычыць і ножкамі трапеча, а Падласка ўсё бліжэй ды бліжэй, і ўжо адзін рог яе ўпёрся ў Петрыкаў жывоцік. Жэнька і сама хоча крыкнуць, каб адагнаць Падласку, але не можа: праз горла дух праходзіць, як праз дзірку ў капшуку, а голасу няма. Яна хоча падбегчы ды выцяць Падласку дубцом, але ногі не слухаюць. І нават не чуецца яна — ёсць у яе ногі ці няма. Але вось Петрык абхапіў карову ручкамі за шыю, а карова пацалавала яго, Петрыка, у лобік і прыгарнула да сябе. Глядзіць Жэнька — адно ж гэта не карова, а іх мама. Вось яна расце, расце аж пад страху,

потым аж пад вілачкі на страсе, а потым аж пад неба, і тады ўсё знікае.

— Ды ўстань жа ты, Жэнька! Вось успалася!

Яна чуе мамчын голас.

— Устаю. Ужо ўстала, ужо,— мармыча яна праз сон, а вачэй ніяк не расплюшчыць. Галаву ахутаў туман і прыціснуў да падушкі. Вось ён зноў закрыў усё. А мухі і ля яе стараюцца — роем гудуць, лезуць у нос, казычуць за павекі, залазяць у куткі губ.

— Уставай, ідзі авечкі выгань, а то пастух перагоніць.

Узадралася сяк-так, працерла вочы.

Выганяць авечкі — гэта яе штодзённы абавязак: тут ужо нічога не зробіш, трэба ўставаць.

Глянула з замілаваннем на сваю ляльку Ганульку, якая спала побач з ёю, абцягнула на ёй сукенку — «спі, спі, малая». Паглядзела пасля і пагладзіла кацянятак, якія ляжалі ў рэшаце на прымурку і над якімі яна прыняла шэфства яшчэ тыдзень таму назад, як толькі нарадзіліся, выцерла Петрыку носік, які ўжо аж у губу ўпёрся, і пайшла выганяць авечкі.

Пакуль яна сёе ды тое, тое ды гэта — Ганульку да толку прывяла ды сама ўмылася, дык маці ўжо і печ засланіла.

— Ну, слухай,— кажа,— што я табе буду казаць. Бацька пайшоў касіць і будзе да вечара. Я пайду жаць на Падгор'е і таксама да вечара буду. Дык ты глядзі, каб хто ў хату не ўлез ды не пакраў чаго — не пакідай адамкнёнай. Есці будзеш камякі ў печы, а малако кіслае ў шафе на другой паліцы. Петрыку малако на прыпечку ў гаршчыку. Удзень парсючку піць занясеш — пад лаваю ў чыгуне стаіць. Ды свінням бульбяніку назбірай. Петрыка пасадзіш ды цацак дасі, дык ён і пагуляе, пакуль ты. Глядзі, Петрыка не пакідай аднаго, а то коні стопчуць, бегучы з выгану.

— А ты ж мне васількоў прынясеш? Прынясі, мамачка! Сіненькіх-сіненькіх. І бярозкі. Я спляту Ганульцы свой вяночак. Яна ўжо вялікая ў мяне, жаніцца будзе, дык ёй вяночак трэба.

Жэньцы таксама хочацца на поле жаць ды васількі рваць. Але яна яшчэ не ўмее жаць,— раз прабавала ды палец абрэзала — яшчэ знак ёсць. Ды дома трэба быць — парсючку піць занесці. Бо калі парсючок галодны будзе, дык і сала не нарасце, і скваркі не будзе. А не хочацца ад-

ной дома быць. Дзень доўгі, доўгі. Чакай, пакуль сонца стане над дзядзькавым хлявом, потым над Марылінаю хатаю, потым зробіцца чырвонае, вялікае-вялікае, як рэшата, і спусціцца нізенька, што качаргою можна дастаць. Потым стане хавацца вунь за той лясок. І як будзе ўжо толькі трошкі беражок відаць, тады аж мама прыйдзе. А Петрык нягодны такі — не хоча гуляць з цацкамі, а ўсё плача ды на рукі лезе. А насіць яго доўга, дык і рукі млеюць, і спіна баліць, бо ён цяжкі, як гляк.

Пад'ела спяшаючыся — Петрык не даваў. Яму ўжо даўно абрыдла сядзець прывязанаму. Сцерла стол, узяла ляльку Ганульку і выйшла з Петрыкам на руках на вуліцу. Пуста на вуліцы, нікога няма, толькі Міхасёва свіння рабая ляжыць сярод вуліцы. Выцягнулася пад сонцам, а каля яе парасят з дзесяцера мітусяцца. Коўзаюцца па ёй, куцаюць, а яна толькі ляжыць ды стогне з вялікай прыемнасці. Петрык рад — ручкамі махае і пішчыць ад радасці. Ён і сам бы ахвотна пакуцаўся разам з парасятамі, каб яго пусцілі. А Жэньцы маркотна адной. Пайшла, глянула ў Алесіных пад акно — няма нікога, дзеці недзе пайшлі. Толькі калі яна схадзіла ў гарод, назбірала зяленіва і прыйшла зноў на вуліцу, дык тут ужо былі Аўдоля і Юзік Алесіных, Настулька Трацякова ды Сцёпка Уласавых.

— А мы сёння халаднік елі — ага! З цыбуляю ды з агуркамі. Смачны, смачны,— пахваліўся Сцёпка.

— А ў нас цялусацка маленькая ёсць, а ў вас няма — ага! — пахваліўся ў сваю чаргу Юзік.

— А наш хлеў новы, а ваш сталы.

— А ў нас дзед ёсць, а ў вас няма, а ў вас толькі баба. Дзед за лепс, як баба.

— А ў нас... а ў нас сабака лабы, а ваш чолны, ага! Лабы ж халошы, а чолны гадкі.

— А ў нас... а ў нас... а ў нас... Аўдолька, сказы, сто ў нас, а то я не ведаю,— захныкаў Юзік.

— А наш сабака ды вашага задушыць,— сказала Аўдоля, заступаючыся за брата.— Як схопіць за горла ды — гар-гар-гар! дык вашаму і капут.

Цяпер ужо Сцёпка насупіўся і стаяў, не ведаючы, чым яму пакрыць сваіх апанентаў.

— А мой тата касіць пайшоў,— кажа ён нарэшце.

— І мой тата пайшоў, і дзядзька пайшоў,— сказала Настулька.

— Дык і мой тата пайшоў,— не ўцярпела Жэнька,— бо сягоння ж усе людзі пайшлі касіць. Я нават ведаю, дзе мой тата косіць. Хадзем пад вароты, дык я пакажу.

Пасадзіўшы Петрыка, яна ўзлезла на вароты, узялася адной рукой за шуло, а з другой брыль над вачыма зрабіла. Да Зарэчча, дзе косяць касцы, вёрст са дзве, а можа, і больш, і на зялёнай сенажаці відаць толькі белая чарада не то гусей, не то кароў, больш нічога не разабраць. Але Жэньцы хочацца паказаць, што яна ўсё добра бачыць:

— Вунь там кусцікі, кусцікі, кусцікі, а потым вялікае дрэва. А каля таго дрэва мой тата вунь косіць у белай кашулі і ў шарачковых портках, паяском зялёным падпяразаны...

— І я бачу,— сказаў Сцёпка.— Вунь мой тата сквалкі есць. Плаўда, Настулька?

— Вот ілгун, ці ты ж бачыш з зямлі? — абарвала яго Жэнька.

Але Сцёпка доўга не здаецца і клянецца, што бачыць, як яго тата «сквалкі» есць.

Пасля пайшлі на прыгуменне, каб адтуль паглядзець, дзе жыта жнуць. Але тут зусім ужо нельга было нічога ўбачыць, апрача жытняга мора, па якім час ад часу прабягаў лёгкі ветрык. Толькі дзе-нідзе з гэтага мора вытыркалі, як падводныя каменні, шапкі мэтлікаў ды, нібы крыло белай птушкі, паказвалася на момант хусцінка жняі.

Тады прыйшлі зноў на вуліцу і распачалі гульню. Сцёпка быў за гаспадара. Ён зрабіў сабе касу з лазовага дубца, які знайшоў каля свінога хлеўчыка, ды пайшоў касіць на Зарэчча. Жэнька была за гаспадыню.

Каб Петрык ёй не перашкаджаў, яна пасадзіла яго ў каляску і дала ў ручку моркву, якую вырвала ў гародзе, як збірала свінням бульбянік. Сама яна стала ўвіхацца каля печы, якую знарок для гэтага зрабіў муляр Юзік у пяску каля прызбы. Не паспела яна ўхадзіцца, як ёй нешта стала нядобра — вельмі ж забалеў жывот. Юзік ужо хацеў па доктара ехаць, каб той прыехаў ды банькі паставіў. Але Юзікаў конь хадзіў на выгане, ніяк не хацеў лавіцца і нават два разы ўбрыкнуў Юзіка (нягледзячы на тое, што ён быў гліняны і што абедзве заднія нагі яго былі адбіты).

Тым часам, пакуль Юзік сабраўся па доктара ехаць, дык і без яго ўсё добра абышлося: у Жэнькі нарадзілася дзяўчынка Ганулька.

За бабу была Аўдоля, а за куму Настулька. Яны абедзве прыйшлі на вотведы і прынеслі па вялікім гаршку ўзвару з груш і чарніц ды па місцы аладак. Кума дык яшчэ і на сукеначку прынесла. Вось яны пачаставаліся ды сядзяць сабе, дудукаюць пра сёе, пра тое, а Жэнька дзіця купае.

Толькі гэта яна пакупала ды сабралася грудзей даць, як Петрык дзіка, прарэзліва крыкнуў і зайшоўся з плачу. Каля яго стаяла худая чорная свіння. Першы схамянуўся Сцёпка і, падскочыўшы, сцебануў свінню знячэўку «касою» па спіне. Яна спужалася, віскнула і стала ўцякаць. З яе ляпы выпаў кусочак морквы і разам з ім акрываўлены Петрыкаў пальчык.

Жэнька абхапіла брата і стала крычаць моцна, дзіка, аднатонна. Крычалі абое да хрыпаты, да знямогі.

Прыйшла Сцёпкава бабка Тацяна, прымачыла ручку зёлкамі і перавязала чыстаю анучкаю, а пальчык падняла і абмыла.

Матцы наказалі. Прыбегшы з поля, яна застала Жэньку з дзіцем, прытуліўшыся на палу ў кутку. Хлапец яшчэ плакаў слабенькім ахрыплым галаском, а дзяўчо толькі ўсхліпвала зрэдку ды трэслася ўсім целам. Маці выхапіла ў яе з рук дзіця, а самую яе схапіла за валасы, сцягнула з полу і кінула аб зямлю. Сама яна стала галасіць над дзіцем ды прыказваць.

Жэнька паднялася з зямлі і ўткнулася галавою ў пасцель. Яна не магла моцна плакаць, толькі плечы яе ўздрыгвалі ды збянтэжана трэслася — мышыны хвосцік — тоненькая светлая коска.

А на стале ляжаў беленькі, чысценькі, малюсенькі пальчык. Той самы пальчык, якім Петрык раніцою паказваў у акно і казаў: «Мама, му!»

1927

ВАЙНА

Сяджу я ды думаю... А што думаю, дык і сам добра не разбяру — вось вярзецца нешта.

Ага, злавіў — пра вайну думаю. Кажуць — вайна будзе. Ды будзе-такі. Калі цётка Палуся сказала, што будзе, то, значыць, будзе.

Цётка Палуся — гэта кума мае кватэрнае гаспадыні. Вы не глядзіце, што яна трошкі падслепаватая ды кіслагубая, але бачыць яна на тры сажні пад зямлёю і чуе праз тры мураваныя сцяны. А ведае ж яна дык усё, што толькі ёсць на свеце, і шмат яшчэ з таго, чаго няма, не было і быць не магло.

Дык вось яна і казала, што вайна абавязкова будзе.

Была яна, бачыце, у Гніляковых, дык яны палавіну сваіх рэчаў прадалі ўжо — думаюць за Маскву ўцякаць. Кажуць, што Гнілякоў захварэў і яму сушэйшы клімат патрэбен. Брэшуць,— здаровы, як конь: гэта ён вайны ды газаў баіцца.

А Міхась Крываносік дык прыйшоў дадому п'яны, як гразь, ды ўсе гаршкі паматлашыў. Вельмі ж ён ужо на Чэмберлена раззлаваўся. Пазакасваў рукавы, пакамячыў кулакі:

— Дайце мне,— кажа,— гэтую акулу, дык я яе вось так! вось так! — ды дубасіць па гаршках. Так буяніў, пакуль аж ніводнага «Чэмберлена» на паліцы не засталося.

Жонка стала плакаць ды лаяць, дык ён і да яе з кулакамі:

— Што, кажа, шкада? Табе Чэмберлен — дзядзька родны? — Чуць не аддубасіў і яе.

А вунь той, з конскаю скіўіцаю, што кватаруе ў Спіцы, дык золата сабе наменяў на чырвонцы. Цэлых тысячу рублёў даў чырвонцамі за шэсцьсот золатам.

Дык і Храпкіна на свайго навалілася:

— Усе выменьваюць золата, чаму гэта ты,— кажа,— ні аб чым не дбаеш?

— А што ж я, хіба цябе памяняю на золата,— адказвае ён.— Дык ты ж у мяне,— кажа,— і так — золата.

— Чаму гэта што? Вось выдадуць пенсію, дык ты рублёў колькі пакінь, а то ўсе пяцьдзесят і памяняй. А што Зэліку вінаваты дваццаць, дык ліха яго не возьме — няхай пачакае. Можа, і аддаваць, кажа, не прыйдзецца, бо як вайна ж, дык тады ўсе даўгі прападаюць. Вунь Францыя, не ім будучы, і то пасля не сыскала.

То цётка Палуся і не ведае ўжо, як яны зробяць.

Вось толькі Скнарэцкага кватаранты нікуды не збіраюцца і не рыхтуюцца. Адзін, сухі, як таран, над кнігамі дзень і ноч сядзіць ды ўсё нешта піша. Другі з партфелем лётае,— зранку як пойдзе, дык аж да ночы няма. А рэшта — без партфеляў, але таксама штодзень на нейкую службу ходзяць.

Але пан Скнарэцкі (любіць, калі так завуць) вырашыў ужо, што ён будзе рабіць з сваімі кватарантамі, калі будзе вайна. Бо ён разважае так, што калі будзе вайна, то прыйдуць паны. А калі прыйдуць паны, то не будзе камгасу. А калі не будзе камгасу, то Скнарэцкі — гаспадар свайму дому. А калі гаспадар, то што захоча, тое з сваім домам і зробіць. Дык зробіць ён вось што: сухога тарана прагоніць. Ліха яго ведае, што ён за чалавек,— над кнігамі ўсё сядзіць. Мо чарнакніжнік які, а можа, яшчэ і горш. З партфелем сам уцячэ. А калі не ўцячэ, то тады Скнарэцкі ведае, што з ім рабіць.

Ну, а рэшта няхай жывуць — ліха іх бяры. Толькі плату прыйдзецца набавіць.

А чырвонаармейцы дык прыходзілі да Аўдзея шашкі вастрыць (у яго тачыла ёсць). Утрох прыходзілі. Адзін, дык, мусіць, зводны нейкі — вельмі ж ён ужо бойкі ды спрытны.

— Няхай,— кажа,— толькі зачэпяцца, дык мы ім пакажам, колькі мы важым.

А другі, дык усё шашку пробаваў.

Уваткне лазіну ў зямлю:

— Вось,— кажа,— гэта, скажам, буржуяціна стаіць. А гэта, скажам, я — чырвонаармеец Ванькоў. Чырвонаармеец Ванькоў вось так — цяп! — і ад буржуяціны толькі пянёк застаўся ды дух цяжкі пайшоў.

Дык цётка Палуся так напужалася, так напужалася

ўсяго гэтага, што аж на рынку апынулася. Купіла два пуды солі, пуд цукру ды яшчэ там усякай усячыны. Мяркуе, што на ўсю вайну хопіць.

А яшчэ будзе вайна вось чаму: надоечы ў мяне спатканне было з адным чалавекам. Сакнуліся мы з ім на рагу Савецкай і Ленінскай.

— Здароў! — крыкнуў ён, вырачыўшы вочы.

— Ды здароў,— кажу,— а якая ж мне трасца.

А сам уважна разглядаю яго шырокі твар, чырвоныя шчокі і светла-сінія, як бы трохі збляклыя, вочы.

— Ты гэта ці не ты? — пытае ён.

— Не,— кажу,— гэта, мусіць, не я.

Рысы яго твару мне былі знаёмы, асабліва гэтыя вочы, але я ніяк не мог успомніць — ці гэта мой які даўнейшы знаёмы, ці мо проста я гэтага чалавека бачыў у якой-небудзь краме або на вакзале.

— Ну, дык як жа не ты, калі мы з табою і ў школе разам вучыліся. Я сядзеў на самай задняй лаўцы, а ты на другой адзаду цераз праход.

— Ну, дык гэта, мусіць, я,— адказваў я не зусім пэўным тонам.

— Помніш яшчэ, як я табе закінуў за каўнер камячок снегу, а ты мне кулаком па пераноссі джвугнуў? Ох, і здорава ж загрэў, аж цяпер яшчэ, здаецца, баліць, як узгадаю.

Цяпер я ўспомніў. Гэта быў той самы Васіль Скрылевіч, якога мы дражнілі — Цюхцяй. Успомніў я і тое здарэнне, аб якім ён цяпер гаварыў. Я чытаў на пераменцы «Шэрлока Холмса». Толькі гэта я з сваім знакамітым сышчыкам сабраўся выкрыць нейкае хітра заблытанае злачынства, як мяне раптам жахнула нешта мокрае, надзвычайна халоднае. Мне здалося, што нехта цэлы Ледавіты акіян заліў мне за каўнер. Ён цёк і плыў па маёй спіне ўсё ніжэй і ніжэй, а я з тварам «великомученика» стаяў, выгнуўшы спіну, і не ведаў, адкуль што ўзялося. Калі я агледзеўся назад, дык убачыў, што Цюхцяй не можа выгаварыць слова ад смеху і толькі пальцам паказвае на мяне другім вучням. Кроў рынулася мне ў твар, і, не разважаючы, я пусціў свой кулак у кірунку твару Цюхцяя. Куды мой кулак папаў, я нават добра і не заўважыў, а толькі ўбачыў, што Цюхцяй хапіўся аберучкі за нос і прыпаў галавою на лаўку.

Дык вось гэта быў той самы Цюхцяй.

— Дык я ўжо ведаю, хто ты, і стаяць тут нам больш няма чаго,— сказаў я.— Хадзем куды-небудзь.

— А куды ты ідзеш?

— Ды вось са службы дахаты паўзу.

— Дык мне таксама ў гэты бок, толькі я хацеў зайсці тут у адну краму. Але ўжо няхай заўтра — пойдзем разам... Ну, дык расказвай — што? як? дзе быў? што рабіў? Бо якніяк, а ўжо трынаццаць гадоў прайшло, як мы разышліся ў розныя бакі.

Я ў кароткіх словах расказаў, дзе я быў і што рабіў за ўвесь гэты час.

— Ну і дурань жа ты! — крыкнуў мой знаёмы такім тонам, што цяжка было яму пярэчыць.

— Слухай, як табе не сорам,— запратэставаў я.— Няхай сабе я і дурань, але навошта ж, каб пра гэта ведала ўся вуліца.

— Выбачай, братка,— мякчэй трохі сказаў ён,— але як жа цябе не назваць дурнем, калі ты шэсць гадоў служыў на вайсковай службе і з іх больш як тры гады ў Чырвонай Арміі. Што — паеў, нябось, пшанічнай кашы, пакарміў вошай?

— Усяго было,— адказаў я,— але ж нічога не зробіш — што трэба, то трэба.

— Трэба... Эх ты, прастата! — адказаў мне знаёмы.— Ты думаў — калі трэба, дык без цябе ўжо і не абыдуцца. Аднак жа вось без мяне абышліся, і я пра гэтых розных калчакоў, дзянікінаў, ды юдзенічаў толькі слыхам чуў. У царскай арміі то, праўда, служыў, але ж гэтак ваяваць дай божа да веку кожнаму добраму: як зашыўся, брат, у інтэнданцтва, дык каму фронт, акопы і ўсякія іншыя прыемнасці, а мне — вайна да пабеднага канца. А як скінулі цара, зашавяліліся салдаты, ды некаторым з нашых крута прыйшлося, дык я, брат,— лататы, ды дадому. Сядзеў у вёсцы ціханька і не рыпаўся аж да дваццатага года. Бо ў той час скора можна было галаву скруціць. Але нарэшце і ў вёсцы стала цесна — дастаюць, кажуць: «Ці не будзеце ласкавы ў Чырвонай Арміі паслужыць?» Я, разумеецца, шчыра ім падзякаваў за такі гонар, а сам давай шукаць норкі. І знайшоў: дзякуючы сяму-таму з дужэйшых, улез у Інстытут сельскай гаспадаркі, які тады толькі што адчыніўся. А там, значыцца, адтэрміноўка як студэнту. Вось так пад шумок правёў я ў зацішку гэтыя неспакойныя гады, і сёння ты можаш вітаць мяне з годнасцю агранома.

«Вось табе і Цюхцяй,— падумаў я,— умее прыстасавацца да мясцовасці».

— Вось, як сам бачыш,— казаў далей Цюхцяй,— я ні-што сабе выйшаў з усяе гэтай калатушы, а ўсё таму, што ніколі палітыкам не быў. Прызнацца-сказаць,— я нічога не разумею ў гэтай палітыцы. Я не разумею, чаго гэта людзі на ражон лезуць з-за яе. Па-мойму, усякая ўлада добрая, абы пры ёй добра жылося...

Філасофіі яго да канца я не даслухаў,— падышлі да мае кватэры.

— Ну што, а цяпер зноў пойдзеш? — запытаў мяне на развітанне Цюхцяй.

— Куды?

— На вайну.

— На якую?

— На такую, якая скора будзе.

— Я,— кажу,— яшчэ нічога не чуў.

— Не чуў, дык пачуеш,— кажа,— і пабачыш напэўна. І дай божа табе добры слых і зрок. А я то чуць, можа, і буду, а бачыць дык не давядзецца. Пераводжуся ў Тульскую губерню. Не думаю, каб вайна мяне там дастала.

Вось я і разважаю аб усім гэтым ды думаю — будзе вайна. Бо — падумайце ж самі — цётка Палуся купіла пуд цукру ды два пуды солі, дык не прадаваць жа іх зноў, і не купляць жа Гнілякову сваіх рэчаў назад, і не пераводзіцца ж Цюхцяю з Тульскай губерні зноў на Беларусь. На такое людзі гэтыя ніколі не згодзяцца.

1927

ДОЎГ

Я чалавек спакойны, ураўнаважаны і, калі хочаце, нават крыху недаверлівы. Калі я бачу новую патэнтаваную з'яву, дык ніколі не захліпаюся ад захаплення, а раней абыду гэту з'яву кругом, пагляджу, памацаю — а ці няма тут чарвінкі дзе або гнілі, ці пажыўны гэты прадукт цяпер і ці доўга ім можна харчавацца. Калі мне паказваюць, напрыклад, чырвонае, дык я не адразу паверу, што гэта чырвонае,— я яшчэ захачу паглядзець, якое яно на другім баку. Калі ж яно памалявана, дык я і ногцем паскрабу — ці моцна трымаецца фарба. Такім чынам мне часамі прыходзілася натыкацца то на генеральскую вопратку падкладкаю наверх, то на тандэтную фарбу, якая трымаецца да першай непагоды.

Сёння шмат чырвані іншага гатунку, шмат руху і гукаў.

Здавалася б, што мне, чалавеку ўраўнаважанаму, да гэтага ўсяго? Дык вось жа не: у носе казыча, і на вачах вільгаць, а ногі самі патрапляюць у такт пад гукі марша.

— Дзесяць гадоў!

Дзесяць гадоў, як мой бацька не цалуе панскай рукі. Убачыўшы важнага савецкага працаўніка, ён і цяпер яшчэ часамі хапаецца за шапку і нагінаецца, каб пацалаваць руку. Я яму тады: «Кінь, тата! Ты ж сам яго выбіраў — ён твой слуга, а не ты яго». Бацька выпрастаецца — і ў постаці павага да сябе.

Дзесяць гадоў, як я сам свядома будую разам з усімі працоўнымі тое, што хачу будаваць. Праўда — не ўсе дзесяць гадоў будую, быў час, калі трэба было разбураць. І я разбураў так жа свядома, як разбураў мой бацька сёлета стары хлеў, каб збудаваць на гэтым месцы новы. А цяпер каторы год вось я ўжо будую, наколькі хапае сілы і розуму. Калі ж хто і прабуе выбіваць з рук маіх цагліны, дык яны падаюць яму ж на галаву.

Дык вось чаму сягоння ў мяне і стан роўны і крок цвёрды...

Але ў гэтым магутным вялікасным акордзе мне часамі чуецца мізэрная, ледзь чутная, фальшывая нотка. Адкуль гэта? Ага, вось яно! Гэта бляянне гэтага залатушнага маладога чалавека, «рэвалюцыянера да скону». А як жа! Ён жа калісьці крычаў «ура» і «даёш Варшаву», калі другія ішлі ў атаку; ён хапаўся за спіну і плаксіва моршчыў твар, калі другіх хвасталі шампаламі; ён пацеў, калі другія працавалі, ён ездзіў на курорты, калі другія хварэлі. Такім чынам за дзесяць гадоў з яго выпрацаваўся стопрацэнтны цвёрдакаменны артадокс (бярозавы).

А вось другі. У яго яшчэ не паадпадалі махры добрасумленнага манархіста, але ён таксама лезе ў артадоксы. Што далей, то часцей падыходзіць ён з «марксісцкага пункту погляду». Не падыходзіць, а, праўдзівей, пад'язджае. Яго ліхвярская душа пражэцца да нажывы. Ён мяркуе: а ці нельга садраць якія-небудзь працэнты і з Марксавага «Капіталу». І здзярэ. Калі і не сто працэнтаў гадавых, як ён бярэ з свайго, дык, ва ўсякім разе, палатаецца. Яго бляянне асабліва рэжа мне вуха. Але не буду псаваць сабе святочнага настрою...

Дзе я бачыў гэтага чалавека, што ідзе поруч са мною злева? Я ледзь пазнаю яго — Сукач. Так, Цімох Сукач. Скураная куртка ды кепка зрабілі яго зусім не падобным да таго Сукача, з якім разам у акопах гнілі.

— Дзе гэта мы з табою разлучыліся?

— Альбатэшты памятаеш?

— А як жа, памятаю. Гэта там, дзе палкоўнік Зякін за адзін дзень увесь свой полк палажыў, выткнуўшы днём пад гарматы ды кулямёты нямецкія.

— Вось-вось. Дык тады ж мне і папала асколкам у бок — рабрыну зламала і кантузіла моцна. Мы пад вечар аж пад самыя акопы нямецкія падпаўзлі былі, а яны гранатамі калі шарахнулі! Дык адна зусім каля майго боку разарвалася, але добра, што лапатка была пры поясе, дык яна ля лапаткі,— толькі адзін асколак папаў... А з палкоўнікам Зякіным мы яшчэ сустракаліся пасля таго. Доўга я качаўся з гэтаю ранаю. І цара скінулі, а я ўсё ў шпіталі ляжаў. У Мінскім нават шпіталі і ляжаў — папрасіўся, каб накіравалі бліжэй да свае бацькаўшчыны. А калі я паправіўся ды трэба было выпісвацца, дык мяне ў шпіталі і пакінулі: там якраз санітар патрэбен быў. Работа мая бы-

ла — абед разносіць ды ў пакоях прыбіраць. Уваходжу гэта я раз у афіцэрскую палату, гляджу — Зякін. Ах ты, сукін сын. У халаце, разумееш, і твар такі посны. А вусы таксама стаяць, як у чорта, і позірк воўчы. Я, вядома, ні слова, як бы і не знаю яго. А ён і сапраўды не знае мяне, не памятае. А сыходзіліся мы з ім раз вельмі блізка — на даўжыню рукі. Гэта было тады, як ён мяне па мордзе хвоснуў. Цябе яшчэ не было ў нашай роце. І за пусцяковіну ж выцяў стары чорт. Раз быў наш батальён адведзен на некалькі дзён у рэзерв, стаяў у вёсцы. Вось ён неяк і прывалокся ў нашу роту. Убачыў мяне, паківаў пальцам. Я падышоў.

«Пазаві, кажа, мне свайго ротнага камандзіра».

Я гэта павярнуўся ды хацеў ісці, а ён: «Ты што гэта, забыўся, такі ды сякі, як паварочвацца трэба? Карова ты, кажа, цельная, а не абаронца бацькаўшчыны»,— дый бац мяне па мордзе. Аж уваччу кругі чырвоныя пасталі. Злосць мяне апанавала,— каб дзе зрукі, дык бы кулю ў патыліцу пусціў шэльме...

Цікава мне было даведацца, што ў яго за хвароба, што ён у шпіталі ляжыць. На пагляд, здаецца, ніякай хваробы ў яго і няма,— чырвоны, мурлаты. Вось я раз і запытаўся ў сястры. Мушка яе звалі — маленькая, чорненькая, з адным капітанам хворым круцілася. Але такая прыветная была. Яна мне кажа:

«Ён пасля тыфусу ды яшчэ і неўрастэнія ў яго».

«Не, думаю, тыфус тут вядома які: уцёк, думаю, з палка, не іначай». А ў палку яго, ведаеш жа сам, вельмі не любілі, бо не аднаму мне ён партрэт папраўляў. Прапаршчыкаў і тых, бывала, па-мацярынску лаяў. А тут яшчэ гэта наступленне. Усе ў палку лічылі вар'яцтвам наступаць без усякай артылерыйскай падрыхтоўкі, удзень, калі ў немца дзевяць радоў калючага дроту, дый наша драцяная агароджа цэлая, а ён упёрся — наступаць! Ну і наступілі... сабаку на хвост. Вось, мусіць, і даў драла, каб на цугундар не ўзялі... Стаў я прыслухоўвацца да гутарак у афіцэрскай палаце, стаў прыглядацца да хворых. Бачу, што ўсе яны сядзяць, як зайцы ў гаросе, вушы панатапырвалі. Падыходжу часамі пад дзверы, чую: «Карнілаў, Керанскі, бальшавікі, бальшавікі». А як увайду, сунімаюцца ды касавурацца на мяне. «Што, думаю, тут за трасца? Што ім так абыходзяць Керанскі, Карнілаў ды бальшавікі»? Чуў я і ў іншых месцах гэтыя словы, а не разумеў

нічога: хто каго б'е, за што і праз што. Чуў пра бальшавікоў, што іх Вільгельм падкупіў ды падаслаў у Расію, каб тут беспарадкі ўзнімаць; і вельмі я іх не пахваліў. Адным словам — ва ўсёй гэтай палітыцы я быў як цяля на кірмашы: не ведаў, хто цябе рэзаць збіраецца, а хто гадаваць. Нават калі мяне адзін хворы афіцэрык назваў бальшавіком за тое, што я нібы недалікатна з ім абышоўся, дык я пакрыўдзіўся быў за гэта. А быў у мяне зямляк у Мінску, Максім. У нейкім сапёрным батальёне служыў. Шустры хлапец, разбітны. Прыйшоў ён раз да мяне. Разгаварыліся мы. Пра вёску, пра дом сталі гаварыць, пра гаспадарскія справы ды пра сваіх хатніх.

«Калі ж гэта ўсё скончыцца? — кажу я. Абрыдла, свет не міл, зусім замучыўся: сам тут гібееш, а жонка там без гаспадара. А што мая дачушка там робіць? Напэўна, кажу, у лялькі гуляе. Нябось і не ведае, які такі яе тата на свеце ёсць — шэсць месяцаў было, як пакінуў, а ўжо вось тры гады з таго часу прайшло. Пабачыць хочацца».

«Пабачыш, кажа. І скора пабачыш, калі захочаш».

«Адкуль ты гэта, кажу, ведаеш?»

«Адкуль ведаю, але ведаю. Вайне зараз капут».

«Кінь ты, кажу. Сасніў хіба — канца вайне яшчэ і не чуваць».

«А ты, пытае, пра бальшавікоў чуў?»

«Чуў, кажу, што яны шкодныя людзі».

«Сам ты, кажа ён, шкодны, хоць ты мой і сябар. Людзі хочуць яго з войска вызваліць ды зямлі даць, а ён — шкодныя».

«Сам, кажу, я з імі не знаёмы,— людзі кажуць, дык і я кажу».

«І людзі твае, кажа, шкодныя. А калі, кажа, не знаёмы, дык пазнаёмся — я сам і ёсць бальшавік. У нас, кажа, і камітэт свой бальшавіцкі ёсць у батальёне, але ніхто пра гэта не ведае. І ты, глядзі, пра гэта нікому ані-ні».

А сам ён тут калі пачаў, ды калі пачаў: і хто такія бальшавікі, і адкуль яны ўзяліся, і чаго яны хочуць. Усю іх праграму выклаў мне. Праўда, што я адразу не ўсё ў ёй і зразумеў: вельмі ж усё там было неяк дзіўна і незвычайна. Ну, але пра зямлю і волю я добра такі ўцяміў. Спадабалася. Стаў я час-часом і да Максіма наведвацца, а там мне ўжо і добра растлумачылі — што гэта за бальшавікі, хто Керанскі, чаго хоча Карнілаў. Вярнуўшыся, я часамі вазьму дый завяду гутарку аб гэтым з нашымі

санітарамі. Некаторыя нічаму не верылі, іншыя і не ведалі, ці то верыць, ці то не, а больш за ўсё спадабалася мая гутарка аднаму — сухажыламу, доўгаму — Сідаравым яго звалі. Асабліва яго цікавіла, як гэта будуць паноў праганяць. Ён хоць зараз гатоў быў гэта пачаць.

Не ведаю, як доўга так яно цягнулася, а толькі раз прыбягае да мяне Максім — рад, узбуджаны.

«Гатова! — кажа.— Наша ўзяло! К чортавай мацеры і Керанскага, і ўсё правіцельства».

Я гэта шапнуў сяму-таму з нашых хлопцаў: «Давай, кажу, гасцінец афіцэрам паднясём». А якраз перад абедам справа была. Вось мы зараз да кашавара: «Так і так — давай афіцэрскую яду хворым салдатам, а афіцэрам з салдацкага катла».

Ён — рад старацца. А крупнік для салдат варылі «дубовы», гэта значыць з ячных абганяных круп. З саланінаю, нават, здаецца. Панёс я ў абед гэты крупнік. Адну талерку Зякіну стаўлю, другую яго суседу. Паглядаю адным вокам.

Нюхнуў мой Зякін,— зморшчыў нос. Потым сербануў: «З якою гэта ты дрэнню прынёс мне суп сёння?» — пытае.

А я яму:

«З бальшавікамі, гаспадзін палкоўнік».

«Што за хамскія жарты? — крыкнуў ён.— Далажы старшаму ўрачу, што ты такі грубіян».

А я:

«Не клапаціцеся, таварыш: старшы ўрач сам на дубовы крупнік пераходзіць».

Збялеў ён ад злосці, але губы прыкусіў, нічога не сказаў: мусіць, дагадаўся, што тут нешта не так.

Праз гадзіны дзве па калідорах захадзілі, зашапталі трывожна, зашушукалі. Відаць, аб усім даведаліся. А зараз бачу — і адзежу Зякіну панеслі. «Э, брат, пачакай, думаю: я ж яшчэ вінаватым табе застаўся». Пайшоў я, маргнуў Сідараву: «Памажы, брат, птушку злавіць».

Сталі мы каля выхадных дзвярэй, чакаем. Бачым — садзіць наш Зякін. Вусы на сто дваццаць — вось, здэцца, і дасць па мордзе. Аж неяк страшна стала. Але я набраўся смеласці, узяў пад казырок ды да яго:

«Вінават, кажу, ваша высокаблагароддзе, дазвольце доўг аддаць,— не хачу вінаватым заставацца». Ды — бац! яму з правай. Ухапіўся ён рукою за шчаку, а другою за кабур мацае.

«Дарэмна турбуецеся, палкоўнік. Рэвальвер — вось ён, у мяне ўжо,— супакоіў яго Сідараў.— Шагам марш! Наперад!» — скамандаваў ён, наставіўшы рэвальвер.

Завялі мы Зякіна ў Максімаў камітэт, а далей...

Тут грымнуў аркестр у галаве нашай калоны і заглушыў словы майго прыяцеля.

Мы выйшлі на плошчу Свабоды.

1927

ПЕВЕНЬ

Прыпёртыя лесам да самай рэчкі схлупіліся ў кучу шэрыя местачковыя хаты, абкружылі ўзгорак, а з ім і цэркаўку, нудна-шэрую, апушчаную. Абступілі і нібы слухаюць казань яе хрыплых, языкастых званоў.

А крокаў за сто ад цэркаўкі — няпоўная сямігодка. Яно сур'ёзна нельга сказаць, што яна няпоўная: кожную зіму яна бывае поўна аж цераз верх, але класаў у яе малавата — пяць усяго. Пяць класаў — пяць настаўнікаў. Але пры школе кватэры толькі на дваіх. Жыве пры ёй загадчык Храновіч — чорны, як камінар, пануры, а жонка яго бялявая, бландзіністая. Пад адною страхою з імі жыве настаўнік Ячны. Гэты сам белы, як смятана, а жонка ціхая і чорненькая, і завуць нават яе — Галачка.

Выйшла гэта раз загадчыха, устаўшы раніцою, у калідор, а там певень ляжыць. Ляжыць і не ўцякае: грэбень белы і вочы белымі павекамі закрыты. Сам ляжыць, а ў дзюбе запіску трымае. Разгарнулі, прачыталі:

«У смерці маёй прашу нікога не вінаваціць. Уміраю, бо не магу болей жыць — замучыла мяне маё курынае сумленне. Не на тое ж дадзены мне шпоры, каб разрываць імі тытунёвае карэнне на градах найбліжэйшага прыяцеля майго гаспадара. Не, не хачу жыць курам на смех! Смерць! Смерць! Смерць!»

Праз дзве гадзіны вестка аб гэтым незвычайным здарэнні хадзіла па ўсім мястэчку.

Вакол здарэння стварылі цэлыя легенды. Пайшоў дзей, што напярэдадні нехта бачыў пеўня разам з рабою курыцаю ў школьнай павеці. Ён нібы трымаў у кіпцях бутэлечку з воцатам і горка плакаў, а яна клапатліва клыпала і выцірала яму вочы пер'ем свайго крыла. Некаторыя гаварылі, што певень загубіў сябе з прычыны няшчаснага кахання. Другія, наадварот, гаварылі, што ў пеўня выкрылі вялікую растрату гаспадарскага дабра.

Здарэнне гэта, кажуць, вельмі ўзрушыла і некаторыя колы курынага грамадства. Кажуць нават, што адзін певень так расчуліўся ад усяго гэтага, што залопаў крыллямі і, замеж таго, каб пракрычаць ку-ка-рэ-ку, прадэкламаваў:

Маё ўчора — ячменнае мора,
Маё заўтра — пякельны крупнік,—
Хай жа вецер з асінавым веццем
Залацісты пагушкаюць трупік.

Якія б там наогул чуткі ні хадзілі, праўда адно — усе вельмі шкадавалі нябожчыка. Бо трэба такі праўду сказаць, што гэта быў самы лепшы, самы большы ў мястэчку певень; адзін грэбень яго чаго варты быў. А хвост жа! Дай божа кожнаму добраму такі хвост. А ўжо які ён спрытны быў да песень ды да дзявочага насення, дык пра гэта ведала кожная курыца ў мястэчку. Дык вось і шкадавалі. «Ці такія, казалі, злачынствы робяць людзі, дый то нічагусенька, а ён... Што ён такое мог ужо зрабіць, каб праз гэта жыццё загубіць?»

Але медычны агляд паказаў, што тут самагубства магло яшчэ і не быць. Справа ў тым, што над левым вокам у пеўня знайшлі нейкую крывава-цёмную плямку. Зноў жа была няпэўнасць, ці сапраўды сам певень пісаў перад смерцю запіску, бо почырка пеўня на паперы ніхто раней не бачыў, а наградах ён быў зусім інакшым. Почырк на запісцы скарэй быў падобен на почырк настаўніка Ячнага. А, між іншым, не відаць было, каб Ячны пеўня калі чыстапісанню навучаў — адкуль жа такое падабенства? Сталі шукаць ды выпытваць. І сабралі вось якія весткі:

1. Адзін хлапец, выганяючы на раніцу каровы пасвіць, бачыў, як Ячны выйшаў у адным споднім на двор і, глянуўшы ў гарод, нагнуўся, узяў колік і шыбнуў туды колікам.

2. Колік, які напярэдадні загадчыха бачыла на панадворку, апынуўся ў гародзе на тытунёвых градах Ячнага. Пайшлі глядзець грады: тытунь добры, зялёны, лапушны: лісці, як свіныя вушы, вісяць, але шмат карэнняў наверсе, а некаторыя каліны зусім павыграбаны.

Вечарам у Храновіча цэлая вайсковая нарада адбылася — ён, жонка і швагер. Гаварылася аб тым, як браць ворага — у лоб ці абходам. Пастанавілі на суд не падаваць: певень жывёліна не такая ўжо і вялікая,— суд прысудзіць толькі страту вярнуць. Колькі там чаго прыйдзецца. Ды

тут не ў страце справа, страта — гэта пусцяковіна, а вось крыўда галоўнае, крыўда! За крыўду ўзяўся адплаціць сам загадчык.

— Я ж яму дапяку. Толькі, пакуль што, яму ні слова не гаварыць,— перасцярог ён жонку.

Не ведаю, як яно ўжо далей было, а толькі загадчыку акруговага аддзела асветы прынеслі раз два лісты. Два жудасныя лісты.

У адным з іх пісалася:

«Паважаны таварыш загадчык!

Слёзная просьба да Вас: прыбярыце Вы, будзьце ласкавы, з мае школы гэтага хулігана, гэтага чубараўца Ячнага. Ён не толькі настаўнікам не можа быць, яго ў добрай вёсцы за свінога пастуха не згадзілі б. Дзеці ў яго распушчаны, як парасяты; на занятки ніколі акуратна не прыходзіць. А самае галоўнае тое, што ён дэзерцір і контрэвалюцыянер, і я, чалавек, адданы савецкай уладзе, не магу жыць з ім пад адною страхою. Яго нават усё мястэчка заве «Белы», бо белы ён не толькі зверху, але і ў сярэдзіне. Калі трэ было служыць у Чырвонай Арміі, дык ён уцёк, а тут сябраваў з бандытамі і прымаў у сябе белапольскіх шпіёнаў. Я сам бачыў, як раз ноччу ад яго выходзіў адзін з белым арлом...»

У другім было напісана:

«Таварыш загадчык!

Не магу, не магу і не магу! Прашу пераводу! Або я, або загадчык Храновіч! Душа яго чорная, як і ён сам. А з дзецьмі ён абыходзіцца горай, як з якою жывёлаю. Салдат не каталі так пры Паўле I, як ён лупцуе сваіх дзяцей. Двое ад яго пабояў ужо ляглі ў труну, трое аглухлі, а пяцёра ляжаць у пасцелі. Апрача гэтага, ён яшчэ і кантрабандай займаецца. Ён перахоўвае кантрабанду, а часамі і сам на граніцу ездзіць. Яго жонка ўся ў кантрабандным шаўку ходзіць...»

— Слухайце, Сцяпан Пятровіч,— сказаў загадчык аддзела назаўтра аднаму з інспектараў.— Вы, здаецца, хутка будзеце ў тых краях. Вазьміце, калі ласка, гэтыя лісты ды паглядзіце, што там такое. Я думаю, што гэта ўсё глупства. А калі што якое, дык прыйдзецца адаслаць лісты каму належыць.

Сцяпан Пятровіч з'явіўся ў мястэчка неяк раптам і незвычайна. Незвычайнага там нічога, праўда, і не было: прыехаў ён са станцыі на сялянскай фурманцы, як ездзіў

і заўсёды, але заняткі ў школе яшчэ толькі што пачыналіся, дзяцей і палавіны не было — жывёлу пасвілі. Вось дзеля гэтага і здавалася настаўнікам, што інспектар з'явіўся незвычайна. Усе думалі: «Чаго ж бы яму такою парою прыязджаць? Гэта нешта не так». Яны заглядалі інспектару ў твар, стараючыся што-небудзь разгадаць, але пачало ўжо змяркацца і ўбачыць на твары нічога нельга было. Абыходзіўся ён з настаўнікамі, здаецца, як і заўсёды. Вось толькі калі Храновіч і Ячны сталі запрашаць кожны да сябе павячэраць і пераначаваць, інспектар абодвум падзякаваў.

Ён пайшоў у чайную, перакусіў, а прыйшоўшы, лёг у класе на стале, падлажыўшы пад галаву партфель і накрыўшыся палітом.

У інспектара былі свае меркаванні — ён проста баяўся плётак наконт хабару і ўсё такое, але настаўнікаў гэта вельмі напалохала.

Нельга сказаць, каб інспектару вельмі мякка спалася, і таму прачнуўся ён досыць рана. Яшчэ не расплюшчыўшы вачэй, ён пачуў у класе галасы. Гаварылі двое. Адзін — нізкі, глухаваты бас, другі — тэнар, даволі мяккі і прыемны.

— Эх, Мікіта Захаравіч,— гаварыў тэнар,— чуе маё сэрца, што не з дабра гэта ўсё. Яшчэ ваша супружніца, калі сварылася са мною, пагражала, што вы мяне дапечаце. Вось я і мяркую, што не іначай вы з сваім пеўнем нарабілі гэтай калатушы.

— Не я з сваім пеўнем, а вы з маім, Сяргей Тодаравіч,— адбубніў яму бас.

— Эх, не памяркоўны вы чалавек, Мікіта Захаравіч,— пеў далей тэнар.— Ну, кокнуў я вашага пеўня, дык чорт з ім. Падумаеш — важнасць якая! Ён жа сам і пятай часці таго не варт, што тытуню мне напсаваў.

— Крыўдна вельмі, Сяргей Тодаравіч.

— Ерунда — крыўдна, глупства — крыўдна... Добра ж, калі ён здаволіцца гэтым праклятым пеўнем, а калі возьме дый у комплексы загляне? Што мы яму пакажам? Комплексаў у нас, як вы самі ведаеце, жук начхаў... А прызнайцеся сумленна, Мікіта Захаравіч,— здорава вы там на мяне напісалі?

— Самую маласць, Сяргей Тодаравіч. Толькі ўпамянуў, што вы ў Чырвонай Арміі не служылі і што ад вас раз чалавек выходзіў з белым арлом.

— Несумленны ж вы чалавек, Мікіта Захаравіч,— такога сусветнага глупства нагарадзілі. Вы ж самі добра ведаеце, што з Чырвонай Арміі мяне па хваробе звольнілі, я ж вам нават і кніжку чырвонаармейскую паказваў. А чалавек з арлом — Сцёпка Стукач. Вы ж і самі былі на спектаклі, як ён жандара белапольскага іграў.

— Ды гэта што... Вы ў даўгу таксама, напэўна, не засталіся — яшчэ мудрэй распісалі мяне.

— Я? Ды я, можна сказаць, нічога і не пісаў. Напісаў толькі, што вы з дзецьмі трохі жорстка абыходзіцеся і што ваша жонка ў шаўку ходзіць, дык невядома адкуль ён.

— І набрахалі, Сяргей Тодаравіч. Я толькі раз і пасварыўся на Сідорчынага хлопца, а біць — ніколі і пальцам не крануў: вы ж гэта самі добра ведаеце. А ў жонкі — які ж там шоўк? Адзін толькі шаль на галаву я з Мінска прывёз, дык і то не ведаю — ці шоўк нават гэта.

— А ведаеце што, Мікіта Захаравіч? — сцішыў тэнар голас.

— А што?

— Як наш госць наконт чарачкі? Ужывае?

— Ды хто ж яго ведае, можа б, яно і не пашкодзіла.

— Давайце адважымся, Мікіта Захаравіч,— возьмем паўбутэлечкі. Галачка яечню спражыць, а ў вас агуркі слаўныя ёсць,— ваша жонка ўмее саліць. А ўжо на абед дык — так і быць: вока за вока і зуб за зуб — няхай цяпер мой певень прападае. Зарэзаў ужо. Галачка такі крупнік зварыць, што трымай язык... Дык зложымся па двухзлотцы ды я збегаю прынясу пляшачку. Госцю люба будзе і самі па чарачцы цюкнем... за мір.

— Дык у мяне тры капейкі не хапае.

— Ну, што ж зробіш? Няхай ужо маё і тут пераходзіць — я далажу тры капейкі.

Снедаючы, інспектар весела пазглядаў на Галачку і храбустаў агуркі, якія пасля чаркі ішлі асабліва гладка. У перапынках паміж храбусценнем ён расказаў настаўнікам, што едзе па справе ў суседні раён, а да іх заехаў па дарозе толькі пераначаваць.

Праз гадзіну інспектар выехаў, а пеўня, што гатаваўся яму на абед, з'елі загадчык Храповіч з настаўнікам Ячным. За мір.

1927

СМЕРЦЬ

Сяргей Пятровіч — гэта мой добры знаёмы. Вы, напэўна, таксама знаеце Сяргея Пятровіча. Толькі гэта не той Сяргей Пятровіч.

Мой Сяргей Пятровіч — чалавек сталы, паважны, самавіты; адным словам — чалавек судзейскі, даўнейшага гарту.

— Зубы з'еў на гэтым дзеле,— хваліцца сам Сяргей Пятровіч.

Ды гэта й праўда,— я сам бачыў, што ў яго з зубамі не зусім ладна.

— Хіба цяпер судзейскія? — наракае часта Сяргей Пятровіч.— Чалавека па-людску засудзіць не ўмеюць. Другі раскол заб'е або аграбіць добрага чалавека — сама меней павесіць яго трэба, а яны, «прымаючы пад увагу», ды так, калі пачнуць «прымаць пад увагу», дык забудуцца нават прыняць пад увагу і тое, што гэты нягоднік зрабіў. Глядзіш — замест таго, каб на шыбеніцы гойдацца, праз паўгода, праз год які-небудзь па вуліцы гуляе. Не, па-мойму,— будзь ты хоць якога паходжання, калі папаўся, дык няма чаго з табою цацкацца.

Вы можаце сказаць, што мой Сяргей Пятровіч надта жорсткі чалавек. Вось тут якраз вы і памыляецеся. Ён толькі парадак любіць, а так чалавек надта чулы і заўсёды другому ў бядзе добрым словам паможа.

Прыйшлі гэта надоечы да яго на двор два беспрытульныя хлапчукі. Брудныя, вядома, абшарпаныя, худыя, і вочкі блішчаць — есці просяць. Дык вы думаеце, Сяргей Пятровіч адразу прагнаў іх? Зусім не. Ён спачатку ім цэлую прамову сказаў:

— Эх вы, блазнота-дурнота. Чаго вам было на гэты свет з'яўляцца? Ці ж вы не ведалі, што цяпер так цяжка пражыць? Вялікае глупства вы зрабілі, маладыя людзі. А тут у кодэксе і параграфа такога няма, пад які б можна

было вас падвесці за гэту справу. Вось і рабі з вамі, што хочаш...

А мне дык Сяргей Пятровіч не толькі добрым словам памог, але і на справе. У яго кватэрка нішто сабе: камгасаўская, пяць пакоікаў і кухня, пятнаццаць рублёў плаціць. І вось, калі я быў без кватэры, дык ён мне за дваццаць рублёў адзін пакоік выпусціў. За гэту яго дабрату я і паважаю Сяргея Пятровіча.

І жонка ёсць у Сяргея Пятровіча. Трохі ганарлівая, але таксама добрая кабета. Яна сваёй работніцы, якая прыходзіць толькі на дзень, заўсёды дазваляе пераначаваць у дрывотні, калі тая ўвечары баіцца ісці дадому за пяць вёрст на край горада.

І дзеткі ёсць у Сяргея Пятровіча — двойка. Дачка — тварык дробненькі, невыразны, носік цыбулькаю. Са спыткамі ходзіць на нейкія курсы, вучыцца. Сын гадоў трынаццаці, чырвоны гальштук на шыі.

Але ж я абяцаў пра смерць нешта сказаць.

Вы спужаліся за Сяргея Пятровіча?

Ды не — смелы будзьце. Нават тая смерць, якая ў хаўрусе з тыфусам сотні чырвонаармейцаў клала ў дзень, якая цэлае Паволжа выкасіла, і тая баіцца падступіцца да Сяргея Пятровіча. Не то яна з пашаны да яго саліднай камплекцыі, не то баіцца, каб «пад параграф не падвёў», але яшчэ ні разу не рабіла спробы прыступіцца да яго.

Лёг гэта я спаць надоечы. Сплю, а сам сню: ляжу ў труне, увесь у белым, вочы заплюшчаны, але бачу: сястра ў галавах сядзіць, плача, нехта прамову гаворыць. Я хачу зварухнуцца, сказаць што-небудзь, пальцам кіўнуць, каб паказаць, што жывы, але не магу. Вось мацней загаласілі. Бяруць века, каб зачыніць труну. Я тут сабраў усю сілу, зварухнуўся і прачнуўся. Чую — усхліпвае нехта за сцяною. Гаспадыня, чуваць, да некага жаласна-ласкава гаворыць.

Стук у сцяну:

— Вы спіце, малады чалавек?

— Не,— кажу,— не сплю.

— Ішлі б хоць нашага пакойнічка даведаліся.

— А што ў вас там за бяда здарылася?

— Наш Вася памёр, бедны. Ідзіце развітайцеся,— усё ж такі вы сябры былі, можна сказаць.

Узаткнуў я чаравікі набасанож, апранаху накінуў, прыйшоў.

Усе ў жалобе. Твары заплаканы.

Сяргей Пятровіч аж схуднеў, бедны. А ён ляжыць сабе пад белаю прасцінкаю (знарок гаспадыня кавалак пар-калю адрэзала) і нічога больш яму не трэба. Вочкі мёртва глядзяць, зубкі выскалены... Гаспадар пачаў успаміны гаварыць:

— Вы не ведаеце, малады чалавек, якое гэта для мяне гора. Я ж яго, можна сказаць, на сваіх руках вынасіў, малачком сам выпаіў. А што гэта за стварэнне мілае было, каб вы ведалі. Ніколі, бывала, нікога ён не зачэпіць, каб не запытацца. А які ж ахайны быў! Каб гэта ён дзе ў хаце калі што — барані божа! Падыдзе, бывала, прытуліцца, у вочы гляне і пойдзе да дзвярэй. Гэта ведай, што яго ўжо на двор трэба пусціць. На шпацыр ён у нас хадзіў кожную раніцу. Выйдзе, пагуляе гадзін са дзве, а потым — снедаць. А які ж спакойны быў! Другія за паненкамі ўганяюцца, часамі цэлую ноч пад вокнамі лямантуюць, заснуць не даюць, а ён дык нават і ў той бок, бывала, саромеецца глянуць.

Толькі вось учора, раніцою, бачу я — вочкі ў яго хмурныя і вялы нейкі ён увесь.

Я спачатку думаў доктара пазваць, а потым сабе думаю: «Эт, мала што, ці не бывае ж. Можа, думаю, на жывоціку што нядобра — няхай ідзе пагуляе троха». Ды ўзяў выправіў яго: сілаю, можна сказаць, гуляць на двор выправіў. Вось як прыйшоў ён, дык і лёг.

Ляжыць і есці нічога не бярэ, ды так, бедны, цяжка сапе! Я думаў, пераначаваўшы, доктара пазваць, а ён і не дачакаўся, бедны, у дванаццаць гадзін і богу душу аддаў. Вечная памяць яму!

Тут Сяргей Пятровіч дастаў хустачку і выцер дзве буйныя слязы. Дзеці пачалі моцна смаркацца і ўсхліпваць, а маці іх, нагнуўшыся над нябожчыкам, зноў пачала гаварыць яму нешта жаласна-пяшчотнае. Мне так цяжка стала глядзець на вялікае гора людское, што я больш не мог там сядзець.

Правёўшы мяне да дзвярэй, Сяргей Пятровіч прытрымаў маю руку і ласкава глянуў мне ў вочы:

— Вы, здаецца, пісіваеце, малады чалавек? Будзьце так добры, уцешце нас у нашым горы: калі шануеце памяць нябожчыка, напішыце аб ім успаміны. Мы прачытаем у журнальчыку ці ў газетцы, і ўсё нам будзе весялей на душы.

І я напішу. Я абавязкова напішу вялікае апавяданне аб тым, як жыў адзін добры судзейскі чалавек з жонкаю і з дзеткамі і які ў іх быў слаўны коцік Васька. Васька памёр, а судзейскія людзі ўчацвярых цэлую ноч сядзелі і плакалі над нябожчыкам.

Я напішу — няхай увесь свет ведае аб тым, якія добрыя судзейскія людзі ёсць на свеце і як яны любяць і шкадуюць бедных коцікаў.

1927

КАБ КНІГАМ ДЫ НОГІ!

— Алё! Пісьменнікі! Дзе вы падзеліся? Ці жывы хоць?

— Жывы, здаровы, дарагі чытач, таго і вам жадаем.

— Дык што ж вы сабе думаеце? Мусіць, хочаце, каб я некультурным да бяскласавага грамадства дажыў. Чаму вы не пішаце?

— Пішам патроху. Вось і цяпер: ноч ужо, стрэлка да чацвёртай гадзіны падпаўзае, дзеткі спяць, жонка з некім праз сон сварыцца — мусіць, у размеркавальніку,— а я ўсё пішу; спяшаюся ў чарговы нумар часопіса матэрыял здаць.

— Дык вы такі пішаце? А я — чытаць хачу: па свежых літаратурных навінках, па часопісе занудзіўся. Хто ж паміж намі стаіць?

— Шмат хто стаіць: рэдакцыя — раз, выдавецтва — два, друкарня — тры, база выдавецтва — чатыры, кнігагандаль — пяць, Саюздрук — шэсць, пошта — сем, лістаносец — восем.

— Нішто сабе ланцужок! Але ж я думаю, што гэта ўсё створана, каб дапамагчы кнізе як найхутчэй ад пісьменніка да чытача дайсці.

— Я таксама думаў некалі.

— А часопісы ўсё ж такі выходзяць?

— Бывае, што і выходзяць.

— Чаму ж я пра гэта нічога не ведаю?

— Я сам бы нічога не ведаў, дык добра, што рэдактары знаёмыя: заўсёды скажуць, калі выйдзе нумар.

— А чаму не даць рэкламы якой-небудзь?

— Нашы кніжнікі лічаць гэта буржуазнымі забабонамі.

— Ну няхай не рэкламу, проста абвестку пра тое, што часопіс выйшаў, ды пра падпісную цану на яго. А то пайшоў я на пошту яшчэ перад новым годам. «Падпішыце,

кажу, на «Полымя рэвалюцыі».— «Няма, кажуць, такога часопіса і на свеце».— «Як няма? — дзіўлюся я.— Здаецца ж, у гэтым годзе ён выходзіў».— «Нічога, кажуць, нам пра гэта невядома».— «Дык падпішыце на «Заклік».— «І пра гэта, кажуць, нічога не ведаем». Пайшоў я другі раз, пасля новага года ўжо. «Ёсць, кажуць, такія часопісы, але мы падпісной цаны не ведаем».

— Дык вы што?

— Дык я плюнуў ды пайшоў.

— І памагло?

— Дзе бачылі! Зноў па кнізе занудзіўся. Ніяк адвыкнуць не магу. Хачу культурным чалавекам быць.

— Дык вы зноў што?

— Дык я гвалт пачаў крычаць. Можа, думаю, пачуе хто ды хоць падпісную цану скажа.

— Павінен вам пад сакрэтам сказаць, дарагі чытач, што пра падпісную цану і ў Мінску нічога не ведаюць.

— Хто не ведае?

— Ніхто не ведае.

— А хто ў гэтым вінават?

— Рэдакцыі кажуць, што Саюздрук вінават, а Саюздрук на выдавецкі Кнігагандаль пальцам паказвае.

— А Кнігагандаль што?

— «А он украдкою кивает на Петра», г. зн. на Камітэт па справах друку.

— Наківаць бы ім усім як мае быць.

— Я так думаю, што і наківаюць нават.

— Дык скажыце ўсё ж такі, якія часопісы свежыя выйшлі?

— Вось «Полымя рэвалюцыі» № 4 выйшаў у студзені, тыдні два таму назад.

— Ого! Тэмпы. Яшчэ толькі студзень месяц, а ўжо чацвёрты нумар.

— Выбачайце, вы трохі не зразумелі: гэта ж яшчэ за мінулы год.

— !?

— Пачаў часопіс выходзіць з паловы мінулага года і чацвёрты нумар здадзены быў у пачатку верасня, але пакуль надрукаваўся, пакуль сёе-тое, дык і другая пяцігодка надышла. А пяты нумар, які здадзены ў кастрычніку, павінен выйсці ў лютым і ўжо будзе называцца не № 5 за 1932 год, а № 1 за 1933 год.

— Па чатыры месяцы нумар друкуецца?

— З хвосцікам.
— Як жа гэта растлумачыць?
— Наконт тлумачэння будзьце спакойны: гэты абавязак узяла на сябе друкарня, і каб яна так старанна друкавала, як тлумачыць, дык бы часопісы выходзілі куды больш акуратна. Яна даводзіць, што ёсць больш тэрміновая работа, а часопісы могуць і пачакаць, над імі не капае (на друкарні, бачыце, дах цэлы).
— А выдавецтва што?
— Маўчыць.
— Дык які ж гэта, шануючы вас, перыядычны друк пры нашых тэмпах? Гэта ж эпахальны, можна сказаць, раз у эпоху нумар выходзіць.
— А яно ўсё-такі маўчыць.
— Ну добра... Як-ніяк, а ўсё ж такі выходзяць, нарэшце, часопісы з друкарні, а тады куды?
— Тады на базу Дзяржаўнага выдавецтва.
— А далей што?
— А далей вядома што: ляжаць сабе спакойна.
— Дзіўна! Чаму ж яны да чытача не даходзяць?
— Бо ног не маюць.
— А што ж вы думаеце! Каб кнігам ды ногі, шчаслівыя б мы з вамі людзі былі, таварыш пісьменнік. Няхай бы гэта хто прыдумаў такія ногі. Вы б сабе напісалі кніжку, у друкарні б яе надрукавалі тысяч дзесяць, а тады загадчык Дзяржаўнага выдавецтва ўзяў бы добры дубец, прыйшоў бы ў друкарню ды: «Кыш! Пайшлі сваіх чытачоў шукаць!» А мы тут бы іх нарасхват, як дарагіх гасцей.
— Дык тут жа ўсе кніжнікі толькі і мараць пра гэта. Прыйдзе кніжнік на базу, гляне на сцірты часопісаў і цяжка-цяжка ўздыхне: «Эх, каб кнігам ды ногі!»
— Але ж у выдавецтва, здаецца, свой орган распаўсюджвання быў?
— Быў такі орган, таварыш чытач. І цяпер ён яшчэ матляецца, сектарам Кнігагандлю завецца. Але ранейшыя функцыі ў яго адпалі і ён цяпер у сэнсе распаўсюджвання часопісаў нешта накшталт рудыменту, ну вось, не раўнуючы, як адростак сляпой кішкі ў чалавека: карысці ад яго ніякай, а запаленне можа быць.
— Дык ведаеце што, таварыш пісьменнік? Перадумаў я: не трэба.
— Чаго? У Мінск прыязджаць?
— Ды не, ног не трэба выдумляць для кніг.

— Злітуйцеся! Вы ж адбіраеце апошнюю надзею ў нашых кніжнікаў. Яны толькі так і збіраліся на ногі стаць.

— Бачыце, як пераканаўся я з нашай размовы, дык тут справа не ў нагах: галава патрэбна.

— Кнізе? Галава?

— Не кнізе, а кніжнікам.

— Скажыце, калі ласка! А тут жа ніяк да гэтага дадумацца не маглі. Адзін кніжнік, калі глянуў раз, як у яго справа «стаіць» з друкаваннем і распаўсюджваннем часопісаў, дык аж за галаву хацеў ухапіцца, а ўхапіцца-то ў яго няма за што. Няма, дык няма — клопат вялікі! Так яно і засталося. Ніхто з кніжнікаў і не падумаў, што праз такую пусцяковіну справа можа стаць. Адно ж, дзякую вам... Але кажыце ўжо да канца, не саромейцеся: каму ж канкрэтна гэту галаву трэба? Выдавецтву? Кнігарні? Сектару кнігагандлю? Саюздруку?

— Лепш, каб у кожнага яна была. Гэта такая рэч, што нікому не пашкодзіць. Няхай будзе пра запас: не-не ды спатрэбіцца часамі. Асабліва таму, хто да кніжкі дачыненне мае.

— Ну, дык шчырае ж вам дзякуй, таварыш чытач. Прэмію б вам за вынаходства. А мы ўжо наконт галавы для кніжнікаў абавязкова паклапоцімся, паколькі гэта дэталь у іх такая дэфіцытная. А ў каго яна і ёсць, ды не ў той бок закручана, дык прыйдзецца стукнуць так, каб яна на месца стала: якраз каб тварам да чытача. Тады вы часопіс абавязкова атрымаеце: добраякасны і ў тэрмін.

1933

ПАЧАТАК ШЧАСЦЯ

Паабапал дарогі старыя прысады з голым апруцянелым галлём стаяць маўклівыя і задуманыя, нібы ўспамінаюць сваю нядаўнюю летнюю прыгажосць. На шырокай прасторы па ўзгорках і нізінах параскіданы купкі шэрых будынкаў — былыя хутары. Тут людзі шукалі сабе лепшай долі, слухаючы воўчае выццё, пераймалі воўчыя законы.

За дубовымі брамамі, пад хрыплы брэх ваўкадаваў, павукі-крывасмокі ткалі тут сваю павуціну, каб мацней заблытаць вясковую беднату. І бедната гнула свой горб на кулацкім палетку, поўнілася нянавісцю і адначасна з зайздрасцю пазірала і на шырокі палетак і на дубовую браму. Гэта і быў для яе недасягальны ідэал, іншага шляху бедната не ведала.

Але прыйшла пралетарская рэвалюцыя, і не ўстаялі супроць яе дубовыя брамы, парвала яна павуціну кабалы, і крывасмокі апынуліся там, дзе ім і быць належыць. А працоўнае сялянства — беднякі і серадннякі — пераканалася, што лепшая доля зусім не на тым шляху, дзе яны яе шукалі. Цяпер яны самі ствараюць сабе лепшую долю дружнай калектыўнай працай, і толькі гэтыя параскіданыя купкі будынкаў напамінаюць аб іх ранейшым шляху.

Але дзе ж тыя Бабінічы. Я ўглядаюся ўдалечыню, ці не ўбачу дзе больш кампактную масу будынкаў? Дарэмна — гэта і ёсць самыя Бабінічы, і машына хутка спыняецца каля будынка сельсавета.

У будынку ціха і амаль пуста. У адным з пакояў знаходзім сакратара і парторга. Пытаемся пра Марыну Дзяжурную.

— Ды яна тут,— адказвае сакратар і адчыняе дзверы ў суседні пакой.

На канапе сядзела звычайная вясковая жанчына. Іменна звычайнай яна і павінна быць, бо геройства ў краіне сацыялізма становіцца масавай з'явай, бо героем у нас мо-

На сустрэчы з прагрэсіўным японскім пісьменнікам Акіта Удзяку. Справа налева: у першым радзе — Кузьма Чорны, Акіта Удзяку; у другім радзе — Кандрат Крапіва, Пятро Глебка. 1927. (З архіва Ніны Глебка.)

Кандрат Крапіва сярод членаў літаратурнага аб'яднання «Узвышша».
Злева направа: у першым радзе — П. Глебка, В. Шашалевіч, К. Крапіва, Я. Пушча, З. Бядуля, А. Бабарэка, К. Чорны;
у другім радзе — Т. Кляшторны, М. Лужанін, Ул. Дубоўка, Ул. Жылка, С. Дарожны. 1927.
(З архіва Ніны Глебка.)

жа быць кожны, для каго праца стала справай гонару і славы, бо людзі ўсвядомілі, што яны працуюць цяпер не на эксплуататараў, а на сябе, на сваё савецкае грамадства.

...Невысокая, зграбная постаць, крыху шыракаваты ружовы твар, яшчэ больш ружовы ад таго, што Марына, відаць, саромеецца. Яна яшчэ не прывыкла да таго, каб ёй аддавалі столькі ўвагі.

Мне хочацца пагутарыць з Марынай у яе штодзённай хатняй абстаноўцы, і я прапаную паехаць да яе ў хату. Марына згаджаецца, але яна крышку збянтэжана: хаты свае ў яе яшчэ няма, яна жыве ў падсуседзях у аднаго дзеда — дзядзькі яе мужа. У калгас Марына ўступіла толькі чатыры месяцы таму назад, і хата яе засталася ў лесе на былым хутары. Праўленне абяцала перавезці, ды яшчэ ўсё не выбрала часу.

Зараз старшыні калгаса, відавочна, сорамна за тыя кватэрныя ўмовы, у якіх жыве Марына. Ён заяўляе, што заўтра ж выедуць фурманкі перавозіць Марыніну хату.

Марына з мужам і чацвярыма дзецьмі займае невялікую баковачку. Старэйшай дзяўчынцы, Валі, восем гадоў, самай меншай, Веры, пяць месяцаў. Мы перазнаёміліся. Марына пачала расказваць пра сваё жыццё, а Вера, карыстаючыся зручным выпадкам, утулілася матцы ў пазуху і пачала падмацоўвацца. Час ад часу яна адрывалася ад свайго полудня і надзяляла нас шчасліваю мурзатаю ўсмешкаю. Трое астатніх з цікавасцю разглядалі незнаёмых ім людзей.

Бацька Марыны памёр яшчэ не старым чалавекам, пакінуўшы шэсць дачок і двух сыноў. Матцы даводзілася крута, і кожная з дачок памагала ёй як магла. Марыне таксама рана прыйшлося сесці за кудзелю. Зімою прала, а летам пасвіла,— вучыцца не было калі. Так і засталася малапісьменнаю аж да гэтага часу. Мне крыху сумна, што Марына сама не здолее прачытаць нават гэтых радкоў, якія я пра яе пішу, але работнікі сельсавета супакойваюць мяне. Яны абяцаюць навучыць Марыну добра чытаць і пісаць. Марына і сама рада вучыцца, яе толькі крышку палохаюць цяжкасці гэтай справы. Я запэўняю, што гэта не так ужо і цяжка, ва ўсякім разе не цяжэй, як трапаць у дзень па 66 кілаграмаў ільну.

Падросткам пайшла Марына за плугам і з касою, хадзіла на падзёншчыну да кулакоў на палявыя работы і да куп-

3 Зак. 1605

цоў трапаць лён, зарабляла па 20—25 капеек у дзень. Замуж выйшла на 22 годзе за Аляксандра Дзяжурнага, які толькі што дэмабілізаваўся з Чырвонай Арміі. Сям'я ў свёкра была — 16 душ, Марына прыйшла семнаццатай. Не соладка жылося ў такой сям'і маладой нявестцы. Хутка Аляксандр аддзяліўся ад бацькі на чатыры дзесяціны балоцістай пасекі. І маладыя гаспадары цвёрда рашылі стварыць сабе шчасце на гэтых чатырох дзесяцінах. Напорна ўзяліся за карчы ды за балота, пачалі патроху забудоўвацца. Каня ў іх не было, і бярвенне на хату Марына з мужам насіла на плячах.

Папрацавалі колькі гадоў, агледзеліся — працы шмат уложана, а шчасця таго яшчэ і не відаць нідзе. Тым часам і калгасы пачалі расці, а Марына ўсё яшчэ ўпарта дабівалася свайго шчасця на чатырох дзесяцінах. І толькі ў гэтым годзе пераканалася яна канчаткова, што не тут яе шчасце, што яно там, дзе людзі працуюць дружным калектывам, дзе, памагаючы ім, стракочуць на полі трактары і гудуць складаныя малатарні, дзе нядаўнія беднякі сталі заможнымі калгаснікамі.

Кінула тут Марына свой хутар і з усёй сваёй сям'ёй накіравалася ў калгас... На руках у яе падаваў свой голас за новае жыццё самы малады член калгаса — Вера, якая пабыла аднаасобніцай усяго толькі адзін месяц.

Прыйшоўшы ў калгас, Марына адразу не магла выходзіць на работу: бульбяное поле знаходзілася кіламетраў за пяць ад яе хаты, дзіцяці ж нельга было ні з сабою ўзяць, ні дома пакінуць. Трапаць лён — іншая справа: тут не так далёка, можна было адлучыцца дзіця пакарміць.

Да свайго рэкорда Марына часта перавыконвала норму, даючы ў дзень да 12 кілаграмаў ільну, але аб рэкордах не думала. Стаханаў, думала,— гэта іншая справа: ён жа ў шахце працуе, вугаль здабывае, а яна ж толькі лён трэпле. Трэпле яна яго ледзь не з маленства, як і яе сяброўкі, але не памятае ні аднаго выпадку, каб праз лён хто-небудзь героем стаў. Але тут хутка і пра Пярцову загаварылі, пра яе выдатны рэкорд — 56,3 кілаграма. А тым часам у сельсавеце лепшыя трапальшчыцы сабраліся на шклянку чаю. Марынінай брыгадзе ніхто нават і не намякнуў пра гэта. Тут вось і ўзяло за жывое Марыну і яе таварышак па брыгадзе. Моцна пакрыўдзіліся жанчыны: гэта яны, значыць, горшыя?! А потым рашылі,— не, давядзём, што

мы не горшыя за іх. І давялі. Патрабавалі ад праўлення і ад брыгадзіра лепшай арганізацыі работы: каб траста была сухая, каб яе было ў дастатковай колькасці, каб не было перабояў, як гэта раней часта здаралася, каб паставілі чалавека, які б абцягваў жмені мятай трасты.

Марына ўважліва слухала, што ёй расказвалі пра метад Пярцовай, і для яе стала справай гонару перагнаць Пярцову. Нават Марыніна таварышка, шасцідзесяцігадовая Сцепаніда Шугаева, дае па 25 кілаграмаў, а Марына ж у самай сіле, ёй і сорам цягнуцца ў хвасце за Сцепанідай, і Марына, як па ступеньках, што ні дзень, то ўсё больш набліжаецца да рэкорда Пярцовай: 30 кілаграмаў, 43,2 кілаграма, 50 кілаграмаў і, нарэшце, 1 снежня прыносіць ёй перамогу, яна абганяе Пярцову і ставіць усебеларускі рэкорд — 66,6 кілаграма. Ад Марыны стараюцца не адставаць яе таварышкі па брыгадзе: Шугаева Сцепаніда, Бальшакова Проска, Шугаева Маланння. Яны хоць і не далі такой высокай выпрацоўкі, як Марына, але сістэматычна перавыконвалі свае нормы ў некалькі разоў.

— Колькі ж вы працадзён зарабілі на льне? — пытаюся я ў Марыны.

Старшыні калгаса (прозвішча яго Кудзевіч) прыйшлося тут густа пачырванець: Марына не ведае, колькі ў яе працадзён, яна кніжкі свае нават і ў вочы не бачыла. Старшыня супакойвае, што кніжка яе знаходзіцца ў праўленні і працадні запісваюцца. Ці ведае ён сам, колькі Марыне запісана працадзён? Я ў гэтым не ўпэўнен.

Марына Міхайлаўна Дзяжурная — маладая калгасніца; гэтыя яе першыя крокі ў калгасе — слаўны пачатак. Сельсавет прэміраваў яе за выдатную работу ста рублямі, райсаюз абяцаў прэміраваць нікелевым ложкам і матрацам. Гэта для Марыны, якая толькі пачынае абжывацца ў калгасе, не малое падтрыманне. Але галоўнае — гэта ўсведамленне таго, што яна — адна з лепшых жанчын краіны, якія ідуць у першых радах будаўнікоў сацыялізма.

Гэта і ёсць пачатак шчасця, якое не далося Марыне на хутары, на чатырох дзесяцінах.

1935

З НОВЫМ ШЧАСЦЕМ!

З Новым годам! З новай ёлкай, дарагія грамадзяне! Якраз цяпер, калі я пішу гэтыя радкі, вы, напэўна, думаеце пра гэту самую ёлку. Вас акружае шумны натоўп дзяцей. Яны тузаюць вас з усіх бакоў, не адстаюць ад вас ні на хвіліну, яны патрабуюць ёлкі.

Для іх гэта нешта невядомае і таямнічае, а разам з тым радасна-прывабнае. Вочы іх гараць нецярплівасцю, яны загадзя хочуць ведаць усё і засыпаюць вас запытаннямі. Яны глядзяць на вас, як на чараўніка — у вас жа сакрэт, вы ж ведаеце, як зрабіць гэту цудоўную ёлку. Але я ўглядаюся ў вашы перадсвяточныя твары і бачу, што многія з вас нібы разгублены, вам як бы няёмка. І мы разумеем гэту вашу няёмкасць, бо мы ж ведаем, што многія з вас родам з былой

«Пустопорожней волости,
Из смежных деревень —
Заплатова, Дырявина,
Разутова, Знобишина,
Горелова, Неелова,
Неурожайка тож...»

і самі ніколі ніякай ёлкі ў вочы не бачылі. Як жа вам расказаць пра яе дзецям?

Вы чулі, што ёлкай сустракалі свята «божага нараджэння». І вы ўспамінаеце гады вашага маленства: як жа вы самі сустракалі гэта свята? Ці няма чаго пераняць адтуль для навагодняй ёлкі вашых дзяцей? І вось перад вамі паўстае знаёмая карціна з вашага мінулага.

Густы змрок запоўніў куткі хаціны. Вы прыходзіце ў хату і моўчкі залазіце на печ. Снег на вашых лапцях раставаў за дзень дваццаць разоў і дваццаць разоў набіраўся зноў. Мокрыя аборы паўядаліся ў галёнкі. Вы разуваецеся і кідаеце лапці ў кут на смаліну, дзе, пашавельваючы вусамі, таямніча шапочуць прусакі. Прыемна грэць на гара-

чай чарэні адубелыя ногі і марыць, марыць аб той асалодзе, якая вас сёння чакае. Вы ведаеце, што ваш тата купіў сёння селядца, а мама ўзяла ды кінула цэлага ў гаршчок. Вы насілу стрымаліся, каб не крыкнуць ад здзіўлення, але вы не крыкнулі, баючыся, што мама адумаецца і падзеліць гэтага селядца на пяць дзён. Няхай варыцца цэлы. Ото ж і квас будзе! А яшчэ ж цыбуля і грыбы сушаныя... Ваша мама запаліла газоўку і нешта ўходжваецца каля печы. Вы выцягваеце з-за коміна худую шыю, каб глянуць, чаго яна там марудзіць.

«Задаецца, думаеце вы сабе. Самой жа таксама хочацца, а прыкідваецца, што ёй і не ў галаве».

А яна не спяшаецца, асцерагаецца, каб у такі святы вечар як-небудзь не выказаць прагнасці і бога не ўгнявіць.

Вы бачыце, як яна налівае ў міску вады з вядра, дастае з паліцы знаёмую вам пушачку, бярэ на кончык нажа дробку сахарыну і кідае ў ваду. «Дарма, пацярплю, суцяшаеце вы сябе, але ж затое яшчэ адна смачная страва будзе — куцця з салодкай вадой».

Пра ёлку вы таксама марылі б напэўна, каб чулі пра яе што-небудзь. Ваш тата, можа, і чуў, што паны нейкую ёлку спраўляюць і гасцінцамі яе ўвешваюць. Але ж тата не пан. Ды і як яе справіш? Самую ёлку то яшчэ тата мог бы ўкрасці як-небудзь у панскім лесе, але чаго ж на яе начапляць? Хіба бульбы, ды і то не густа, бо вы самі чулі, як тата казаў: «Асцярожна ты, маці, каля бульбы хадзі, бо і на насенне не застанецца...»

Не, нічога вы не можаце выкарыстаць з колішняй ёлкі для ёлкі вашых дзяцей. Але ж яны ўпэўнены, што вы наладзіце ім гэту цудоўную ёлку. І я ўпэўнен, што вы іх не расчаруеце. Вы, напэўна, звернецеся да вашага знаёмага настаўніка-літаратуразнаўца і запытаецеся, ці няма ў класікаў чаго-небудзь пра ёлку. І вы, па яго рэкамендацыі, можаце прачытаць хоць бы наступнае:

...«Дзеці ўсе былі надзвычайна мілыя і ніяк не хацелі быць падобнымі на вялікіх, нягледзячы на ўсе ўгаворванні гувернантак і мамулек. Яны разабралі ўсю ёлку ў адзін момант да апошняга цукерка і паспелі паламаць палову цацак раней, чым уведалі, каму якая прызначана».

...«Потым я не мог не падзівіцца з мудрасці гаспадароў пры раздачы гасцінцаў. Дзяўчынка, якой прыгатавана было ўжо трыста тысяч рублёў пасагу, атрымала найбагацейшую ляльку. Потым ішлі гасцінцы, паніжаючыся паводле

паніжэння рангаў бацькоў усіх гэтых шчаслівых дзяцей. Нарэшце, апошняе дзіцянё, хлопчык гадоў дзесяць, худзенькі, маленькі, з вяснушкамі, рыжанькі, атрымаў толькі адну кніжку аповесцей, у якіх гаварылася пра велічнасць прыроды, пра слёзы замілавання і інш.,— без малюнкаў і нават без віньеткі. Ён быў сын гувернанткі гаспадаровых дзяцей, адной беднай удавы, хлопчык вельмі нясмелы, запужаны. Атрымаўшы сваю кніжку, ён доўгі час хадзіў каля іншых цацак; яму страшэнна хацелася пагуляць з другімі дзецьмі, але ён не адважыўся; відаць было, што ён ужо адчуваў і разумеў сваё становішча».

Для большага ўяўлення аб калішняй ёлцы вы прачытаеце, напэўна, яшчэ і наступны малюнак.

...«Хлопчык, яшчэ вельмі маленькі, гадоў шэсць ці нават менш, прачнуўся раніцой у сырым і халодным падвале. Апранены ён быў у нейкую світачку і дрыжаў. Дыханне яго вылятала белай парай, і ён, седзячы ў кутку на скрыні, ад нуды наўмысна пускаў гэту пару з рота і забаўляўся, гледзячы, як яна вылятае. Але яму вельмі хацелася есці... Напіцца-то ён недзе дастаў у сенцах, а скарыначкі нідзе не знайшоў... «Вельмі ўжо тут холадна»,— падумаў ён, пастаяў крыху, потым хукнуў на свае пальчыкі, каб сагрэць іх, і раптам, абмацаўшы на нарах сваю шапачку, ціхенька, вобмацкам пайшоў з падвала».

...«Божачка, які горад! І які тут стук і гром, якое святло і людзі, коні і карэты, і мароз, мароз!.. Божачка, так хочацца есці, хоць бы кусочак які-небудзь, і так пачалі раптам балець пальчыкі».

...«А гэта што? Ух, якое вялікае шкло, а за шклом пакой, а ў пакоі дрэва пад самую столь: гэта ёлка, а на ёлцы колькі агнёў, колькі залатых паперак і яблыкаў, навокал тут жа лялечкі, маленькія конікі, а па пакоі бегаюць дзеці, прыбраныя, чысценькія; смяюцца і гуляюць, і ядуць, і п'юць нешта. Вось гэта дзяўчынка пачала з хлопчыкам танцаваць, якая харошанькая дзяўчынка!»

...«Вось зноў праз другое шкло бачыць ён пакой, зноў там дрэвы, але на сталах пірагі ўсялякія — міндальныя, чырвоныя, жоўтыя, і сядзяць там чатыры багатыя пані, а хто прыйдзе, яны таму даюць пірагі, а адчыняюцца дзверы штохвіліны, уваходзяць да іх з вуліцы шмат паноў. Падкраўся хлопчык, адчыніў раптам дзверы і ўвайшоў. Ух, як на яго закрычалі і замахалі. Адна пані падышла, хуценька сунула яму ў руку капеечку, а сама адчыніла яму

дзверы на вуліцу. Як ён спужаўся! А капеечка тут жа выкацілася і зазвінела па ступеньках: не мог ён сагнуць сваіх чырвоных пальчыкаў і прытрымаць яе. Выбег хлопчык і пайшоў хутчэй, хутчэй, а куды, і сам не ведае».

Апавяданне да канца можаце не дачытваць, канец занадта сумны для нашага навагодняга настрою. Ды і без гэтага вы ўжо досыць ярка ўяўляеце, чым была калішняя ёлка. Тым больш што многія з вас і самі мелі «шчасце» бачыць яе з вуліцы праз вялікае шкло.

І цяпер вам няцяжка будзе наладзіць нашу навагоднюю ёлку. Яна будзе такая, ды не такая. Такая будзе яна таму, што будуць і яркія агні, і зялёнае дрэва, густа ўвешанае гасцінцамі, і вакол яго будуць весяліцца дзеці. Але яны будуць весяліцца без ніякіх рангаў, і ніводзін рыжанькі хлопчык з вяснушкамі ў нас не будзе пакрыўджаны, і ніводзін хлопчык не будзе глядзець з вуліцы праз шкло на гэту багатую ёлку, хукаючы на скарчанелыя пальчыкі. Каля нашай ёлкі хопіць месца ўсім дзецям нашай краіны ўсіх нацыянальнасцей.

Дык з новым шчасцем, любыя дзеці, якога ў вас ніхто ніколі не здолее адабраць!

1935

ДЗЯНІС СЫРАМАХА

У той час, калі малы Дзяніс Сырамаха няньчыў сваіх яшчэ меншых братоў, выціраючы насы падоламі зрэбных сарочак і кормячы поснай зацiркай самага меншага з іх (маці памерла, калі яму было паўгода), Дзянісаў бацька загадзя ламаў галаву над цяжкай геаметрычнай задачай: як гэта будзе падзяліць адну дзесяціну зямлі на чатырох сыноў, каб усім хапіла. Задача не рашалася. І ўдоўж нарэжаш — вузка выходзіць, і ўпоперак — коратка. Як ні круці, а больш як квадратны лапаць зямлі не прыходзіцца на кожнага сына. А сынам і малым ужо цесна на адной дзесяціне, і не так яшчэ цесна, як голадна. Прыйшлося ісці прасіць ласкі ў пана Нарэйкі ды ў папа Вячоркі. А яны людзі «жаласлівыя», пашкадавалі Дзянісавага бацьку:

— На табе, Рыгор, зямелькі. Працуй здароў. Мы шмат з цябе і не возьмем — два снопікі з трох.

Нічога не зробіш, пакуль не рашыў задачы, прыйшлося згадзіцца. Але ў пана і папа горлы шырокія,— і двума снапамі іх ніяк не заткнуць: пры дзяльбе яны яшчэ і з трэцяга, Рыгоравага, стараюцца ўварваць жменю-другую. А яшчэ ж цару трэба, богу таксама трэба. Гляне Рыгор — з трох нажатых ім снапоў засталася яму ўсяго толькі невялічкая жменька. Падрос крыху Дзяніс. Стаў браць яго бацька сабе на падмогу. Але і ўдвух ніяк не могуць заткнуць горла сваім «дабрадзеям».

А тым часам і гарматы загрукаталі, і паклікаў «цар-бацюшка» васемнаццацігадовага Дзяніса, і благаславіў яго поп Вячорка.

— Ідзі, Дзяніс, абараняй родную зямельку ад немца-басурмана.

Дзянісаў дзед, мікалаеўскі салдат, дваццаць год служыў «цару-бацюшку» за адну дзесяціну, а колькі прыйдзецца біцца за адну чвэрць дзесяціны, якая прыпадала на Дзянісаву долю, Дзяніс не ведаў — можа, год, а мо такса-

ма дваццаць, а мо і зусім давядзецца палажыць сваю галаву.

Але прыйшоў Кастрычнік, і не стала ні пана Нарэйкі, ні «цара-бацюшкі». І пайшоў Дзяніс Сырамаха з шашкай у руках рашаць тую самую геаметрычную задачу, над якою ламаў галаву яго бацька. Рашаючы гэту задачу, вычэрчваў ён клінком розныя геаметрычныя фігуры на чарапах дзянікінцаў, мамантаўцаў, урангелеўцаў, пілсудчыкаў. Пад Пачаевам ён амаль пяць кіламетраў поўз з сваімі сябрамі — Ліхоткіным і Кастрыкіным,— каб падкрасціся да польскага паста. І не паспелі паны ахнуць, як адзін з іх ляжаў мёртвым, а другі, звязаны конскімі папругамі, паслухмяна ішоў у штаб пад надзейнай вартай. За праяўлены гераізм у радах Чырвонай Арміі Дзяніс Сырамаха мае ганаровую грамату ад Рэвваенсавета 1-й Коннай арміі.

Як разведчык першага разраду артдывізіёна ён разам з слаўнай Чангарскай дывізіяй прамераў неабсяжныя прасторы Савецкай краіны — ад Арла да Баку, ад Баку да Ноўгарада-Валынскага, ад Ноўгарада-Валынскага да Перакопа і далей да Севастопаля. І ўбачыў Дзяніс, што зямелькі шмат, што хопіць яе ўсім сынам Савецкай краіны, колькі б іх ні было, і што зусім не трэба ламаць галаву, як яе падзяліць. Таму Дзяніс пачаў гаспадарыць так спакойна і ўпэўнена.

Калі ў 1930 годзе у вёсцы Дварэц арганізаваўся калгас, яго выбралі старшынёй праўлення.

Шосты год Сырамаха — нязменны старшыня гэтага калгаса. Заслугамі сваімі хваліцца ён не любіць, нават ледзь не забыўся ў гутарцы пра тую «дробязь», што за час свайго старшынства прэміраваны быў адзінаццаць разоў, у тым ліку экскурсіяй у Азова-Чарнаморскую вобласць, якую ён калісьці памагаў вызваляць ад ворага. За ўсе шэсць год ні адзін калгаснік не выйшаў з калгаса імя 13 гадавіны Кастрычніка, якім кіруе Сырамаха. І гаспадарка ў яго такая, якая пану Нарэйку і не снілася: 87 коней, сытых і дагледжаных; малочная ферма — 107 кароў; свіная ферма — 111 штук свіней; пчол — 24 вуллі; вялікі малады сад, які ў 1935 годзе даў прыбытку 4 300 рублёў. Калгаснікам у гэтым годзе калгас даў 67 парасят, замест намечаных на плану 46.

Ураджай жыта ў сярэднім па калгасе — 15,2 цэнтнера. Для Тураўскага раёна гэта не так ужо мала. А лепшы памочнік т. Сырамахі, брыгадзір першай брыгады Субат Ці-

мох, дабіўся на ўчастку сваёй брыгады 18,3 цэнтнера з гектара.

Дзяніс Сырамаха прыехаў у Мінск на Усебеларускую нараду ўдарнікаў ураджайнасці ў ліку іншых васьмісот дэлегатаў. Яны прыехалі з розных куткоў Савецкай Беларусі, каб разам з кіраўнікамі партыі і ўрада абмеркаваць, як найлепш змагацца за 7—8 мільярдаў пудоў збожжа для Савецкага Саюза. Яны розныя па ўзросту і з выгляду, але імкненне ў іх адно. Доказам гэтаму з'яўляецца дружнае і магутнае «ўра» ў гонар партыі.

Шырокія далоні Дзяніса Сырамахі шчыльна прылягаюць адна да другой, і сусед адхіляе галаву, баючыся за свае барабанныя перапонкі. Няхай паспрабуе які-небудзь Нарэйка паткнуцца па «свае» два снапы!

1936

КАБ ВЕСЕЛА БЫЛО...

(Маленькі фельетон)

Макар Пятровіч Цярпігораў сеў за стол, уключыў настольную лямпу з зялёным абажурам і пачаў раскладаць паперы. Нарэшце ён зможа ўзяцца за гэты даклад. Праз тры дні выступаць, а ён яшчэ і не пачынаў рыхтавацца. «Ну, цяпер жа вазьмуся як мае быць»,— падахвоціў сябе Цярпігораў і пачаў рабіць выпіскі. Але не паспеў ён скончыць і аднаго сказа, як аднекуль раптоўна грымнула:

— Слухайце! Гаворыць Мінск!..

Здавалася, што гаворыць сапраўды ўвесь Мінск, што ўсе горлы насельнікаў горада злучыліся ў адно і гэта непамернае горла раўнула Цярпігораву ў самае вуха. Гукі біблейскіх труб, ад якіх разваліліся сцены горада Іерыхона, здаліся б мышыным піскам у параўнанні з гэтым грымотным голасам. Цярпігораў закрыў вушы далонямі, але імі так можна было засланіцца ад гэтых гукаў, як газетай ад артылерыйскіх снарадаў. Здавалася, што не словы, а камені падаюць аднекуль зверху і прабіваюць чэрап:

— Скуру здавайце ў бліжэйшы кааператыў!

У суседнім пакоі прачнуўся Толік. Маці пачала ўгаворваць, каб ён спаў, і шаптала на вуха нешта вельмі цікавае, але Толік нічога не мог пачуць: нехта страшна, заглушаючы матчыны словы, крычаў аб тым, што трэба здзіраць скуру і несці яе ў кааператыў. Толік заплакаў і стаў клікаць бацьку. Цярпігораў кінуў на стол карандаш і пайшоў да Толіка. Той абхапіў яго рукамі за шыю:

— Тата, прагані гэтага Бармалея! Ён хоча маю скуру садраць,— калаціўся Толік.

— Не бойся, гэта не Бармалей,— супакойваў Цярпігораў сына.— Гэта дзядзя па радыё гаворыць. Ён хоча, каб нам весела было.

— А мне страшна,— туліўся Толік да бацькі.

— Калі хочаце, каб скура ваша была без дзірак, здымайце яе без нажа. Трымайце моцна левай рукой за край

надрэзанай скуры, а правым кулаком штурхайце пад рабрыны,— грукаталі словы.

Пасля лекцыі аб тым, як здымаць скуру з свіней, якіх, між іншым, у Цярпігорава зроду не было, пачалася перадача на мове эсперанта. Потым ішла праграма перадач на наступныя дні, з якой Цярпігораў даведаўся, што ні заўтра, ні паслязаўтра, а, можа, і ніколі ў жыцці болей працаваць яму дома не ўдасца.

Толік тым часам асвойтаўся і супакоіўся. Ён нават забаўляўся, хуценька затульваючы і адтульваючы вушы далонямі. Выходзіла досыць забаўна, і Толік цяпер зразумеў, што сапраўды дзядзя хоча, каб весела было.

У дванаццаць гадзін «дзядзя» сціх. Але Толік разгуляўся і не хацеў спаць. Ён усё прыставаў да бацькі, каб той яму казкі расказваў. Цярпігораў напружваў сваю затрувашчаную лічбамі і формуламі памяць. Усплывалі абрыўкі тых казак, якія некалі самому бабулька расказвала: пра разбойнікаў, пра ведзьмакоў, ды пра тое, як чэрці дзеда па балоце вадзілі. Гэта для Толіка не падыходзіла. Спрабаваў сам складаць казкі, але Толік прасіў лепшых. Памірыліся, нарэшце, на казцы аб тым, як дзед гарошынку пасадзіў. Калі Толік утаймаваўся, было ўжо дзве гадзіны ночы. Цярпігораў прыйшоў у свой пакой, паглядзеў на раскладзеныя паперы, паківаў галавою і пачаў раздзявацца.

Назаўтра, ідучы на работу, Цярпігораў адышоў на сярэдзіну вуліцы і глянуў на верх чатырохпавярховага дома, у якім ён жыў.

Там, над самым акном яго кватэры, як ні ў чым не вінаваты, стаяў гучнагаварыцель. Цярпігораў пачаў яго ціха дакараць:

— І хто цябе, дурня, паставіў тут, над самым маім вухам? Хіба табе месца на цэнтральнай вуліцы, дзе і так шуму шмат? Паставілі б цябе на пляцы дзе-небудзь ці ў гарадскім садзе, і галёкаў бы ты там, колькі б хацеў. Хто не захацеў бы цябе слухаць, дык уцёк бы. А я хіба магу ўцячы куды-небудзь са сваёй кватэры? Дзяцей будзіш ды палохаеш, людзям працаваць не даеш — хіба ж гэта добра?

— Слухайце! Гаворыць Мінск! — зароў у адказ разлаваны гучнагаварыцель. Цярпігораў заткнуў вушы і пабег. Ён пабег на ўскраіну горада шукаць кватэры. Там «дзядзя» менш клапоціцца, каб весела было.

1936

АПОШНЯЯ ПАСЫЛКА

Курт заўсёды быў непаваротлівы і някемлівы. Берта заўважыла гэта даўно, як толькі выйшла за яго замуж. Пяць год прасядзеў ён на адным месцы ў канторы Шмульгагена, і хоць бы табе якое павышэнне па службе. Яго падначаленыя сталі за гэты час яго начальнікамі, а ён — ні з месца. І ў фашысцкую партыю ўступіў Курт неяк бокам, нібы яго незнарок туды ўвапхнулі. Так ён і быў папіхачом у больш спрытных. Калі непрыемнае партыйнае даручэнне якое — разграміць кватэру, цяпнуць з-за вугла па галаве каму,— дык Курта пасылаюць, а калі хапнуць што, дык Курту дулю ў нос. Думалася: можа, яму сумленне не дазваляе хапаць, закон не вяліць. Курт заўсёды быў узорным выканаўцам закону.

Нарэшце пачалася вайна. Берта думала: цяпер-то ўжо Курт разгорнецца як мае быць. Бо ў вайне які ж закон — бі і хапай. Гэта закон фюрэра. За гэта не караюць, а яшчэ крыжы даюць. Чым больш ты людзей забіў і дабра нахапаў, тым большы ты герой, тым больш зрабіў на карысць «вялікай Германіі». Тут ужо хочаш — крадзь, хочаш — у адкрытую бяры, хочаш — з жывога вопратку здзірай, хочаш — забі, каб не трапятаўся, і тады спакойна вазьмі, што табе падабаецца. Дык жа не: і тут Курт аказаўся расцяпай. Пакуль ён збярэцца курыцу арганізаваць, дык другія ўжо ядуць яе, пакуль Курт нагледзіць жаночае паліто з каракулевым каўняром, дык другія ўжо ўпакуюць гэта паліто і здадуць на палявую пошту. І заўсёды так здараецца: калі другія хапаюць, дык Курт тады ў акопе мерзне або на варце стаіць ля склада боепрыпасаў. Прыслаў раз туфлі мадэльныя, стальнога колеру, дык яны Берце хіба на нос, ды і то цеснаваты. За вайну Курт, мусіць, ужо забыўся, што яго жонка родам з Баварыі і што ў яе ножка — дай божа кожнаму штурмавіку. Плацце прыслаў шарсцяное, дык зноў жа — разарванае на плячах. Відаць, гэта

руская супрацiўлялася. Прыйшлося зашываць. Кроў адмылася, а шво не схаваеш: на самым вiдным месцы. Зразу вiдаць, што не новае плацце. Але ж пара i Курту спрыту набрацца. Можа, на гэты раз што-небудзь i добрае арганiзаваў.

Берта ўзяла са стала сiнюю паперку, якую ёй прынёс паштальён, палажыла ў сумачку i пайшла на пошту.

Узяўшы з рук чыноўнiка пасылку, Берта была крыху расчаравана: скрыначка была хоць i не малая, але i не вельмi вялiкая, не такая, якую хацела б трымаць у руках Берта... «Дарма, затое, напэўна, нешта каштоўнае»,— суцяшала яна сябе, iдучы дадому. «Што тут такое?» — старалася яна ўгадаць. «Шэрсць, шоўк, чарнабурая лiсiца? Калi шоўк, дык у такую скрыначку шмат можна ўпакаваць».

Ёй нецярпелася хутчэй распакаваць пасылку. Яна спяшалася дадому, не заўважаючы знаёмых жанчын, якiя ёй кланялiся, зайздросна паглядаючы на абшытую мешкавiнай скрыначку.

Прыйшоўшы дадому, Берта, не распранаючыся, узяла кухонны нож i акуратна распарола мешкавiну. Потым засунула... шчамiла нож пад верхнюю фанерку i асцярожна павярнула яго. Прыбiтая маленькiмi цвiчкамi фанерка лёгка падалася, i Берта ўбачыла тое, што было ў пасылцы: у скрыначцы ляжалi акуратна зложаныя салдацкiя штаны. Берта аслупянела ад нечаканасцi i здзiўлення. Калi аслупяненне прайшло, яна ўзяла штаны i, падышоўшы блiжэй да акна, агледзела iх. Штаны былi новыя, зусiм мала ношаныя, але што азначае гэта пасылка? Гэты ёлап, мусiць, зусiм ужо з глузду з’ехаў.

Берта пачала шукаць у кiшэнях i ў адной з iх знайшла паперку. Там было напiсана:

«Мiлая Берта! Пасылаю табе свае новыя штаны. Я хаджу у старых, падраных, а гэтых шкадаваў. Але мне яны больш не патрэбны, я буду хадзiць у трусах».— «Такою пароню ў трусах! — здзiвiлася Берта.— Здаецца, у Расii не такi клiмат. А можа, яго ў Крым паслалi, на курорт». Далей яна прачытала: «Справа ў тым, мая дарагая, што наша рота была паслана на барацьбу з беларускiмi партызанамi. Мы павiнны былi спалiць адну вёску i пакараць яе жыхароў за дапамогу партызанам. Я думаў, што нарэшце трапiў туды, куды трэба, i мне ўдасца арганiзаваць штонебудзь каштоўнае для цябе. Але па дарозе на нас напалi

партызаны, пачалі страляць з кулямётаў і кідаць гранаты. Многа нашых было забіта, а мне гранатай адарвала абедзве нагі. Я цяпер ляжу ў шпіталі і калі папраўлюся, дык такія доўгія штаны мне будуць непатрэбны. Хопіць мне і трусоў, а гэтыя табе ў гаспадарцы спатрэбяцца. Скарыстай іх, як сама знаеш».

Прачытаўшы такое пасланне, Берта са злосцю кінула Куртавы штаны ў куток і сама кінулася тварам на падушку.

1943

ЁЛКІ І ПАЛКІ

Як і мінулы, гэты год фашысты рыхтаваліся сустракаць у Маскве.

Пра гэта яны марылі яшчэ з вясны. Яшчэ ў летнюю спёку перад іх вачамі ўставалі аснежаныя вежы Крамля, залітыя электрычным святлом залы. І ёлкі... кашлатыя, багатыя, з дзедам-марозам, з яркімі каляровымі ліхтарыкамі, з залатымі арэхамі. З чынамі, крыжамі, пасадамі, маёнткамі...

А на сталах — і кілбасы, і кумпякі, і іншыя смачныя рэчы, пры ўспаміне аб якіх фашысты ўжо тры гады слінку глытаюць.

Так уяўлялася акупантам перамога на савецка-германскім фронце, якую Гітлер абяцаў ім у 1942 годзе. Абяцанка-цацанка, а дурню радасць. Захопленыя прывідам перамогі, фашысты аж са скуры лузаліся, крывёй сплывалі і ўсё лезлі наперад. Лезлі на Сталінград, які яны лічылі ключом да Масквы і да перамогі. А Гітлер пасцёбваў іх і пакрыкваў: «А ну, мілыя! А ну, непераможныя! А ну, папніся! Яшчэ разок! Мы ўжо на парозе перамогі. Ды ну ж, воўчае мяса!..»

Бізун хадзіў па худых рэбрах. Гітлераўцы цяжка вадзілі ўзмыленымі бакамі, упадалі на калені, грызлі зямлю. Забыўшы мудрую прыказку: «Не кажы гоп, пакуль не пераскочыш»,— Гітлер аб'явіў, што Сталінград ужо ўсё адно як і ўзяты. І толькі ён крыкнуў «гоп», як Чырвоная Армія так гопнула па арыйскім чэрапе, што ў фашыстаў і вочы на лоб палезлі.

Не давялося нямецкім захопнікам і ў гэтым годзе спраўляць ёлку ў Маскве. Замест ёлак на іх долю выпалі адны толькі палкі. Былі, праўда, сякія-такія ёлачныя ўкрасы і гасцінцы — напрыклад, каляровыя ліхтарыкі... Ды якія там ліхтарыкі! Добрыя ліхтары... у фашыстаў пад вачыма.

І арэхі былі... Не залатыя, праўда, свінцовыя... Але нічога, гітлераўцы кажуць, што здаволены імі па горла.

І карагод быў... Яго спраўлялі дваццаць дзве фашысцкія дывізіі, акружаныя нашымі войскамі пад Сталінградам. Кружыліся яны, кружыліся, аж пакуль з ног не зваліліся. Так пры нашай дапамозе і падохлі.

І кумпякі былі... Праўда, не свіныя і не вэнджаныя. Гэта былі кумпякі конскай падлы, якімі фашысцкія ваякі ласаваліся яшчэ перад новым годам. К новаму году ад падлы асталіся хвост ды капыты. Але пасля добрага карагода і гэта прысмакі. Фашыстам было мо і не даспадобы, але нічога не зробіш. Як кажа руская прыказка — «по барину и говядина».

Наогул, да нас даходзяць чуткі, што нашы навагоднія гасцінцы фашыстам не спадабаліся. А ўжо як мы ні стараліся! Частавалі ад усяго сэрца. Вось і новы год прайшоў, людзі ёлкі з хат павыносілі, а палкі, наадварот, дзейнічаюць. Сыплюцца нашы гасцінцы і на Паўночным Каўказе, і ў раёне Вялікіх Лук, і пад Варонежам, і пад Растовам. Так сыплюцца, што фашысты іх і глытаць не ўпраўляюцца, дарма што горла шырокае.

У нас ужо звычай такі: частаваць дык частаваць. Калі да нас прыходзіць такі «дарагі» госць, дык мы так яго частуем, каб ён век нас помніў.

1943

ЧАГО Ж ЯНА «РАДА»?

> У Мінску нямецкія акупанты стварылі так званую «Цэнтральную раду» на чале з заядлым фашыстам-памешчыкам Радаславам Астроўскім, якога яны прывезлі з сабой. Фашысцкія разбойнікі думаюць, што рукамі сваіх халуёў ім зручней будзе душыць беларускі народ.

Было гэта нядаўна каля Мінска. Прыйшоў у вёску нейкі злыдзень ды грукаціць кулаком селяніну ў акно:

— Гэй, спадар!

— Што там яшчэ за ліха? — адгукнуўся селянін.

— Адчыні, пусці ў хату.

— А хто ты будзеш?

— Я — Рада.

— Рада?

— Ага, Рада.

— Чаго ж ты, дурная, рада?

— Рада я! Разумееш?

— Не, не разумею. Людзей нашых вешаюць, на катаргу гоняць, а ты рада!

— Ну, годзе дурнем прыкідвацца. Я табе не жартуючы кажу: я — Рада.

— Гарады нашы разбураюць, вёскі паляць, а ты, подлая, рада.

— Я подлая! Чакай, адкажаш ты мне за такія словы.

— Ого! Нешта ты вельмі грозная.

— Бо я — Цэнтральная Рада.

— Ах, цэнтральная!

— Ну, так.

— Чакай... Дык ці не тая гэта рада, што ў 1918 годзе Вільгельму зад лізала?

— Не, другая.

— Ага, другая. Ну, яно вядома: раз зад другі, дык і рада другая. Цяпер, як я дагадваюся, ваша мосць ліжа

зад Гітлеру, а не Вільгельму. Хоць я не думаю, каб гэта было смачней. Усё-такі той зад быў царскі.

— Ты адчыніш ці не?

— Чакай, дай гаворку скончыць. А хто ж у вашай Цэнтральнай Радзе самы цэнтральны лізала?

— Старшыня, ты хочаш сказаць? Радаслаў Астроўскі.

— О, гэты можа! Ён яшчэ ў Польшчы налаўчыўся. Калі ўжо Астроўскі паходзіць з языком каля панскага зада, дык зад той аж зіхаціць, не раўнуючы, як медны таз.

— Ну, годзе дурня строіць, адчыняй хутчэй!

— Я дурня не строю. Ён сам да мяне хоча прыстроіцца. А ў хату цябе пускаць не выпадае.

— Чаму?

— Ды, бачыш, у мяне ў хаце паветра не да твайго носа. Ты прывык да гітлеравай парфумы. Кажы адтуль, што табе трэба?

— Сын у цябе ёсць?

— Ёсць.

— То няхай ідзе на зборны пункт. Рада аб'явіла мабілізацыю ўсіх мужчын ад 16 да 57 год.

— А чыё гэта войска будзе?

— Наша.

— А з кім яно будзе ваяваць?

— Вядома, з кім. З бальшавікамі і з усімі, хто ідзе супроць новага парадку.

— Ага, разумею: значыцца, наша войска будзе ваяваць з намі.

— Што ты там мармычаш?

— Я кажу — усё ясна.

— Дык прыйдзе сын?

— Уга! Дзіва што прыйдзе!

— То няхай апранаецца, разам пойдзем.

— Яго дома няма. Ты ідзі сабе. Я накажу, то ён цябе дагоніць.

— Глядзі ж, каб дагнаў.

— Наконт гэтага будзь спакоен.

Не ўспела «Рада» адысці ад вёскі і двух кіламетраў, як сын таго селяніна сапраўды дагнаў яе. Толькі яна ўжо была не «рада», бо праз мінуту вісела на высокай прыдарожнай асіне, высунуўшы даўжэзны язык, з якім яшчэ нядаўна так спрытна ўвіхалася каля фашысцкага зада.

1944

«Я БЫЎ У ТРАСЦЯНЦЫ»

Аднае раніцы ў Мінску да мяне зайшоў чалавек — высокі, гадоў пад трыццаць. Левае вока яго закрывала марлевая павязка. След сукравіцы на шчацэ пад павязкай гаварыў аб тым, што рана яшчэ не зажыла.

Я падаў чалавеку крэсла і запрасіў сесці. Мне неяк няёмка было запытацца, чаго ён прыйшоў. Я сеў супроць і прыгатаваўся слухаць. На мой дапытлівы позірк чалавек адказаў: «Я быў у Трасцянцы».

— Значыць, вы з таго свету?

Чалавек кіўнуў галавой.

— Вось сюды трапіла куля...— На шыі з левага боку ён намацаў след зарубцаванай раны.

— ...Выйшла пад вокам. Вока выцекла. Учора вынялі.

Я наліў чалавеку з тэрмаса кубак чаю і палажыў пячэнне. Ён паспрабаваў укусіць, але гэта каштавала яму вялікіх намаганняў: рот у яго разяўляўся крыху толькі з правага боку. Чалавек адлажыў надкусаны скрылік і, прыхлёбваючы чай, пачаў расказваць сваю страшную гісторыю.

...Зваць мяне Валахановіч Мікола Іванавіч. Пры немцах я ўвесь час працаваў у Негарэлым — дзяжурным па станцыі. Два тыдні не дацягнуў да вызвалення. Схапілі мяне 20 чэрвеня. Даведаліся, што быў агентам спецгрупы і даваў звесткі аб руху паяздоў. Білі... Страшэнна білі... Гумай і тоўстым провадам. Прасякалі мяса аж да касці. Дапытваліся, дзе ёсць партызанскія атрады і хто яшчэ з імі звязан. «Не ведаю»,— адказваў я, пакуль мог гаварыць. «Не ведаеш, дык кладзіся!» — крычалі яны і білі зноў. Калі траціў прытомнасць, адлівалі вадою і білі далей. Нікога не выдаў.

З Негарэлага мяне прывезлі ў Мінск, у засценак СД, які быў на вуліцы Астроўскага, у доме № 7. Дваццаць восьмага чэрвеня нас адтуль перавялі ў гарадскую турму.

А дваццаць дзевятага ранічкой — пачалося. Нам загадалі пакінуць у памяшканні верхнюю вопратку і выходзіць у двор. На дварэ нас пачалі грузіць у машыны... Гэта былі велізарныя прычэпы. Нас у машыну не саджалі, а клалі. На дно кузава лёг адзін рад, на яго — другі, потым трэці. Калі напакавалі чалавек сто, наверх сеў фашыст з дубінкай, і машыну зачынілі наглуха. Хто спрабаваў павару-шыцца, фашыст біў таго палкай па галаве.

Так нас прывезлі ў Трасцянец і выгрузілі ў лагеры, дзе перад гэтым былі яўрэі. Мы людзей ужо не засталі; асталася сякая-такая адзежа, кацялкі, рэшткі хлеба і бульбы.

Некаторыя з маіх таварышаў думалі, што нас прыгналі на работу. Яны пачалі збіраць бульбу, каб зварыць. Але я зразу сказаў, што не на добрае нас сюды прывезлі, і не наўме мне была яда. Сапраўды, не прайшло і паўгадзіны, як скамандавалі: «Выходзь!» На гэты раз нас грузілі ў меншыя машыны — чорныя, закрытыя, з дзверцамі ззаду, і мы ўжо не ляжалі, а стаялі, трымаючыся адзін за аднаго. Я ў лагеры стаяў каля самага выхаду і трапіў у першую машыну. Калі нас напхалі, колькі магло ўлезці, дзверы зачыніліся, і машына кранулася.

Цяпер не было ніякага сумнення, што нас вязуць на смерць. Хутка машына спынілася, і дзверцы адчыніліся перад самымі варотамі вялікай калгаснай аборы.

«Пяць чалавек — выходзь!» — скамандаваў фашыст.

Як толькі яны выйшлі, дзверцы зачыніліся, і зараз жа пачуліся стрэлы. Мы пачалі развітвацца. Нехта крыкнуў: «Рві на сабе ўсё, каб праклятым фашыстам нічога не асталося!» Мы сталі рваць на сабе кашулі, штаны, а хто здужаў, парваў і чаравікі. Вывелі яшчэ адну пяцёрку, а потым сталі выводзіць па тры чалавекі, бо першыя спрабавалі разбягацца. Кожнай тройцы камандавалі: «Рукі ўгору, саскоквай!» Я быў у ліку апошніх пяці чалавек. Трое нас па камандзе злезлі з машыны і зразу трапілі ў вароты аборы. Нас узагналі на кучу расстраляных нашых таварышаў. Я ўпаў, не пачуўшы стрэлу і не адчуўшы болю. Зразу страціў прытомнасць, але, відаць, на вельмі кароткі час, бо, ачнуўшыся, чуў, як расстрэльвалі астатніх двух з нашай пяцёркі. Я нават пазнаў голас свайго земляка, які сказаў: «Нізавошта гіну».

Я здагадаўся, што застаўся жывы, толькі не ведаў, якім чынам. Нават не ведаў, ранены я ці не. Як бы там

ні было, я рашыў не варушыцца. Я чуў, як ад'язджала парожняя машына. Тады салдаты пачалі закідваць трупы саломай, сухім галлём, кідаць цэлыя запальныя бомбы (я іх пасля разгледзеў). Адзін салдат наступіў мне на спіну і галаву. Я не варушыўся. Я чуў, як хвілін праз дзесяць прыйшла наступная машына. Людзей зноў пачалі выводзіць. Іх узганялі на груду трупаў, у якой я ляжаў, і тут расстрэльвалі. Я чуў, як нада мною людзі прасіліся, праклілалі. Адна жанчына крыкнула па-беларуску: «Няхай жыве Савецкі Саюз!» Фашыст з бруднай лаянкай пусціў у яе кулю. Трупы падалі проста на мяне. Цёплая кроў цякла ў мяне па плячах, па шыі. Я не варушыўся.

Так я ляжаў да самага цямна. І да самага цямна праз кароткія прамежкі пад'язджалі да аборы гружаныя людзьмі машыны і ад'язджалі парожнія. Да самага цямна чуліся ў аборы аўтаматныя стрэлы.

Калі ля адных варот навярнулі столькі трупаў, што ўжо нельга было разгружаць машыну, іх пачалі падвозіць да другіх варот, потым да трэціх. Я ўсё ляжаў і не варушыўся. Толькі раз паспрабаваў крануць рукамі і нагамі. Яны былі як быццам цэлыя. Толькі рука, на якой я ляжаў, зацякла, адзервянела, і я яе не адчуваў. Пасля яе пабіла на раны.

Нарэшце сціхлі стрэлы. У аборы стала цёмна. Дзе-нідзе стагналі недабітыя людзі. Адзін хлапец-падростак усё прасіўся: «Паночак, дабі мяне». На яго голас доўга ніхто не адгукаўся. Нарэшце ў абору ўвайшоў вартавы, засвяціў ліхтаром і спытаў: «Дзе ты?» — «Тут»,— адказаў хлопец. «Падымі руку!» — скамандаваў салдат. Рука паднялася, салдат выпусціў чаргу з аўтамата, і хлапец сціх.

Калі вартавы выйшаў, я асцярожна рассунуў трупы і выбраўся наверх. Перш за ўсё я хацеў даведацца, куды я ранены. І пачаў сябе абмацваць, бо болю ўсё яшчэ не адчуваў. Левае вока маё не расплюшчвалася. Па гэтым я пазнаў, што рана недзе каля вока. Потым я абмацаў рану і на шыі. Вялікай слабасці я не адчуваў і рашыў уцякаць. Каб зручней было, я скінуў чаравікі. Яны ў сярэдзіне былі слізкія ад крыві. Потым я асцярожна папоўз па трупах, шукаючы выйсця. У адным месцы наткнуўся на жывога чалавека. «Братка,— піць, паміраю!» — папрасіў ён у мяне. Я сказаў, што таксама страшэнна хачу піць, але вады няма». «Вунь у тым кутку расстрэльвалі прывезеных з Мінскага лагера. У іх былі кацялкі і бутэлькі!» — сказаў

мне чалавек. Я папоўз у той куток, куды ён паказаў. Абмацаў некалькі трупаў, але вады не знайшоў і вярнуўся да свайго новага знаёмага. Ён сказаў, што сам з-пад Брэста і таксама збіраецца ўцякаць, але высветлілася, што ён ранены ў руку і нагу. Уцякаць яму было цяжка. Я папоўз далей, прыслухоўваючыся, што робіцца знадворку.

Каля кожных варот хадзіў вартавы. Часамі яны пераклікаліся паміж сабою. Уцякаць было нельга. Каля адных варот над земляным токам узвышаўся памост, на якім стаяла сячкарня. Я залез пад памост, абклаўся трупамі і стаў чакаць зручнага моманту. Калі пачало віднець, мне здалося, што вартавы ад варот адышоўся. Я пачаў вылазіць з-пад памоста, але ў гэты час вартавы глянуў у абору і, заўважыўшы варушэнне, стрэліў у мяне. Куля толькі апаліла мне нагу. Але я выпрастаўся, прыкінуўшыся забітым.

Хутка развіднела. Гэта была раніца 30 чэрвеня. У абору прыйшлі два нямецкія афіцэры. Зноў пачалі пад'язджаць машыны, пачаліся расстрэлы. Я ляжаў і чакаў. Нарэшце пад поўдзень, у часе кароткага перапынку, у абору зноў увайшлі афіцэры. Яны прайшлі па трупах уздоўж усяе аборы, гаворачы паміж сабою па-нямецку. А я за тры гады крыху навучыўся разумець іхнюю мову. «Прасмердлі, мабыць»,— сказаў адзін. «За адны суткі — не можа быць»,— адказаў другі. «Вось зараз скончым, тады запалім».

Я рашыў уцякаць, што б там ні было. Лепш ад кулі памерці, чым згарэць жывым. У гэты час да процілеглага канца аборы падвезлі чарговую машыну і пачалі расстрэльваць прывезеных. Афіцэры пайшлі туды. Я падпоўз да варот і паглядзеў праз шчыліну. Вартавога не відаць было. Я выпаўз на двор і схаваўся за створку расчыненых варот. Агледзеўся: з аднаго боку, недалёка, было азярцо і кусты, з другога, метраў за дваццаць пяць ад аборы,— жыта. Прыкрываючыся створкаю варот, я папоўз у жыта і, прапоўзшы па ім метраў трыццаць, лёг. Далей паўзці было небяспечна — месца было адкрытае і па шашы хадзіў вартавы. Не ведаю, як гэта магло стацца, толькі я зараз жа моцна заснуў. Прачнуўся ад страшнага болю. Сонца напякло рану, і ўвесь левы бок галавы распух. Яшчэ страшэнна хацелася піць. Сонца ўжо хілілася к захаду, а ў аборы расстрэлы не спыняліся: я чуў, як пад'язджалі машыны, чуў енкі і праклёны людзей і аўтаматныя стрэлы.

Адвячоркам машыны перасталі пад'язджаць. Хутка я пачуў трэск і ўбачыў агонь і дым. Абора гарэла. Адтуль даносіўся страшэнны крык, бесперапынная аўтаматная страляніна. Дабівалі тых, хто быў яшчэ жывы і стараўся выратавацца з агню. Потым усё сціхла. Дачакаўшыся, калі ад аборы ўся варта пайшла, ужо на змярканні, я цераз поле падаўся на захад. Прайшоўшы кіламетры два, я на лузе напаткаў двух сялян — бацьку з сынам. Яны паглядзелі на мяне са страхам і здзіўленнем. Ды не дзіва: я ўвесь быў у сваёй і чужой крыві. Кашуля на мне была парвана на шматкі, валасы ад запечанай маёй крыві стаялі, як дрот.

«Ты з аборы?» — спытаў, нарэшце, старэйшы.

Ён паказаў мне сцежку да бліжэйшай вёскі. У вёсцы мне далі памыцца, чыстую кашулю, перавязалі рану. Не заходзячы ў хату, я напіўся вады, перакусіў і пайшоў, але хутка аслабеў і лёг начаваць у жыце. Назаўтра пайшоў далей. Па дарозе два разы натыкаўся на немцаў. Хлусіў ім, што быў у Мінску, трапіў пад бамбёжку і там мяне раніла; цяпер іду дадому, у вёску. Дабраўся, нарэшце, да вёскі Булынкі, дзе жыў мой сувязны, стрэлачнік Лазоўскі. Ён запрог каня і завёз мяне ў мястэчка Узда, якое ўжо занялі партызаны. Там мяне палажылі ў бальніцу.

Так я выратаваўся з таго свету,— закончыў сваё страшнае апавяданне Мікалай Валахановіч.

Я маўчаў. Усякія словы абурэння, здзіўлення, гневу гучалі б занадта бледна і банальна ў параўнанні з тым, што простымі словамі расказаў мне гэты чалавек, які пабыў на самым дне фашысцкага пекла і вярнуўся зноў да жыцця.

1944

НАГЛЯДНАЯ ГЕАГРАФІЯ

Пасля доўгачасовай гарачай і халоднай апрацоўкі на савецка-германскім фронце обер-лейтэнант Рудольф Крохер вярнуўся, нарэшце, дадому.

— Дзеткі, бацька прыехаў! — крыкнула фраў Амалія і кінулася на вуліцу.

— Дзякаваць богу, жывы і здаровы,— думала Амалія, падыходзячы да фаэтона. А Рудзі сядзеў і не ктатаўся, чакаючы, пакуль жонка падыдзе да яго. Амалія кінулася яму на шыю і на момант замерла. Толькі пасля гэтага яна глянула мужу ў твар.

— Божа мой! Што гэта ў цябе! — крыкнула яна.

— Гэта Арол,— з невясёлай усмешкай адказаў Рудзі. Страшны шрам на ўсю правую шчаку зусім не падобны быў на птушку.

— Вас іст дас — Арол? — здзіўлена глянула Амалія на мужа.

— Рускі горад.

Амалія, разумеючы, кіўнула галавою.

— Сэрца маё зныла па табе. Чаму ты так доўга не ехаў?

— Я да цябе на аднойназе скакаў,— горка пажартаваў Рудзі і адкрыў плед, каб злезці з воза. На возе побач са здаровай правай нагой ляжала драўляная калодка, праўда, дасканала падробленая пад левую нагу.

— І гэта Арол? — запыталася Амалія.

— Не, гэта ўжо Орша.

Амалія памагла мужу злезці, і ён, апіраючыся на яе плячо, пачыкільгаў у хату.

— І пасля гэтага цябе яшчэ не адпускалі? — з крыўдай у голасе спытала жонка.

— Фюрар лічыць што і на такіх нагах можна дайсці да пераможнага канца,— сумна ўсміхнуўся Рудзі.

Вечарам, мяняючы Рудольфу бялізну, Амалія ўбачыла на ім, як на добрай геаграфічнай карце, апрача Арла

і Оршы, яшчэ цэлы рад буйных і дробных населеных пунктаў — рускіх, украінскіх і беларускіх. Сярод іх быў адзін нямецкі — Шталупенен, але знаходзіўся ён на такой нязручнай мясцовасці, што Рудзі нават Амаліі саромеўся яго паказаць, пакуль яна сама не знайшла.

Цэлую ноч Рудзі і Амалія правялі ў гутарцы. Амалія абмацвала які-небудзь населены пункт, а Рудзі расказваў ёй доўгую і жаласную гісторыю, як яго ў гэтым пункце білі. Амалія пры гэтым плакала і пакрывала пацалункамі Оршу і яе ваколіцы альбо якую-небудзь партызанскую вёску Камлюкі.

На світанні так дайшлі яны да Шталупенена. Гісторыя была вельмі жаласная, і Амалія плакала, як бабрыха, але калі справа дайшла да пацалунка...

Рудзі не ведаў, што яму рабіць. Ён хацеў далікатна асцерагчы жонку. Але яна глыбока ўздыхнула і прамовіла:

— А ў Шталупенен няхай табе фюрар пацалуе.

Так яны на тым і пагадзіліся.

1944

ЦІ БЫЛА Ў ЯГО ГАЛАВА?

(Старая казка на новы лад)

На гора ўсяму жывому, усяму разумнаму і светламу з'явілася неяк на свет страшэнная пачвара. Усё, што ёсць на свеце самае крыважэрнае, самае подлае, самае агіднае і смуроднае, сабралася тут у адно месца, перамяшалася, і выйшаў звер не звер, гад не гад, а нешта дагэтуль нябачанае і нячутае, пад назвай Цмок. Тут бы яго і прыдушыць адразу, але суседзі глянулі і адвярнуліся. «Ну і пачвара! — думаюць сабе.— Глядзець агідна». А некаторыя разумнікі сказалі самі сабе: «Няхай гадуецца. Я то з ім паладжу, а вось суседа ён напэўна злопае».

Пачвара тым часам агланулася сюды-туды, разявіла зяпу дый зараўла:

— Я жраць хачу. Дайце мне Барана.

Пераглянуліся суседзі-разумнікі дый кажуць:

— Дадзім яму Барана. Ён нажарэцца ды супакоіцца, а нас чапаць не будзе.

Злопала пачвара Барана, аблізалася ды яшчэ мацней зараўла:

— Я жраць хачу! Дайце мне Казла!

Параіліся разумнікі дый вырашылі:

— Ахвяруем. На тое ён і Казёл, каб быць казлом адпушчэння. Цяпер-то мы напэўна адкупімся.

Пачвара сажрала Казла, яшчэ шырэй зяпу разявіла:

— Падавайце мне, кажа, Асла! Я жраць хачу.— Тут усе й ахнулі. Асёл жа таксама разумнікам хацеў быць і нават лічыўся прыяцелем гэтай пачвары.

— Так ён і да нас дабярэцца,— сказалі разумнікі.— Трэба Асла бараніць, бо дрэнна будзе.

Але пакуль яны збіраліся бараніць, дык Асёл ужо ў пачвары ў трыбуху апынуўся. Добра падмацаваўшыся, пачвара, доўга не чакаючы, узялася за іншых разумнікаў. Таму хрыбеціну надламала, таму паўбока вырвала, за адным захадам праглынула яшчэ некалькі дробных жывёлін

і ўявіла, што дужэйшага за яе ва ўсім свеце нікога няма. А навакол гаўляйтары ды падгаўляйтары, падвывалы ды падпявалы:

— Ты вялікі, Цмок! Ты ўсемагутны, Цмок! Ты ўвесь свет пад ногі можаш падтаптаць.

Ну, у таго й зусім галава закружылася. Зубамі скрыгоча, зямлю нагамі рые, вачамі, кроўю налітымі, зыркае. Зыркнуў на захад — дрыжыць усё, зыркнуў на поўдзень — ляжыць усё, зыркнуў на поўнач — панікла ўсё, зыркнуў на ўсход... А гэта што такое? Чаму ніхто не дрыжыць і ніцма не ляжыць?

— А там,— дакладваюць яму падгаўляйтары,— жыве Леў, які думае, што ён таксама дужы.

— Ну што ж, на снеданне мне хопіць і Льва. Вы толькі падвывайце, я зараз.

І сунуўся Цмок да Льва ў пячору. Спачатку галаву ўсунуў, потым па плечы усунуўся, а пасля аж па самы азадак. Папінаецца, нагамі ў зямлю ўпіраецца, аж жылы трашчаць. А падвывалы вакол скачуць ды лямантуюць на ўсе галасы:

— Наш бярэ! Глядзіце, глядзіце ўсе! О, Цмок непераможны, слава табе!

Тут пачвара задрыгала дробненька ножкамі і сцішылася.

— Вось ён яго і ўвабраў,— рашылі гаўляйтары. (Гэта значыць Цмок Льва.) — Зараз вылезе.

Гадзіну чакаюць — не вылазіць, другую чакаюць — не вылазіць, на трэцяй гадзіне здагадаліся:

— Трэба дапамагчы, здабыча цяжкая.

Узялі яны Цмока за ногі, выцягнулі з пячоры, сталі навакол ды дзівяцца: усё ёсць, а галавы няма. Дзівіліся, дзівіліся, потым адзін і кажа:

— А ці была ў яго наогул галава, калі ён у пячору лез?

І пачалі яны ўспамінаць ды спрачацца. Адны кажуць — была нейкая, а другія сваё — ніякай не было. Аж, нарэшце, адзін стары гаўляйтар успомніў:

— Была,— кажа.— Я помню, калі ён яшчэ Барана глытаў, дык галавой матаў.

— Тады наша справа — дрэнь,— сказалі ўсе гаўляйтары, падгаўляйтары, падвывалы ды падпявалы.

Гэтым часам Леў ужо вылазіў з пячоры.

1945

РАСЦІЦЕ — НЕ АГЛЯДАЙЦЕСЯ

Скажыце, людзі добрыя, ці ж я вінаваты, што вырас даўжэйшы за работнікаў швейпрома? Расці я пачаў з самага маленства і адразу набраў досыць шпаркія тэмпы. Лежачы ў калысцы і задзіраючы ногі аж да самых вушэй, я не ведаў, што гэтыя ногі некалі трэба будзе хаваць у штаны, і штаны мне патрэбны будуць больш метра даўжынёй. Не ведаў я тады і таго, што некалі мне прыйдзецца сустрэцца з швейпромам, што работнікі швейпрома — людзі ўсё кароценькія і мераюць сваю прадукцыю на свой кароткі аршын. Не ведаў я ўсяго гэтага і рос сабе, ні на кога не аглядаючыся. Цяпер каюся, але ўжо нічога не зробіш — прыходзіцца пакутаваць праз сваю неасцярожнасць. Вось і надоечы — глянуў я — э! Дык мае ж штаны зусім павыціраліся! Блішчаць, не раўнуючы, як люстэрка. Яно і не дзіва: на трох-чатырох пасяджэннях кожны дзень прыходзіцца сядзець, дык ужо галаве як папала, а штанам дастаецца. Глянуў я пад сонца — свіцяцца штаны. Пачухаў патыліцу і пайшоў купляць новыя. Заходжу ў магазін гатовага адзення — ляжаць на паліцы і нават нядрэнныя — чорны бастон. Папрасіў прадаўшчыцу паказаць. Падала яна, гляджу — хлапечыя.

— Большых няма? — пытаюся.

— Не, усе такія.

— Дык, можа, будуць пасля даўжэйшыя?

— І пасля не будзе, швейпром толькі такія выпускае.

Пачаў я прымяраць. Так і гэтак прыкідваў — ніяк ніжэй лытак не дастаюць.

— Чорт ведае, што такое! — кажу.— Штаноў людскіх не могуць пашыць! На ліліпутаў яны шылі, ці што?

— Самі вінаваты,— спакойна адказала прадаўшчыца.— Не трэба было расці такому.

— Цяпер,— кажу,— позна гаварыць аб гэтым. Але ж на штаны я ўсё-такі маю права?

— Як гэта вы дзіўна разважаеце, грамадзянін,— аж пакрыўдзілася прадаўшчыца.— Вы думаеце толькі аб сабе, а швейпром жа думае аб прамфінплане. Вунь, яны ўжо выканалі яго на 110 працэнтаў. А чаму? А таму, што ў іх як семдзесят сантыметраў матэрыялу, дык і штаны. А цана на дарослыя штаны адна — ці яны доўгія, ці кароткія. А з такімі, як вы, хіба перавыканаеш прамфінплан? Вам жа аднаму трэба метр дзесяць, калі не ўсе метр пятнаццаць.

— Дык што ж мне ўсё-такі рабіць? — запытаў я, прыгнечаны яе доказамі.— Няёмка ж мне ў такіх штанах прыйсці на пасяджэнне хоць бы, скажам, у міністэрства лёгпрома. Усё ж такі я — асоба, можна сказаць, паважаная.

— А ім што да таго? Яны выконваюць свой прамфінплан, нягледзячы на асобы. А ўжо калі вы хочаце, дык я вам параю, што рабіць. Купіце зразу двое штаноў. Адрэжце калошы ад адных ды надтачыце другія. Будзеце мець штаны ды яшчэ і трусы ў прыдачу.

Я паслухаў гэтай парады. Не таму, што яна была вельмі разумная, а таму, што без штаноў усё ж такі няёмка.

Пакутую я, можна сказаць, нізавошта. Толькі за тое, што памерам не падышоў пад швейпромаўскія стандарты. Такая мая доля, тут ужо нічога не паправіш. Але ўсё падрастаючае пакаленне я папярэджваю: расціце, дзеткі, ды наглядайцеся. А ўрэшце — не трэба аглядацца. Расціце насмелую. Пакуль вырасцеце, дык швейпромаўскія работнікі таксама падрастуць ды паразумнеюць.

1946

САБАЧАНЁ

Праўду людзі кажуць: воўк сабакі не баіцца, але звягі не любіць. Ёсць у майго суседа сабачанё — ну, каб яно нечага здохла! Так жа ўсім у косці ўелася! Не тое, каб яго хто баяўся — божа барані. Сабачанё малое, плюгавае, ад аднае пстрычкі лапы ўгару задрала б. Але звягае яно несціхана, прарэзліва, захлёбваючыся, не шкадуючы сваіх нікчэмных шчанячых сіл. Ідзе сабе чалавек па вуліцы, думае аб сваіх чалавечых справах, а яно знянацку пад ногі — а-я-я-яй! Аж канчаецца, здаецца. І гэта яно не так сабе канчаецца, не дзеля свае сабачай прыемнасці, а ўсё дзеля таго, каб гаспадару дагадзіць. Брэша, за калашыну хапае, а адным вокам усё на гаспадарова акно паглядае,— ці бачыць гаспадар яго такое стараннe, а калі бачыць, дык ці ацэньвае па заслугах. Бывае, што і неўпапад зацяўкае, не на таго, на каго гаспадар хоча цяўкаць. «Тубо!» — злосна крычыць гаспадар. Сабачанё тады ўбірае хвост паміж ног і, спусціўшы морду, павольна і вінавата ідзе да гаспадара. Не дайшоўшы крокаў пяць, яно кладзецца на жывот і паўзе да гаспадаровых ног, каб прыняць заслужаную кару — дубцом па спіне.

А калі гаспадар часамі надумаецца па вуліцы прайсці, сабачанё — хвост абаранкам і памчала ўперадзе гаспадара. І ўжо тут нікога не прапусціць: на кожнага пацяўкае, у кожную падваротню загляне, ля кожнага слупка спыніцца. Ужо і спыняцца няма патрэбы, а яно ўсё роўна нагу задзірае, пнецца, колькі сілы мае, у гонар свайго гаспадара. Чалавек сустрэнецца — да чалавека прыстане смалою; фурманка едзе — каню пад ногі кідаецца; барбос ля варот стаіць такі, што яму гэтага сабачаняці на адзін зуб, а яно вышчарыцца і да барбоса лезе. Той і займацца не хоча з брыдою, толькі губу крывіць пагардліва ды ікол паказвае, а сабачанё аж са скуры вылузваецца ды ўсё ззаду забягае, каб хоць за кончык хваста ўшчыпнуць. І ўсё

гэта напаказ, дзеля гаспадара: «Глядзі, як я дзеля цябе стараюся! Жыцця не шкадую!»

Бывае, надакучыць другому звяга, замахнецца ён на сабачанё, а гаспадар бровы насупіць:

— Ну, ну, не чапай! Жывёліна заграцічная, грошы каштуе.

І не чапае чалавек. Ці варта праз паскуднае шчаня з суседам адносіны псаваць? Сусед яго сапраўды аднекуль з заграніцы выпісаў — не то з Галандыі, не то аж з Аўстраліі.

...Не чапае чалавек, толькі скажа, сплюнуўшы на зямлю:

— Такую брыду толькі за граніцай і можна знайсці.

1946

У Акадэміі навук БССР. Справа налева: Кандрат Крапіва, Пятро Глебка, Пятрусь Броўка, Міхась Лынькоў. 1958.

Кандрат Крапіва і латышскі пісьменнік Юлі Ванаг (злева) на плошчы Перамогі ў Мінску. 1959.

МАЯ ПРЫНЦЫПОВАСЦЬ

Вы, таварышы, заўсёды дакараеце мяне, што я чалавек непрынцыповы, асабліва калі справа даходзіць да крытыкі. Вы так часта аб гэтым гаворыце, што мне, нарэшце, надакучыла слухаць. Каб скончыць гэту гаворку раз і назаўсёды, я вам аўтарытэтна заяўляю, што я чалавек з цвёрдымі прынцыпамі, і дарэмна вы да мяне чэпіцеся. Я, напрыклад, прынцыпова ніколі не крытыкую сваіх прыяцеляў. Як жа гэта можна — выступіць, скажам, на вялікім сходзе і гаварыць пра свайго сябра ўсё, што ты пра яго ведаеш? А можа ж, ён гультай ці бюракрат, ці як-небудзь незнарок у дзяржаўную кішэнь залез. Дык ці абавязкова ж пра гэта перад усімі трэба плявузгаць? А дружба дзе? Можа, мне вечарам з гэтым чалавекам давядзецца за чаркай сустрэцца. Як жа я яму ў вочы пагляджу? У мяне дружба на першым месцы, а пакасціць сваім сябрам — гэта свінства, і вы, калі ласка, мяне на гэта не падбухторвайце.

Зноў жа возьмем начальства... Хіба ж я адважуся? Ды божа барані! Старшы ёсць старшы. Мы ж нават дзяцей навучаем: не гаварыце абы чаго на старшых. А я ж не дзіця. Я разумею, што калі, скажам, Іван Пятровіч начальнік установы, а я толькі яго намеснік, дык ён для мяне старшы, і гаварыць яму прыкрасці проста было б непрыстойна. Калі за ім водзяцца якія-небудзь грашкі, дык гэта не мая справа. Над ім таксама ёсць начальства,— няхай яно і разбіраецца, а мне чаго лезці? Вось мой другі прынцып, таксама цвёрды, і вы, калі ласка, не збівайце мяне з панталыку. Каб я калі што якое супроць начальства... Не, выбачайце, я не так выхаваны.

І наогул я чалавек разважлівы, памяркоўны і лічу, што з людзьмі не трэба сварыцца. Не чапай нікога, і цябе ніхто не зачэпіць. Гэта залатое правіла, якога я заўсёды трымаюся, і мне ні разу не прыходзілася каяцца ў гэтым. Яшчэ мяне мой дзед павучаў некалі: «Не чапайся ні з кім,—

казаў ён.— Памятай, што шыбаючы на чужы лоб, трэба і свой падстаўляць». Праўда, я тады быў малады, дурны і часта прыходзіў дадому з гузамі на лбе. Але цяпер дзедава навука мне вельмі прыдалася. Ну, а калі хто мяне першы зачэпіць, тут ужо вы-ба-чай-це! Тут я за сябе пастаю. Тут я ўжо ўсё нутро яго выстаўлю на паказ людзям, навыварат выверну, як панчоху. Не толькі яго самога — усю радню яго перабяру па костачках. Начальству ўсяму парогі паабіваю і ўсё-такі давяду, што ён — сволач. Тут ужо кожны можа пераканацца, што я зусім не супроць крытыкі.

Вось яшчэ пра самакрытыку вы мне часта гаворыце. Ну, гэта я вам скажу, зусім ужо не для мяне. Дзе гэта відана, каб чалавек сам на сябе кляпаў! Вы ж ужо ведаеце, што я на свайго прыяцеля ніколі дрэннага слова не скажу. А хто ж мне найлепшы прыяцель, калі не я сам?

Дык вось які я чалавек, калі хочаце ведаць. А вы гаворыце! Павінен сказаць, што і не адзін я такі. Яшчэ не пераваліся ў нас людзі, якія прытрымліваюцца такіх самых прынцыпаў. Таму яшчэ і можна сяк-так жыць на свеце нашаму брату «стараверу», як нас часамі называюць. Праўда, бывае, што яшчэ і горш называюць. Але ж няхай сабе называюць. Ад гэтага мне нічога не робіцца. Я як быў Мікіта Самасей, так ім і застаўся.

1946

ЁСЦЬ НА СВЕЦЕ ДАБРАДЗЕІ

Прыйшоў раз Дабрадзей да свайго знаёмага афрыканца дый кажа:

— Ведаеш што, Такі-Сякі-Малы-Аглы... На свеце цяпер неспакойна. Разбойнікі ходзяць, людзей забіваюць.

— Чуў я пра гэта,— адказвае Сякі-Такі-Малы-Аглы, а сам калоціцца.

— Хто дужы,— кажа Дабрадзей,— той яшчэ можа з імі змагацца, і то згуртаваўшыся, а ты чалавек слабы, ад разбойнікаў абараніцца не можаш, сядзіш, як мыш пад венікам, ды чакаеш свае смерці.

Засмуціўся Сякі-Такі-Малы-Аглы. «Шчырую праўду кажа Дабрадзей,— думае ён.— Дзе ж мне самому абараніцца!»

— Хата твая,— кажа Дабрадзей,— пры гасцінцы, разбойнікам зрукі якраз. Шкада мне цябе. Сябар ты мне ўсё-такі... і чалавек неблагі. Ды і мне яно нявыгадна, каб разбойнікі ў тваю хату ўлезлі, бо тады і да мяне ім зручней дабрацца. Дык, можа, мы так зробім... Ты пусці мяне ў сваю хату... да часу. Я табе памагу абараніцца. А калі з разбойнікамі ўправімся і на свеце стане спакойна, тады я вызвалю табе тваю хату ды яшчэ й падзякую.

— Вось гэта па-сяброўску,— узрадаваўся Сякі-Такі-Малы-Аглы,— нездарма цябе Дабрадзеем завуць. З табой мне, вядома, смялей будзе. З-за тваіх шырокіх плячэй і я магу поўху заехаць якому-небудзь разбойніку.

Неўзабаве Дабрадзей ужо распараджаўся ў сябравай хаце, а Сякі-Такі-Малы-Аглы толькі выдыгаў перад ім, перастаўляючы гаршкі пад дабрадзееў густ.

Тым часам сумленныя людзі згуртаваліся, сабраліся з сіламі дый спляжылі разбойнікаў,— каго забілі, каго звязалі ды ў астрог пасадзілі. Сталі ўсталёўвацца на зямлі спакой ды парадак, і людзі пачалі весялей глядзець на свет божы. Вось раз падышоў Сякі-Такі-Малы-Аглы да свайго Дабрадзея дый кажа:

— Шчыра табе дзякую, пане Дабрадзею. Я ўжо і сам не баюся.

Сякі-Такі-Малы-Аглы думаў, што Дабрадзей зараз жа развітаецца ды пойдзе сабе дадому. А той глядзіць у акно, маўчыць ды толькі цыгаркай пыхкае, быццам і не чуе, што да яго гавораць. Папыхкаў, папыхкаў, а пасля і кажа:

— А ведаеш, Сякі-Такі-Малы-Аглы, твая хата мне падабаецца. І пейзаж цудоўны за акном: пальмы, піраміды, сфінксы...

— Ды гэта ўсё экзотыка, пане Дабрадзею,— адказвае Сякі-Такі-Малы-Аглы.— Яна табе, я думаю, надакучыла.

— Наадварот,— кажа Дабрадзей,— я так да яе прывык, што адчуваю сябе, як дома. Вунь і леў бегае — якраз як мой. І мора пад акном, і караблі мае па ім плаваюць. Не, мне тут зусім не надакучыла.

Сказаў так ды зноў цыгаркай пыхкае. Сякі-Такі-Малы-Аглы аж патыліцу пачухаў, пачуўшы гэта. Не ведае, што і казаць далей. Параіўся ён з жонкаю, з дзеткамі, сабраліся яны разам ды — бух Дабрадзею ў ногі:

— У імя Озірыса і Ізіды, быка Апіса і ўсіх фараонаў просім,— кажуць,— пана Дабрадзея — ці не будзе пан так ласкаў ды ці не захоча ён пайсці дадому. Бо хатка наша маленькая, а пан Дабрадзей — дзякаваць богу! — дык нам і павярнуцца няма дзе. Дый умова такая была ў нас...

— Афрыканцы вы, а не людзі,— грэбліва кінуў ім Дабрадзей.— Не ўмееце з паважанымі людзьмі абыходзіцца. Калі захачу, дык я і без вашых напамінкаў пайду адгэтуль. А будзеце звягаць, дык я магу і зусім тут астацца.

Толькі Сякі-Такі-Малы-Аглы разявіў рот, каб нешта сказаць на гэта, а Дабрадзей бац яму па мордзе, аж у таго ў вачах Хеопсава піраміда перавярнулася.

— Я табе,— кажа,— пакажу, як бунтаваць супроць свайго Дабрадзея!

«Вось дык Дабрадзея нажыў я сабе! — думае Сякі-Такі-Малы-Аглы, выціраючы юшку, што пацякла з носа.— З хаты ніяк не выпараць. Баюся ўжо, хаця б ён мяне самога не выпер. І што ж мне рабіць цяпер? Кінуцца ў ногі ды прабачэння прасіць — гонар не дазваляе, размахнуцца ды ў зубы даць назад — сілы не хапае. Вось і дай тут якую раду!»

— Бываюць жа на свеце дабрадзеі,— скажам мы, гледзячы збоку.

1946

МЯДЗВЕДЗІЧЫ

РАМАН

I

Па Бараўской дарозе ідзе чалавек. Нізкі, нятоўсты, ён ідзе не спяшаючыся, мерна ступаючы па пескавой дарозе. Яго чаравікі і гетры запылены, і ў вячэрнім змроку толькі зусім зблізку можна адрозніць іх ад дарожнага пяску, але цёмныя галіфэ і фрэнч на гэтым фоне вылучаюцца даволі выразна. Ад гэтага здаецца, што ў чалавека не ногі, а вельмі кароценькія куксачкі, і ступае ён імі па паветры.

Спяшацца чалавеку няма куды: яму лепей прыйсці пазней, чым раней, а ісці засталося зусім недалёка. Паабапал дарогі змянялі адна адну палосы, падзеленыя вузкімі быльняговымі межамі, а часамі проста глыбокімі разорамі. Палосы неаднастайныя: адны цёмныя, другія святлейшыя, ёсць і зусім светлыя. На адной з такіх светлых палос сядзяць у рад нейкія застылыя нерухомыя постаці. «Нечы авёс яшчэ ў бабках стаіць»,— падумаў чалавек. Палосы былі няроўныя ўшыркі, і каб чалавеку пільна трэба было, дык ён бы, добра прыгледзеўшыся, убачыў, што палоска, на якой стаяць бабкі, вузенькая, чацвертачок, што каля яе, з аднаго боку, шырокая паўвалочная палоса, засаджаная бульбай, з другога — зноў вузенькая палоска аўсянага ржэўніку і далей чвартковая палоса трохі цямнейшая,— мусіць, быў ячмень, але даўно ўжо зжаты. Па ўсім гэтым чалавек мог пазнаць, што на палосцы стаіць у бабках авёс Сымона Курыльчыка.

Але чалавека не цікавіў Сымонаў авёс. Ён заняў яго ўвагу толькі на адзін кароценькі момант, толькі таму, што на раўніне палетка ў шэрані змроку вока яго якраз спынілася на гэтых бабках, якія ў першую хвіліну яму нават і не бабкамі здаваліся, а нейкімі варожымі, насцярожанымі, маўклівымі постацямі.

Цяпер ён ішоў далей, забыўшыся ўжо пра бабкі, і хоць не трывожна, але пільна прыслухоўваўся. Справа, непадалёку, у канцы палос высілася чорная, аднастайная, шчыльная і панурая, нібы з чыгуну вылітая, сцяна лесу. Але ў

гэты бок чалавек паглядаў не так часта. Больш за ўсё ён глядзеў уперад і ўлева.

Адтуль, недзе з-за ўзгорка, даносіліся невыразныя, як бы прыдушаныя, гукі. Сярод іх час ад часу выразна чутно было рыпенне жураўля ды нехта аднамерна танклявым, ломкім, маладым голасам клікаў каня: «Кось-кось-кось-кось...»

Чалавек лавіў гэтыя гукі, аж выцягваў шыю, здаецца, прынюхваўся да паветра, у якім яны разлягаліся, як воўк, што падкрадаецца да вёскі, каб чым пажывіцца.

Вось ён узышоў на ўзгорак. Можа, за кіламетр ад яго, трохі ўлева, над радам гумён, якія цяпер зліліся ў адну цёмна-шэрую доўгую палосу, на фоне святлейшай палоскі вячэрняга неба рэзка вылучыліся: вострыі клінок высокай елі і, трохі ўправа ад яго,— закругленая і як бы прадраная з аднаго боку шапка грушы. Чалавек зразу абмяк. Ён ужо не прыглядаўся і не прыслухоўваўся так уважна, а ішоў спакойна, трохі спусціўшы галаву і памахваючы дубчыкам у правай руцэ.

На гэту елку яшчэ васьмігадовым хлапчуком ён залазіў аж на самы вяршок, кукаваў там зязюляй і кідаўся шышкамі, калі хто праходзіў каля елкі. Маці з распяразаным фартухом у руцэ, трасучы паскамі, грозіць яму:

«Злазь зараз жа, вісус ты! Вось як злаўлю, раздзяру, як жабу».

«О-го-го-о-о! Зловіць яна мяне! Узлезь, папрабуй, дык і ляпнеш з елкі»,— а сам узбіраўся яшчэ вышэй і прытойваўся сярод густых калючых і пахучых яловых лапак. Дзе ж ёй, прысадзістай ды грузнай, далезці да яго!

Пад грушу ж ён бегаў, калі яшчэ добра портак не ўмеў насіць. Ледзь толькі вочы прадзярэ — выбежыць на двор, стане каля ганка, задраўшы кашулю, а сонца ўжо высакавата паднялося і ласкава грэе яго ногі і жывот. А груша — вось яна, недалёчка зусім, толькі прабегчы трохі па сцежцы да гумна, а там цераз Сталяровых авёс — і вось ён пад грушай ужо. На аўсе яшчэ не абсохла раса. Яна мочыць і халодзіць ногі, праймае праз кашулю, а ён храбра прадзіраецца праз саламяны гушчар на мяккую мураву пад грушай. Там выбірае галіну, якая найніжэй спусцілася над зямлёю, цэліцца вокам у шышак зялёных, ледзь кранутых жаўцізною, дзічак і кідае грудкамі і каменьчыкамі, аж пакуль не ўдасца яму збіць адну-дзве дзічкі. Іншы ж раз захопіць з сабою братаву вуду і тады ўжо нашалёстае по-

вен прыпол. А ўдзень убачыць яго Трахім Сталяровых на прыгуменні,ківае каравым тоўстым пальцам і кліча:

— Уладзік, ідзі сюды. Я табе нештачка пакажу.

— Ат, ты будзеш біцца.

— Дурны, вунь паглядзі, якое гняздзечка ў мяне пад страхою. І птушаняткі ціўкаюць.

І страшна, і хочацца паглядзець. Але хочацца больш, як страшна, і ён памаленьку падбліжаецца да Трахіма. Вось ужо зусім асмеліўся і ўглядаецца пад страху ў цёмны закутак, дзе павінна быць гняздзечка. А тут шурпатыя Трахімавы пальцы спрытна хапаюць яго за вуха, рыжая з сівізною барада набліжаецца аж да самага Уладзікавага носа і страшна шыпіць:

— А ты, урвіцель, зноў патаптаў мне авёс!

— А, дзядзечка, не буду больш! Далібог, не буду!

— Не будзеш? О-то-то ж! Глядзі, а то другі раз вушы ашалёстаю.

Уладзік адскочыўся ўжо за крокаў трыццаць, трасе на старога кулаком і крычыць:

— А ты, урвіцель, другі раз не хапай мяне за вухі.

— Ах ты, маляўка гэтакая! Я ж табе вось пакажу! — І Трахім мацае каля паясніцы, каб распяразаць папружку, якой у яго няма, а Уладзікавы пяты мільгаюць ужо далёка па сцежцы.

Другому падшыванцу Трахім і сапраўды накруціў бы вушы, а гэтага ён толькі страшыць, не хоча з суседам сабачыцца, ды яшчэ з такім суседам, як Ануфрэй, які ўжо шэсць год старастам ходзіць. Можа і ў воласці слова закінуць, калі падатак не справішся ў тэрмін выплаціць.

Чалавек усміхнуўся сам сабе: «А што, калі б Трахім цяпер стрэў мяне на тым самым прыгуменні? Утрупеў бы, мусіць...» Але ўсмешка раптам збегла з твару, і ён ужо стаў жорсткім і насцярожаным. Воддалек пачуўся лёскат колаў і працяжны воклік: «Нно-о-о, каб цябе!..»

Стукат колаў усё набліжаўся, і, нарэшце, са змроку пачала вылучацца цёмная пляма фурманкі, а збоку меншая і рухавейшая — няйначай жарабя. Чалавек прыгнуўся, прайшоў ад дарогі па бульбяніку крокаў з дваццаць і лёг паміж градак. Падняў галаву. Тое, што здавалася раней вялікай цёмнай плямай, цяпер выступіла больш выразна — конь, калёсы, а ў іх чалавек. Але тое, што можна было палічыць за жарабя, раптам забурчала і памкнулася ў буль-

бянік: спынілася, нібы застыла, і потым пачуўся сярдзіты і баязлівы брэх.

— Кусі, кусі! — зацкавалі з воза.

Сабака пасмялеў, наблізіўся яшчэ на некалькі крокаў і яшчэ зласней пачаў брахаць і скакаць па бульбяніку.

— Вон, каб ты здох! — шыпеў той, што ляжаў у разоры. Ён намацаў на градцы невялікі камень і папусціў у сабаку. Сабака скавытнуў, адскочыўся ды ўжо да рэшты раз'юшаны падскочыў яшчэ бліжэй і скакаў чуць не над самай галавой у чалавека.

— Што там за трасца гэтакая! Тпру...— пачулася з воза. Фурманка супынілася.

«Парве цяпер, воўчае мяса,— падумаў той, што ляжаў у разоры.— Трэба пужнуць».

Ён памацаў рукою кішэнь, выняў і, не мерачыся, стрэліў. Сабака перакаціўся цераз спіну, заенчыў і кінуўся да воза.

Конь ірвануўся і ва ўсю моц памчаўся па дарозе. Фурман чуць не зляцеў з воза, а потым прыпаў галавою ў перадок і смаліў пугаўём каню па клубах, які і так не ведаў, на якім ён свеце знаходзіцца.

Чалавек устаў з разоры і ціха зарагатаў. Ён атрапаў з вопраткі пясок і падаўся далей па дарозе, якая ішла наўкасы цераз палетак да далейшага канца вёскі.

Прайшоўшы яшчэ трохі, чалавек звярнуў з дарогі налева, на шырокую ўдзірванелую мяжу і неўзабаве дайшоў да невялічкага балотца. Гэта быў калдабан сярод поля — гектара паўтара. З поля сюды збягала дажджавая і снегавая вада, а адгэтуль ёй не было куды дзецца. Балотца пасярэдзіне было гразкае і куп'істае. На купінах рос чорнагаловік і асака самага горшага гатунку.

Але кругом ускрай поля была мяккая густая мурава.

Чалавек аблюбаваў сабе мясціну, памацаў нагою, каб не было мокра, і лёг.

Ён спачатку пільна прыслухоўваўся. Кругом было ўжо зусім цёмна і ціха. Толькі з вёскі на момант даляталі ўрыўкі нечай гаворкі. Вось рэзнуў цішыню пужлівы і радасны дзявочы віск і смех, і зноў стала ціха.

Чалавек супакоіўся, дастаў папяросу і, хаваючы запалку ў прыгаршчы, прыкурыў. Ляжаў, падпёршы галаву левую рукою, і раздумліва пацягваў з рукава папяросу.

Вось ледзь пачуўся асцярожны працяглы свіст. Чалавек сеў і насцеражыўся. Нехта зноў свіснуў, ужо трохі смя-

лей. Чалавек адказаў яму такім жа свістам і зноў успёрся на локаць.

— Уладзік, дзе ты тут?

— Гэта ты, Шкурдзя? Ідзі проста на мой голас... Глядзі, дзе бліснe агеньчык.

Ён выняў з рукава недакурак і моцна зацягнуўся:

— Во, цяпер бачу.

— А нашы ўсе тут?

— Усе... Гэй, вы, там! — Шкурдзя свіснуў.— Салапякі! Сюды ідзіце,— паклікаў ён у цемнату.

Недзе заплюхала пад нагамі вада, і нехта злосна вылаяўся па-мацернаму. Другі засмяяўся. Потым адна за адной падышлі да гэтых двух чатыры цёмныя постаці.

— Хто гэта тут стрэліў? — запыталася адна постаць.

— Я,— адказаў Уладзік.

— У каго гэта ты? Мы ўжо думалі, што цябе ловяць, хацелі бегчы ратаваць.

— Ат, глупства... Пасля раскажу. Цяпер давайце за работу.

— За работу, дык за работу...— азваўся Шкурдзя.— Толькі кішкі марша граюць. Трэба было б іх трохі падналхаць.

— А хіба ж вы ў Жагулы не пажывіліся?

— Не, ані макулінкі.

— Нешта мне не верыцца, каб Шкурдзя ад Жагулы галодным пайшоў. Не такі Шкурдзя чалавек.

— Ну, брат, не было калі сёння, спяшаліся. Каб мы там загуляліся, дык і ляжаў бы ты тут цэлую ноч адзін, як воўк, сярод балотца. Дык мы з сабою сяго-таго трохі прыхапілі: вяндліны кусок ды пляшку першака. Не хацеў даваць гугнявы чорт. А я яму кажу: «Нічога не будзе, Міхіта; аддай, а то згубіш».— «Ну, чорт вас, кажа, бяры, свае людзі, трэба даць».— «Сваякі, кажу, мы з табою блізкія. Бальшавікі як зловяць нас, дык і цябе ў адной яме з намі закапаюць». Ну, ён дзядзька не вельмі пужлівы. Потым я, ведаеш, яшчэ Маньку Жагулаву лішні раз ушчыкнуў, дык яна мне цішком кілбасу сухенькую... з часначком, з перчыкам, з імбірчыкам — любата! Але гэта ўжо мая. Сваім мазалём, можна сказаць, зарабіў. Ну, цябе, начальнік, я пачастую. Начальства ўсё-такі. Ды яшчэ нашаму Скубэнту трэба будзе завязку даць з'есці. Ён яшчэ малы, каб рыбы часамі не налавіў. Гэта памагае.

— Заткні старое гаўкала,— адказала адна постаць маладым танклявым голасам.

— Ты, Шкурдзя, такі, мусіць, нюхнуў ужо? — сказаў Уладзік.

— Толькі адзін разочак. Трэба было папрабаваць мацунак, ці варта цягнуць аж сюды гэту пляшку.

— Ну, падмацавацца то мы падмацуемся, але ж трэба разведку выслаць,— сказаў Уладзік.

— Гэта твая справа. Арудуй...

— Слухайце, што я скажу,— загадаў Уладзік.— Мэндрык, ты ўсё ўзяў з сабою, што я табе казаў?

— Як мае быць,— адказаў чалавек з цемры.

— Пераапраніся і прайдзі праз вёску. Глыні там на дарогу... Толькі не дужа.

Неўзабаве вёскаю, пасярод вуліцы, ішоў чалавек — у лапцях, шарачковых портках і старым суконным палітоне. На плячы, на сукаватай палцы, торбачка з хлебам. Ён ішоў, уважна прыслухоўваючыся і прыглядаючыся. Убачыўшы ў варотах ля шула чалавека, ён прыпыніўся, даў «добры вечар» і папытаўся дарогі на Піліцу.

— Ідзі, чалавеча, проста, аж пакуль пяройдзеш сенажаць. Там упрэшся ў рэчку. Гукнеш паромшчыка, дык ён цябе і перавязе,— адказаў той, што стаяў ля шула.

Чалавек пайшоў далей, размашыста ступаючы па мяккай пяскавой вуліцы. Але, выйшаўшы за вёску, ён агледзеўся кругом, звярнуў з дарогі налева і цераз поле пайшоў на Бараўскую дарогу.

Падыходзячы да балотца, ён свіснуў. Яму адказалі.

— Ну, як там у цябе? — спытаўся Уладзік, калі ён падышоў.

— Усё добра. Вартаўнікоў нідзе не відаць, мусіць, зусім не вартуюць. Агонь толькі ў адной хаце, і то, відаць праз акно, пасцель сцелюць. На адной прызбе нехта з марухаю з сваёю яшчэ ціскаецца, але не даждалі яны сядзець цэлу ноч.

— Дзе, далёка?

— Аж у тым канцы, хат з пяць не даходзячы да канца. Я забыўся, як у вас таго гаспадара завуць.

— Ты, Шкурдзя, паглядзіш там.

— Пагляджу. Ды гэта пустое. Я магу з-пад іх выцягнуць тое, на чым яны сядзяць, і яны не пачуюць.

— Ну, добра, пасля будзеш хваліцца. А цяпер завядзеш хлопцаў, пакажаш, у каго і што, як мы ўмовіліся.

— Добра, пакажу... А ты што ж будзеш рабіць? — спытаўся Шкурдзя.

— Я ў госці пайду. Няпрошаны, праўда, госць, але а ну ж як-небудзь згаворымся. Мэндрык са мною пойдзе.

Па-за садкамі, па-за хлявамі, пазавуголлю, гародамі краліся адзін за адным папацёмку ўчатырох, як ваўкі. Туліліся да платоў, прыпыняліся, шапталі, краліся далей. А той, у гетрах і фрэнчы, ішоў з загумёнак па сцежцы, без асаблівай асцярогі, час ад часу ціха загаворваў з тым, каго ён назваў Мэндрыкам, і нават прабаваў нешта спяваць сам сабе пад нос. Нібы гэта ён хадзіў некуды па справе, запазніўся, справа ўдалася, і цяпер ён ідзе, спакойны і ў добрым гуморы.

Вароты ад гарода ціха рыпнулі, і яны ўвайшлі ў двор. Як гаспадар, якому ўсё тут добра вядома, Уладзік накіраваўся да хлява, дзе стаяць коні. Чуваць было, як яны хрумаюць, жуючы нешта, і ціха пафыркваюць. На варотах вісеў здаравенны, кавальскай работы, замок.

— Пробуй адмычкі,— сказаў Уладзік.

Мэндрык забразгаў вязкай дробных жалезін і пачаў пробаваць імі замок. У яго доўга не ўдавалася. Ад нецярплівасці і страху пачалі дрыжаць рукі.

— Ёсць,— сказаў ён нарэшце.

Клямка ціха бразнула, і дзве цяжкія форткі варот павольна расхінуліся, паказаўшы чорную праламку хлява.

На суседнім двары (мусіць, толькі прачнуўся), счуўшы чужых людзей, забрахаў сабака. Намерыўшыся ўжо ісці ў хлеў, Мэндрык раз ступіў і, сумеўшыся ад сабачага брэху, спыніўся і паглядзеў на Уладзіка.

— Ідзі, не бойся,— сказаў той.— Калі прыйдзе гаспадар, дык я сам з ім пагавару. На запалкі, пасвяці. Бяры сівую кабылу. Той няхай застаецца.

Сабака ўсё брахаў, заложна і аднастайна. Змаўкаў на момант, як бы прыслухоўваўся, і зноў пачынаў брахаць. І па гэтым брэху можна было дагадацца, што нехта чужы ходзіць каля будынкаў.

На другім баку вуліцы адчынілася акно. Папацёмку нельга было разгледзець, хто ў акне, толькі чуваць было, як нехта цкаваў:

— Кусі, Мурза, кусі, кусі!

Сабака пасмялеў і памкнуўся на двор.

«Андрэй пачуў,— падумаў Уладзік.— Руплівы, як і раней. Зараз будзе ісці».

У той жа момант бразнула клямка дзвярэй. Белая постаць, ледзь прыкметная ў змроку, высунулася на вуліцу. Вось яна выступае ўсё выразней, падбліжаецца, крадзецца ля шула, ля сцяны. Стулілася за другою форткаю варот у двух метрах ад Уладзіка. Толькі чуваць было, як стараецца стрымацца, каб не дыхаць. З-за форткі выткнулася лязо нарыхтаванай, паднятай угору сякеры, каб палажыць на месцы таго, хто першы высунецца з варот.

А ў хляве бразнуў цуглямі Мэндрык. Чуваць быў яго асцярожны, прыдушаны голас:

— Стой, дурная... Дай лоб!

— Андрэй, пастаў сякеру,— сказаў Уладзік, сціскаючы на ўсякі выпадак у руцэ рэвальвер.

— А!.. Хто гэта тут?! — пачуўся трывожны і недаверлівы голас брата.

— Ужо і голасу майго не пазнаеш?

— Гэта ты, Уладзік?

— Як чуеш.

Андрэй выйшаў з-за форткі ўвесь белы — у адной кашулі і споднікаx.

— Дык што гэта ты надумаўся рабіць?

— Думаю ў цябе кабылу ўкрасці.

— Вар'яцееш ты ўжо, мусіць. Хіба табе без мае кабылы не хапае? Коней повен свет.

— Не хачу, каб ты адзін раскашаўся на тым, што бацька ды мы ўсе нажылі. Злосць мяне бярэ, калі я падумаю пра гэта. Пакінуў чорту лысаму — бальшавікі ўсё роўна спажывуць. Ты думаеш, гэта так усё і будзе? Дабяруцца яны яшчэ да цябе. А можа, і ты ўжо ў камуністы падаўся? Дык забірай мяне, вядзі.

— Няхай іх жывот возьме разам з табою. Праз цябе яны і мяне зацягалі па допытах. Дзесяць разператрэслі, спакою не даюць.

— А кабылу я ўсё-такі вазьму. Няхай будзе гэта з тае часткі, якая мне з гаспадаркі належыць. Не пайду ж я судзіцца ў ваш бальшавіцкі суд, каб частку сваю адсудзіць,— сам вазьму.

— Не дам кабылы! — ускіпеў Андрэй, сашчапіўшы зубы, і замахнуўся сякерай.

Невысокі, прысадзісты, але карчакаваты і моцны, як бярозавы камель, ён гатоў быў цяпер раскроіць таго да

пояса. Але той адскочыўся ўжо крокаў на два і наставіў рэвальвер:

— Аддасі, а дзе ты дзенешся? Палажы сякеру! Мэндрык, выводзь кабылу, садзіся і сып, куды я табе казаў. Я там хутка буду.

Мэндрык, які, прытаіўшыся ў хляве, слухаў спрэчку братоў, вывеў кабылу, забягаючы, каб не ісці з таго боку, дзе стаяў Андрэй. Адвёўшы за вароты на гарод, ён ускочыў верхам і рвануў з месца галопам на прыгумень.

— Дурны ты,— сказаў спакойна Уладзік брату, які ўсё яшчэ стаяў насуплены, збычыўшы галаву і скоса паглядаючы.— І табе лепш будзе. Не так вязацца будуць. Цяпер, дзе што якое здарыцца, дык усё на мяне. А тады — хто гэта падумае, што я ў цябе кабылу ўкраў. Значыць, нейкая другая банда ёсць, і на нас з табою трохі забудуцца.

— А рабіць на чым жа я буду?

— Ну, Гнеды яшчэ дужы, хоць і стары.

— Дык хоць бы ты мне грошай даў на другога каня. У цябе іх, напэўна, хапае. Не з мазаля жывеш.

— Я грошы не збіраю і не кладу ў паклад. Што ўварву — прагуляю. Вось перабяруся з коньмі за мяжу, дык і грошы будуць. Паны конніцу фарміруюць, добра плацяць. А мо якога дзядзьку памацаю на дарозе ў кірмашовы дзень. Калі што якое, перашлю сваім чалавекам. На рынку знойдзе цябе. Ну, дай руку. Не будзем гневацца адзін на аднаго — мы ўсё ж такі браты. Жонцы і Наталлі нічога не кажы, не трэба лішняй гаворкі.

Андрэй моўчкі і як бы нехаця падаў руку.

Калі Уладзік знік у гародзе за варотамі, Андрэй увайшоў у хлеў і прыпёрся плячыма да загарады каля Гнедага. Гнеды жаваў усё канюшынную атаву, але часамі хрумание сціхала. Зацінуўшы ў зубах атаву, ён трошкі паварочваў галаву і касіў адным вокам на вароты. Нарэшце падняў галаву і заржаў. Андрэй моўчкі паляпаў яго рукою па шыі. Конь супакоіўся, нагнуўся над жолабам і зноў стаў папоўніцы есці атаву.

Андрэй хацеў абдумаць тое, што здарылася, але быў занадта ўсхваляваны, рукі і ногі яго яшчэ дрыжалі, і шчокі гарэлі. Адно, што выразна ён цяпер адчуваў,— гэта шкода было кабылы, і таму была страшэнная злосць на некага. Не то на Уладзіка, які ўжо каторы год шэндаецца цераз граніцу сюды і туды, пра якога па ўсёй воласці хо-

дзяць нядобрыя чуткі, не то на ўладу, якая, па яго думцы, «чаплялася» да яго дарэмна, дыхнуць спакойна не давала,— усё праз Уладзіка. А хіба Уладзік гэтак рабіў бы, каб яны за ім не ганяліся, каб яму можна было прыйсці дадому і спакойна жыць? Але з глыбіні свядомасці, праз крыўду і яшчэ не астылую злосць, прабівалася нешта прыемнае, нейкая палёгка, пакуль што яшчэ не зусім ясная. Праз хвіліну гэта сфарміравалася ў выразную думку: «Цяпер мяне, можа, чапаць не будуць, а каня другога якнебудзь набуду, з гаспадаркі яшчэ можна выціснуць». Пасля ўздумаў пра нібы абяцаныя Уладзікам грошы, і злосць яго растала зусім, шчымела толькі адно — усё ж шкада было кабылы. «Трэба ісці легчы, можа, лепш разбяруся»,— падумаў ён, мацнуў рукою ў жолабе Гнедага, узяў з кабылінага жолаба атаву, што яна не паспела з'есці, палажыў яе Гнедаму, пляснуў яго рукою па крыжы і выйшаў з хлява. Вароты ён прычыніў, але на клямку не зашчэпліваў. Замок, на які наступіў нагою, падняў, пакруціў у руках і зноў кінуў ля варот: «Няхай будзе, як было»,— і пайшоў у хату.

II

Сонца яшчэ не паказалася з-за высокага бору ў канцы вёскі, і ён, спакойна-задуменны і вастраверхі, быў як бы намаляваны на чырвані неба. Стрэхі зацягнены шэранню вераснёвага прымаразку, нібы павуціннем засланы. Зямля вільготная зверху, і на ёй месцам таксама прыкметны налёт замаразку, які пячэ босыя ногі, і яны робяцца чырвоныя, як гусіныя лапы. Але жанчына не адчувае гэтага холаду. Проставалосая, раструханая, у адной кашулі і саматканай спадніцы яна бяжыць, задыхаючыся, пасярод вуліцы, на якой яшчэ няма людзей. Пасмы яе цёмна-русых валасоў прыліпаюць да мокрага ад слёз твару. Яна падтрымлівае рукою цяжкія, налітыя малаком грудзі, якія перашкаджаюць ёй бегчы і вылузваюцца з расхлістанай пазухі. Яна раз-два ступіць, каб перадыхнуць, і потым зноў трушком, хліпаючы і задыхаючыся.

Дабегла, бразнула моцна клямкаю — не адчыняецца. Падбегла да акна і загрукатала кулаком у раму:

— Язэпка, братачка, адчыні,— бяда!

Шоргнула ў сенцах жалезная засаўка, і ў прыадчыненых дзвярах паказаўся член сельсавета, высокі, хударлявы

і чарнамазы, у выпушчанай на споднікі кужэльнай кашулі.

— Што ў цябе такое? — устрывожана пытаецца ён.

— Каня... укралі. Язэпка, родненькі, саколік, ратуй жа ты нас. Можа ж бы ты ў міліцыю... ці людзям бы сказаў, каб памаглі шукаць,— гаварыла яна праз плач, уваходзячы за Язэпам у хату.

— Можа, ты яшчэ дарэмна бядуеш, можа, сам конь выперся з хлява,— сказаў Язэп, каб хоць чым-небудзь заспакоіць жанчыну, хоць і сам ужо не верыў у тое, што казаў.

— Дзе ж ты, братачка, бачыў, як жа ён мог выперціся, калі замкнёны быў. І прабой жа вырваны, і аброці няма, а яна ж вісела на калку над яслямі... Ой, божачка, ды ўжо ж мы рады былі, што ён гэтакі сабе вясёлы ды дужы, бо ведама ж гэтак нагараваліся, пакуль нажылі, цэлыя ж два гады аб посным... Кароўку збылі, з цялушкаю засталіся, хлеба і таго ўволю не елі, бульбай жывіліся... А цяпер... Згубілі, зусім згубілі!..— І яна зноў захліпала.

— Прыпрыся ж ты, вось хоць тут на зэдліку,— сказала Язэпіха, засцілаючы пасцель.— Усё роўна ўжо...

Што ўсё роўна, яна гэтага не магла выказаць. Сказала таму, што ў такіх выпадках трэба было неяк паспачуваць чалавеку ў бядзе, сказаць яму ласкавае слова.

Ганскі адчуваў, што, як член сельсавета, павінен тут нешта зрабіць, што ў вёсцы нейкі вялікі непарадак, але што яму трэба было рабіць, гэтага ён якраз і не ведаў. Трэба было мець вінаватага, каб пайсці да яго і сказаць: «Ты нядобра робіш,— гэта не па закону. Вось гэтак трэба рабіць». Але вінаватага — злаві яго, папрабуй. Заняты гэтымі сваімі няпэўнымі думкамі і адчуваннямі, ён таксама ўслед за жонкаю сказаў:

— Але, Ганна, прысядзь трохі. Я вось толькі абуюся...

— Не, родненькія, дзяцей жа адных пакінула, пабягу.

— А Пятрусь жа дома?

— Дзе вы бачылі!.. Пабег шукаць... З Тамашом Кірыкам удвух. Дык каб жа ведаў хоць, у які бок бегчы...

— Але. Злодзею, як кажаш, адна дарога, а хто шукае, таму многа,— згадзілася Ганская.

— Дык я ж, Язэпка, пайду ўжо. Ты, братачка, назнач яшчэ людзей, каб памаглі шукаць, ды, можа, у міліцыю хто б з'ездзіў,— прасіла яна, трымаючыся ўжо за клямку.

Каля Верамейчыка на вуліцы сабралася чарада мужчын. Гаварылі пра адно: пра тое, што здарылася ў мінулую ноч. Кожнаму хацелася сказаць, што ён ведаў, і самому пачуць нешта яшчэ новае, нячутае, а можа, і чутае, але расказанае нанава, з новымі падрабязнасцямі і меркаваннямі. Разам з гэтым успаміналіся розныя іншыя падобныя здарэнні, што былі калі-небудзь і дзе-небудзь.

— Але, скажы ты, неяк жа яны ўзялі, што і не чуў ніхто! І замкі — ці гэта яны паадмыкалі, ці паламалі?

— Вунь, кажа, у Баранка зусім хлеў адамкнёны быў.

— Вось чалавек! Трэба ж яму, такога каня меўшы...

— Замыкаў, кажа, усё лета. А то замок сапсаваўся, дык занёс да каваля. А таму ўсё часу не было ўзяцца за яго. Дык ён і не замыкаў хлява: «Ат, думае, ці якраз ужо ў гэту ноч злодзей і палезе». Адно ж вось табе...

Тодар Кірык гаварыў пра тое, што ён ведаў, ахвотна. Ён ганарыўся тым, што ведае больш за іншых, і ўсе яго з такою цікавасцю слухаюць. А ведаў ён заўсёды шмат. Невялікі, хударлявы, танканогі, толькі з досыць вялікімі і густымі светла-русымі вусамі, ён усім цікавіўся, заўсёды чым-небудзь захапляўся ці абураўся, і ўсё гэта так сабе, без якой-небудзь для сябе карысці. Устаўшы зранку і дагледзеўшы (калі гэта было зімою) жывёлу, якой у яго было не многа,— конь, карова ды адна свіння,— ён абягаў некалькі хат, не затрымліваючыся ні ў адной доўга, падхопліваў у кожнай якую-небудзь навіну, пераносіў яе ў другую і праз якую гадзіну ці дзве меў сабе запасу навін на цэлы дзень, каб расказваць іх кожнаму, з кім сустракаўся. Часта здаралася так, што ён забываўся, ад каго пачуў тую ці іншую навіну, і, сустрэўшыся, расказваў яе таму, ад каго пачуў раней сам, і расказваў так, нібы ўсё гэта бачыў на свае вочы і чуў на свае вушы. За гэткія свае здольнасці збіраць і разносіць навіны яго ў вёсцы празвалі Поштай. Сягоння жыла, трапяталася і гарэла ўся яго шчуплая істота,— гэтакіх навін яму даўно не здаралася разносіць па сяле, і ён ахвотна гаварыў далей:

— У Соміка адамкнулі, ключ падабралі, а ў Петруся Кухара прабой вырвалі. І шуло ж новае, летась толькі паставіў, прабой гэтакі здаровы, і неяк жа вылупілі.

— Даўно ж ужо не было гэтага ў Мядзведзічах. Аж з таго часу, як у Марціна Крываношкі пару коней вывелі ды на пасэсара злажылі. Нашарохалі тады добра пасэса-

ра, пацягалі па допытах, але ніхто дакладна даказаць не мог — апраўдалі. Ды не іначай гэта ён, бо з таго часу ціха стала. А цяпер вось зноў... Каб сказаў — хто з сваіх, дык няма на каго падумаць.

— Хіба мала ўсялякай брыды цягаецца яшчэ па лесе, апрача сваіх,— заўважыў мнагазначна Кастусь Верамейчык, чалавек прыцісліва, скрытны і на словы асцярожны, які, гаворачы, заўсёды думае, каб не ўгаварыцца і, калі што якое, каб можна было назад адгаварыцца.

— Ну, каб гэта я злавіў у сваім хляве,— важка сказаў Ціхон Зязюля,— жывога не пусціў бы. Ужо мне што б было пасля, а яму зрабіў бы канцы.

Усе на момант замоўклі. Кожны падумаў сам сабе, што гэты так і зрабіў бы. Не дарэмна ў вёсцы празвалі яго Грамабоем. Росту вышэй сярэдняга, шырачэзны ў плячах, сінявокі і шыракатвары, ён быў на вёсцы першы свавольнік і задзірака, нікому з дарогі не саступаў і, калі што чужое займаў, дык людзі скарэй згодны былі яму перапусціць, чым мелі займацца з гэтакім. Яшчэ і дагэтуль усе ў вёсцы памяталі, як ён адбіў печані Сідараваму хлопцу, калі той незнарок упусціў карову ў Грамабоеву віку. Хлопец нешта з год пачэўраў ды даўся.

— Вельмі ты яго зловіш. Ён ідзе, то ўжо цікуе, як ты дзе паварочваешся,— абазваўся, нарэшце, адзін з мужчын.— Ды зноў жа не вельмі ён да сябе і падпусціць: ідзе на такую справу, то не без прыпасу. Стукне з-за вугла чым па галаве або нажом парне ў жывот, і сышчы тады ў небе.

— Гэта каб сабаку добрага меў.

— І сабаку твайго прылашчаць, і каня ўкрадуць, і сам ты чуць не будзеш.

— Ну, брат, добрага сабаку не вельмі прылашчыш,— умяшаўся тут Сцяпан Варанец, якога за вочы або ў лаянцы звалі проста Варона.— Вунь у Ваўчэцкага на хутары быў сабака, дык такога прылашч пайдзі. Ён цябе так прылашчыць, што і за месяц не выкачаешся. Гэта я летась быў у яго на рабоце, адрыну крыў, дык ён навязаны, а ці паверыш, страшна па двары прайсці. Калдунаваты ды вялізны, як стане дубка, дык роўны з чалавекам,— а няхай ты здохні! Калі рванецца, дык, здаецца, і ланцуг той паляціць к чорту. Я — цюцечка, цюцечка! — і сала прабаваў кідаць — не бярэ, воўчае мяса! А то раз, казалі, з ланцуга сарваўся ды за вароты вырабіўся. А там на

дарозе чалавек сена вёз, сам на возе сядзеў. Дык ён, каб ён здох, як бег, дык чуць не на самы воз ускочыў, лапамі за рубель ухапіўся. Добра, што ў таго якраз граблі на возе былі, то ён стаўпцом яму па лбе стукнуў, дык той адкінуўся, а то парваў бы, з воза б сцягнуў.

— У Жагулы таксама добрыя сабакі. Вось няхай толькі сучка Жагулава ашчэніцца, непрыменна шчанюка вазьму,— рашыў раптам Тодар Пошта.

— Так табе Жагула і даў шчанюка! Не той Жагула, каб ён абы-каму раскідаўся сваім дабром.

— Дасць. Папрашу хораша. Адраблю два, тры дні, колькі скажа, а шчанюка дастану. Жыў не буду, калі не дастану. Выгадую, вось будзе сабака!

— Нашто ж ён табе?

— Чаму нашто? Свой вартаўнік будзе. Каня нечага ніхто не ўкрадзе.

Мужчыны дружна зарагаталі. Смешна было, што Пошта баіцца, каб у яго каня не ўкралі. Ніводзін злодзей не пакваціў бы на Тодаравага каня. Конь у Пошты стары, маленькі, трыбухаты. Бегчы іначай не ўмее, як толькі трушком: перабірае нагамі, усё роўна, як проса таўчэ. На Поштавым кані злодзея дагнаў бы пяшком не толькі сам Пошта, а любы чалавек і не з такімі лёгкімі нагамі.

Пошта скеміў, што ён тут трохі ўгаварыўся, і стараўся паправіцца:

— Ды добра вось і курэй з ячменю паганяе, свінні ў гарод улезуць — таксама. А то сёлета твая, Ціхон, свіння паўганок бульбы ў мяне выкапала, і рады ёй не даць. Ты хоць бы ў хляве яе трохі патрымаў.

— Ну, дзеля мае свінні не варта адрабляць за сабаку. Я яе зараз у катух засаджу, карміць буду,— азваўся Грамабой.— Я табе лепш параю, што табе з сабакам рабіць: ты яго каля Тэклінага ложка навяжы, каб да яе хлопцы не хадзілі. Сам тады будзеш спаць насмелую.

Мужчыны зноў зарагаталі яшчэ дружней і мацней. Па сяле хадзілі чуткі, што да Тодаравай жонкі, кірпатай і рабой, але здаровай маладзіцы, сапраўды хадзілі хлопцы. Казалі нават, што сам Тодар пра гэта ведаў, але цярпеў і зносіў, бо калі ён раз упікнуў гэтым жонку, дык яна, нібыта, проста яму адрэзала: «Калі ты, сапляк, не можаш даставіць сваёй жонцы, чаго яе душа хоча, дык я сама пра гэта падбаю. А калі табе гэта не ў нос, дык чорт цябе бяры, я і без цябе пражыву». І Тодар, казалі, цяр-

пеў, бо баяўся страціць жонку, якую ён, нягледзячы на ўсё, любіў усім сваім шчуплым сэрцам. Ён і цяпер зачырванеўся, збянтэжыўся, нешта невыразнае буркнуў сабе ў вусы, варожа глянуўшы на Грамабоя, і змоўчаў.

Памаўчаўшы трохі, пакуль мужчыны нешта гаварылі, ён неспадзеўкі бахнуў:

— А я ведаю, хто коні пакраў.

Усе аглянуліся на яго, хто з зацікаўленасцю, хто недаверліва, а Грамабой зняважліва адтапырыў ніжнюю губу.

— Бо, можа, і ты памагаў? — кіўнуў, жартуючы, Кастусь Верамейчык, які падумаў, што Пошта, напэўна, трэплецца і таму лепш да гэтага сур'ёзна не ставіцца.

— Хто ў Польшчу ўцёк, той і коні пакраў,— упэўнена заявіў Пошта, узрадаваўшыся, што ўжо зноў цікавяцца ім і тым, што ён гаворыць.

— Адкуль жа ты ведаеш?

— А калі ён заальхоўскага чалавека стрэў на дарозе ды каня і грошы адабраў, калі пошту з грашыма пераняў, дык і гэта яго рук не мінула.

— Так, пане ты мой, яшчэ нельга гаварыць. Мала што... Не злавіў — не злодзей, як тыя людзі кажуць. Чалавек, можа, богу душою не вінават, а на яго, бывае, зваляць,— умяшаўся ў гаворку Сцяпан Варанец. Сказаў так не таму, што не верыў Тодару, наадварот, сам сабе ён думаў, што яно скарэй за ўсё так і будзе, як Пошта кажа. А супярэчыў ён, так сказаць, прынцыпова, не можна, бачыце, абвінавачваць чалавека, калі добра не ведаеш. Дарэчы і прыклад у яго добры быў, пра які ён тут жа і пачаў расказваць.

— Памятаеце, як ужо, мусіць, гадоў з пятнаццаць таму назад у мястэчку ў татарына Сюлі аўчыны з вырабу пакралі? Усе казалі, што гэта ён сам украў аўчыны, якія яму людзі ў выраб аддалі. А потым, як дазналіся, дык вунь яно што...

Але тут ён павінен быў перапыніцца, каб адказаць на «дзень добры» Андрэя Каржакевіча. Той, прывітаўшыся, хвіліну маўчаў і моцна зацягваўся папяросай, якую трымаў у пальцах. Уся яго невысокая прысадзістая постаць, здавалася, яшчэ больш урасла ў зямлю. Сам ён здаваўся невясёлым і моцна заклапочаным. Яго невялікія, нейкія рудыя, глыбока пасаджаныя вочы трывожна бегалі.

— Ці не ведаеце (вы тут блізка жывяце?), член сельсавета дома ці мо пайшоў куды? — спытаўся ў мужчын.

— Ды не відаць было ідучы, мусіць, дома яшчэ,— адказаў Верамейчык.

— А вам нашто гэта ён? Ці не здарылася што? — не сцярпеўшы, запытаўся Сцяпан Варанец. Даўнейшы аўтарытэт Каржакевіча як самага багатага ў вёсцы гаспадара і амаль самага пісьменнага чалавека, які да таго ж знаўся некалі з валасным панствам, яшчэ і дагэтуль не пахіснуўся ў некаторых мядзведзіцкіх: шмат хто з іх казаў яму «вы».

— Ды дайце рады — кабылу ўкралі,— яшчэ больш спахмурнеўшы, адказаў Каржакевіч.

Здзіўленыя мужчыны глянулі адзін на аднаго.

— Ганскі і сам сюды ідзе,— заўважыў Верамейчык.

— Мужчынкі, ці вы чулі, што гэта робіцца? — гукнуў ён яшчэ здалёк.

— Мы ўжо даўно чулі, гэта ты, як начальства, дык позна спіш, цяпер толькі пачуў,— пакпіў Грамабой.

— Дык што гэта вы сабе думаеце? Гэта ж трэба нейк ратаваць людзей. Можа, пайшлі б вы шукаць памаглі, каму час ёсць.

Мужчыны прымоўклі, чакаючы адзін на аднаго,— можа, хто і падахвоціцца.

— Ды, сказаць, дзе той час,— азваўся, нарэшце, Варанец.

— У мяне дык жыта яшчэ не пасеяна. Там, на Доўгіх, ганок са двое пад бульбай было, дык учора толькі выбралі...

— Язэп, шукаць жа пайшлі ўжо! — крыкнуў тут Пошта.— У каго коні пакралі, самі пайшлі, ды яшчэ ў каго сваякі, суседзі. Чалавек, мусіць, з дзесяць пайшло ва ўсе бакі. Мусіць жа, і ў Андрэя нехта пайшоў? — дапытліва глянуў ён на Каржакевіча.

— Чаму, і ў цябе ўкралі? — здзіўлена запытаўся Ганскі.

— Але, брат, кабылу ўкралі. Я папрасіў шваrра, той пайшоў. Сам я думаю ў мястэчка з'ездзіць, у міліцыю заявіць. Там у мяне нават і начальнік міліцыі знаёмы, дык мо скарэй што зробіць. Гэта я ішоў да цябе сказаць, каб ты ведаў. Можа, і сам паедзеш?

Андрэй не спадзяваўся на тое, што коні знойдуць,— не ў тыя рукі папалі. Але, урэшце, чорт яму і верыў, га-

товы дзе-небудзь натрапіць. Для яго гэта было б вельмі нядобра. Таму ён і не пайшоў шукаць разам з людзьмі, але, каб не выклікаць падазрэння, надумаўся ехаць у міліцыю, зусім не думаючы спяшацца вельмі, каб заявіць аб пакражы.

— Вось добра! — зарадаваўся Ганскі.— А я думаў ужо каго-небудзь з мужчын прасіць. Дык я з табою пад'еду ў сельсавет.

— Добра. Я пайду запрагаць.

— Ага, ідзі, а я пайду тым часам перакушу чаго трохі.

Андрэй Каржакевіч жыў на другім канцы вёскі, і ў гэтым канцы яшчэ не ведалі, што і яго кабылу ўкралі, аж пакуль ён сам не прыйшоў.

Калі Каржакевіч і Ганскі адышліся ад мужчын, дык кожны з мужчын ведаў, пра што далей будзе гаворка, але чакалі, хто першы пачне. Пачаў Грамабой. Павярнуўшы трохі галаву да Пошты, ён іранічна запытаўся:

— Ну, што, пустабрэх? Хто коні пакраў?

— Чорт яго... а што я ведаю. Людзі казалі, дык і я кажу,— апраўдваўся той.

— Які табе сабака казаў?

— Казалі, усе кажуць.

— Такія, як і ты,— зняважліва кінуў Грамабой.

— Во, я ж казаў, што не можна так, без дай прычыны, на чалавека віну ўскладаць,— зарадаваўся Сцяпан Варанец, што на яго выйшла.

— Але, вось і скажы тут на каго,— загаварыў спакойна Верамейчык.— А кабыла Андрэева — важная кабыла! Не скора такую цяпер набудзеш. Чалавеку цяпер проста хоць ты разарвіся з жалю.

— Ну, па ім то плакаць вельмі няма чаго. Гэты набудзе. Сам з чортавых зубоў можа вырваць, добрая цаца,— сказаў Варанец Рыгор, які дагэтуль у гаворку не ўмешваўся. Гэта быў стрыечны брат Сцяпана Вароны і з твару трохі падобны быў да яго — такі ж самы кірпаты з шырокімі ноздрамі нос, шыракаваты рот з тонкімі сціснутымі губамі і падбародак шырокі падаўся трохі наперад. Нягледзячы на тое, што быў маладзейшы за Сцяпана, выглядаў ён сталей. Калі той быў занадта гаваркі, дык гэты хутчэй маўклівы, гаварыў толькі тады, калі канечне трэба было, і, не падумаўшы, не гаварыў ніколі.

Верамейчык ужо каяўся, што паспачуваў Андрэю Каржакевічу. Рыгор, мусіць, ужо так і думае, што Вера-

мейчык цягне за багатага. Не пашкадаваў вось Кухара, а Каржакевіча пашкадаваў. І заўсёды гэты Рыгор: стаіць, маўчыць, чорт яго ведае, што ён думае. Толькі хочаш з людзьмі слова сказаць, забудзешся, што ён ёсць тут, а ён і секане табе. З чалавекам бяда здарылася, пашкадаваў чалавека, дык і гэта нядобра,— чаму яго, а не другога. А для Верамейчыка ўсе яны роўныя, ні з кім ён не сварыўся, ніхто ў яго нічога не заняў. Але ж нешта Рыгору трэба адказаць і чорт яго ведае што: адкажаш ды зноў не патрапіш.

— Дык я і не плачу. Што мне ён — сват ці брат? Я толькі пра кабылу. Кабыла вельмі ж важная. Скажам, Кухараў конь таксама не кепскі, але ж гэтакіх коней шмат ёсць у людзей,— апраўдваўся ён.

— Шмат, ды дарэмна людзі не даюць. А мазалём каня таксама за месяц не набудзеш. Заўтра жыта сеяць, дык Андрэй паедзе на тым, што астаўся, ды пасее ўсё-такі, а не ўправіцца на адным, дык другога дастане, хоць не такога, як кабыла. А Петрусю няма за што і рук зачапіць. Прыйдзе да цябе ды скажа: «Дай, Кастусь, каня жыта забаранаваць».

— Да мяне... У мяне самога яшчэ работы шмат. Вунь іржэўнік увесь нявораты.

— Ну, вось бачыш. А яму ж што рабіць?

— Адкуль жа я ведаю, няхай у камітэт ідзе... Ды адстань ты ад мяне, чалавек! Вось прывязаўся! Быццам я гэта вінават, што ў Петруся каня ўкралі.

— А ты, Рыгор, купіў бы Петрусю каня, калі ў цябе так па ім сэрца баліць,— умяшаўся Грамабой.

— У цябе не забаліць. Ты сам бы ў другога зубамі сэрца вырваў,— агрызнуўся Рыгор.

— На чорта мне тваё сэрца. У мяне ёсць што кусаць без твайго сэрца. Гэта вы рвяце з усіх бакоў, сквапныя на чужое дабро.

— Шмат у цябе нарвалі... Хіба яшчэ рвануць, можа.

— Хваробу, не дачакацца табе!

— Ды кіньце вы, мужчыны! За чужыя коні сварку ўзнялі,— пачаў мірыць іх Сцяпан Варанец.

Гутарка далей ужо не клеілася. Пошту жонка паклікала, каб ішоў вады прынёс, а за ім і іншыя, хто па якой прычыне, разышліся па хатах.

III

Коней шукалі траха не цэлы дзень. Некаторыя павароналіся адвячоркам, калі сонца, стомленае і пачырванелае, спаўзло ўжо на самыя стрэхі Дымаўкі, а некаторыя дык і зусім на змярканні. Прайшлі па ўсіх дарогах мо на вёрст дзесяць ад Мядзведзіч. Пыталіся ў вёсках і па дарозе ў людзей: ці не чулі, можа, хто моцна ехаў цераз вёску, ці не бачылі вось такіх коней. Ніхто не чуў і не бачыў. Абышлі ўсе закануркі паблізу вёскі — можа, дзе да часу зладзеі кінулі коні. Нічога нідзе не знайшлі. Спачатку яшчэ была сякая-такая надзея. Ад хлява Сомíка па сцежцы на прыгуменне і далей па загуменню пайшоў свежы след Сомікавага каня. Конь яго быў падкуты на перад і гакі ў падковах былі не кавальскай работы, а купленыя, штыфтавыя, што прышрубоўваюцца. Ад іх на цвёрдай зямлі заставаліся круглыя ямачкі. След гэты павёў па загуменню, а далей цераз поле ў лес, трохі прайшоў каля лесу па дарожцы і раптам знік. На імху і шыпульках у лесе ніякіх слядоў нельга было ўбачыць.

Заходзілі да Жагулы, што жыў на хутары сярод лесу.

— Ці не заходзіў да цябе хто ўчора ўдзень ці вечарам? Ці не праязджаў уночы каля цябе?

— Не, мужчынкі, ніхто не заходзіў, і не праязджаў ніхто. Сабакі маўчалі цэлую ноч. Там тае ночы дык з вечара завінуліся моцна брахаць — мусіць, воўк блізка падышоў. Я ўзяў стрэльбу, разы два пужнуў, то яны і супакоіліся. Не іначай воўк. А гэтай ночы ўсю ноч спакойна было,— хлусіў Жагула, не маргнуўшы вокам.

Прыйшлося яму верыць, хоць Петруся Кухара і цюкнула, што Жагула занадта спакойна ўжо гаворыць пра ўсё гэта, нібы ён загадзя да гэтага падрыхтаваўся, што Манька Жагулава нешта вельмі вёртка вільнула за дзверы сваім гладкім азадкам, што ў старой Жагуліхі якраз на той час у печы дровы раскаціліся і яна так старанна ўзялася іх папраўляць, аж нават і не чула, аб чым гаварылася ў хаце. Але ж сілаю яго за язык не пацягнеш; верыш не верыш, а нічога не зробіш.

Паварочаліся людзі дадому ні з чым. Моцна прысцігнула гора. Здавалася, канца і краю няма яму і ніколі ад яго не адкараскацца. Але пераносілі яны гэта гора па-рознаму. Пятрусь Кухар маўклівы, з глыбока запалымі маркотнымі вачыма, аж згорбіўся неяк за гэты дзень: нібы

непамернае гора ўсім сваім цяжарам гняло яго да зямлі. Ён нікому не скардзіўся, ні на кога не наракаў, і ні з кім не хацелася яму гаварыць. Цяжкія думкі ахінулі яго галаву, і не відаць было праз іх ніякага прасвятлення.

Баранок жа не мог вытрымаць свайго гора сам-насам. Ён ішоў па вёсцы, прыпыняўся каля кожнай чародкі людзей, кожнаму, каго сустракаў на вуліцы, расказваў пяты, дзесяты, дваццаты раз, як ён усё лета замыкаў хлеў і каня на начлег не пускаў, як сапсаваўся замок і як якраз у гэты час укралі яго каня. Сам ён бедаваў, людзі яго шкадавалі і памагалі бедаваць, і ў гэтым ён меў сабе нейкую палёгку.

Зусім інакш трымаўся Сомік. І тое, што шкада было каня, і стома ад хады нашча праз цэлы дзень — усё гэта танула ў яго непамернай злосці. Яна поўніла ўсю яго істоту, пералівалася цераз берагі, пырскала, біла фантанам. Злосць гэта павялічвалася яшчэ, што не было таго, на каго яна павінна была наваліцца. Выходзячы ў пошукі, ён моцна штурхануў жонку, якая сказала яму слова напоперак ці проста адважылася нешта параіць. Увесь дзень ён кляў на чым свет стаіць члена сельсавета Язэпа Ганскага, што той не глядзіць, каб варта была на сяле, крыў наогул уладу, што яна не можа рады даць разбойнікам ды зладзеям, якія не даюць спакойна пажыць на свеце. Пад вечар — здалося яму — знайшоў вінаватага, на якога і накіраваў усю сваю злосць. Калі ён перад змярканнем увайшоў у вёску, дык яго праразлівы тонкі голас загайсаў па ўсёй вёсцы, нервуючы нават найбольш спакойных. Яго тонкія пабялелыя губы, ледзь прыкметныя ў агніста-рыжым кароткім шчаціннi барады і вусоў, былі запенены, на твары скакаў і дрыжаў кожны мускул, трапяталася кожная рыса.

— Зладзюгі! абармоты! астрожнікі! згубіцелі! Усё сяло за сведку запішу, усе скажуць, што Наздрэйкі коні пакралі,— крычаў ён, ідучы па вуліцах і грозячы ў паветра кулакамі.— Усе ведаюць, што яны падлогу ў магазіне ўзадралі ды дошкі пакралі, што яны снапы ў мяне з азярода пацягалі, што не іначай яны і сала Тарасікава з свірна пакралі. І коні таксама іх рук не мінулі.

Людзі, пачуўшы яго крык, выбягалі на вуліцу. Некаторыя спачувалі, больш дзівіліся і не ведалі — не то верыць яму, не то не. Можа, і сапраўды ён знайшоў якіянебудзь доказы на Наздрэйку.

А доказы ў Соміка былі слабыя. Што Наздрэйкі, бацька з сынам, уздзіралі падлогу ў магазіне,— гэта праўда. Але кралі з магазіна не адны Наздрэйкі. І засекі паразбіралі, і падлогу паўздзіралі, і нават дзверы з завесаў пазнімалі. Пакінулі адны голыя сцены.

У гэты магазін да вайны ссыпалі збожжа ўсёй вёскаю. Не раз у гэтым збожжы пагрэў быў рукі і Андрэя Каржакевіча бацька за шэсць гадоў свайго старастоўства. За час вайны засекі былі ачышчаны, магазін пуставаў і на яго забыліся. А калі пра магазін зноў успомнілі — успомніла толькі што арганізаваная ў Мядзведзічах камсамольская ячэйка, якая надумалася зрабіць з магазіна клуб,— дык тады ўбачылі, што ад магазіна засталіся толькі сцены ды страха.

Камсамольцы на сходзе падялі крык. Пачалі шукаць вінаватых. Але іх было вельмі шмат, і кожны з іх адказваўся тым, што «ўсе бралі, дык і я браў. Хіба ж гэта крадзеж?» На Наздрэйкаў нападалі больш, чым на іншых. Яны цягалі дошкі, нават не хаваючыся, удзень. Але ўсім ясна было, што не адны Наздрэйкі расцягнулі магазін. Так яно і засталося. На падлогу, на лаўкі ды на сцэну пачалі збіраць дошкі з усёй вёскі, а вінаватых шукаць пакінулі.

А снапы ў Соміка залетась сапраўды пакраў нехта з азярода. Снапоў з дзесяць аўса не далічыўся Сомік. Ён тады бажыўся, што след пайшоў (нацярушана было) аж пад самую адрыну Наздрэйкаву. І Тодар Пошта, як быццам, гэта бачыў.

На вёсцы гаварылі, што проста стары Наздрэйка захацеў каня падкарміць, каб лепш плуг цягнуў, як паедзе на жыта араць. Ну, а свайго аўса ў яго нямнога было. Дык ён пашкадаваў, на далей, на зіму пакідаў. Як там ні было, але тады Сомік насмерць палаяўся, аж чуць не пабіўся з Наздрэйкам. Хацеў на суд падаваць, ды людзі адгаварылі; казалі, што неяк сорам і судзіцца за дзесяць снапоў аўса. Але з таго часу, якая б у вёсцы пакража ні здарылася, Сомік казаў, што гэта не іначай Наздрэйкі.

Стары Наздрэйка сапраўды меў нядобрую прывычку прыбіраць (праўда, драбніцу толькі), калі што ў каго дрэнна ляжыць. Патрэбен, напрыклад, Наздрэйку рубель воз уціснуць. У лес ісці яму не хочацца — шукай там ды цягні з лесу на плячах. А ў суседа пад страхою

ёмкая яловая жардзіна ляжыць. Назаўтра сусед лаецца, не знайшоўшы на месцы жардзіны, а ў Наздрэйкі рубель новы — любата.

Або пойдзе Наздрэйка да суседа:

— Братка, дай свярдзёлка. Граблі раблю, дык няма чым дзіркі папракручваць у стаўпцы.

А праз тыдні два суседу самому свярдзёлак патрэбен. Мац за трамаю — няма.

— Ці не ведаеш ты (там сякая-такая), дзе наш свярдзёлак?

— Ты ж, здаецца, Данілу даваў.

— Данілу? А чорт яго ведае, можа, і даваў.

А сустрэўшыся з тым:

— Даніла, ці табе ўжо мой свярдзёлак не трэба?

— Які свярдзёлак? Хіба я ў цябе браў?

— Здаецца, браў.

— Пашукаю. Але нешта я не памятаю.

А другі раз сустрэўшыся:

— Няма ў мяне твайго свярдзёлка. Ты мо каму другому даваў.

Але каб Даніла каня адважыўся ўкрасці, гэтага пра яго ніхто б не сказаў. А што да маладога Наздрэйкі Міколы, дык пра таго і гаварыць няма чаго. Ён так хлопец мялаваты, трохі гультаяваты, да гаспадаркі не вельмі здатны, але каб красці, дык не.

Аднак Соміку здавалася іначай.

— Астрожнікі! Зладзеі. Не я буду, калі я іх у астрог не засаджу. У вышэйшы суд падам. Гэтакую сволач вон трэба з вёскі выгнаць, каб іх і почуту не засталося,— лямантаваў ён, ідучы па вуліцы і збіраючы вакол сябе ўсё больш людзей. Падышоўшы да Наздрэйкавай хаты, ён сашчапіў зубы і кінуўся да акна. Кулакі дробна і шалёна заскакалі па раме, шкло са звонам пасыпалася на прызбу.

— Зладзюга! Прызнавайся, дзе коні? Кішкі выматаю! У зямлю ўганю.

З сянец выбег збялелы, спалоханы Даніла Наздрэйка.

— Ды што ты, чалавек! Ашалеў?! Што ты мне вокны б'еш? Каб я так сваю гаспадарку аглядаў, як я бачыў твайго каня. Каб мне ногі паадсыхалі, калі я куды-небудзь далей свайго двара адышоўся ўвечар... І чаго прывязаўся чалавек?

— Маўчы, халера старая! Тваіх рук не мінула,—пад-

ступаў да яго агніста-рыжы, нібы злосцю да чырвона напалены Сомік.

Малады Наздрэйка, які толькі што выйшаў з адрынкі, стаяў хвіліну — буйны, маўклівы — і наліваўся злосцю. Рантам рвануўся з месца, закасваючы на хаду рукавы:

— Пусціце!.. Растрыбушу рыжую суку! Раздзяру, як жабу!

— Пакінь, не займайся з шалёным. Няхай судзіцца, няхай судзіцца, няхай яго сударга судзіць,— заскочыў сыну наперад Даніла.

А мужчыны трымалі за рукі Соміка, які ўжо ўзняў велізарны камень, каб адбіць атаку маладога Наздрэйкі.

— Гэта табе не за царом — людзей мардаваць! — крычаў, задыхаючыся ад злосці, Мікола.— Возьмуцца яшчэ за цябе, рыжага сабаку!

Але Сомік падаўся ўжо да свае хаты, усё яшчэ абарочваючыся, лаючыся і грозячы Наздрэйкам кулакамі.

Калі малады Наздрэйка закідаў Соміку цара, успамінаў пра мардаванне людзей, дык гэта з вялікай злосці прыйшлі яму на памяць тыя чуткі, што хадзілі па сяле. Адслужыўшы некалі ў войску, Сомік не прыйшоў адразу дадому, а яшчэ недзе прападаў гады са два. І вось на сяле гаварылі, што ён нібы стражнікам ці ўраднікам быў у нейкім мястэчку Бабруйскага павета. Што там быў нібы нейкі бунт, і не то ён біў людзей, не то яго людзі білі, што яшчэ і цяпер на галаве ў яго знакі ёсць, валасамі не пазарасталі. А можа, і ён біў, і яго білі. Казалі, што нехта нібы падгледзеў у яго ў куфэрку фатаграфію, дзе ён зняты вярхом на кані ў стражнікоўскай форме, з шашкай і плёткай. Але ніхто нічога напэўна не ведаў, яму ў вочы ніхто гэтага не казаў, і Сомік нават не пазбаўлен быў выбарчага голасу. Пачуўшы сёння ад маладога Наздрэйкі закід пра царскія часы, Сомік, як ні быў злосны, але трохі спалохаўся. Мо толькі таму і даў сябе ўгаварыць мужчынам і пайшоў дадому ад Наздрэйкавай хаты, нікога не скрывавіўшы і сам не скрываўлены.

IV

Па-святочнаму нудна ў хаце Верамейчыкаў. Малады Верамейчык Юзік у зеленкаватай суконнай чырвонаармейскай гімнасцёрцы, якую ён прынёс з арміі і надзяе

толькі ў святочныя дні, сядзіць край стала, нагнуўшыся над «Беларускай вёскай». Газеты прывык чытаць ён яшчэ ў арміі, і цяпер яму без газеты, як без вачэй.

Чытаючы, Юзік час ад часу ўзнімае галаву ад газеты, бровы яго паўзуць угору пад валасы, і ён паглядае на жонку, што ўвіхаецца каля печы. Яна стаіць проці печы з чапялою, маладая, бялявая і прыгожая. Дровы моцна разгарэліся, полымя шугае аж у чалесніку. Зосіны шчокі нагрэліся і таксама палаюць. Яна спрытна выхапляе чапялою з печы скавараду, хапае гарачы румяны блін і кідае яго на зэдлік, засланы чыстым абрусам. Трэ па гарачай скаварадзе подмазкай, ад чаго скаварада шыпіць і ад яе ідзе пахучы сіняваты дымок, зноў кідае на скавародку палонік цеста і ставіць у печ.

Яна часам сустракаецца вачыма з Юзікам, робіць смяшлівую міну і ледзь прыкметна ківае галавою ў бок свякрові. Тая ходзіць насупленая, як хмара, толькі злосць на носам сапе. Бровы яе навіслі на самыя вочы і збегліся на пераноссі. Яна даўно ўжо шукае якой-небудзь прычэпкі, каб пагрызці нявестку, але ў тае сёння ўсё спраўна выходзіць, і ад гэтага Тадору яшчэ большая злосць падшыбае. Калі яна адварочваецца ў другі бок, Зося ловіць Юзікаў позірк, выцягвае падбародак і ледзь прыкметна, без гуку, толькі шавелячы губамі, шэпча:

— Ведзьма.

Юзікавы губы ледзь кранае ўсмешка, і ён зноў нагінаецца над газетай.

Белагаловы, гадоў адзінаццаць хлопец снедае. Ён есць ужо другі блін, намазаны маслам. Есці яму ўжо не хочацца, але і пакідаць чуць не палавіну мазанага бліна нядобра, будуць сварыцца, што зглуміў. Ён неахвотна кусае блін, марудна жуе, шчыпле блін яшчэ і крадкам кідае кату пад стол. Кот, які дагэтуль мяўкаў, супакойваецца і смачна есць. Калі хлопец чапае яго караваю босаю нагою, кот абараняецца лапаю і бурчыць. Хлопец ціха смяецца.

Есці цёплыя бліны ўсім бы пара было, але масла прынесена толькі хлопцу, дарослым маслам мазаць бліны — «каб не занудзіла», добра будзе ім і здорам. Але ўсім скаромным загадвае старая. А яна, каб спагнаць сваю злосць, знарок не спяшаецца: «Трасцу, няхай жа паглытаюць трохі сліны пасынак ды нявестка».

Злосная яна ходзіць не толькі сягоння,— скрозь так, мусіць, ад першага дня, як прыйшла ў гэту хату. І прычына гэтай злосці адна: не ўдаецца ёй ніяк выжыць з хаты Юзіка, каб уся гаспадарка цалкам засталася яе белагаловаму Піліпку. Пайшоў Юзік на вайну, думала, дзе-небудзь галаву скруціць. І чорт яго не ўзяў, вярнуўся назад. Каторы год чаўпе яна бацьку, каб выштырыў як-небудзь з хаты Юзіка. Маўчыць стары, моцна думае нешта, часамі буркне сам сабе пад нос, а іншы раз і не вытрымае — зазлуе, запырскае, замацюкаецца. І рад бы быў стары Верамейчык, каб сын адышоў кудынебудзь з хаты, каб знайшоў сабе дзе які талент. Але, як відаць, нікуды не думае адыходзіць Юзік, усё мацней за гаспадарку бярэцца. А выгнаць — як жа ты яго выганіш? Шкада неяк, і ён жа сын усё-такі. Дый закону такога няма цяпер: часць возьме, калі што якое. Дык вось і злосць старой, вось і шукае кожны дзень Тадора якой-небудзь прычэпкі, каб дапячы нявестцы. Пасынка самога баіцца трохі чапаць. Злосны і на язык востры — адсячэ зразу, аж абліжашся. Ды розуму вельмі набраўся. Над газетамі ўсё сядзіць, спусціўшы нос. Ох, гэтыя газеты! Яна на іх глядзець не можа. Каб сіла, дык вырвала б з рук і кінула б у печ, каб яны ўсе з дымам пайшлі. І кнігі ўсе яго з гэтым зялёным куфэркам. Яшчэ на кут паставіў брыдоту гэту!

Не любіць старая ні кніг, ні газет: «Пустая забаўка ўсё, хлеб з гэтага не будзеш есці. Гэтым толькі панам займацца, якім няма чаго рабіць, на якіх мужыкі хлеба наробяць». Таму і мела кожнага за гультая, хто з кнігамі знаўся, таму і Юзіка не раз у сварцы абзывала гультаём, хоць і робіць ён у гаспадарцы больш за ўсіх.

А яшчэ яна ненавідзіць Юзікавы кнігі, што праз гэта ён вунь як нясе сябе; разумнейшым за яе сябе ставіць, і нічога тут Тадора зрабіць не можа, не паппецца, не зраўнуецца з ім, хоць бы і хацела. І зайздрасць і злосць ад гэтага — на ражне б яна яго бачыла...

Стары Верамейчык толькі што змяніў кашулю, надзеў чыстую. Ён зашпільвае гузікі. Яны дробныя і выслізгваюцца, уцякаюць з яго тоўстых закарузлых пальцаў. Ён таксама скоса паглядае на газеты. Ужо два разы сплюнуў, але маўчыць яшчэ пакуль што. Карціць яму палаяць сына! Выпусціў кабылу блэнгаць зубамі па выгане. Свінні зрылі выган, гусі спаскудзілі — што там

ёсць на тым выгане! Павёў бы папасвіў дзе-небудзь, дык ён за газеты ўзяўся. А з газет вычытае якую трасцу і тады лезе, мяшаецца, хоча бацьку вучыць, як гаспадарку весці. Бацька век зжыў на гаспадарцы, а ён — вучыць: сырадэлю сей, буракі на полі садзі, вокны ў хляве карове прараазай. Быццам карове там чытаць або пісаць. Чорт яе не возьме, патрапіць мысаю ў трасянку і папацёмку.

Стары і сам трохі пісьменны: калі літары вялікія, дык ён, слібізуючы, бэкае трохі. Быць пісьменнаму — яно нядрэнна, распісацца, калі дзе прыйдзецца, дык не трэба людзей прасіць; грошы добра пазнаваць, каб не ашукалі часам на кірмашы, ведама, гэтулькі ўсялякіх грошай перавярнулася за гэтыя гады. Так прыемна прачытаць на траскучай белай паперцы: «Адзін чырвонец», злажыць яго хораша, загарнуць у насоўку і схаваць у такое месца, што не толькі сын, але нават і старая не ведае. Гэтыя новыя грошы, гэта табе не «лімоны» — моцныя, кажуць. І зусім непрыемна чытаць такую паперку як «Акладны ліст». Панадрукаваны малюсенькімі літарамі нейкія не зусім зразумелыя словы, а ўрэшце выходзіць, што яму трэба вывертаць з насоўкі таго самага траскучага чырвонца ды другога з палавіну чапіць і ўсё гэта несці ды аддаць «чорт ведае за што»,— заўсёды злуе Верамейчык. Стары і сам бачыць у лісце лічбу «16», але думае: «А можа, яшчэ і менш, можа, скідка якая, ці што». Ён падае ліст сыну.

— На, паглядзі, колькі тут нам сёлета.

І пасля гэтага ў старога ўжо ніякай надзеі не застаецца: трэба вывертаць чырвонцы.

Добра, пісьменным быўшы, і шыльду ў мястэчку прачытаць: «Дробны гандаль. М. Разенгауз» або «Рымар Антось Маляўка». Моўшу Шэвелевага (гэта Разенгауза) Верамейчык ведае яшчэ з маладых год, і заплюшчыўшы вочы ён патрапіў бы ў Моўшаву краму, але, падыходзячы, ён заўсёды шавеліць губамі, чытае па складах, што напісана на шыльдзе, і тады толькі заходзіць у краму, задаволены, што сам прачытаў, якая тут крама і хто гандлюе.

Аднаго разу, калі яшчэ Юзік другі год у школу бегаў, стары Верамейчык аж цэлую кнігу прачытаў. Пра Баву-Каралевіча. Сыну купіў чытаць, ды сам усю і прабэкаў — спадабалася вельмі. Цяпер не чытае стары: вочы не так добра бачаць, літары мітусяцца і расплываюцца.

Зблізку зусім не відаць. Толькі калі выцягнуць на ўсю руку ды аднесці кнігу ад вачэй, тады можна што разабраць. Ды старая гэта — няхай яе паралюш! — не любіць вельмі. Лаецца моцна, а то і зусім гатова кнігу з рук вырваць ды ў качаргешнік шпурнуць.

Тадора прынесла на дзеравяным кружку кусок здору і моўчкі бразнула з кружком на стол. Гэта значыць «жарыце, няхай вас паразрывае ды параспірае!»

Юзік адлажыў прачытаную газету і ўзяўся за другую. У будны дзень часамі няма калі і глянуць у газету, дык трэба нагнаць хоць у свята. Раней за бацьку ён не хоча брацца за блін, каб не ўгнявіць. А той, паважаючы сваю сталасць, не спяшаецца. Узяў аскепак з нейкага вялікага, відаць, люстэрка (шкло ледзь не ў палец таўшчынёю) і глядзіцца, зачэсвае валасы, расчэсвае вусы і цёмнарусую, з ніткамі сівізны, даўно стрыжаную бараду. Тады толькі падышоў да стала і капянуў нагою ката, які блытаўся пад нагамі.

— Хто гэта парсюку ўчора мяшаў? — буркнула старая, глянуўшы ў ражку, у якой на дне было са жменьку пакуцанай лычам свіной яды.

— Я мяшала,— адказала, не адварочваючыся ад печы, Зося, але адчуваючы, што свякроў знайшла-такі прычэпку.

— Каб табе мазгі ў галаве перамяшаліся,— пажадала ёй старая.

Зося нічога не адказала, толькі глянула на Юзіка, быццам кажучы: «Во, глядзі,— пачынаецца». Юзік чытаў, моцна ўнурыўшыся ў газету, але спрактыкаванае жаночае вока бачыла, што ён чуе кожнае слова.

— Не выбрала даўнейшага, дык яно ўсё ўкісла, вось і не еў. Папэцкаў, раскеўзаў па ражцы ды кінуў. І палавіны не з'еў.

— Выбрала і выпаласкала,— коратка кінула нявестка.

— Вось паласкала ты... Няхай цябе нечага ўжо з гэтага свету спалошча. Робіць па канец рук, каб табе ў грудзях рабіла. Гэта сала будзе з гэтага догляду... А нябось, як на скаварадзе паставяць, дык прэш, аж нос гнецца.

— Учора з'еў усё, дык бяда была — казала, мала замяшала, галодны застаўся, а сёння больш замяшала, дык зноў бяда, што не з'еў. Не хацеў, дык і не з'еў. Што ж я, пад хвост яму напхаю?

— Гультай ты! Што ж ты калі па-людску зробіш? Табе ж цяжка рукі завярнуць, каб табе нечага гэту янdоўку тваю на патыліцу звярнула. Толькі з кубельца, дык ты б цягала, каб табе кішкі ды вантробы выцягнула.

— Няхай з цябе і выцягне, ведзьма старая,— не сцярпела, нарэшце, нявестка.— На чорта мне твой кубелец, задушыся ты ім сама.

— Тфу, брадзяга, трасца тваёй матары! Яшчэ аскірзаецца. Кепска робіць, дык і аказацца нельга, зараза паршывая. Санагога вялікая — не можна слова сказаць,— умяшаўся ў сварку стары Верамейчык.

Юзік з усяе моцы крапіўся, каб не ўмяшацца. Ён, сціснуўшы зубы, яшчэ ніжэй нагнуўся над газетай, але не бачыў ужо ніводнай літары. У Зосі на вачах заблішчалі слёзы, і яму яе моцна было шкада. У сярэдзіне пачало ныць, накіпала злосць, і разам з гэтым было страшэнна агідна ўсё гэта чуць і бачыць, пэцкацца ў гэта самому. Пачыналася тое, без чаго рэдка які дзень праходзіў у хаце Верамейчыкаў. Ваўкаватая панурасць, якая заўсёды панавала ў Верамейчыкавай хаце, калі цэлы дзень ад чалавека, бывае, слова не пачуеш, калі нават блізкія між сабою людзі, як мужык з жонкаю, не асмельваюцца пры другіх сказаць адно аднаму ласкавае слова,— гэта панурасць часцяком узрывалася. І тады людзі не маглі нагаварыцца адно з адным. Гаварылі ўсе адразу. Крычалі, лямантавалі, скавыталі, скрыгіталі зубамі з бруднай лаянкаю, са страшнымі кленічамі. Зычылі адно аднаму такое, што каб хаця дваццатая доля таго сталася, дык бы ўсіх іх назаўтра павыцягалі на могілкі. І ўсё гэта за пусцяковіну, за глупства, за зламаную іголку, за лапаць-недатопак, за тое, што курыца, мусіць, знеслася ў суседавых каноплях.

Здавалася Юзіку, што з кожнага кутка хаты шчэрыць зубы нешта прагавітае і агіднае; што яно гатова вырваць з зубоў кожны кусок, сарваць з плеч кожны лахман. І дзе выхад з гэтага? Як зрабіць, каб у хаце можна было вольна дыхаць, каб насмелую можна было сказаць звонкае і вясёлае слова, па-добраму пагаварыць пра тое, як і што трэба рабіць, пажартаваць, пасмяяцца самому і пачуць людскі шчыры, а не з'едлівы, штучны смех? Дзе дзецца ад усяго гэтага? Ці плюнуць на ўсё, адрачыся ад усяго ды ісці ў свет, шукаць сабе працы і людскога жыцця, ці змагацца з усім гэтым (але якім чынам?), ці, нарэшце, махнуць на ўсё рукой, рабіць па прыказцы: «з ваўкамі жыць, па-воў-

чы выць». Для сябе-то ён знайшоў бы выхад: пайшоў у саўгас рабочым, як зрабіў Нупрэй з жонкаю. Ці ў горад бы падаўся. Напэўна знайшоў бы хоць невялікую працу. Але ж ці выхад гэта, калі адкінуць сябе ўбок, глянуць на вясковае жыццё? Гэта азначала б, што з вёскі падаўся, падтуліўшы хвост, найменш зубасты і заядлы, які не здужаў з ваўкамі «па-воўчы выць», а вёска засталася па-ранейшаму, па-звярынаму прагавітая і цёмная. Юзік адчуваў, што недзе на краі яго свядомасці туліцца нешта не зусім згоднае з яго такімі разважаннямі. Але ў гэту хвіліну ён у думках стараўся не кратаць гэтага нешта. Гэта было тое новае ў вёсцы, да чаго ён употай далучаў і сябе, што канкрэтна звязвалася з вобразамі Сцёпкі, Шуры ды іншых некаторых і яшчэ тое, часта не зусім для яго выразнае, што не столькі бачылася, колькі адчувалася; і тое новае, хвалі якога патрошку, але ўсё смялей падмываюць грунт старога вясковага ўкладу, адрываюць ад яго кавалачкі і кавалкі. Гэтакім кавалачкам у пэўнай меры з'яўляецца і ён сам. Ён яшчэ не бачыць усёй заканамернасці гэтага працэсу, але адчувае, што недзе там ёсць разумная і цвёрдая рука, якая накіроўвае гэтыя хвалі ў пэўнае русла, дае ім пэўны кірунак. Тая самая рука, якая накіроўвала яго і шмат тысяч такіх, як ён, на фронце, у хаосе баявой абстаноўкі паказвала заўсёды патрэбны кірунак, ставіла патрэбную баявую задачу кожнаму ўдзельніку. І ў суме выканання гэтых паасобных, часта дробных задач выйшла нешта грандыёзнае і малаверагоднае — перамога Чырвонай Арміі над усімі ворагамі і на ўсіх франтах. Юзік верыў у разумную і цвёрдую волю бальшавіцкага кіраўніцтва; як сонца ў каплі вады, бачыў адлюстраванне гэтай волі ў знаёмых і нават блізкіх яму мядзведзіцкіх людзях, у тых справах, якія адбыліся і адбываюцца ў Мядзведзічах. Больш таго, сам пра сябе ён думаў (і гэтым ганарыўся ўпотай), што хоць у нейкай малюсенькай меры з'яўляецца часта выканаўцам гэтай волі. А цяпер ён наўмысна стараўся не думаць пра гэта новае, каб з тым большай сілай накіраваць увесь цяжар свайго абурэння на стары звярыны вясковы быт, які так уеўся яму ў косці.

Грызуцца не толькі Верамейчыкі. Рэдка ў якой хаце няма грызні. Не грызецца свякроў з нявесткай, дык брат з братам, братавая з дзеверам, залвіца з ятроўкай, бацька з сынам, мужык з жонкаю. Але як жа зрабіць, каб гэтага

5*

не было, каб кожны не дрыжаў над сваёю крыхой, каб не рваў у другога, каб не калаціўся кожны раз, думаючы пра тое, як будуць жыць яго дзеці і хто яго будзе даглядаць пад старасць. Нейкі адказ на гэта пытанне як бы недзе шавяліўся ў Юзікавай галаве. Але гэта было нешта вельмі невыразнае і туманнае.

«Зробіш тут з гэтаю брыдотаю камуну»,— падумаў ён, злосна глянуўшы на старую, якая ўсё яшчэ дапякала нявестку і рада была, што нявестка цяпер ужо напэўна снедаць не будзе.

Толькі Тадора прыдумала нешта такое з'едлівае і пякучае, што праняло б нявестку аж да самых печаняў, як у сенцах бразнула клямка. Ішоў нехта чужы. Сварка сціхла. Зося хутка выцерла рукавом вочы і нагнулася паглядзець у печ.

У хату ўвайшоў высокі бялявы хлопец.

— Дзень добры,— кінуў ён з парога.

— Дзень добры,— адказалі стары Верамейчык і нявестка. Нават старая і тая нешта буркнула.

— Што дарогу загарадзіла? — крыкнуў хлопец і, жартуючы, схапіў Зосю за плечы.

— Алесь!.. ашалеў ты, ці што? — адмахнулася тая.

— Што газеты пішуць? — спытаўся хлопец, паціскаючы ўжо руку Юзіку і садзячыся на лаве.

— На, вось, пачытай.

— Чорт яго... Доўга чытаць. Ты ж чытаў ужо, дык скажы.

— Дык і казаць жа доўга... Вось пішуць, што лубін трэба сеяць,— жыта добра родзіць. Кажуць, што на лубіне на весну і бульбу можна садзіць без гною.

— Лубін позна ўжо сеяць, малаціць пара. Вунь наш даўно пад страхою стаіць, не хочацца неяк брацца за яго. Пра землеўпарадкаванне што чуваць?

— Пішуць, што на пасёлкі людзі ідуць.

— Я чуў, што і да нас нейкае начальства прыедзе пра пасёлкі гаварыць. Але хіба ж нашы пойдуць? Гэтакія дурныя людзі. Усё на прадзедаў аглядаюцца. У іх адна гаворка: «дзяды, прадзеды жылі, і мы пражывём».

— А што ж, як дзяды жылі, не мудравалі, дык і хлеб быў, а цяпер трасца з хваробаю,— азвалася старая.

— З мякінаю, з мякінаю хлеб быў ды з лебядою. А цяпер з мякінаю ніхто і есці не хоча — нясмачна,— супярэчыў і дражніў старую Алесь.— Нашага чалавека

яшчэ трэба дубінкаю ў рай заганяць. Каб я быў вялікім начальствам якім, Саўнаркомам ці Цыкам, дык я б такі загад даў, каб, скажам, за два тыдні ўсе на пасёлкі выйшлі, каб за год усе завялі шматполле і ўсялякія новыя парадкі ў гаспадарцы. Хто не слухае — штраф або ў турму; хто працівіцца — проста біць трэба. Нябось, быць не можа, памагло б.

— А як цябе білі, добра было? — злосна ўжо сказала Тадора.

Усім у хаце стала трохі няёмка. Алесь на момант збянтэжыўся і нават крыху пачырванеў ад гэтага напамінку.

— Варт быў, дык і білі,— адказаў ён, крыху знізіўшы голас.

— Дык нашто ж табе каго заганяць у рай. Ты ж сам першы ішоў бы. Знайшоў бы сабе хеўру такіх ахвотнікаў, ды на пасёлак ці на хутар...

— Не вельмі такіх ахвотнікаў і набярэцца. Вось прайдзі па сяле, апытай, колькі іх знойдзецца. Ды я ж не гаспадар. У нас жа ў хаце ёсць гаспадар апрача мяне.

Гаворку Алесеву перапыніў, увайшоўшы ў хату, рыжы Сомік.

— Вы, Верамейчык, сёння ў мястэчка не едзеце? — доўга не чакаючы, звярнуўся ён да старога.

— Не. Сказаць, і патрэбы няма такой.

— А я думаў, паедзеце, дык і я з вамі пад'ехаў бы. Думаю, сёння ісці ў суд падаваць за каня.

— На каго ж гэта? — здзівілася і зацікавілася старая.

— На зладзеяў, на каго ж іначай.

— Ці вы ж іх ведаеце?

— А хто ж іх не ведае? І вы іх ведаеце.

— Я... адкуль жа мне ведаць? — ухілілася Тадора. Усе астатнія маўчалі, ведалі ўжо наперад, пра каго будзе гаварыць Сомік.

— Наздрэйкі коней пакралі і больш ніхто. Я галаву магу ў заклад аддаць, што яны. Не адны, вядома, перадалі некаму ў другія рукі, а з хлява-то яны вывелі.

— Як кажаш, чорт ім і верыў, у душу чалавеку не залезеш,— няпэўна сказаў стары.

— Пакуль ты яму ў душу, дык ён да цябе ў свіран або ў хлеў. Гэтакія рыштанюгі, яны ў цябе з зубоў вырвуць. Іх бы, свалачэй, з сяла трэба было выштырыць, каб і шныру іх тут не было. Але ж няма каму. Усюды

зладзеяў поўна. Самі рвуць, дзяруць, бяруць, грабяць, дзе зарваў хто. Вунь з фінаддзела скарбнік збег, пятнаццаць тысяч звалок,— лаві яго цяпер.

— Але што ж тут улада вінавата,— стаў супярэчыць Юзік.— Закон жа забараняе красці. Зловяць — засудзяць, пакараюць.

— Караюць яны... возьмуць, дзеля прыклёпу, пасадзяць на месяц, а там то амністыя, то трасца, то хвароба — і зноў гуляе маладзец. Або і зусім умоўна засудзяць. Гэта ж здзек проста. Той прыйдзе ды будзе выскаляцца, што табе шкоду зрабіў. Але гэтых я ўсаджу, не я буду.

— Ну а калі не яны, дык шкада ж людзей, што дарэмна пакутаваць будуць,— сказала Зося.

— Гэта іх шкада, зладзеяў гэтых?! Апрача коней, яны ўжо нямала чаго пакралі. Ім усё роўна не пашкодзіць, калі гадоў два пасядзяць. А не ўкралі, дык яшчэ ўкрадуць, за іх сыдзе.

— Дык гэта ж не па закону; за такія рэчы і самому можа папасці,— заўважыў Алесь.

— Пляваць мне на закон. Няхай мне закон каня купіць, што вось няма на чым на поле выехаць,— узгарэўся Сомік. І, пачакаўшы крыху, ужо спакойна звярнуўся да старога Верамейчыка:

— Гэта ж я хацеў прасіць, можа б, вы за сведку ў мяне былі. Яны ж і ў вас тады снапы пакралі.

— Ды снапоў з дзесяць вывалак нехта... Не, дзе бачылі, куды мне, старому. Я не буду ведаць, што там і казаць. Хіба, можа, Юзік падахвоціцца,— нерашуча сказаў стары.— «Чорт іх, снапы ўжо не вернеш,— падумаў ён,— але няхай бы іх засудзілі; перапудзілі б, можа, спакайней бы было ў сяле. Толькі каб мне не ўмешвацца».

Юзік ускіпеў на бацькавы словы. Ён увесь зачырванеўся, а з вачэй дык здаецца іскры пасыплюцца.

— Ішоў бы сам ды сведчыў, што меў выпраўляць,— груба адказаў ён.— Не ведаючы нічога ніякага, я пайду на людзей нешта ўзводзіць.

— Хто цябе выпраўляе, як хочаш. Я так сабе кажу,— мармытаў стары збянтэжана.

— Вось так жа ў нас і робіцца.— Рыжая Сомікава барада ўжо скакала і трымцела ад злосці.— Няма каб памагчы злодзея за каўнер узяць, дык яшчэ пакрываюць. Усё сяло абыдзі, не ўпросіш чалавека за сведку

пайсці. Крумкач крумкачу вока не выдзеўбе,— скончыў ён не зусім дарэчы.

Старога Верамейчыка кальнулі гэтыя Сомікавы словы. «Ці не я гэта ўжо крумкач?» — падумаў ён насупіўшыся.

Юзік, ссунуўшы бровы, глядзеў недзе ўбок і чакаў, што яшчэ скажа Сомік. Але той рэзка павярнуўся і шпарка пайшоў да дзвярэй.

V

Калі Сомік казаў, што ўсё сяло трэба абысці, каб сведку дастаць, дык ён быў недалёка ад праўды. Пабыў ён за раніцу хатах у пяці ці ў шасці. Абышоў усіх тых, у каго коні пакралі, і яшчэ ў сяго-таго быў. Пятрусь Кухараў дык той проста сказаў: «Не падбівай, братка, мяне на такую справу. У цябе з Наздрэйкамі нейкая даўнейшая крыўда, ты злосны на іх, дык табе і здаецца, што гэта яны. А я да іх нічога не маю, не магу сказаць на людзей дарэмна. Хай ужо мне аднаму баліць».

Баранок як быццам ва ўсім згаджаўся з Сомікам, патакаў яму, разоў колькі сам пачынаў гаварыць пра замок, што ў каваля, і што злодзей, мусіць, ведаў пра гэта,— няйначай свой. Але калі Сомік загаварыў пра тое, каб разам на суд падаваць, дык Баранок адразу пачаў аднеквацца.

Каржакевіч дык той гаварыў мала, больш слухаў гарачую нервовую гаворку Соміка і яго блытаныя няпэўныя довады супроць Наздрэйкаў. Заявы ў суд разам з Сомікам падпісваць не захацеў.

Найбольш пашанцавала Соміку ў Пошты. Застаўшы таго на двары ў адрыне, Сомік адразу прыступіў да справы:

— Ты, Тодар, памятаеш, як снапы ў мяне пакралі?

— Памятаю,— адказаў той, чакаючы, што далей будзе.

— Бачыў, што след павёў на двор да Наздрэйкі?

— Бачыў... Усе бачылі...

— Можаш сказаць, што яны снапы пакралі?

— Магу. Што мне, цяжка сказаць, ці што?

— Дык пабудзь у мяне за сведку.

— За авёс на суд будзеш падаваць?

— Не, за коні.

— Дык я ж пра коні не ведаю. Што ж я буду там казаць?

— А ты кажы, што Наздрэйкі зладзеі, што яны скрозь кралі: авёс пакралі, сала пакралі, што і коні яны таксама пакралі. Скажы, што ішоў ты позна ўночы, чуў, як у Наздрэйкі ляпнулі дзверы і нехта, крадучыся, падаўся на гароды.

— Дык я тае ночы нідзе не быў і не бачыў гэтага.

— Я сам гэта бачыў, але ж мне суд не паверыць, трэба каб сведка сказаў. Хіба табе цяжка сказаць?

— Не цяжка, але што ж я буду гаварыць не ведаючы. Ды часу няма, работы чорт што,— схлусіў Пошта, чуючы тут нейкую пажыву.

— За тваю турбацыю я табе аддзякую, я дарэмна не хачу.

Пошта маўчаў, думаў, перабіраючы нейкія старыя жалязякі. Сомік, чакаючы, наглядаў за яго тварам, на якім пад светлымі вусамі торгаліся губы. Відаць, чалавек разважаў сам з сабою.

— Ды я магу пабыць, мне не цяжка... скажу, што ведаю,— няўпэўнена адказаў, нарэшце, Пошта.

— А... Ну, дзякую табе, Тодар. Скажы Тэклі, няхай падбяжыць, я крышан здору на затаўку дам. У цябе ж, мусіць, няма ўжо скаромнага?

— Добра, я скажу, зараз падбяжыць,— ахвотна адгукнуўся Пошта.

«Наўрад ці патрапіць так сказаць, як я яго вучыў. Па дурнаце сваёй набалбоча яшчэ такога, што і сам не рад будзеш»,— думаў Сомік, выходзячы з Поштавага двара.

VI

Каменнаму трэба быць, каб жыць у сям'і Верамейчыкаў. Цяпер яшчэ трохі Зосі палепшала, як Юзік вярнуўся: ведае, што хоць будуць грызці, ды не ўкусяць, пабаяцца. Ды агойталася ўжо трохі за колькі год, прывыкла да грызні. Часамі і сама агрызнецца, калі ўжо вельмі свякроў прыстане. А спачатку дык думала не вытрымае. З першага дня неўзлюбілі Верамейчыкі Зосю. Вельмі ж свякроў ужо сіберная трапілася. Наровіш, як ліхой скуле, а ёй усё нядобра! Не хацелі старыя, каб Юзік яе браў. Бацька — бабыль дымаўскі. Зямлі свае нават і дзесяціны поўнай не было. Шавецтвам займаўся. Кожную нядзелю як пойдзе ў мястэчка тавар на-

біраць, дык і барыш ад заказчыка, каб лепшы тавар выбраў ды боты мацнейшыя шыў. Не трапіцца заказчык, дык па прывычцы ўсё роўна не міне Рэйзы. А прыплявецца з мястэчка — цесная яму вуліца ў Дымаўцы, ходзіць улукаткі, за вуглы чапляецца, песні пяе, людзей пацяшае. А дачку выгадаваў — людзям зайздросна. Прыгожая ды прыветная. Засмяецца — здаецца, сонца выблісднула ў хмарны дзень, аж усярэдзіне цёпла зробіцца ад Зосінай усмешкі. За хараство і вось за гэту цёплую ўсмешку і ўзяў Юзік Зосю. Згаладаўся ён у панурай суровай сям'і па ласкавым слове ды прыветнай усмешцы. А бацьку ды мачасе гэта не ў нос. Што ім з Зосінага хараства. У гаспадарцы хараством дзіркі не заткнеш. Не прывяла Зося ад бацькі каровы, вось і пустуе за́гарада ў Верамейчыкавым хляве. Усяго і пасагу, што свінчо нейкае з сабой прывезла ды пасцель сваю. А радня ж. Хіба гэтакага свата думаў мецъ Верамейчык — лайдака ды бабыля, у якога і хата жардзінаю падпёрта. Не вялікі гонар гэтакае сваяцтва для Кастуся Верамейчыка. Глядзеў ён зусім не ў той бок. Як і гаспадаром застаўся, напінаў усе жылы, каб гаспадаркі не апусціць, каб прыдбаць яшчэ што ды ад людзей не астацца. Калі ён думаў пра «людзей», дык не ўсіх людзей меў на ўвазе, не Рыгора Варанца і не Петруся Кухара, а людзей «адмысловых», як Каржакевіч, як Грамабой ды яшчэ два-тры такія гаспадары. Далекавата было Верамейчыку даганяць Каржакевіча, але пяўся, не траціў надзеі. Вось сын падрос, работнік добры. Ажэніцца, парадніцца Верамейчык з добрым чалавекам, з якім і на людзях не сорам будзе спаткацца, ды ў гаспадарку нявестка прывядзе нейкага хваста, а можа, і два. Вось і подпірка ў гаспадарцы. Вось і ўзняўся Верамейчык на сучок ці на два вышэй. Але Юзік упарты хлопец. Як упёрся, дык хоць ты яму кол на галаве чашы. Ні просьбаю, ні грозьбаю — нічога рады не дасі.

І паставіў-такі на сваім: прывёў у хату нялюбую, голую нявестку, якая яшчэ і работу гаспадарскую не ўсю добра ўмела рабіць. Вядома, якая ж у бацькі гаспадарка!

Вельмі ж крута прыстрыгло Зосі, калі Юзік у Чырвоную Армію пайшоў пасля таго, як белапалякаў адагналі. Пяць год прайшло, а крыўда балючая, як свежая яшчэ. Цяжарную яе пакінуў, апошнія дзянёчкі данашвала. А працавала ж да самай апошняй часінкі. Грэчку

рвала якраз на полі. Адна свякроў за старую дома была, на поле не хадзіла. Як кальнула ў спіну, Зося адразу пазнала, што пара ёй прыйшла. Падхапілася і заспяшалася дадому, пабаялася на даўжэй адна заставацца. Схопіць яе на дарозе, сядзе яна, перачакае, сашчапіўшы зубы, ды зноў у ход. Насілу ўкацілася ў хату. Ля полу на каленкі ўпала. Зыркнула свякроў вачыма і адразу дагадалася, што з нявесткай робіцца, узяла хлопца за руку:

— Хадзем, Піліпка, у гарод, я табе моркаўку вырву.

Знарок сышла з хаты.

Вярнуўся неўзабаве Піліпка ў хату. Уцёк, мусіць, ад маткі, як тая недзе закорпалася; скеміў, што з Зосяй нешта нядобрае. Дармо, што, падвучаны маткаю, часта ўсяляк гаварыў на Зосю ды фігі соваў ледзь не пад самы нос, цяпер шкада стала, расчулілася яго малое сэрца. Сядзіць ля стала, нібы ў акно глядзіць, здаецца, і не бачыць, што Зося ўся потам аблілася і з болю рог падушкі зубамі сціснула, каб не крычаць, а ў самога слёзы на вачах навярнуліся і дрыжыць ніжняя губа.

— Піліпка, братачка родненькі,— папрасіла Зося, калі ёй адпусціла,— збегай ты, братачка, да Варанца, скажы іхняй бабе, што я прасіла, каб яна да нас прыйшла. Скоранька. Бяжы ж, толькі каб мама не бачыла, а то будзе сварыцца, яшчэ не пусціць цябе.

— Бабцы Вароне сказаць? — перапытаў хлопец, ужо трымаючыся за клямку.

— Але,— пакутна ўсміхнулася Зося.— Толькі не кажы на яе Варона, а то яна загневаецца ды не пойдзе.

Лепш бы было, каб пры родах пабыла Піпермаціха, ці, як яе па-далікатнаму некаторыя завуць, мадам Піперман. Тая ўсё ж такі нейкай акушэркай трохі лічылася, вучылася на гэта некалі. Дык той жа заплаціць трэба, а чым ёй Зося заплаціць? Яны ж яе загрызуць, калі што з гаспадаркі возьме.

Прыйшла бабка Варона, маці Сцяпана Варанца, шчуплая, маршчатая і рухавая. Памагла не памагла, добра, што і пабыла, пакуль малое нарадзілася.

— Маладзец, сына прыкаціла,— сказала бабка, калі дзіцянё закугакала ў яе на руках.

Зося шчасліва ўсміхнулася і зморана заплюшчыла вочы.

Нядоўга прыйшлося вылежвацца Зосі ў пасцелі. На другі дзень свякроў ужо сапла, ходзячы па хаце, ды нешта бурчала сабе пад нос. Назаўтра не сцярпела:

— Ну, надоўга ж разлеглася? Пані вялікая. Ці не ў бацькі панаваць навучылася! Баішся вельмі чэрава растрэсці. Чорт цябе не возьме.

Адмаўчалася Зося. Не пікнула нават, абы толькі паляжаць яшчэ дзянёк, каб не скалечыць сябе на ўсё жыццё.

Але праз дзень не магла ўжо ўлежаць. Гной пад жыта якраз вазіць трэба было, накідаць няма каму. Не наймаць жа чужога чалавека, а старая ж не пойдзе.

Калупае сахаром той гной Зося, асцерагаецца, праўда,— не доўга сябе сапсаваць. Ды ногі яшчэ дрыжаць і млеюць. На далёкі палетак свёкар гной возіць — вярсты тры будзе, а яна ўсё роўна не ўправіцца воза накідаць. Прыедзе стары — воз не даверашаны. Плюне са злосці, хапае сахор — і моўчкі крэкча, уздзіраючы вялізныя скібы і прыплескваючы іх на возе.

Накідае Зося, а самой рупіць,— як там малы? Можа, з плачу заходзіцца? Можа, карміць пара? Ды пакідаць аднаго ў хаце з свякроўю... хто яе ведае, што ў яе наўме. Падбяжыць пад акно, паслухае — не чуваць плачучы. Тады зноў страх агорне, а можа, ён ужо нежывы? І мурашкі пабягуць па целе. Бяжыць у хату, нібы вады напіцца. Патрымае кубак ля губ і да калыскі — ці дыша хаця? А свякроў ужо насупіла бровы, скоса паглядае — зараз вызверыцца. Цалуе Зося малюсенькі чырвоны з жаўцізною лобік і зноў бяжыць у хлеў — хаця б свёкар не прыехаў.

Наробіцца Зося за дзень, ляжа ўвечар стомленая, а сон не бярэ. Думаецца ўсё, а як ён там? Даўно ўжо ліста не было. Як прыслаў адзін ускорасці пасля таго, як пайшоў, дык больш і не было. Невядома, што з ім робіцца, мо ўжо жывога няма. Малы ў калысцы пашавеліцца, запішчыць, тады весялей стане — возьме за вяровачкі, пакалыша асцярожна, каб не рыпела.

А цераз хату на другой пасцелі свякроў ужо бубніць нешта старому ў вуха. Слоў не разабраць, толькі ўсё бу-бу-бу-бу-бу-бу-бу-бу. Стары маўчыць і не чуваць яго, толькі зрэдку ўздыхне моцна ці мармытне слова. Горшы жаль ад гэтага агортвае Зосю і страх нападае. На яе нагаворвае свякроў старому, навучае. Набубніцца за ноч, а назаўтра ўстане — як тая тыгра. Возьмецца Зося за

чыгун, каб вады нагрэць, дзіця пакупаць, а яна — рвець чыгун з рук:

— Не бяры майго чыгуна, вазьмі той, што ад бацькі прынесла.

Сядзе Зося ля дзіцяці, зальецца слязьмі, паплача ціхенька, а потым вытра слёзы ды ідзе да суседкі чыгуна пазычыць.

Або трэба малому ўночы пялёнкі змяніць. Запаліць Зося газнічку, а свякроў толькі таго і чакала: усхопіцца з пасцелі, дзьмухне, затушыць газоўку:

— Не палі мае газы. Купі сабе за тое, што мужык прыдбаў.

Пра адно бубніць Тадора старому начамі. Юзік пайшоў, наўрад ці вернецца. Чуваць, што паміраюць шмат у войску: есці няма чаго, тыфус кладзе людзей. На вайне шмат забіваюць. Вунь, чуваць, паны зноў гоняць бальшавікоў назад, вельмі ж шмат пабілі пад Аршавай. Няма ўжо Юзіка жывога на свеце. Вось каторы час лістоў няма. Прыцягнуў у хату гэту ланту, толькі хату заваліў. Каб хаця ж дзіцяці не было, дык бы мо хто ўзяў, пагнаўся б на хараство. А з дзіцем на чорта ж яна каму. Ды на гэтым жа яшчэ не канец. Ці гэта ж яна ўцерпіць? Яшчэ мо са тры байструкі прынясе ў хату. Рыхтуй тады, свёкар, кожнаму часціну з гаспадаркі.

Не палянуецца тут старая і слязу падпусціць, каб больш расчуліць старога.

— І не здохне яно, байстручанё гэта, даруй ты мне, божачка, цяжкі грэх!

Маўчыць стары. Толькі ўздыхае ды крэхча, а што думае, не выказвае. Але чуе Тадора сваім нутром, што ўдзяўбла яму ў галаву. На нявестку яшчэ горш стаў ваўком глядзець. Іначай і не акажацца да яе, як са сваркаю ды з лаянкаю.

Устала аднаго разу Зося грудзей дзіцяці даць. Усперлася на калыску, а ў самой вочы зліпаюцца,— змарылася за дзень. І тут раптам паляцела разам з калыскай, нібы ў прорву. Прарэзліва кугакнула дзіця на доле і адразу сціхла. Загаласіла, забожкала Зося, падхапіла яго на рукі. А тут ніяк не знойдзе папацёмку конаўкі, каб вады зачэрпаць. Памачыла руку ў вядро і пырснула ў тварык, раз, другі. Слабым галаскам аказалася малое.

— Чаго цябе там нячыстая сіла душыць? — прачнуўся свёкар на крык Зосі. Злез. Запаліў газнічку.

— Чаго ж! Дзіця вунь, мусіць, забіла ўжо,— з'едліва адказала свякроў.— Не высміцца ўсё ніяк, мех гэты. Узваліцца гэткая карова на калыску. Гэта ж вяроўка, што воз уціскаць, і тая не вытрымала б.

Грукнулася дзіцянё лобікам аб гліняны ток. Сіняк на ўвесь лобік, і кроў прасочваецца праз тонкую аксамітную скурку. Прыпала Зося губамі да болькі і зайшлася з плачу, распасцёршы рукі крыжам на пасцелі. Валасы рвала на сабе, праклінала, што сама сваё дзіця ўправіла.

Аж да раніцы трымала малое пры грудзях. А яно і смактаць не можа. Запішчыць слаба ды жаласна і зноў дыша, разявіўшы роцік. Глянула раніцою, а ў яго і вочкі пацьмянелі: глядзіць, як праз плёнку. «Што будзе ўжо,— уздыхнула Зося.— Можа, яшчэ і паправіцца». Узяла ў рукі праклятыя вяровачкі, глянула, і рукі апусціла, задрыжалі: не самі парваліся вяровачкі, пахадзілі каля іх нечыя рукі. У двух месцах, як перажаваны ўсё роўна. Не маглі яны так парвацца. Хутчэй за ўсё каменем нехта пастукаў, палажыўшы на камень. Хацела пабегчы да каго-небудзь, паскардзіцца, расказаць усё, ды пабаялася пакідаць адно слабае дзіцянё.

Назаўтра малы зусім не ўзяў грудзей. Смакануў разоў са два, ды і тое назад вылілася.

Да доктара надумалася везці Зося. Аказалася нясмела да свёкра:

— Тата, я хачу хлопца да доктара павезці. Можа б, вы каня запрэглі?

Памаўчаў свёкар, глянуў у запек на старую, а тая моргае — не давай.

— Што яму зробіцца, твайму дзіцяці? Мала што там прыхварнула — паправіцца. Гэтулькі работы на полі. Іржэўнік яшчэ не араны. На цэлы дзень каня адрываць дарэмна.

А сам думае: «Памрэ дзіця. Ну і няхай, так яно лепей. Я тут ні ў чым не вінават».

Пабегла Зося да Пошты:

— Тодарка, саколік, можа б, ты мне каня даў. Дзіця зусім нядужае, трэба да доктара звазіць.

— А чаму ж не на сваім?

— Бацька кажа, што работы шмат, араць паедзе.

— Вось людзі! Вось прорва! Каня шкадуюць. А каб вам бог смерці пашкадаваў! — скляў Тодар.— Я такса-

ма думаў ехаць бульбу выворваць, але калі так, дык бяры. Ідзі збірайся, я пайду запрагаць.

Распытаўся доктар, што і як, патрымаўся за ручку ў малога, запалку запаліў, павадзіў перад вачыма, потым пад патылічку руку падлажыў, галоўку прыгнуць папрабаваў — не гнецца шыйка, як дубяная. Сціснуў губы доктар, пастаяў трошкі, падумаў:

— Не можам, цётачка, нічым памагчы твайму сыну. Маладая яшчэ, не ўмееш дзяцей гадаваць.

І слова не змагла выгаварыць Зося. Узялася за стол, каб не паваліцца. Калі адлягло трохі, ухутала дзіця і выйшла з пакоя. Колькі ехала і як ехала, не ведала. Ачулася толькі, калі конь сам на двор узышоў.

Сканала дзіця адвячоркам. Цэлую ноч сядзела над ім Зося, як скамянелая. Толькі назаўтра, калі вярнулася з могілак, знайшліся слёзы і пацяклі па твары, гарачыя і спорныя.

Пад вечар апранулася, пайшла да Аўдолі. Тая хлеб якраз рашчыняла. Гаворыць ёй Зося пра сваё непамернае гора, пра ўсё тое, што так накіпела ў яе на душы за гэтыя тыдні, без Юзіка. Маўчыць Аўдоля, корпаецца ля дзяжы. Відаць, што шкада ёй Зосі, а словамі гэтага не выказвае, перапыняць не хоча: няхай кабеціна выкажа ўсё, што ў яе набалела, лягчэй тады стане.

Сама Аўдоля хапіла гора нямала. Ведае, пачым фунт ліха і як гэта патрэбна бывае ў такую часіну пагаварыць з добрым чалавекам, расказаць яму ўсё. Здаецца тады, што падзяліў з ім сваё гора, што ён узяў частку твайго цяжару сабе на плечы. Пайшла яна за Антося, як той толькі з салдатаў вярнуўся. Два гады жылі ў вялікай сям'і. Таксама хата ніколі не сціхала, лічаныя дні без сваркі праходзілі.

Браты Антосевы старэйшыя — абодва жанатыя, з дзецьмі, кожны сябе глядзіць. Калі заробіць дзе каторы набаку — у кішэнь цісне, на гаспадарку не дае. А яны ўдваіх, як малодшыя, не маюць такой волі. Вечна за сваёю работай душацца, а калі справіць што, боты якія зрабіць ці хустку купіць, дык і няма за што. Нарадзілася дзіця, тады і завяршылася. Біцца прабавалі некалькі разоў, ды, нарэшце, разарвалі гаспадарку на часткі. Вузкі шнурочак Антосю дастаўся. Канянё — другі год, стрыгун, запрагаць яшчэ нельга было. З будынка — варыўня на хату ды адрынка. Не было на чым вельмі разгар-

нуцца, але рада была Аўдоля, што хоць з гэткага пекла вырвалася: «сама сабе гаспадыня, што захачу, зраблю». Толькі сталі трохі на гаспадарку ўзбівацца, на другі год на табе — вайна. Забралі Антося ў першы ж дзень. Як развітваўся, суцяшаў малую, аддаючы яе на рукі Аўдолі: «Не плач, Алеська, я скора вярнуся, табе гасцінчыка прынясу». Адно ж як пайшоў, дык як у ваду. Пра другіх хоць чуваць было: таго забілі, таго ў палон узялі ці парапілі, а пра яго ні слуху ні духу. Скончылася нямецкая вайна, чакала Аўдоля: вось прыйдзе, вось вернецца. Людскія паварочаліся, хто жывы застаўся, а яго як няма, дык і па гэты дзень няма.

Прабавала Аўдоля, застаўшыся салдаткаю, сама гаспадарыць, дык дзе ж вы бачылі. Малое такое, што ні яго дома пакінуць, ні яго з сабою цягаць. Сама да мужчынскай работы не прывычна. Араць бы яшчэ ніштò, каб конь сталы, а то маладое, порсткае, бяжыць-бяжыць, што не справіцца за плугам ісці, засапецца, замыліцца, стане, або з баразны рване. Натузаецца жанчына за дзень, прыедзе дадому — ні рук ні ног не чуе. А касіць пойдзе — зноў, як кажуць, ні спору ні ўмалоту. То ў зямлю каса носам улезе, то вяршкі сцінае. Аглянецца Аўдоля назад — не гладкі пракос, чубы стаяць, трава застаецца. Гляне на суседнюю Грамабоеву палосу — там як нулявою машынкаю выстрыжана. Білася, білася так ды здалася. Грамабой «па-суседску» падручыўся напалавіну яе шнурок урабляць. Колькі там тае палавіны з гэтага шнурка, а Грамабой яшчэ і з гэтай палавіну сабе выкруціць. Зусім крута прыходзіцца Аўдолі. Але кідалася сяк-так. Карову трымала, даглядала; часамі пакіне дзяўчынку з чужымі дзецьмі — у заработкі вырвецца.

Не зламала Аўдолю гора, толькі загартавала больш, прывучыла на сябе, на сваю сілу і рукі спадзявацца. Падрасла дзяўчынка, сёмы год пайшоў — можна і дома адну пакінуць: хаты дагледзіць і свінчо, якое ёсць, пакорміць. Надумалася Аўдоля зноў за зямлю ўзяцца. Даў ёй камітэт у дзевятнаццатым годзе вясною каня. Худы, закідны, але яшчэ не вельмі стары, на яе гаспадарку хопіць. І вось налажылася, уцягнулася, другі і мужчына не справіцца з ёю. Заўсёды з мужчынамі на полі, на сенажаці — і сама як бы абмужчынілася, курыць нават пачала. Спачатку жартуючы: «Ідзі, Аўдоля, пасядзі трохі, адпачні.

Работа не воўк, у лес не ўцячэ. Закуры, вось, мацака, усё роўна ты ў нас за мужчыну ідзеш». Раз папрабавала, другі, а потым ужо і цягне. Сёлета дык і градку тытуню пасадзіла, кішэнь у спадніцу ўшыла, капшук з тытунём носіць. Хадзіць навучылася нейк па-мужчынскаму, шырока сцігаючы, і звычкі мужчынскія пераняла: пад злосць і вылаяцца можа не горш за мужчыну.

— Чула я, Зоська, як табе жывецца цяпер,— сказала Аўдоля, зачыняючы векам дзяжу.— І пра дзіця чула, і пра вяровачкі. Як я цяпер думаю, дык мала яшчэ білі ўсялякую брыду. Папоў ды буржуяў папраганялі толькі. А вось на такіх, як твая свякроўка-цаца, я таксама кулі не пашкадавала б... Не даравала б я ім, будучы табою. Паздыхалі б яны, калі б я папусцілася, каб яны з мяне здзекаваліся.

— А мая ж ты Аўдолечка! Каб жа мая сіла... Як жа я ім не дарую?..

— Сілаю ты іх не здужаеш, і біцца табе з імі не трэба. Хіба ж у нас няма каму заступіцца за пакрыўджанага чалавека? Ды мужык жа твой у чырвонаармейцах — гэта ж шмат значыць. Ідзі ў камітэт, скардзіся, на суд падавай. Людзі ж ведаюць, што яны з табою робяць.

— Няхай ёй, мая ты Аўдолька, у грудзях робіць, гэтай ведзьме старой. А як жа, барані божачка, Юзік не вернецца ці белапалякі зноў прыйдуць. Чуваць жа зноў каля Нясвіжа... Мне ж тады хоць на свеце не жыві, яны ж мяне жыўцом з'ядуць.

— Ну, як на маю адвагу, дык я б не пабаялася. Пакуль бы мне што зрабілі, дык яе пасадзіла б я ў астрог.

Маркотная і заплаканая, Зося задумалася, успёршыся локцем на падаконнік. Аўдоля пашэргала аб прыпек нож, скруціла ў скрутак лістоў пяць жоўтага звялага тытуню і на ўслоне пачала яго крышыць, запасячы на заўтра.

Шмат хлопцаў з Мядзведзіч пайшло ў Чырвоную Армію пасля таго, як адагналі белапалякаў, ды не ўсе яны там адзе́ржаліся. Знайшліся такія, што як сала сваё з торбы скончылі, дык і па доме зажурыліся. А зажурыўшыся, надумаліся збегаць дадому «хатніх наведацца», «сухароў ды сала захапіць яшчэ». «Бегчы», праўда, было далекавата: са Смаленска, з Ельні, з Дарагабужа — некаторым па вёрст трыста з гакам, але беглі. Збіраліся гуртам па шэсць, па дзесяць, па дваццаць чалавек,

ішлі цёмнымі асеннімі начамі, ішлі ўдзень лясамі і хмызнякамі — воўчымі сцежкамі: абыходзілі здалёк гарады, мястэчкі і буйныя вёскі, заходзілі на хутары, выбіраючы, дзе шмат добрага будынку, высокі плот, моцная брама ды пара сабак-ваўкарэзаў на прывязі. За гэтымі брамамі калдунаватыя ваўкарэзы вартавалі захаваную кулацкую нянавісць да бальшавікоў і спачуванне, кусок пульхнага сеянага хлеба, а часамі і гладышык малака для дэзерціраў. А яны, прыйшоўшы дадому і насушыўшы сухароў, найчасцей глядзелі зусім не ў той бок, дзе знаходзілася іх часць. Накіроўваліся з сухарамі ў лес, забіраліся на астраўкі сярод ляснога балота, зашываліся ў гушчарнік. Там, пад пануры асенні лясны шум ды пад воўчае выццё начамі браў іх роздум. У некаторых абуджаліся дакоры сумлення, што яны здрадзілі тым, хто сплывае крывёй, змагаючыся за фабрыкі і заводы для рабочых, за зямлю для тых, хто на ёй працуе. У ціхія зорныя ночы, калі яны, абкружыўшы зыркі агонь, сядзелі і грэліся, панурыя і негаваркія, да іх здалёк, мо за паўсотні ці болей вёрст з захаду, даносіўся гарматны гул. Адны пад гэты гул ціха ўсміхаліся і прыслухоўваліся так, нібы гэты гул ішоў з іх нутра. Яны ў гэтым гуле чулі збаўленне сабе ад «бальшавіцкай напасці», ад продразвёрсткі, ад усялякіх камітэтаў і камісій, якія ідуць толькі каб узяць, а даць знойдуць нейкага іншага. У другіх ад гэтага гулу цела шэрхла і, здаецца, нанава пачыналі балець раны і пісагі ад шампалоў і бізуноў. За гэтым гулам уставала здань пана Гняцецкага, зухаватых і па-звярынаму бязлітасных белапольскіх афіцэраў, расплата за забраную ў пана зямлю, падзелены панскі скарб.

Такія не вытрымлівалі. Ціпіком па адным, па два, яны пакідалі воўчыя прытулкі, выходзілі на шырокі гасцінец і накіроўваліся да бліжэйшай станцыі, каб ехаць зноў у сваю часць, дзе іх чакала, напэўна, не малая кара; або ішлі ў свой павятовы горад і самі здаваліся ў рукі камдэзу. А былі і такія, што клапаціліся толькі аб сваёй скуры; чакалі, што хутка яно як-небудзь ды пераменіцца, уціхне вайна, а тады — нашто яны ў войску? Вернуцца насмелую дахаты і пачнуць гаспадарыць на былой панскай зямлі, якую яны ўжо атрымалі ці яшчэ спадзяваліся атрымаць.

Канцы мядзведзіцкіх палос на Пасецы зараслі густым маладым хвойнікам. Зямля тут неўрадлівая, пясок,

нічога расці не хоча. Нават у мокры год жыта тут слабое бывае, а ўжо пра ячмень ды авёс і думаць няма чаго, каб тут сеяць. Жыта толькі і сеялі цераз два гады на трэці. А хвойнік любіць тут расці. За два гады, пакуль не арэцца, усё роўна як яго знарок хто пасеяў,— густа паўзыходзіць. Ваявалі патроху людзі з пяском ды хвойнікам, а потым і рукой махнулі — не варта шкурка вырабу. Даўжэй за іншых сваіх суседзяў араў сваю палосу Верамейчык. Але на абкружанай з усіх бакоў хвойнікам палянцы зусім перастала расці. Шкада было Верамейчыку кавалка зямлі, але нічога не зробіш — кінуў і ён. За тры гады зямля ўялавела, але палянка вельмі прыдалася, каб на ёй слаць лён: ні пастух сюды з авечкамі не заходзіць, ні ветру няма паміж хвойнікаў.

Вусцішна Зосі адной паміж лесу. Гатоў яшчэ воўк высунуцца ці ліхі чалавек. Дзе што шасне, яна ўздрыганецца, адагнецца, прыглядаецца ў той бок, пакуль не заўважыць, што там птушка з галінкі на галінку пералятае. Потым задумаецца, забудзецца, што яна адна, а рукі самі спрытна падбіраюць лён і складаюць у пучкі. Думкі ўсё пра адно штодзень: ці жыў Юзік? Ці вернецца? Цяжка ўтрымацца ёй цяпер у сям'і, як памерла дзіця. Калі не будзе вестак ад Юзіка, выжывуць з хаты. Раз адважылася, калі ўжо вельмі насела свякроў, пагразіла, што пойдзе ў камітэт заявіць, дык трохі была паспакайнела. А потым праз дзён колькі зноў узялася.

Моцна трэснула сухая галінка, і зашасталі хваёвыя лапкі. Зося спужалася, глянула ў той бок і яшчэ горш спужалася. З хвойніку выходзіў невысокі чалавек у доўгім новым шынялі. Ногі яе адразу памлелі. Яна момант стаяла нерухома, а потым памкнулася была бегчы.

— Не бойся, Зося, гэта я,— ціха, але выразна сказаў той.

Зося спынілася і недаверліва глянула на чалавека. Голас падаўся ёй знаёмы, але ў твар яна не магла пазнаць адразу, так змяніла яго вайсковая вопратка.

— Гэта ты, Уладзік? — спыталася яна нарэшце, добра ўгледзеўшыся.

— Але ж.

— Ну і спалохаў жа ты мяне, аж у мяне ўсё закалацілася. Што ж ты тут робіш?

— Я...— вочы яго забегалі,— з вайны іду.

— Як гэта ідзеш?

— Ды вось так... Годзе ваяваць, думаю сабе.
— Можа, цябе ў водпуск пусцілі?
— Можа, і ў водпуск.
— Дык чаму ж ты лесам? Няхай жа ж бы ты дарогаю ішоў.
— Не можна мне дарогаю хадзіць.
— Дык гэта ж ты ўцёк, мусіць?
— Няхай сабе будзе і гэтак.
— А кепска ж табе не будзе за гэта?
— Горай не будзе, як куля ў лоб, а лепей можа быць. Хіба ж я дурны ім у рукі пападацца?!
Памаўчалі трохі.
— Дык ты цяпер дома будзеш жыць?
— Нельга мне дома жыць.
— А некаторыя ж гэткія туляюцца. Мікола Грамабойчык, Алесь Галаскокавых і яшчэ хлопцаў са тры.
— Дык яны ж простыя, радавыя, ім нічога, а мяне, калі зловяць, расстраляюць. Я ж прапаршчыкам быў пры Керанскім, дык і цяпер зводным назначылі. Вось сцямнее трохі, дык пайду дадому, павячэраю, аддыхну, развітаюся, і далей на захад. Там каля фронту пачакаю дзе-небудзь у лесе, пакуль паны займуць, а тады разам з імі дадому вярнуся... Ты ж нікому не заявіш на мяне? Ды каб і хацела, дык позна ўжо, у мястэчка — не паспееш. А сваіх мядзведзіцкіх я не баюся, хоць каму і скажаш.
Зося зноў памаўчала.
— Можа, ты, Уладзічак, пра Юзіка што ведаеш? Вы ж ці не разам былі з ім?
— Дрэнь справа з тваім Юзікам... Дурны, угаворваў я яго яшчэ раней даць драла разам. Не паслухаў. Верна вельмі бальшавікам хацеў служыць. Дык вось...
— Што? Братка, кажы, не пужай ты мяне.
— Захварэў, вось што. Моцна нават захварэў: ногі ў яго распухлі і твар распух. У шпіталь палажылі. Вядома, гэтакая халадэча на дварэ, а мы яшчэ ўсё ў палатках былі! Цяпер яшчэ ў палатках...
— Гатоў памерці твой Юзік,— памаўчаўшы, сказаў Уладзік і цішком наглядаў, як ад гэтых яго слоў змяніцца ў твары Зося.
Яна старалася стрымаць дрыжанне падбародка, прыкусвала ніжнюю губу, а буйныя слязінкі адна за адной збягалі па яе шчаках.

— Плачам нічога не паможаш,— суцяшаў Уладзік.— Ды і хіба ж толькі свету, што ў акне! Знойдзеш другога, лепшага. Ты ж маладая яшчэ ды прыгожая.

Зося прамаўчала, толькі ўздыхнула і села на зямлі каля перавяслаў. Побач сеў і Уладзік.

— Помніш, якія лісты я да цябе пісаў? Скрозь ты мне падабалася, ды вось Юзіка выбрала.

Яна ўсё маўчала.

— Вось вярнуся разам з палякамі, дык зажывём тады з табою. Добра? Дармо, што ты замужам была, я на гэта не пагляджу...— Ён абняў яе стан і туліў да сябе.

— Пакінь ты свае жарты. Мне свет не міл, а табе дурэць наўме,— сказала яна, адводзячы яго руку і адсоўваючыся.

Але ён схапіў яе ўжо аберуч у пол і прыпаў губамі да шчакі.

Яна адхіснулася, глянула яму ў твар і спужалася. Гэты, добра знаёмы ёй амаль з маленства твар выглядаў уперцяпер чужым і страшным. Яна абедзвюма рукамі ўперлася яму ў падбародак, адпіхнулася з усяе сілы і вырвалася. Адскочылася крокаў на пятнаццаць. Не магла аддыхацца ад страху і вялікага напружання. Але ён ужо ўсхапіўся і ішоў проста на яе, прыгнуўшы галаву і гледзячы некуды ўбок. Зося наставіла рукі і адступалася назад:

— Уладзічак, братачка! Не чапай ты мяне. Хворая ж яшчэ я. Пасля дзіцяці не паправілася.

— Но, каб цябе!.. Ах, воўчае мяса,— пачулася зусім блізка за хвойнікам, і задрыгацелі па карэнні колы.

Бандыт адразу апамятаўся і кінуўся ў хвойнік на другі бок палосы. Зося, стараючыся супакоіцца, хутчэй нагнулася і пачала падбіраць лён. Яна пазнала свёкраў голас — гэта ён па лён ехаў. Але рукі яе калаціліся, і лён валіўся на зямлю.

— Тпру,— супыніў Верамейчык каня.— Гэта ты яшчэ не скончыла?

— Яшчэ трошкі. Пакуль вы зложыце той, дык я і скончу.— І па голасе, і па тым, як ходзяць яе рукі, свёкар пазнаў, што Зося не ў сабе.

— Чаго гэта ты так калоцішся?

— Напужалася моцна. Воўк напужаў.

— Можа, сабака Жагулаў прабег, а табе ўжо воўк здаўся,— не паверыў свёкар.

— Гэта не сабака. Сівы, вялізны, хвост апушчаны. Высунуўся з хвойніку і стаў, глядзіць на мяне. Я замахнулася на яго, кажу: «Вон, каб ты здох!», а ён як заляскае зубамі, дык я і ўтрупела. І ўцякаць баюся, каб не парваў,— сяджу і не варушуся. Як пачуў ваш голас, дык і пасунуўся зноў у хвойнік.

Свёкар крахтануў, больш нічога не сказаў і пачаў класці лён на воз.

Не хацелася Зосі ва ўсім спавядацца свёкру. Ён сказаў бы дома Тадоры, а тая хіба ж паверыла б, што яна абаранялася ды прасілася? Яна ж бы адразу сказала, што нявестка качалася ў хвойніку з Уладзікам і лёну не падабрала. Прылажыла б яшчэ ў дзесяць столак і пусціла б пра нявестку славу на ўсё сяло, што ўсе пальцамі б сталі паказваць. Яшчэ Юзік, калі жыў, мог бы дачуцца. І так ёй ужо хапае...

А Уладзіка ад таго разу яна вельмі баялася. Выйдзе ўвечар на двор, дык, здаецца, і стаіць ён за вуглом, пільнуе яе. А як пасля яшчэ пайшлі пра яго чуткі, што ён з-за мяжы сюды з бандай пераходзіць, коні крадзе, людзей супыняе на дарозе ды грабіць, дык яшчэ горш стала баяцца. «Зловяць,— думалася ёй,— завяжуць рот, завязуць у лес і зробяць што захочуць. Яшчэ гатовы і ў Польшчу з сабою завезці». Нават удзень, каб у лес пайсці ў грыбы або ў ягады,— ні за што не пойдзе. Толькі калі збярэцца вялікая чарада ды падгавораць жанкі, тады асмеліцца.

Сякуць лес мядзведзіцкія. Бяднейшым даў камітэт лесу — каму на хату, каму хлеў перасыпаць. Сераднякам некаторым па пнёў пяць-шэсць далі на падрубы ці на дошкі. А пры гэтым і тыя, каму не далі, валочаць. Ды яшчэ больш, чым тыя, каму далі. Іх пара цяпер пакуль што. Ляснік папаўся такі, што баіцца слова сказаць, прыкідваецца, быццам не бачыць, што ў яго абходзе робіцца. Вось і валочаць. Грамабою «да зарэзу» патрэбна дзерава на дом. «Сына жаніць мо ўскорасці прыйдзецца. Хата малая, цесная, дый струхлела ўжо».

— Хата твая не цяснейшая, як у людзей, а прастаіць яна яшчэ смела пятнаццаць гадоў, нават не перасыпаючы,— кажа камісія, што размяркоўвае лес.

Але Грамабой і без камісіі ведае, што яму трэба рабіць у гаспадарцы.

Ну, а Сураўцу і пагатоў. Пад гэтым жа Сяргейкам, які цяпер у лесе туляецца, яшчэ трох малодшых ёсць. Дзяліцца ж некалі прыйдзецца.

І дэзерцірам весялей у лесе стала. Работа знайшлася і хлеба дарэмна не ядуць. Ды цяплей за работай, а то ўжо ж не цяпер і снег выпаў, халады пачынаюць прыціскаць.

Спілуюць, ацярэбяць, на воз узложаць — толькі вязі. А вечаркам, крадучыся, дахаты начаваць ідуць. А то ў Жагулы папросяцца пагрэцца. Таму хаты не шкада. «Толькі языкоў не распускайце, а то — самі ведаеце...» — напамінае ён ім.

Кешкаецца ў лесе з жонкаю Варанец Рыгор. Сорак пнёў далі яму на хату. Добра, што далі. У старой зусім ужо нельга жыць: па вокны ў зямлю ўехала, столь на подпірках трымаецца, бэлькі пагнілі. Але ж і працы трэба палажыць, пакуль новую паставіш. Гэта вось з лесу вывезці толькі з яго сілаю ды з яго канём — набярэшся, як стаць.

— Ды не гні ты гэтак пілу ўніз! — злуецца ён на жонку.

— А чорт табе тут і ўнаровіць,— агрызаецца тая, папраўляючыся. Рукі яе памлелі ўжо, цягаючы пілу, і ў калені холадна ад снегу. Няспраўна з бабаю ў лесе. Не налажылася яна да гэтакай работы. Пілу яшчэ цягае сяк-так, і то баючыся. Піла яшчэ і да палавіны камель не прагрызла, а ёй здаецца, вось ужо хвоя на яе валіцца. Тут пілу тузае, як папала, сама ўгору глядзіць, ці не хінецца ў гэты бок вяршыня. Ля воза зноў не гэтак спрытна ходзіць, як мужчына. Спадніцаю за сук зачэпіцца, паваліцца.

А накладаць на воз прыйдзецца — колькі ў яе тае сілы!

— Ціхон, можа б, ты, братка, саскочыў, памог мне кавалак ускінуць,— просіць Рыгор Грамабоя, які праязджае каля яго.

— Сорам табе прасіць. Гэтакія здаравякі ўдваіх такога паленца не ўзложаць! Твая ж Марыля адна няхай папраўдзе возьме, дык у яе гэта бервяно аж загудзе,— кпіць Грамабой з хударлявай і слабасільнай Марылі.— А мне, брат, часу няма. Гэй, пайшоў, малы-ы! — падбадзёрвае ён і без таго рухавага буланага.

— Вось гад! Каб цябе... каб ты...— не падбярэ Рыгор досыць моцнага слова, каб склясці Грамабоя. Бярэ

кол, падкладвае канец пад кавалак, а другі падпірае плячом. Твар густа наліваецца крывёю.

— Прытрымай трошачкі — я змянюся,— камандуе жонцы.

— Ях... шчэ раз! — выдыхае ён з натугаю, і камель кавалка, нібы нехаця, узлазіць на крэсла саней.

Грамабой пад'язджае да ўмоўленага месца.

— Гой, го-о-оп! — коціцца па лесе яго густы бас.

— У-ууу! — адгукаецца голас сына.

Едзе на голас, а той стаіць ужо ля хвоі,— аблюбаваў і падсек з аднаго боку, куды яна павіннаваліцца. Гляне Грамабой угору — роўная, гладкая ды выносная — шапка валіцца з галавы; лясне пугаўём па камлі — звініць. Дзве хвіліны заўзятага шоргату пілы, і хвоя быццам раптам абнядужала,— закрахтала апошні раз, моцна гухкае аб мёрзлую зямлю, выцягнуўшыся на ўсю сваю даўжыню і падбіраючы пад сябе зялёную іглаватую моладзь.

— Хлопцы-ы-ы! Сюды-ы-ы! — разлягаецца зычны тэнар Міколы.

Падбягаюць з каламі Сяргей з Алесем, і васемнаццаціаршыновы кавалак (каб хапіла без уточкі на ўсю падоўжную сцяну), ледзь выгінаючыся сярэдзінаю, паслухмяна кладзецца на сані.

Грамабой бярэцца за лейцы.

— Но, пайшоў, малы!

«Малы» шчыльна прыціскае свае здаравенныя плечы да хамута, ставіць крукамі пярэднія ногі, упіраецца заднімі, аж пакуль яны не выпрастаюцца на ўсю даўжыню, і скранае цяжар з месца. Скрануўшы, ідзе ўпарта і натужна па снегавой цаліне, а ззаду віляе з каркамі Мікола, выкручваючыся з кавалкам паміж хвой. Выехаўшы на ўезджаную і простую дарогу, Грамабой садзіцца на кавалак, звешвае ногі на адзін бок і пасвіствае пужкай:

— Варушыся, малы-ы!

Выйшаў стары Верамейчык за гумно за патрэбаю,— эх, і тавар жа вязе Грамабой! Вось бы яму гэтакіх хаця кавалкаў з дваццаць хату перасыпаць. Зайздрасць узяла Верамейчыка, аж усярэдзіне неяк заныла,— гэтакае дабро ды дарэмна!

— Ці сходна купіў? — асцярожна кліча ён з Грамабоя. А той і не бянтэжыцца, у тон яму адказвае:

— Ды не дорага, можна купляць. Паедзь, дык і табе там прададуць.

— Няма бо ў мяне з кім ехаць,— спахмурнеўшы, адказвае Верамейчык.

— А хто ж табе вінават? Трэ было не выпраўляць чорт куды і па што. Шчасця, думаеш, ён вельмі дастане табе ў бальшавікоў.

Напамінанне пра сына растрывожвае думкі старога. Аж шкада яму робіцца самога сябе — гэткае дабро людзі цягаюць, а яму глядзі ды толькі аблізвайся. А ўсё праз таго. Людскія вось дома, і чорт іх не бярэ. Ад вялікага ўзрушэння і жалю да сябе аж порткі забыўся падвязаць. Так і пайшоў з папружкаю на шыі ў гумно, дзе нявестка ячмень падсявала. Увайшоўшы, заўзята высмаркаўся і, плюнуўшы, разгладзіў вусы. Памаўчаўшы хвіліну, загаварыў як бы сам сабе:

— Цягаюць людзі дзерава, не глядзяць, не баяцца. А з мяне, як з дурня таго, смяюцца. А той балдык чакае, пакуль яго самі пусцяць. Хоць бы на трохі падскочыў, памог бы тут што, а тады зноў бы пайшоў. Галавы ж бы за гэта не сцялі.

Гаворачы гэта, Верамейчык трымаў сваё наўме. Перш за ўсё, ён спадзяваўся, што Зося скажа што-небудзь больш пэўнае пра сына: можа, ёй ужо вядома, што Юзіка няма жывога, ды яна толькі казаць не хоча. Шкада, праўда, сына, але ж тады ведаў бы чалавек, што рабіць, на што спадзявацца і як пакіраваць гаспадарку. А калі ён жывы ды даходзяць да яго лісты, што яна піша, дык, напэўна, яна і пра гэта напіша, што ён цяпер гаварыў. Можа, нават папросіць, каб прыйшоў дадому, а ён паслухае яе ды сапраўды прыйдзе, паможа.

Але Зосі ад свёкравых слоў стала крыўдна да слёз за Юзіка. Такі то і бацька! Не пашкадуе, што сын, можа, у зямлі прэе, а толькі пра сябе клапоціцца. Дзерава рупіць! Зайздросна, што ўрвіцелі дабро казённае крадуць. Паўцякалі з войска, туляюцца тут, ды яшчэ і кпяць, старога падбухторваюць.

«Каб жа вы толькі павыдыхалі, хваробу вы тут будзеце раскашацца — пайду заяўлю»,— думае сама сабе Зося.

Нагінаецца стары, каб высыпаць паўасмінку падсеянага ячменю ў мех. Папружка скідаецца з шыі і бразгае

спражкай аб ток. Злосць ад гэтага яшчэ больш падшыбла. Крахтануў, сплюнуў і пачаў падпяразвацца.

— Звыклі ўсе на гатовае. Нікому і не рупіць, каб што-небудзь прыдбаць у гаспадарку. Глядзяць толькі, каб пад'есці ды выспацца. А мне таксама яно не трэба. На чорта мне — на мой век хопіць.

Зося ведае, што гэта ўсё наконт яе і Юзіка гаворыцца, але яна ні слова не адказвае старому. Толькі рукі яе ходзяць жвава і рашуча, і рэшата вышэй падлятае ў руках. У яе зусім даспявае намер: «Усё роўна ж заяўлю. Скажу заўтра ў хаце, што пайду бацькі даведацца, а сама пайду і заяўлю».

У Мядзведзічах святкавалі зімняга Міколу. Хто збіраўся ў мястэчка на фэст, а хто, перакусіўшы трохі, забраўся на печ паграць спіну, пакуль абед згатуецца. Галаскокавых Агата, Алесева братавая, узяла ў сенцах вядро і пайшла па ваду. Але, толькі вытկнуўшыся на вуліцу, яна рынулася назад у сенцы з парожнім вядром і бразнула яго на лаўку. Прачыніла дзверы ў хату і яшчэ з-за парога ледзь выгаварыла, задыхаўшыся:

— Хавайся! На вуліцу не бяжы,— дадала яна, калі Алесь без жакеткі і без шапкі кінуўся ў дзверы.

Выскачыўшы з сянец, Алесь з пуду падаўся быў на гароды, але, вытկнуўшыся з-за вугла, убачыў каля суседскага свірна постаць чырвонаармейца. Той згледзеў, заляскаў замком стрэльбы.

— Стой!

Алесь ірвануў назад, кінуўся ў дзверы варыўні, зачыніўся з сярэдзіны і замкнуўся на жалезную засаўку.

Калі на двор да Галаскокавых узышоў начальнік атрада з трыма чырвонаармейцамі і старшынёю сельскага камітэта, на двары ўжо быў той чырвонаармеец, што згледзеў Алеся. Ён старанна аглядаў усе закуткі на двары, але, памятаючы інструкцыю, у хату не заходзіў, пакуль быў адзін.

— Таварыш зводны, не бачылі, цераз вуліцу з гэтага двара не перабягаў?

— Не, не відаць было.

— Дык ён тут недзе, я сам яго бачыў.

— Тут, дык павінен быць наш,— адказаў упэўнена начальнік.— Ты заставайся на двары і наглядай добра за

вокнамі і дзвярыма,— загадаў ён чырвонаармейцу і накіраваўся ў хату, не зважаючы на лепет старшыні камітэта, якому сёе-тое паабяцана ўжо было за тое, што ён пакрывае дэзерціраў.

Калі ўвайшлі ў хату да Галаскокавых, там быў ужо падрыхтаваны і насцярожаны спакой. Алесева маці ляжала на печы, заплюшчыўшы вочы, але амаль не дыхала, так пільна прыслухоўвалася, што робіцца ў хаце. Старэйшы Галаскок стаяў ля прыпечка і, выгарнуўшы з ямкі вугаль і падняўшы яго на лучынцы, хацеў прыкурыць цыгарку. Але рука яго моцна дрыжала, і ён, як быццам незнарок, кінуў вугаль на прыпек і нагнуўся над ім, пыхкаючы цыгаркай. У кутку на палу сядзелі двое дзяцей — мурзатыя і маўклівыя. Яны баязліва глядзелі на чужых людзей.

— Ты будзеш Алесь Галаскок? — спытаўся начальнік.

— Я Галаскок, але не Алесь. Я Максім.

Начальнік глянуў на старшыню камітэта.

— Так, гэта Максім, таварыш начальнік,— паслужліва пацвердзіў той.

— А Алесь дзе?

— Ды ён жа ў арміі.

— Хлусіш, бачылі яго дома.

— Праўда, прыбягаў ён, але мы накрычалі, дык ён узяў сухароў ды зноў пайшоў.

— Хлусіш. Кажы дзе, а то горш будзе.

— Не верыце, дык шукайце.

— Вядома, пашукаем. Ну, хлопцы, абшукаць добра ўсе закапуркі. На гары, у сенцах добра шукайце.

Калі, не знайшоўшы Алеся ў хаце, у сенцах і на гары, выйшлі на двор, чырвонаармеец, што там застаўся, паказваў на дзверы ў варыўні:

— Вось, таварыш зводны, замкнёна з сярэдзіны, а знадворку не зашчэплена. Не іначай тут будзе.

— Кліч гаспадара, няхай ключ нясе.

Максім прынёс ключ і амаль спакойна пачаў адмыкаць. Ён думаў, што варыўня была замкнёна ад учарашняга, і не спадзяваўся, што Алесь схаваўся там.

У варыўні святло ледзь прабівалася праз малюсенькае акенца, і, увайшоўшы знадворку, адразу нічога нельга было разгледзець. Пахла цвіллю і кіслаю капустай. Калі трохі вочы прывыклі да змроку, сталі відаць — кадзь з капустаю, кадушачка з агуркамі, другая з квасам, два катухі з бульбай. Добра агледзелі ўсе куткі — чалавека нідзе не

было. Хацелі ўжо выходзіць з варыўні, як адзін з чырвонаармейцаў заўважыў, што катух не шчыльна прылягае да сцяны, паміж сцяной і катухом каля паўаршына яшчэ запасу.

— Таварыш зводны, тут вунь ля сцяны яшчэ якая чартовіна! Цэлы ўзвод можа схавацца,— далажыў чырвонаармеец.

— А ну, ускоч на бульбу, паглядзі там,— загадаў начальнік.

— Цёмна, нічога не відаць,— сказаў чырвонаармеец, нагнуўшы галаву над цёмным прагалкам.

— А ты штыком памацай,— параіў другі.

Узяўшы стрэльбу за прыклад, той пачаў торкаць штыком у зямлю за катух. Там нешта шорхнула па дошках.

— Ёсць, здаецца, нешта жывое. А ну яшчэ разок парнём! — намерыўся чырвонаармеец штыком у тое месца, дзе паварушылася.

— Таварыш, не калі, я вылезу,— пачуўся дрыготкі спужаны голас.

— А, вось ён, галубок! А ну, вылазь хутчэй! — скамандаваў начальнік.

З закутка паказалася спачатку калдунаватая галава з чубам збоку, як у Кузьмы Кручкова, а потым Алесь пачаў вылазіць на бульбу. Яго гэты чуб і моцна абсівераны, даўно як мае быць не мыты твар надавалі яму бандыцкі выгляд.

— Ну, цяпер ты наш, адгуляў,— сказаў начальнік.

— Вы ўдвух вядзіце яго за мною, пойдзем далей,— загадаў ён двум чырвонаармейцам.

Алеся вялі сярод вуліцы, як быў — распраненага і без шапкі. Высокі чырвонаармеец трымаў стрэльбу напагатове і спакойна і цвёрда ступаў за Алесем. Другі, маленькі і шчупленькі, відавочна, нерваваўся.

— Ну, ну пашавельвайся,— падганяў ён Алеся.

— Ды пашавельвайся хутчэй, бандыцкая морда! — крыкнуў ён нарэшце.

— Я не бандыт, таварыш. Ты мяне не абражай,— буркнуў Алесь, скасіўшыся на чырвонаармейца.

— Ах, сволач! — тоненька крыкнуў той, перахапіў стрэльбу ў левую руку і, падскочыўшы, правай спрытна заехаў Алесю па твары.

Алесь схапіўся рукой за нос, а калі адняў руку, на далоні была кроў.

— Шахоцін! Ты што ж гэта?

Позірк камандзіра суровы і здзіўлены.

— Таварыш камандзір! Не магу!.. Што хочаце рабіце. Два браты на фронце... загінулі. А гэта сволач, бандыт!.. «Не абражай!..»

— Ну, раскіс. Нервы распусціў, барышня. Вернемся,— на трое сутак на губу. Каб гэта больш не паўтаралася! — строга сказаў камандзір.

Кроў у Алеся з носа цякла тоненькім струменьчыкам цераз губы па падбародку і капала на снег. Ён фыркаў і сплёўваў, часамі выціраўся рукавом і размазваў кроў па ўсім твары, ад чаго выгляд яго зрабіўся зусім дзікім і страшным.

За ім подбегам ішла маці, несла кажух і шапку-кучомку.

— Алеська... сынок... апраніся,— прасіла яна. А ён ішоў, не абарочваючыся і не адказваючы.

Калі Зося ўбачыла яго такога праз акно, яна закрыла твар рукамі і, адхіснуўшыся, села на лаву. Не то жаль да Алеся, не то страх, што яна ў гэтым вінавата, апанаваў яе.

Сяргей Суравец толькі кончыў галіць свой пушок на барадзе і мыўся над ражкаю, як у хату ўбег хлапчук і, зрабіўшы вялікія вочы, таямніча прашыпеў:

— Салдаты на гародзе.

Рыпіна ўсхапілася з лавы:

— Сыночак... Сыночак... Куды ж цябе? — забегала яна па хаце.

— Ціха, супакойся ты, не крычы. А ты, Алеся, дай мне сваю спадніцу, кафтан і чаравікі.

— Нашто гэта табе?

— Будзеш бачыць, давай хутчэй.

Праз дзве хвіліны Сяргей з сваім маладжавым, дробным, толькі што паголеным тварам зусім быў падобны на дзяўчыну. Ён дастаў з-пад прыпеку венік і палажыў яго напагатове. Маці скеміла Сяргеевы хітрыкі і трохі супакоілася, а малы моцна зарагатаў: вельмі ж ужо смешна было, што з Сяргея гэтакая дзеўка выйшла. Ён падбег і пацягнуў за спадніцу.

— Уцякай, жаба, а то дам,— брыкнуў Сяргей нагою, але не папаў, і маломy стала зусім весела. Ён думаў ужо добра пападражнівацца, як умяшалася маці.

— Сядзь, Зміцер! Глядзі, як прыйдуць, каб ты мне і не пікнуў, а то як вазьму паскі, дык усю скуру спішу.

Зміцер неахвотна адышоўся да стала, але ўсё паглядаў на Сяргея і хіхікаў.

— Змоўкні, кажу! — уз'елася маці і, схапіўшы скарач, хвасянула драпкамі па плячах.

У малога навярцеліся слёзы, ён насупіўся і змоўк.

Як толькі замільгалі ў акне чырвонаармейскія шапкі, «дзяўчына» старанна ўзялася месці хату, адсунула стол і пачала вымятаць з-пад кута. Калі ўвайшлі, яна толькі на момант адагнулася, глянула і зноў нагнулася над сваёю работай.

На запытанне пра Сяргея і тут быў падрыхтаваны загадзя адказ.

— Прыбягаў, але пайшоў зноў у войска. І ліст нават прыслаў ужо адтуль.

— А дзе ліст? Дайце мы пачытаем,— сказаў старшы.

— Алеська, дзе ліст? Ты ж яго хавала недзе.

— Я ў шуфляду клала, ды няма ўжо там. Мусіць, Зміцер вывалак недзе ды падраў ужо.

— Я не браў. Ніякага ліста там не было,— буркнуў яшчэ насуплены малы.

— Вось праўду чалавек кажа,— ніякага ліста не было,— сказаў старшы.— Маладзец,— паляпаў ён па плячы малога.— Люблю, хто праўду гаворыць.

Малы цераз брыво глянуў угору на старшага і ўсміхнуўся.

— Ну, хлопцы,— сказаў далей старшы,— давайце шукайце, як я вам сказаў, а мы з Пятрэнкам застанёмся з мамашай, яшчэ пагутарым. Можа, яна падумае ды скажа нам што-небудзь прыемнае. Самой жа і сыну лепш будзе, калі добраахвотна.

— А мой ты саколік, што ж мне думаць! Ці думай, ці не думай, дык я ж яго вам не выдумаю, калі тут няма.

— Не верыцца нешта, мамаша! А ты, малады чалавек, што скажаш? Дзе ваш Сяргей? — паказытаў старшы хлопца пад барадой.

Малы глянуў на дзяўчыну, што мяла, потым перавёў погляд на матку:

— Я не ведаю. У войска пайшоў.

— А хто цябе маніць навучыў? Мамка, мусіць?

Хлопец апусціў вочы і маўчаў.

— Ось я хіба з цією дыўчынаю пабалакаю,— сказаў Пятрэнка.

— Віцпічнеце, барышня, што вы так запрацювалыся,— скубянуў ён Сяргея за блузку.

Сяргей сцепануў плечуком і не адказаў.

— Глуха вона ў тэбе, мамаша, чы шчо?

— Але, саколік, і глухая, і нямая, і так нейкая як не ў сваім розуме,— адказала Рыпіна.— Лепш і не чапайце вы яе.

— У мэнэ сэстра дома така. З такімі я ўмію балакаты,— сказаў Пятрэнка, скубянуў зноў Сяргея за блузку і пачаў выраблять пальцамі, прыстаўляць іх да носа і лба, паказваць нешта на далоні і мармытаць.

Сяргей тоненька мармытнуў і адмахнуўся рукою — не лезь.

Малому зноў стала весела. Ён вылез з-за стала, сачыў за кожнымківам Пятрэнкі і рагатаў.

Пятрэнка намерыўся абняць «дзяўчыну», але Сяргей адхіліўся і злёгку выцяў Пятрэнку венікам па руцэ.

Рыпіна не сцярпела:

— Вось прыстаў да дзяўчыны! Калі прыйшоў па спраәе, дык рабіў бы, што табе трэба, ды ішоў. Яе і так бог пакрыўдзіў.

— Нэ буду, нэ буду, мамаша. Я ўжо сіў, як святы,— падміргваючы малому вокам, сказаў Пятрэнка.

Як толькі «дзяўчына» адвярнулася ад яго, Пятрэнка асцярожна пачаў красціся зноў да яе і наставіў рукі, каб схапіць за плечы.

— Сяргей, ззаду крадзецца! — забыўшыся, крыкнуў малы.

У Сяргея венік выпаў з рук, а матка адразу збялела і не магла слова выгаварыць.

— Ну, годзе, барышня, камедзь ламаць,— рашуча сказаў старшы.— Скідай свае бабскія лахманы!

— А таварышок, а паночак, а залаценькі, а не карайце ж вы хаця моцна яго,— загаласіла Рыпіна.

— Ладна, ладна, мамаша, мы ведаем, што нам рабіць.

— А ну,— шагам марш!

Хата напоўнілася крыкам і галасам. Малы, здагадаўшыся, што зрабілася нешта нядобрае, прытуліўся ў куток і таксама плакаў, гледзячы, як гэты вясёлы вайсковы дзядзька раптам зрабіўся сярдзітым і, наставіўшы стрэльбу, загадаў Сяргею ісці наперад.

Тодар Пошта — можа ўжо ў дзесятую хату — прыбег да Верамейчыка.

— Дзень добры! Палавілі, усіх палавілі,— крыкнуў ён, толькі прачыніўшы дзверы і не чакаючы нават, пакуль яму адкажуць на «дзень добры»,— Міколу Грамабойчыку дык нагу прастрэлілі. Ён, як счуў толькі, што чырвонаармейцы ў вёсцы, дык і драпануў за гумны. Хацеў у лес падацца. Але, брат, яны таксама хітрыя. Кругом ачапілі вёску. І калі яны зрабілі гэта, што ніхто не бачыў,— вось дзіва! Як толькі Мікола выбег за гумны, дык яго і ўбачылі. Ганок за чацвёра быў чырвонаармеец. Прыпаў на калена: «Стой»,— і наставіў стрэльбу. Мікола яшчэ паддаў ходу. Тады ён намерыўся — бах. Не папаў. Другі раз. Бяжыць усё Мікола. Дык ён трэці раз як намерыўся, як даў, дык Мікола носам у снег і зарыў. Вось так як цераз хату не дабег да магазіна. Каб забег за магазін, прапала б тады ўжо. Нельга б было страляць. Дык Мікола яшчэ з месца пад магазін падпоўз. Так і знаць крывавая сцежка, як валок нагу. Як прыехалі забіраць (я таксама падбег туды), дык Мікола ляжыць пад магазінам скурчыўшыся, калоцідца ўвесь і скавыча, не раўнуючы, як шчаня. Фельчар іхні нагу яму перавязаў (вышэй калена куля папала), на сані і павезлі.

— А Галаскокавага дык збілі на горкі яблык. І нос разбілі, і зубы два выбілі, і спіна ўся ў сіняках. Скрывавілі ўсяго хлопца як мае быць,— расказваў далей Пошта.

Той факт, што знерваваны, хворы чырвонаармеец выцяў дэзерціра, падхапілі ўжо кулацкія языкі, перакруцілі, прылажылі яшчэ ў дзесяць столак і так апрацавалі, што дэзерціры і бандыты выглядалі бязгрэшнымі анёламі, а чырвонаармейцы нейкімі нелюдзямі, якія толькі тое і рабілі, што збівалі людзей і ўсяляк здзекаваліся з іх. Пошта ахвотна разносіў гэту лухту па хатах, і сам яшчэ дабаўляў сёе-тое, абы толькі цікавейшае выйшла апавяданне, і каб людзі, слухаючы яго, зайздросцілі, што ён ведае такую цікавую навіну.

Слухае Зося, што расказвае Тодар, а ў самой сэрца аж як не выскачыць. Гэта ж столькі праз яе бяды нарабілася: Алеся збілі, Міколу паранілі. А ніколі ж дагэтуль яна і вока нікому не запарушыла. Невядома ж яшчэ, што з імі будзе. Гатовы парасстрэльваць. Кепска, мусіць, зрабіла.

Стаіць Рыгор Варанец у варотах, рукі зложыў на жываце, глыбока ў рукавы кажуха пазасоўваў. Галаву ў каўнер увабраў. На губе недакурак дыміць. Згледзеў Аўдолю на вуліцы. Не то ад дыму вусны крывіць і вока правае прыжмурвае, не то здалёк яшчэ спрабуе ўсміхнуцца Аўдолі.

— Ці не навабранцаў праводзіла?

— А як жа, сусед жа мой, як не правесці? Толькі не разабраць вось: не то на вайну, не то з вайны ён едзе. Па-раненага ж павезлі.

— Здорава?

— А як мае быць нагу прашыла куля. Будзе памятка добрая.

— Дык ты мо і паплакала трохі?

— Чаму не! Прыяцелі яны мне вельмі вялікія! Няхай па іх ваўкі ў лесе плачуць. І так вунь галасу поўна сяло.

— О-то не шкодзіць. Вельмі ж яны тут ужо былі разгуляліся. Ходзяць самапас, і ўшчунку на іх ніякага няма. Людзі галаву сваю кладуць, баронячы, як той кажа, дабро народнае, а яны тут цягаюць сабе гэта дабро і не баяцца нікога... Яшчэ і зубы скаляць,— дадаў Рыгор, успомніўшы, як Грамабой не захацеў памагчы яму кавалак узлажыць.

Убачыла Зося праз акно Аўдолю, накінула на плечы вялікую хустку з фрэнзлямі, выбегла:

— Аўдолька, пачакай!

Тая прыпынілася.

— Дзе гэта ты была? — задыхаўшыся ад бягі, запытала Зося.

— У тым канцы,— адказала тая ўжо на хаду.— Бачыла, як дэзянціраў павезлі.

— Ты іх усіх бачыла?

— Бачыла. Як добрых паноў, на сані пасаджалі, і пры кожным чырвонаармеец са стрэльбай...

— А ці праўда гэта, што яны Алеся збілі да паўсмерці?

— Плюнь таму ў вочы, хто табе гэта казаў.

— Пошта казаў.

— Слухай ты, што табе скажа гэты пусты млын! Там дакрануўся некаторы да носа, капля крыві паказалася, дык ужо збілі. Няхай яны ўспомняць, як белапалякі білі, ды за нішто.

— А я ўсё думаю, Аўдолька, ці добра гэта?

— Што ці добра?

— Ды вось што пабралі іх. Пакараюць, напэўна, моцна: гатовы расстраляць яшчэ.

— Не расстраляюць... Ды і што табе прыспела шкадаваць іх? — нават трохі зазлавала Аўдоля.— А яны твайго шмат шкадавалі? Чула ты, каб хто з іх хоць словам заікнуўся, што пра твайго і чутак няма, можа, і загінуў ужо? А каб жа такіх бегуноў менш было, дык бы і войска больш было і мацнейшае б яно было; і тваму, можа, менш перанесці трэба б было, можа, ужо і дадому вярнуўся б.

— Яно ж гэтак, Аўдолька. Ты праўду кажаш, але ж пяхай бы гэта хто другі...

— Што другі?

— Як падумаю, што праз мяне гэта ўсё, дык неяк аж вусцішна робіцца.

— Што праз цябе? Нешта я не ўцямлю, што ты хочаш сказаць.

— Я цябе прашу, Аўдолька, не кажы нікому нічога, а то кепска мне будзе. Гэта ж я даказала на іх, калі і хто дома будзе. Дык цяпер ужо аж чуць сама не каюся,— можа, не трэба было гэтага рабіць.

— А ты вось мне скажы... толькі чыстую праўду,— раптам павярнулася да яе Аўдоля:— За бальшавікоў ты ці за каго другога?

Неяк дзіўна Зосі чуць ад Аўдолі гэта пытанне, так неспадзявана і рубам пастаўленае, а Аўдоля сур'ёзна глядзіць ёй у твар і чакае.

— А чаму ты гэта ў мяне пытаеш? — збянтэжылася трохі Зося.

— Раней адкажы, а тады я табе скажу чаму.

— А за каго ж я... Бальшавікі за бедных, а я ж таксама за бедных, бацька мой бедны. Ды сама я, як сірата якая ўсё роўна. Каб свёкар прагнаў сягоння, дык і рук не было б за што зацяць.

— А ты гэтым, што даказала на дэзянціраў, памагла бальшавікам ці не?

— Бачыш жа, што, мусіць, памагла.

— Дык і добра зрабіла. А чаго ж ты яшчэ каяцца ўздумала?

— Калі ж людзі моцна крыўдзіцца будуць.

— А ты думаеш тыя, разам з кім твой Юзік, не крыўдзіліся б на цябе, каб ты не даказала на іх ворагаў? Тут без крыўды ўсё роўна не абысціся, дык няхай лепш ворагі крыўдзяцца, чым прыяцелі.

— Які ж ён мне вораг, хоць той жа Алесь?

— Ён бальшавікам вораг, твайму чалавеку вораг, дык і табе вораг, дарма, што ты з ім не білася і не сварылася.

— Мусіць, ты і праўду кажаш... Не можа мой розум знесці ўсяго гэтага.

— А ты не маркоцься, плюнь на ўсялякія крыўды.

— Дзякуй табе, Аўдолька, што ты трохі мяне разважыла. А я ўжо знарок хацела бегчы да цябе, каб пагаварыць з табою.

— Дык хадзем, зойдзеш, пагаворым. Работы ж у цябе сёння няма.

— Не, любачка, я вярнуся. Мы ж яшчэ не абедалі. Ды свінням зараз даваць трэба будзе. Пад вечар я забягу да цябе.

— Добра, прыходзь.

— Дык ты ж глядзі, Аўдолька,— яшчэ раз прашу цябе,— не кажы нікому.

— Смела будзь. Я ж, можа, не маленькая.

У той жа самы дзень адвячоркам, ідучы да Аўдолі, Зося стрэла на вуліцы Сцяпана Варанца. Даўшы «добры вечар», яна ўжо была размінулася з ім, як ён яе запыніў.

— Пачакай, пачакай,— падмаргнуў ён.

Яна спынілася, трохі здзіўленая: якая гэта ў Сцяпана можа быць справа да яе?

— Вось я табе зараз нешта дам.

— Што ж вы мне гэтакае дасце? — трохі ўжо дагадваючыся, але не ведаючы, ці ёй прыйдзецца радавацца ці плакаць, нясмела запытала Зося.— Дык дайце ж ужо,— дадала яна, бачачы, што Сцяпан не спяшаецца.

— Ого, якая ты скорая! Ужо і дайце ёй! Паскачы раней, а тады я табе дам,— цвяліўся той.

— Дык няма ж і з кім, як жа я адна буду скакаць.

— Вось хіба што няма з кім. А мне, старому, троху ўжо не выпадае скакаць з табою, ды яшчэ сярод вуліцы.

Ён зняў з галавы кучомку з парудзелай старой аўчыны і падставіў яе Зосі.

— Пазнавай, каторы твой.

Зося з пяці канвертаў выхапіла адзін шэра-сіняваты, на якім, відаць, наслінеым хімічным алоўкам, Юзікавю рукою быў напісан яе адрас.

Яна адразу моцна ўзрадавалася:

— Дзядзечка, родненькі, залаценькі! Вось цяпер я дык паскачу!

Яна хапіла яго за крысы кажуха, разоў са два закруцілася, круцячы і яго за сабою, потым абхапіла за шыю, цмокнула ў нявголеную шчаку і подбегам пусцілася назад дадому.

— Пусці!.. А няхай цябе з маладзіцаю! От шаляніца, чуць усе вантробы не вытрасла,— злаваўся нарокам Сцяпан, нагінаючыся, каб сабраць рассыпаныя лісты.

Чаму яна падалася адразу назад дадому, а не пайшла да Аўдолі, Зося і пасля не магла сабе растлумачыць, калі думала пра гэта.

Прыйшоўшы дадому, не распранаючыся, села пад акно, разадрала канверт і пачала чытаць, старанна прыглядаючыся, бо стала ўжо змяркацца. Старыя прыпынілі нейкую сваю гаворку і абое глядзелі на Зосю.

Зося лёгка разбірала знаёмы почырк і ледзь шавяліла губамі.

«Любая Зоська, жоначка мая дарагая!

Даўно, вельмі даўно ўжо я ад цябе ліста не меў. І змарнаціўся ж я па гэтым моцна, бо ведаю, якою я цябе пакінуў і з кім. Хоць бы маленькую вестачку пра малое — сын ці дачка, як завецца? Яно там недзе смяецца, ножкамі перабірае, кулачкамі размахвае, а я, гэткі тата, нічога і не ведаю пра яго».

У Зосі пасыпаліся слёзы. Яна выцірала іх рогам хусткі і старалася не плакаць, каб льга было чытаць далей. Нарэшце трохі сунялася і пачала зноў разбіраць літары:

«Ведаю, што не ты ў гэтым вінавата. Не магла б ты ўцярпець гэтулькі, каб не пісаць. Але пісала ты, мусіць, усё на стары адрас, а я з Дарагабужа ўжо даўно як выехаў. Напісаў я табе з дарогі адну паштоўку, ды, мусіць, яна не дайшла да цябе. А больш я напісаць не мог. Цяжка табе, мусіць, там цяпер прыходзіцца з малым. Мачаха, нябось, штодзень грызе. А ты не зважай на яе гаўканне. Якую пусцяковіну і перапусці, а калі што якое — ідзі ў камітэт. Не маюць ніякага права яны з цябе здзекавацца, як ты жонка чырвонаармейца. Яна недзе і бацьку на цябе нацкоўвае, дык і яго не бойся. Ён толькі ў сваёй хаце з бабамі ваяка, а калі ты яго начальствам пастрашыш, дык пабаіцца ды яшчэ і яе калі стрымае. Глядзі аднаго,— каб дзіця дагледжана было ды гадавалася. Ты ж ведаеш, што

разам са мною ў Дарагабужы быў і Уладзя Каржакевіч. Калі я трохі быў захварэў ды мяне палажылі ў шпіталь, дык тады яго адправілі на фронт з маршаваю ротаю. Дык ён, сволач, збег у дарозе, і палавіна яго роты разбеглася. А нам на фронце вельмі патрэбны былі падрыхтаваныя камандзіры, і каб я яго, кулацкую халеру, злавіў, дык бы сваёю рукою расстраляў. І мяне былі ўжо назначылі аддзяленным камандзірам, але мне не пашанцавала, мяне ўсколённым камандзірам, але мне не пашанцавала, мяне ўско- расці параніл.

Ага, я і забыўся табе напісаць, што з Дарагабужа наша рота паехала на фронт, на Урангеля. І калі мы раз наступалі на іх ды, закрычаўшы «ўра», пачалі матлашыць іх штыкамі ды прыкладамі, дык яны кінуліся наўцёкі, а некаторыя здаліся. Але адзін нейкі паршывец, мусіць, іхні афіцэр, выхапіў рэвальвер і стрэліў мне проста ў руку. Праўда, Колька Пронін тарканўў яго за гэта прыкладам па патыліцы, дык ён больш і не ўстаў. А мяне адвялі на перавязачны пункт, а адтуль павезлі ў Адэсу ў шпіталь. Куля зачапіла косць. Адэса гэта такі вялікі горад, большы за наш Мінск, у якім ты таксама ні разу не была. Цяпер рука ўжо загаілася, аж я сам гэтаю рукою напісаў табе гэты ліст, але яшчэ трохі мне прыйдзецца пабыць тут у шпіталі. Я тут раз прасіў аднаго таварыша, каб ён напісаў табе ад мяне ліст і пераказаў яму, як пісаць. Але грамацей ён невялікі: мусіць, нядобра напісаў адрас, дык яно і не дайшло, ці мо так дзе прапала. Ну, больш напішу другім разам. Пішы ты цяпер, не магу дачакацца твайго ліста. Кланяйся бацьку і матцы ад мяне. Цалую моцна цябе і нашага сынка ці дачушку.

Адрас мой: горад Адэса, першы вайсковы шпіталь, палата чацвёртая, *Іосіфу Верамейчыку».*

Зося скончыла чытаць, згарнула ліст, палажыла назад у канверт, уздыхнула і задумалася.

— Можа, ад Юзіка ліст? — спытаў стары.

— Ад Юзіка.

— Вось і вер людзям. Набрахалі, што і на свеце няма жывога.— Непрыкметны ў змроку лёгкі пробліск радасці мільгануў на твары старога, але ён насцярожана зірнуў на старую.

Тая сядзела, як і раней, не зварухнулася і не аказалася. Але якраз гэта нерухомасць і маўклівасць гаварылі аб тым, што ўсярэдзіне ў яе кіпіць злосць і крыўда.

— Што ж ён піша? — памаўчаўшы, зноў спытаўся бацька.

— Кланяецца вам... усім.

Апошняе слова сказала яна з нейкай няёмкасцю. Не хацелася ёй загаварыць з самою свякроўю, каб сказаць, што Юзік і ёй кланяецца, а намякнуць неяк трэба было.

— Піша, што паранілі яго ў руку, але цяпер паправіўся ўжо. Нават і ліст гэты напісаў гэтаю балючаю рукою.

— Не піша, можа, скора дадому вернецца?

— Не, нічога пра дом не піша.

На гэтым і спынілася іх гаворка пра ліст, і кожны маўкліва застаўся адзін са сваімі думкамі, аж пакуль не палятлі спаць. Тады зноў свякроў пачала бубніць нешта старому на вуха і бубніла аж за поўнач, а ён усё маўчаў і час-часом уздыхаў.

Гарачую Зосіну галаву, растрывожаную думкамі пра Юзіка, доўга не мог адолець сон у гэту ноч.

Ужо былі трохі забыліся ў вёсцы пра тое, як лавілі дэзерціраў. Прайшло, можа, з месяц ці больш часу і вось тады аднекуль выплылі і пайшлі па вёсцы «казалы», ад суседкі да суседкі, ад кумы да кумы і дакаціліся так аж да радні дэзерціраў: Зося Верамейчыкава ўдала дэзерціраў. Ці то Аўдоля не ўмоўчала і каму-небудзь пад вялікім сакрэтам шапнула, ці то яно з воласці як перадалося ў вёску, але пайшла такая гаворка па сяле. Адны слухалі і не верылі: спакойная вельмі кабеціна, не падобна, каб яна гэта зрабіла. Другія верылі і рады былі, пры сустрэчы больш ветліва віталіся з Зосяй, а вочы іх нібы гаварылі: «Не прыкідвайся, ведаем. Маладзец, толькі гаварыць пра гэта не трэба». Трэція, не гаворачы ўжо пра радню дэзерціраў, прынялі гэта, як сваю асабістую крыўду і пагрозу сабе. Сёння іх, заўтра нас удасць бальшавікам,— гаварылі іх насупленыя бровы. Гэтыя адводзілі вочы ўбок, стараючыся не заўважаць, калі Зося трапляласся ім на вочы.

Яшчэ не чуючы ніякіх гаворак, Зося дагадалася, што даведаліся пра яе ўчынак. Калі аднаго разу яна ішла па вуліцы і дала «дзень добры» Грамабоісе, якая стаяла каля сваіх варот, дык тая толькі нос у другі бок адвярнула, плюнула і моцна скляла Зосю. Нібы сама сабе, але так, каб Зося пачула ўсё ж такі.

А ўскорасці пайшлі па вёсцы пра Зосю брыдкія плёткі. Нехта бачыў, што аднаго дня на змярканні Зося нібыта ішла цераз вёску, несучы нешта пад крысом кажуха; што, дайшоўшы да Піперманіхі, яна крадкам аглянулася і пасля хуценька ўскочыла да яе ў хату. Тады ўспомнілі і пра тое, як тыдняў шэсць таму назад прыязджалі з мястэчка ў Мядзведзічы ставіць спектакль. Як на гэтым спектаклі мядзведзіцкі настаўнік круціўся ўсё каля Зосі, нешта ўсё гаварыў, а яна ўсё чырванела ды смяялася. Потым, калі разыходзіліся, дык ён праводзіў яе дадому, і Рыпіна Сураўцова казала — «сама бачыла», як ён, укруціўшы ў кажух, абнімаў яе каля Верамейчыкава шула. З усяго гэтага Рыпіна зляжыла цэлы прыгодніцкі раман на палітычнай падкладцы, паводле якога выходзіла, што Зося ўжо даўно камуністка, таму і ўдала дэзерціраў; што ў камуністаў закон такі: у бога не верыць, бацькоў не слухаць і жыць без ніякага шлюбу; што Юзік сам там камуністам зрабіўся і прыслаў ёй дазвол такі: «з кім хочаш, з тым і жыві, я гневацца не буду, бо і сам такі». Вось яна і знюхалася была з настаўнікам, ад яго і загрубела. Вось і хадзіла да Піперманіхі, каб тая дзіця вытруціла. Але ж тая дарэмна паскудзіцца не будзе, дык яна дзве дзялянкі сала завалакла Піперманісе, каб свёкар і свякроў не ведалі. Ды гэта ж толькі пачатак. Яна ж цяпер ужо ўзяла троп. Вось як вычухаецца, зноў пойдзе хвастом круціць. Нябось, яна ўсё сала павыцягвае ў Верамейчыка.

Варожыя языкі ахвотна перамолвалі ўсю гэту бязглуздзіцу, упрыгожвалі яе не менш бязглуздымі дадаткамі, смакавалі з усіх бакоў і рап'ём у вочы кідаліся тым, хто гэтаму не даваў веры. Самой Зосі ў вочы адкрыта гэтага не гаварылі, але часцяком падпускалі ёй шпількі пад пазногці. Калі сабраліся на вячоркі да Баранковых ды ўзгаварыліся нешта пра Піперманіху, дык Галаскокавых Агата і стала спакваля пад'язджаць пад Зосю: «Ох, і зарабляе, кажуць, гэта Піперманіха сёлета! Колькі ёй людзі сала ды круп перацягалі. Ды гэта ж яшчэ мала ў нас іх завялося, гэтакіх людзей. А што ж будзе далей, як іх больш будзе ды кожная штоночы будзе са свежым спаць?» Некаторыя з жанок хіхікнулі, некаторыя змоўчалі.

Зося яшчэ ўсяго не ведала, што пра яе плятуць, але па тым, як Агата падбірала губы і касіла вокам на яе, дагадалася, што тая ёй закідае.

Ганна Кухарава знарок мігнула Зосі і паклікала пайсці на двор «паглядзець, ці мароз адсеў». Калі выйшлі:

— Ведаеш, Зоська,— гэта ж яна пакоит цябе ўсё пра Піперманіху ды пра сала. Гэта ж Рыніна са злосці не ведае, што брахаць, дык злажыла ды пусціла гэтакую дзейку па сяле, што ты з настаўнікам абнімалася ды загрубела ад яго, ды пасля бегала да Піперманіхі і несла ёй сала. Вельмі ж яны ўжо злуюць на цябе, што ты хлопцаў іх выказала. Грамабой раз у Сураўцовых казаў, што каб запарваў цябе дзе адну, каб ніхто не ведаў, дык бы адразу канцы табе зрабіў і граху б не пабаяўся.

— Няхай брэшуць, няхай ім языкі паадсыхаюць. Укусіць, патом, не асмеляцца, дарма, што гэты абух грозіць. Няма, мінулася яму, кароткі рукі цяпера,— храбрылася Зося, хоць плёткі гэтыя моцна такі яе ўразілі, а Грамабоя яна і дагэтуль баялася, а цяпер аж цела шэрхла, калі Ганна ёй гаварыла пра яго.— А гэтай сучцы Сураўцовай, няхай ёй зарве. Каб яна аглядала так сваіх дзяцей, як яна бачыла, што я абнімалася.

— Дык ты, Зоська, глядзі, асцерагайся. Чорт яму, гэтаму боўдзілу, і верыў, гатоў яшчэ залавіць дзе адну, ды... Што ж тады зробіш яму? У небе не сышчаш. Ды не толькі ж гэтыя злуюць на цябе за хлопцаў. Тут ужо адно за адно пачало чапляцца. Усе багатыры злуюць, кажуць, што гэта ты з Аўдоляю ды Рыгор Варанец ходзіце ў воласць ды ўдаяце, у каго шмат збожжа ці хто парсюка добрага выкарміў. Нібыта гэта праз вас і развёрсткі панакладалі больш на іх. Кажуць: «Усіх нас улада роўна абараняе, дык няхай і бяруць з усіх пораўні. У людзей, кажуць, так і робяць, а ў нас, кажуць, гэта праз іх (праз вас, значыцца) гэтакая напасць на людзей». Каржакевічу ж восемдзесят пудоў жыта назначылі ды пуд сала. Воўны не ведаю там, таксама шмат. Але гэты не Грамабой, гразіць не будзе. Гэты ціханька. Калі ўкусіць, дык спатайкоў. І не пазнаеш, што гэта ён, а знак будзе... Я свайму кажу: хаця ты ўжо не лезь у гэту калатушу. Не чапайся, кажу, няхай іх сарочка не чапае, а то калі, барані божачка, ды не ўтрымаецца гэта ўлада, дык тады ж са свету зжывуць. Дык ён лаецца са мною, кажа, што я нічога не разумею.

А ўскорасці Сураўцовы падшыванцы Зосі прайсці не давалі па вуліцы. Меншы, абы толькі згледзеў яе здалёк яшчэ, бяжыць і крычыць: «Міхась, Зося ідзе!» Той вы-

скаквае з хаты ці з хлява. Хутка камечаць снежкі і складаюць у кучу за плотам. Самі садзяцца ў двары за тым самым плотам і чакаюць, пакуль пайдзе Зося. Тады пачынаюць брыдкую, абразлівую песню, зложаную, мусіць, некім са старэйшых.

Разоў дзесяць спяюць, аж пакуль яна, не аглядаючыся, міне іх хату. Тады выскакваюць на вуліцу, дружна выпускаюць увесь запас снежак у плечы і ў патыліцу, адскочацца і пачынаюць зноў абразлівую песню. Ужо за хат дзесяць яна адыдзецца, а яны ўсё крычаць на ўсю вуліцу:

Пу-у-уза завялося!
Са-ала звялося!

А Рыпіна паглядае ў акно з-за шалёўкі і цешыцца:

— Ото не шкодзіць! Ото добра! Малайцы хлопцы! Няхай ведае гэта флюндра, як удаваць добрых людзей.

Калі раз Зося ішла з Аўдоляю, ды яны гэтак напалі, дык тая не сцярпела. Сціснуўшы дручок у руцэ, падалася да жэўжыкаў:

— Я вам, шчаняты вы, каб вы не паўзрасталі! Як злаўлю, дык усе вушы паадкручваю, ды ў камітэт яшчэ заяўлю. Гэта маці вас так навучае?

Меншы адразу кінуўся ў дзверы скардзіцца мацеры.

Калі ўжо Аўдоля з Зосяй адышліся да суседняй хаты, на вуліцу выбегла Рыпіна. Узяўшы рукі ў бокі і падаўшыся ўсім тулавам да Аўдолі, яна крычала:

— Хто мае права маіх дзяцей ушчуваць?! Аднаго ўправілі, а цяпер ужо да гэтых дабіраецеся? А не дажджаце вы! Рукі кароткі! Няхай толькі паткнецца каторая, дык я табе, сучка ты сухая, вочы выдзеру; я табе ўсе калдуны павырываю!

— А ну, падыдзі сюды! — абярнулася Аўдоля з дручком.— Вось пацятну раз па шчарбялях па тваіх, дык і хопіць з цябе.

— На, во, бачыш? — скруціла тая дзве хвігі. Потым — як віхрам яе закруціла — адвярнулася, нагнулася, лёпнула заўзята сябе ззаду па фалдах спадніцы і паджгала ў хату.

Другі мяшок з жытам завязвае ў свірне стары Верамейчык. Рукі, якімі ён збірае ў роўныя складкі бераг мяшка, трасуцца, на твары ад носа і да куткоў губ глыбокія

пакутныя маршчыны. І ад таго, што ў зубах ён трымае нарыхтаваную аборачку-завязку (абедзве рукі заняты), маршчыны гэтыя здаюцца яшчэ глыбейшымі і пакута яшчэ большай. Згледзеў Андрэй Каржакевіч з вуліцы Верамейчыка з мяшкамі ў свірне. Знарок зайшоў:

— Як маецеся, Верамейчык?

— Як самі здаровенькі?

Адагнуўся той ад завязанага ўжо мяшка. Парукаліся.

— Ці не ў млын гэта рыхтуецеся?

— Ай, дзе бачылі! Гэта ж вось трэба аддаваць. Два мяхі ўжо раней завёз, а гэта яшчэ. Дваццаць жа пудоў усяго налажылі.

— А я думаў у млын... Зайду, думаю, запытаюся, можа чулі, ці завозна там. Мне ж самому трэ было.

— У млын, сказаць, і везці ўжо мала чаго засталося.

— Дайце рады. Таварышы чыста падмятаюць. Я думаў, што на вас увагу якую-небудзь мець будуць, адно ж і вам...

— А што ж я ў іх — лепшы?

— Чаму. Сын жа ваш такі ў іх служыць, ды нявестка ваша, кажуць, даходная да іх.

— Сын як сын, а з нявесткай — маўчыце вы ўжо лепш, пане Каржакевіч. Праўда гэта ці не праўда, а людзі гавораць. Дык думаеце мне гэта прыемна, што сорам у вочы зірнуць добраму чалавеку? Альбо я карысць якую маю ад гэтага?

— Ды яно ж так... Я ўжо думаў пра вас. Не пашанцавала вам з нявесткаю. Карысці свае не разумее жанчына. Глядзіць на тых, у каго зусім няма нічога. Тыя з зайздрасці падбрэхваюць і яна з імі. А яно каб усе ў адно гаварылі, што няма лішняга хлеба ў нас, зямлі мала ды неўрадлівая, то нябось не налажылі б гэтульки на вёску. А тады і вам, і мне, і пятаму, і дзесятаму не прыйшлося б па гэтулькі даваць. Што я меў лішніх шэсцьдзесят пудоў туды аддаваць, дык лепш бы я якога паўпуда ці пуд той самай Аўдолі ці Рыгору даў. І ёй добра было б, і мне лягчэй. А то зараз таварышы ўсіх падраўнуюць.

— Каб жа яны падраўноўвалі ды ўгору, з багацейшымі, дык я ім бы яшчэ і падзякаваў, а то ж яны ўніз раўнуюць.

«Вунь ты чаго захацеў! Кароткі пяты»,— засмяяўшыся толькі вачыма, падумаў Каржакевіч, а ўслых сказаў:

— Вось я ж тое і кажу. Зараз усе будзем свяціць, шануючы вас, голымі задніцамі і кожнаму трэба будзе дапа-

магчы. Ды не будзе ў каго ўзяць. Я не ведаю, што яны і думаюць сабе — гэтыя таварышы... Мусіць, каб на доўгае спадзяваліся, дык бы гэтак не рабілі. Гэта вы сёння думаеце везці?

— Трэба везці. Даўно ўжо трэба было, ды я думаў, што, можа, яно так як-небудзь абыдзецца. Адно ж прысталі — рады няма. Пагразілі, што калі не павязу, дык самі прыедуць забяруць.

— Я таксама аддаў ужо. Даўно, яшчэ перад калядамі. Тры разы, як каню павезці. Але ж на мяне яны вока не маюць яшчэ за Уладзіка. Ды так... Нельга мне было цягнуць. А вам то можна б і пачакаць, можа, перамена якая будзе.

— Не чуваць нешта перамены.

— У Кранштаце, чуваць, матросы ўзбунтаваліся. Сіла вялікая. Караблі і гарматы ўсе захапілі. І заграніца ім памагае. Цяжка здужаць іх бальшавікам.

— То што ж тады будзе? Хаця б паны не вярнуліся,— занепакоіўся Верамейчык.

— Паны то наўрад ці вернуцца. Заграніца тады ім не дазволіць. Але што ўлада можа змяніцца, дык гэта праўда.

«Хто яго ведае як яно... горш будзе ці лепш,— задумаўся Верамейчык.— Якая б улада ні была, дык з нас яна скарэй возьме, як дасць, але ж не гэтулькі».

— Баюся, пакуль што якое, каб кепска не было. Трэба, мусіць, везці,— адказаў Верамейчык хутчэй на свае думкі, чым на заўвагу Каржакевіча.

Каржакевіч далёка ўжо дыміў самаробнаю, скручанаю з «мультану», цыгараю, а Верамейчык усё сядзеў на мяшку, абапёршыся далонямі на калені, і думаў.

VII

Начальства з раёна, пра якое гаварыў Алесь, што яно прыедзе наконт пасёлкаў, сапраўды такі прыехала, можа, з тыдзень пачакаўшы, пасля таго як пакралі коні.

За гэты час ясныя звонкія дні «бабінага лета» з невялікімі прымаразкамі па раніцах і срэбнымі ніткамі павуціння паспелі змяніцца на хмарныя і дажджлівыя. Дождж драбнюткі, але спорны, нібы праз падсітак, церушыў з каламутнага неба запар цэлыя дні. Мядзведзіцкая вуліца, бліскучая, чорная і гразкая, з дзвюма глыбокімі каляінамі

пасярэдзіне, ляжала, выцягнуўшыся ва ўсёй сваёй прыгожасці.

Член сельсавета Ганскі, у ботах, заляпаных гразёю па самыя вушы халяў, пераходзіць па падвоканню ад хаты да хаты, стукае кожнаму канцом арэхавай палкі ў раму.

— На сход у школку.

Часамі дадае:

— З раёна прыехалі.

Гэта калі праз акно з хаты пыталіся:

— А што там за сход будзе?

Гэта «з раёна прыехалі» павінна было само сабою азначаць, што сход будзе важны і цікавы.

Але большасць ужо ведала і пра тое, што будзе сход, і пра тое, што прыехалі з раёна. Бачылі, як каля Ганскага спынілася фурманка, на якой сядзеў у кепцы і ў чорным падношаным паліто даўганосы і гарбаносы чалавек з рудаватаю, клінаватаю бародкаю, ад чаго яго і так доўгі твар здаваўся яшчэ даўжэйшым; як у накінутым наапашкі палітоне выйшаў з хаты Ганскі і падаў руку даўганосаму; як, пагаварыўшы хвіліну, ён ускочыў на білу, і яны паехалі аж на другі канец вёскі да Каржакевіча.

— Ну, там знойдзецца месца, дзе каня паставіць. Дый чалавека, калі прыйдзецца пакарміць, дык нішчымнай бульбы не падсуне,— растлумачыў сабе гэта стары Верамейчык.

Загадваў Ганскі яшчэ завідна, а збірацца пачалі на сход, калі ўжо добра змерклася і пастаяла.

Ішлі мядзведзіцкія па адным, па два, хапаючыся за шулы і шчыкеты, намацваючы нагамі камяні, углядаючыся ў пратоптаныя сляды, выбіраючы дзе святлейшая, сушэйшая лапінка, і траплялі знячэўку ў самую сярэдзіну лужыны, ад чаго пыркі імпэтна разляталіся ва ўсе бакі, як аскепкі ад разрыву снарада. Добра, калі гэта быў бот, і зусім нецікавае становішча было лапця, які, жахнуўшыся, аж па самыя вушкі акупаўся ў халодную лужыну. Некаторыя шкадавалі абутку і, закасаўшы калошы ці падаткнуўшы падол, адважна мясілі босымі нагамі ледзь не пасярэдзіне вуліцы.

У школе ўсе лаўкі былі ўжо заняты. Некаторыя з маладзейшых сядзелі на падаконніках, а два паджылыя мужчыны прымасціліся ў кутку проста на падлозе. Адзін нагнуўся ў другога прыкурыць і не мог за смехам. Смяяўся

ўвесь гэты кут. І па тым, як Сцяпан Варанец лагодна пыхкае, прытоптваючы ногцем тытунь у люльцы, і як ён самаздаволена плюнуў на падлогу, можна было пазнаць, што гэта ён толькі што скончыў расказваць пра адно са сваіх незлічоных здарэнняў.

У другім кутку скупілася чародка жанчын, і чутны адтуль іх тонкія галасы і смех. Аўдоля сядзіць на канцы лаўкі і, як ад тае заедзі, бойка адсякаецца ад мужчынскіх жартаў. З-за яе пляча відаць бялявы ўсмешлівы твар Зосі. Яна падмацоўвае вясёлым смехам кожны ўдалы Аўдолін адпор.

З боку ля Зосі, абапёршыся ёй на плячо, стаяла Шура, камсамолка, дачка Рыгора Варанца. Яна не зусім ёмка адчувала сябе сярод кабет, смяялася стрымана, занадта вольныя жарты пускала міма вушэй, быццам не чула, і толькі лёгкая чырвань на шчаках паказвала, што яна саромеецца і ёй гэта непрыемна.

А ў дзвярах, пераступіўшы парог, спыняліся ўсё новыя постаці. Праз сінюю заслону тытунёвага дыму яны стараліся выгледзець выгодную мясціну, дзе б можна было атаўбавацца на цэлы вечар.

Нарэшце ўвайшлі Ганскі, Каржакевіч і даўганосы з раёна.

Са стала, як спужаныя вераб'і, спырхнула трое хлапцоў-падлеткаў. Стары дзядзька павольна ўстаў з крэсла і адышоўся да акна, даючы месца начальству.

— Дык мы сёння будзем гаварыць пра адно толькі землеўпарадкаванне,— абвясціў парадак дня Ганскі.— Скажа нам пра гэта загадчык зямельнага аддзела таварыш Рахлюк.

Рахлюк устаў, чмыхнуў разоў са два носам.

Яго голас, нізкі і глухаваты, зразу шмат каму не спадабаўся. Пачаў ён здалёк, як кажуць, ад Адама, гаварыў вельмі агульнымі фразамі, устаўляючы шмат незразумелых слоў, глытаючы іх канцы. Стваралася ўражанне ў некаторых, што не ўмее і не хоча чалавек гаварыць выразна і проста, што хоча ён нешта затуманіць, што, можа, за гэтымі незразумелымі словамі якое ашуканства хаваецца, а таму самае лепшае — не згаджацца з ім, не слухаць, што ён гаворыць.

Тая ўвага і зацікаўленасць, якімі былі сустрэты першыя словы дакладчыка, чалавека свежага і «начальства», паступова пагаслі.

Зашастала папера, завіліся сінія дымкі цыгарак, дзенідзе крадком пачалася ціхая суседская гутарка.

Але пад канец прамовы — вось яно сваё, роднае: «палоскі вузенькія, параскіданы далёка ад вёскі. На іншую палоску не больш, як два вазы гною за дзень можна завезці. На пераезды з аднае палоскі на другую траціцца палова рабочага часу».

Даўганосы гаварыў усім вядомую праўду вясковай церазпалосіцы, шматпалосіцы і малазямелля, але сход раптам ажывіўся.

Чакалі, што ён зараз дасць лякарства на гэту больку ці прынамсі раскажа, дзе і як яго дастаць. Як зрабіць, каб палоса была шырокая, каб зямля добра радзіла, каб працы было менш, а хлеба больш.

І лякарства зараз было прапісана. Рахлюк даваў яго ў поўную дозу, цэдзячы па каплі на вачах ва ўсіх. Каплі мяняюцца, каплі гараць рознымі колерамі, мікстура робіцца з такім разлікам, каб яна памагла хвораму ўжо адным сваім выглядам.

Але па тым, як Рахлюк без запінкі прапісвае гэты рэцэпт, відаць, што лякарства гэта загадзя ў яго падрыхтавана, што ён і не думае выявіць дакладна, чым жа хварэе вось гэты канкрэтны пацыент. Па яго думцы, усе хварэюць на адну хваробу, і ён усе сілы прыложыць, каб даць хвораму якраз гэта лякарства. Не першы раз яму праводзіць сходы па землеўпарадкаванню, і рэдка дзе не выходзіла так, як ён хацеў.

— У вёсцы не павінна быць сто пяцьдзесят двароў, як у Мядзведзічах. Да такой вёскі цалкам падыходзіць прыказка: «Вялік пень, ды дурань». Трэба гэту вёску перэтрэсці так, каб атрэсці з яе ўсю дапатопную адсталасць, усе дзедаўскія звычаі апрацоўкі зямлі. Трэба з такой вёскі зрабіць некалькі пасёлкаў,— мо, дваццаць, мо трыццаць,— каб у кожным было пяць, шэсць двароў — не больш. А тады — уся зямля табе ў адным месцы ў дзвюх ці трох палосках, сенакос — тут жа пад бокам. На полі ты — хочаш, сееш канюшыну, хочаш, садзіш буракі, ніхто табе не перашкаджае, не скажа: тут папар, не маеш права. Ніхто не стравіць, ніхто не стопча; гной калі вазіць — за дзень, за два дык і ўправіўся, вядома ж, каля хаты. Зямля ўся ўгнойваецца аднамерна, ураджай павялічваецца ўдвайне. Шматполле можна завесці, зямлю разбіць не на тры палеткі, а на сем ці нават на дванаццаць,

каб не прыходзіўся корань на корань. Ураджай ад гэтага павялічваецца яшчэ ўдвайне.

У Алеся Галаскока гараць вочы. Ён сядзіць на пярэдняй лаўцы і, не мігаючы, глядзіць у рот дакладчыку. Пра сваё калішняе дэзерцірства ён ужо даўно забыўся і зрабіўся заўзятым прыхільнікам усяго новага. Хапаўся ён за ўсякую навіну, не прымераўшы яе да сябе, да жыцця і ўмоў свае вёскі, і хацелася яму зрабіць гэта новае зараз жа, на гэтым самым месцы. Затое, калі на змену гэтаму новаму з'яўлялася другое, ён таксама раптоўна адракаўся ад гэтага і хапаўся за тое, хоць бы сабе і процілеглае нават, не заўважаючы свае такой непаслядоўнасці. Цяпер ён гатоў быў брацца за пасёлкі сёння ж, нават не кладучыся спаць.

Даўганосы скончыў сваю прамову, сеў і выцер хустачкай лысіну. «Павінна выйсці нешта. Падрэшт, здаецца, я ўзяў-такі за жывое»,— думаў ён, аглядаючы з-пад рукі бліжэйшыя твары.

З кута ў кут, як лёгкі ветрык па траве, прабегла па натоўпе ціхая гамонка. Хвіліна чакання — хто першы пачне.

— А як прырэзка, будзе якая ці не? — першае нясмелае запытанне. За ім пасыпалася, як з меха:

— А ці дадуць лесу забудавацца?

— Каморніка казна будзе аплачваць?

— І карміць жа яго, мусіць, прыйдзецца?

— На чорта яго карміць. Ты адно спраўляйся давай,— ён і сам будзе есці. (Гэта недзе ў задніх радах.)

Адказы на запытанні ў Рахлюка былі гатовыя, якія ён мо сотню разоў даваў на іншых такіх сходах. Але яны далёка не ўсіх задаволілі. Асабліва не спадабалася малазямельным, калі Рахлюк сказаў, што прырэзаць зямлі няма адкуль.

— А ў Жатулы хіба ж няможна абрэзаць? Гэтакі, панете мой, абшар.

— Добрая норма! Чорт яе там мераў яго норму. Пáнам дзела жыве, а ты тут гніся на гэтым шнурку.

— На ліха нам тады і пасёлкі гэтыя.

— Пакуль ад гэтых пасёлкаў дабра прычакаеш, дык і духі выматаюць.

«Не пойдуць, сукіны сыны»,— вылаяўся ў думках Рахлюк.

Гаварылі шмат і горача, як рэдка на якім сходзе.

Першым усхапіўся з свайго месца Алесь. Ён, як сапраўдны прамоўца, падышоў да стала і нават абапёрся аб яго абедзвюма рукамі. Голас яго быў урачыста-ўзняты, якім з сялян ніхто не гаварыў, і таму рабіў уражанне не тое, якое хацеў зрабіць Алесь. На некаторых тварах паказалася нават усмешка. Гэта яшчэ больш яго раззлавала, і кузьма-кручкоўскі чуб яшчэ драбней і энергічней затросся ў такт прамовы. За пасёлкі ён нічога новага не сказаў, апрача таго, што было ўжо сказана даўганосым. Затое вельмі энергічна нападаў ён на тых, хто не разумее карысці ад пасёлка.

— Ім жуюць і ў рот кладуць, а яны морды адварочваюць. Самі ў балоце сядзяць і другога за ногі трымаюць, каб ён адтуль не выцерабіўся. У іх адна гаворка: бацька, дзед так жыў, дык і я так пражыву. А таго не падумаюць, што дзед горш скаціны жыў, дый сам ён каторы недалёка адскочыў...

Дзед Крываношка, які дагэтуль сядзеў нерухома і драмаў, апёршыся на палку-крывулю, цяпер раптам заварушыўся. Яго, мусіць, раздражняла Алесева размахванне перад самым носам, ці, можа, да свядомасці дайшла капля сэнсу з нападу Алеся на старыя парадкі, толькі ён утаропіў ашклянелыя свае вочы ў твар Алеся, і яго белая, пажоўклая на канцах, барада падалася наперад і аж задралася ўгору:

— Чаго ты тут размахаўся? Чаго ты скачаш, як чорт на дроце! Пасё-ёлкі... Які цябе сабака трымае?

— Каб я быў сам гаспадаром, дык першы б пайшоў, ні на каго б не паглядзеў.

— Дык чаго ж ты тут падбрэхваеш, калі не гаспадар? Пайшоў ляж! — дзед застукаў палкай аб падлогу.

— Сам ты, дзед, ішоў бы на печ. Здзяцінеў ужо на старасць,— агрызнуўся Алесь, раззлаваны, што дзед збіў яго з тону прамовы.

Ён больш не гаварыў; сеў чырвоны і насуплены на сваё месца і паволі астываў ад узбуджэння, як кавалак жалеза, выняты з горна.

А дзед пажаваў сярдзіта бяззубымі сківіцамі і зноў нарыхтаваўся задрамаць, апёршыся на палку.

Юзік пісаў пратакол, стараўся занатаваць сэнс кожнай прамовы і дзівіўся, што так па-рознаму глядзяць людзі на гэту, здавалася яму, ясную справу. Выказваліся найчасцей выразна: за пасёлкі ці супраць іх, але прычын гэтых «за»

і «супраць» было вельмі шмат і ў кожнага свая. Кожны меркаваў, як гэта яму будзе — лепш ці горш, лягчэй ці цяжэй, і тут Юзік пачаў пераконвацца, што справа гэта сапраўды не такая простая, як яму раней здавалася. Яму ў мазгі, проці яго волі, западалі чужыя думкі і словы і зацямнялі, каламуцілі яго ясны погляд на гэту справу. Ён глядзіць, як сярдзіты, пануры твар Рыгора Варанца зрабіўся яшчэ больш панурым ад таго, што ён пачаў гаварыць. Рыгор не глядзіць на прэзідыум, і вусны яго крывяцца трохі на правы бок. Словы Рыгоравы, скупыя і важкія, гірамі падаюць на Юзікаву ясную думку.

— ...Зямля ў месца збярэцца. Добра, у каго ёсць што збіраць. Збярэ Андрэй або Ціхон, дык там знак будзе...

Юзік неўзаметку пераскочыў думкамі на сваю гаспадарку — будзе знак ці не, калі ён зямлю збярэ.

— Вось таварыш кажа, можна гуртавацца, хто з кім хоча. Але ж Ціхон са мною гуртавацца не захоча, ён знойдзе сабе сябра,— адважвае слова за словам Рыгор.— Мне прыйдзецца гуртавацца з Петрусём Кухарам, з Кухарчыкам, Аўдолю да сябе запрасім — эх, і пасёлак будзе! — саркастычна засмяяўся ён.— Цяпер хоць я каня выпушчу на выган. Пад'есць не пад'есць, а ў хляве карміць не трэба. Дый пад'еў бы, каб гусі Ціхонавы так выгану не спаскудзілі...

— А ты пазатыкай маім гусям, каб яны не паскудзілі,— агрызнуўся з кута Грамабой.

— Хоць яны няхай паздыхаюць.

— Нябось не паздыхаюць. Заўтра на кірмаш павязу.

— ...а тады: каня навяжы, карову навяжы, авечку навяжы, свінню навяжы. Дый курыцу ўжо за адным махам навязвай. А дзе ж я гэта ўсё панавязваю, калі зямлі ў мяне, як старой бабе сесці? Па-мойму, калі і разбіваць, дык не па пяць двароў, а вёску часткі па тры, на чатыры. Слабейшыя хай на месцы застаюцца, а дужэйшым можна і пераехаць, ім лягчэй.

Рыгоравы довады, простыя і ясныя, неадчэпна лезлі Юзіку ў галаву. І калі ён устаў гаварыць, дык раптам адчуў, што падрыхтаваныя загадзя козыры не такія моцныя, як яны здаваліся раней, што ёсць нейкі як бы фальш у тым, што ён думае сказаць.

— Здурнеў Юзік твой,— са злосцю кінула Аўдоля Зосі.— Але дзе ж, свая кашуля бліжэй к целу,— дадала яна спакайней.

Зосю гэта здзівіла і трохі пакрыўдзіла. Яна сама не магла разабрацца, ці добра гэта — на пасёлкі, ці не, але ёй захацелася, каб якая-небудзь згода была. Прыкра было, што яе лепшая сяброўка зазлавала на Юзіка.

— Чаму ты гэтак кажаш? — спыталася яна з крыўдай у голасе.— Хіба ж ён сабе тут што вымяркоўвае?

Але Аўдоля ёй не адказала. Яна ўстала і ўсёй сваёй высокай, хударлявай постаццю падалася ў бок прэзідыума.

— Таварыш, братка ты мой! Хочаш злуй, хочаш не, перад усімі заяўляю: на пасёлак я не пайду. Хіба ўжо сілаю перацягнуць мяне разам з хатаю. Падумай жа ты сам здаровенек: адна ж я, чалавека ў мяне няма. Дзяўчо яшчэ тое — дванаццаты гадок. Дык хіба ж гэта з нашаю сілаю на пасёлак перабрацца? Хатка ж у мяне — варывенька, спарахнела ўся. Пакуль стаіць, дык ліпіць, а крані ты яе, дык і рассыплецца ўся. Хоць бы і далі лесу, дык хіба ж я яго з маёю бабскаю сілаю высеку да вывезу? Альбо гэта будынак я перавязу ды злажу? Усё ж людзей трэба наймаць. А ты ж мяне зарэж сёння ды скажы — дай траячку, дык я ж табе не дам. Таварыш кажа, што для ўлады добра гэтыя пасёлкі, больш хлеба будзе. Але ж улада наша, яна ж за бедных, дык няхай жа яна так робіць, каб і ёй і нам добра было.

Больш ахвотнікаў гаварыць як бы і не было, але Юзік бачыў, што частка сходу яшчэ нечага чакае і азіраецца. «Хутаранцы,— падумаў Юзік,— чакаюць, што Андрэй скажа. Як толькі той заікнецца пра хутар, дык і падхопяць разам». Пакуль што толькі адзін Васіль Крываношка выказаўся за хутар. Што Андрэй таксама будзе за хутар гаварыць, Юзік наперад ведаў. Ён сам колькі разоў чуў, як Андрэй зайздросціў Жагулу і выказваў думку, што ў вёсцы такую гаспадарку справіць яму б не ўдалося.

Ужо два разы запытаўся Ганскі, ці не хоча хто яшчэ гаварыць; ужо нехта зазначыў, што і так цэлую ноч прагаварылі ды ўсё дарэмна, што пара б ужо і на бакавую, бо заўтра не свята. Тады толькі ўстаў Каржакевіч:

— Дайце я скажу пару слоў.

Нібы ён і гаварыць зусім не збіраўся, ды ўжо, калі няма больш ахвотнікаў, дык можна і сказаць. Заўсёды так: сядзіць, чакае. Выслухае, хто што гаворыць, выведае, хто што думае, а тады і падпусціць. Мерыцца, здэц-

ца, у адну цэль, а пападае ў другую. Сёння ён неспадзеўкі падвёў тых, што на яго спадзяваліся. Юзік нават здзівіўся. Ні адным словам не ўспамянуў Андрэй пра хутар. Наогул ён сёння пра сябе як быццам зусім не думаў, клапаціўся толькі пра беднату.

— Гаварылася тут і за пасёлкі і на пасёлкі. Працы шмат, клопатна. Яно без працы і без клопату ніколі мы не жылі, але ж каб ад гэтага выгранка якая была. Праўду тут казалі: у каго зямлі чацвертачок ці яшчэ менш, дык таму не вельмі што і сходна на пасёлкі выходзіць. Трэба тут, мужчыны, пра гэта падумаць. Нельга ж так,— калі мне добра, дык і добра. Трэба і слабейшым памагчы. Тут усё ў зямлю ўпіраецца. Каб, скажам, таму самаму і Рыгору яшчэ зямлі дзесяцінкі дзве прырэзаў, дык яму можна б было тады і пра пасёлак думаць. А каб яшчэ добрага сенакосу з дзесяціну дадаў, то тады і думаць няма чаго. Толькі трэба дзе ўзяць гэту зямлю.

— Ось жа пра гэта і гаворка.

Нехта гэтым хацеў сказаць, што гэта ўсе ведаюць, але як няма, то няма чаго і гаварыць.

— А зямля такая ёсць,— у адказ на рэпліку пусціў Каржакевіч той самы свой моцны козыр, які і зрабіў гэта яго выступленне гістарычным для Мядзведзіч.

— Ёсць такая зямля, у нас жа пад бокам. Але мы так прывыклі, што нават і не бачым. Здаецца, гэтак і трэба.

Сход прыціх у напружаным чаканні. Нават сам даўганосы накіраваў свой руль на Каржакевіча.

— Гэта я кажу пра Бугайнік і Заброддзе. Яно ж кругом у нашым, у мядзведзіцкім. А па савецкіх законах цераспалосіцы не павінна быць, і ў зямельным кодэксе пра гэта пішацца. Як мы выходзім на пасёлкі, дык трэба, каб гэту зямлю і сенажаць саўгас аддаў нам, на прырэзкі бяднейшым, а можа, і серадняка каторым, у каго сям'я вялікая. Калі савецкая ўлада не пашкадавала раздаць парабкам — дый нашы там некаторыя — такі маёнтак, як Гадлеўшчына, дык яна не пашкадуе нам і гэтага куска. Трэба, каб і таварыш Рахлюк памог нам у гэтым, бо так саўгас гатоў яшчэ і ўпірацца.

Ціпыня зразу разрадзілася ўзбуджанай гаворкай. Ва ўсіх кутках спрачаліся, аддадуць ці не аддадуць мядзведзіцкім Бугайнік і Заброддзе.

Бугайнік — кусок самай лепшай зямлі, а пры ёй, упіраючыся адным сваім краем у рэчку Брадзянку, лёг лад-

ны кавалак заліўной сенажаці. Некалі пан Гняцецкі, адпускаючы сваіх сялян па «волю», пашкадаваў аддаць ім гэты кусок, пакінуў яго за сабою, у сярэдзіне мядзведзіцкай зямлі. Так яно і засталося за саўгасам, калі стары пан, сын таго, што на «волю» адпускаў, адубеў перад самай рэвалюцыяй, а малады Гняцеччык падаўся да Варшавы разам з легіёнамі.

Настрой выразна стаў пераламляцца за пасёлкі, вельмі ўжо ласы кусочак паказаў Каржакевіч.

Даўганосы пра сваю дапамогу ў гэтай справе дыпламатычна змоўчаў, параіў толькі раней пагаварыць наконт гэтага з самім саўгасам.

Калі пачалі галасаваць, дык супроць пасёлкаў паднялося рашуча толькі рук дзесяць, але і за пасёлкі, можа, на рук пяць толькі больш. Відавочна, што з такой невялікай большасцю перавесці вёску на пасёлкі нельга было, для гэтага патрэбна была згода прынамсі большай паловы гаспадароў.

Ганскі, перагаласаваўшы яшчэ раз, аж зазлаваў нарэшце:

— Што ж вы, як маленькія: ні за тое, ні за гэта. Не ведаеце, чаго вы хочаце.

— Не такая справа, каб раптоўна рабіць яе. Тут трэба падумаць ды памеркаваць,— адказалі яму.

— Мусіць, з жонкаю параіцца? — пакпіў Галаскок.

— А хоць бы і з жонкаю. Ты не будзеш раіцца, бо ў цябе няма.

Памеркаваўшы, сход згадзіўся, што сапраўды трэба даць людзям падумаць, і выбраў двух чалавек: Юзіка і Алеся Галаскока, як маладзейшых і пісьменных, каб яны праз дні два прайшлі па ўсёй вёсцы і сабралі подпісы, хто хоча выйсці на пасёлкі.

VIII

«Дастойна есць якава ісціну блажыціцу багародзіцу прысна блажэнную і пры непарочную...» — перакручвае стары Верамейчык незразумелыя яму славянскія словы, молячыся перад сном.

Юзік слухае яго моцны шэпт, і крыўдна яму за бацьку і за недарэчнасць яго малітвы.

Вось ужо пяцьдзесят год рана і ўвечар гаворыць ён, як аўтамат, гэтыя незразумелыя словы і ўпэўнен, што

«ён там, на небе», разбярэцца, што тут і да чаго, і зробіць якраз так, як патрэбна мядзведзіцкаму Кастусю Верамейчыку: каб дождж праходзіў — у меру і ў пару, каб кабыла шчасліва выжарабілася, каб сусед яго ў рабоце не абагнаў, каб на старасць з торбаю па падваконню не валачыцца ды памерці спакойна ў сваёй хаце ды на сваёй лаве.

— Ці не сказаў ты чаго дрэннага сёння? Нешта Аўдоля аж зазлавала была, казала, што і ты здурнеў. Гэта яна за пасёлкі, мусіць,— шэпча Зося на вуха Юзіку.

— Дурная яна. Я ж калі казаў, дык пра ўсіх думаў, а не толькі пра сябе. А яна злуе, невядома чаго.

— Яна яшчэ сказала, што табе свая кашуля бліжэй к целу. Але я ведаю, што гэта няпраўда. Цяжка ёй, беднай ды адзінокай. Толькі яна ганарлівая, нікому не пажаліцца і ласкі прасіць не любіць. А тут яшчэ пасёлкі гэтыя. Вось і падшыбае злосць, што не сіла яе, што не можа з людзьмі справіцца. На сваю ўдавіную долю злуе, а разам і на тых, хто не ў яе руку гаворыць,— растлумачыла Зося па-свойму.— А ты ж не з такіх, што пра сябе толькі думаеш. Бацька ж твой заўсёды цябе ўпікае, што ты ўсё пра некага клапоцішся, а на сябе забываешся, што ў гаспадарку мала дбаеш. Дый ваяваў жа ты хіба за сябе толькі? Калі хто не ведае ці забыўся пра гэта, дык вось у цябе і сведка ёсць.— Яна, закасаўшы рукаў яго кашулі, намацала вышэй локця рубец ад кулі.— Дык хіба ж ты можаш цяпер ісці разам з тымі, хто хоча крыўдзіць бедных?

Ён пагладзіў яе рукой па валасах:

— Што ты так загорнілася. Мала што яна сказала. Яна ж твая сяброўка, дык па-шчырасці табе пад гарачую руку так сказала. Бач, гэта ўся справа з пасёлкамі, гэта не тое, што як на далоні. Тут трэба з усіх бакоў абмеркаваць. Можа, і я што не так сказаў. Спі і не думай пра гэта.

Яна, расчуленая і супакоеная, прытулілася да яго пляча і сцішылася.

Юзік ляжаў дагары і глядзеў у цемнату расплюшчанымі вачыма. Твары і словы сягонняшняга сходу ўставалі перад ім яскрава, як у сапраўднасці, і пераблытваліся з успамінамі аб мінулым, такім непадобным да цяперашняга, аб вайне, аб баявых таварышах і нечалавечых пераможаных цяжкасцях, якія цяпер самому здаваліся

эпізодамі з нейкай дзіўнай казкі. Ён намагаўся знайсці падабенства таго мінулага з цяперашнім і не мог. Там было страшней, але ясней і прасцей. Вораг — вось ён: ты ведаеш, хто ён такі, чаго ён хоча і што ён будзе рабіць. Пры сустрэчы ў цябе няма іншай мэты, як толькі знішчыць яго. І таму радуецца сэрца, калі бухаюць нашы гарматы і цераз галовы са страшэнным скогатам абурэння, нібы і яны поўны нянавісці, пралятаюць нашы снарады, і там, дзе на гладкай раўніне стэпу мітусяцца шэрыя малюсенькія постаці, узлятаюць ледзь не пад самыя хмары слупы перамешанай з агнём зямлі; калі зататакаюць навыперадкі нашы кулямёты і ломаныя шнуры шэрых маленькіх постацей, якія прыкметна набліжаліся і падрасталі, раптам прыліпаюць да зямлі, а потым ускоплівающца па адной ужо, хуценька і дробна перабіраюць малюсенькімі ножкамі і зноў раптам прыліпаюць да зямлі, можа, з тым, каб больш ніколі ад яе не адарвацца. Тады падшыбае вясёлы задзёр, тады забываешся, што смерць зумкае ў цябе над самым вухам, як рой нябачных раздражненых пчол, тады моцна прыціскаеш да пляча прыклад, садзіш на мушку малюсенькія мітуслівыя постаці і пускаеш кулю за куляй, аж пакуль не ўзнімецца і не пакоціцца насустрач ворагу, насустрач перамозе ці смерці чалавечая хваля. Мурашкі тады пабягуць па целе і, падхоплены гэтай хваляй, не адчуваеш шпаркасці і цяжкасці бягі па раллі. Рукі моцна сціскаюць прыклад, і з разяўленага насцеж рота вырываецца нескончоны гук, нестрывана жудасны для тых, да каго ён набліжаецца...

Зусім не тое цяпер. І сам, часамі, ашаломішся і заблытаешся паміж двума варожымі лагерамі, або зусім знянацку трапіш у той лагер, супроць якога мерыўся ваяваць. Вось і сёння гаварыў на сходзе, і здавалася, што хоча, каб усім добра было, а выйшла так, што ўсё ж такі ён ідзе разам з Каржакевічам, а Аўдоля і Рыгор Варанец — супраць іх абодвух. Як жа гэта выйшла так? Юзік пачаў успамінаць, як ён прыйшоў да перакanання, што на пасёлкі выходзіць трэба, і выходзіла, што думаць пачынаў ён якраз ад свае, Верамейчыкавай, гаспадаркі. Яму тады ўяўлялася, як яны з бацькам, працавітым і яшчэ моцным старым, будуць спраўна ўвіхацца каля свайго будынка, што ў іх куплена дваццаць пнёў дзерава і добра б было хату перасыпаць ужо на новым

месцы. А там, на пасёлку, на шырокім кавалку (усё ж такі шэсць дзесяцін разам) ніхто не перашкодзіць і шмат-полку завесці, і кармавыя травы, і буракі альбо турнэпс пасеяць. Ён будзе раіцца з аграномамі, ён будзе чытаць кнігі па сельскай гаспадарцы, і гаспадарка яго будзе са-май культурнай у Мядзведзічах, і зямля яго будзе адда-ваць усё, што яна можа аддаць, і які гонар будзе яму, калі ён, чвартковы, абгоніць паўвалочнага Грамабоя, які, вядома, не справіцца з ім у апрацоўцы зямлі. І калі ён папрабаваў цяпер усе гэтыя меркаванні прылажыць да Аўдолі і яе гаспадаркі, дык убачыў, што яны туды па-дыходзяць вельмі ў малой меры альбо і зусім не пады-ходзяць і што яна гаварыла на сходзе не так сабе, што ў яе гэта моцна набалела. Ды не адна ж Аўдоля гэтакая.

Ён цяпер нават забыўся думаць пра сваю гаспадарку, яго непакоіла адно: як жа яно ўсё-такі павінна быць да-лей? Прабаваў шукаць іншага выхаду, апрача пасёлка, і не мог знайсці. На думку яму прыходзіла арцель «Чыр-воны араты», але зладжылася яна амаль цалкам з батра-коў, якія аселі на панскай зямлі і якія раней не мелі нія-кай свае гаспадаркі. Юзік не ведаў, ці можна зрабіць та-кую арцель у вёсцы, дзе ў кожнага ёсць свая гаспадарка і гаспадаркі няроўныя, дзе ў кожнага ёсць большая альбо меншая дзялянка зямлі, якую ён таксама лічыць сваёю. Юзік зайшоў у тупік і не ведаў, як з яго выбрацца. На-рэшце ён рашыў не думаць пра гэта і папрабаваў заспа-коіць сябе тым, што Бугайнік і Заброддзе, можа, і ад-дадуць ім, тады бядняцкія надзелы таксама падрастуць. Але думкі пішчом лезлі ў яго разгарачаную галаву і не давалі яму заснуць.

У гэту ноч яшчэ адна развярушаная думкамі галава, чорнавалосая і кучаравая, не знаходзіла сабе месца на па-душцы. Шура ўжо некалькі разоў пераварочвала падуш-ку на другі бок, каб знайсці халаднейшую мясціну.

Калі бацька гаварыў на сходзе, што не варта, што для яго пераязджаць на пасёлкі — адна толькі страта, яна тады апускала вочы і старалася быць непрыкметнай, баялася, каб ніхто на яе не глядзеў. Цяпер яна намага-лася разабрацца, чаму гэта ёй сорам было, у чым фальш яе становішча. Можа, гэта яе бацька такое глупства плёў, што аж у яе вушы пачырванелі? Не. Праўда,

бацька яе ведаў не так ужо многа, але ў тым, што для яго лепш, а што горш, у гэтым ён разбіраўся добра. І калі гаворка ішла пра якія-небудзь практычныя гаспадарскія справы, дык тут яна бацьку не магла паправіць. У тым-то і ўся загвоздка была для яе, што яна адчувала ўсю праўдзівасць бацькавых слоў на сходзе. А ёй, як камсамолцы (яна так думала), з бацькам не можна было згаджацца, бо бацька гаварыў напоперак прадстаўніку з раёна, прадстаўніку савецкай улады. Аўтарытэт савецкай улады ў яе вачах быў такі вялікі, што яны не дапускала і думкі, каб хто-небудзь з прадстаўнікоў гэтай улады мог памыляцца альбо знарок мог рабіць не так, як гэтага хоча партыя і савецкая ўлада. Загадчыку Земаддзела яна верыла, не адважваючыся крытыкаваць яго довады, а бацьку разумела і сэрцам да яго далучалася. Але як гэта яно так выйшла, што бацька яе, бядняк, ідзе напоперак прадстаўніку савецкай улады, і яна, камсамолка, яму не пярэчыць, больш таго — спачувае і ў думках далучаецца да яго?

— Шура, чаго ты ўсё кідаешся, чаму не спіш?

— Не спіцца нешта.

— Можа, у цябе баліць што?

— Нічога не баліць. Я зараз засну.

Не расказваць жа мацеры пра тое, што турбуе Шуру. Нічога яна не зразумее. Заклапоціцца толькі, на бацьку будзе наракаць — можа, той што лішняе сказаў на сходзе,— а памагчы Шуры нічога не паможа. Сама нездаровая, ледзьве клыпае, а над Шурай дрыжыць, хаця б яна не захварэла. Вінаватай сябе лічыць перад Шурай; летась траха цэлую зіму з пасцелі не ўставала. Праз яе Шура другі год дома, скончыўшы сямігодку. У тэхнікум думала падавацца, ды праз матчыну хваробу дома асталася. Нельга было пакінуць аднаго бацьку з хворою маткаю.

Маці супакоілася, а Шура зноў за сваё: «Дрэнная, мусіць, я камсамолка яшчэ, мала што з палітыкі разумею. Тут мне трэба было выступіць і дапамагчы, а я сама з сабою не магу разабрацца. І чаму гэта Сцёпкі якраз не было на сходзе? Ён жа такі сам гаспадар, напэўна лепш за мяне разбіраецца ў гэтым».

IX

Праз тыдні два ці тры пасля таго памятнага сходу пра пасёлкі, якія на цэлы год нарабіў клопату ўсім Мядзведзічам, адбылося адно здарэнне. Падобна было на тое, што гэта раззлаваны сабака сам сябе за хвост укусіў. Яшчэ смяшней было ад таго, што здарылася гэта з чалавекам, які сам заўсёды гатоў быў з кожнага пакпіць, кожнага палаяць, які ведае, што за граніцамі робіцца і як бы яно трэба ў нас рабіць, «каб на добры лад».

Устаў Сцяпан Варанец яшчэ нацямочку. І патрэбы вялікай не было ўставаць, але прывычка ўжо. Накінуў ён кажух на плечы: «Выйду,— сабе думае,— пагляджу, што за надвор'е сёння». Раніца здаровая — мароз на стрэхах, і зямля аж пабялела. У ногі так і пячэ. Ён гэта завярнуўся ўжо, хацеў у хату ісці, адно ж бачыць — на гародзе з-за хлява нейкі дым ідзе. «Што за ліха! — думае сабе.— Каму там прыспела агонь класці? Яшчэ хлеў запаліць». Выходзіць, глядзіць, ажно ж гэта Сомік. Ён свінню смаліць, а жонка яму памагае: вады цёплай прынесла, мыць збіраецца.

— Дзень добры.

— Дзень добры.

Свінчо невялікае ды худаватае, так пуды на тры можа.

— Што гэта ты надумаў? Яшчэ каляды далёка, а ты ўжо кілбас захацеў,— жартуе Сцяпан.

— А маўчы ты,— кажа Сомік.— З нашым народам ды з нашымі парадкамі і ў Піліпаўку навучышся кілбасы есці.

— Што там каго вінаваціць,— асмелілася Сомікава жонка, ведаючы, што пры чужым чалавеку біцца мужык не наважыцца.— Гэта ж трэба гэтакаму шалёнаму быць, каб свінню сваю забіць!

Сомік сярдзіта глянуў на жонку, і агніста-рыжы вус яго заторгаўся. Яна на ўсякі выпадак адступілася крокаў на два.

— Гэта ж адну свінню на племя пусцілі, дык ён і тую ўходаў,— не сунімалася яна.

Ведае Сомік, што сам вінават, а паддацца бабе не хоча. Як гэта, каб яе верх быў?

— Вось пагаўкай яшчэ, дык заробіш ты ў мяне сёння,— вызверыўся ён.— Сама ж і вінавата. Чорт даў

табе свінню гэтак рана выпусціць. Цяпер — брашы не брашы, усё роўна ўжо не аджыве.

— Вазьмі лепш нож ды паскрабі трохі каля лапаткі,— памаўчаўшы, дадаў ён спакайней.

Сцяпан пачаў распытвацца, як гэта здарылася.

А было яно так. Скасіў Сомік гарох на Палосках. Нямнога там яго і было — ганачкі, але такі ж удалы гарох! Стручны, белы, чысты — ніводнага стручка чарвівага. Сомік яго скасіў ды сыраваты прыбраў: не было калі сушыць на полі, пад жыта трэба было араць. У чацвярціну яго нельга было класці, дык ён узяў ды зложыў пад страхою: «Няхай дасыхае». Адно ж, як унадзіліся свінні — рады няма. Сомік і платы кругом прыгумення направіў, засаўкі таксама, а яны ўсё роўна... І такія ж хітрыя: ідуць раненька нацямочку, як яшчэ на прыгуменні нікога няма. Калі ідзе Сомік рана ў гумно, дык яны яшчэ здалёк счуюць. Тады цераз засаўкі — гоц, гоц, як сабакі, і пайшлі.

А найбольш усё, як Сомік заўважае, Наздрэйкава свіння гэткія штукі вырабляе.

Убачыў раз Данілу на прыгуменні:

— Злaдзюга, свінні ў гарох не пускай, бо ўсё роўна аглядаць ты яе не будзеш.

А той і слухаць не хоча:

— Адстань,— кажа.— Чаго ты чэпішся да мяне? То з канём прыстаў, а цяпер свіння ўжо шкоду робіць. Мая,— кажа,— свіння цераз высокі парог не пералезе, а не тое што каб цераз засаўкі пераскочыць. Ты гэта са злосці,— кажа,— выдумляеш.

А сын выйшаў з гумна з цэпам ды пацвельваецца:

— Наша, кажа, свіння сумленная, чужога гароху есці не будзе. Гэта не тое, што які-небудзь гарадавік, які дарэмна чапляецца да людзей.

Злосць падшыбае Соміка, самі рукі ў кулакі сціскаюцца, ды не сіла яго, яны ўдвух.

Вось і надумаўся тады Сомік. «Пачакай жа,— думае сабе,— я ж табе пакажу, умее твая свіння цераз засаўкі скакаць ці не».

Устаў гэта ён нацямочку, узяў добры дручок ды пайшоў на прыгуменне. Разгарадзіў ён верхнюю засаўку, каб лягчэй было свінні пераскочыць (а то, думае, як не пераскочыць, дык дарэмна ўся турбацыя прападзе), а сам сеў за вуглам ля гароху. Пачакаўшы трохі, чуе — бразнулі

засаўкі. Тут ён нарыхтаваўся. Толькі свіння з-за вугла — тыц, а Сомік па лычы — трэсь. Яна вобземлю ды ў піск. А ён яшчэ раз між вушэй, каб яна не пішчала. Праўда, што яна больш і не дрыгнула.

«Вось,— думае Сомік,— няхай ідзе цяпер пацалуе сваю сумленную свінню». Тым часам ужо развідніваціца пачало. Калі прыгледзіцца Сомік, дык свіння не чорная, а рабая. Ён ніжэй нагнуўся: «Ах, каб цябе воўк!» — дык гэта ж яго свіння. Пакляў Сомік Наздрэйку, патупаў каля свінні ды павалок смаліць.

Стаіць Сцяпан, грэе ногі каля агню, памагае Соміку забедаваць, а сам думае: «Добра, што ты сваю свінню забіў, а не маю».

Бо трэба такі праўду сказаць, што і Сцяпанава свіння любіла паласавацца Сомікавым гарохам.

Таго ж дня ўся вёска як у бубен біла. Вядома, і сам Сцяпан не кепскі язычок меў, а тут яшчэ якраз падскочыў Тодар Пошта.

X

Снег пад месяцам сінявата-іскрысты мяняецца, мільгаціць. На ім рэзка ляглі цені — маўклівыя, нерухомыя, меланхалічна-задуманыя. Цені ад будынкаў, ад бязлістых, здранцвелых дрэў, калодзежных жураўлёў. Хаты, нібы згорбленыя, скарчанелыя ад холаду бабулькі, насупулі свае белыя, аздобленыя дыяментамі наміткі аж на самыя вочы. Гэтыя цьмяна-жоўтыя, квадратовыя, засланыя марознай павалокай вочы не пасуюць з феерычным бляскам і меланхалічным спакоем вуліцы. Яны то яснеюць, то цямнеюць, у іх нешта трапечацца, нібы скачуць жвавыя, вясёлыя чорцікі. Адна з бабулек, самая маленькая і згорбленая, нібы адапхнутая назад дужэйшымі і маладзейшымі, прысела аж на гародзе за Грамабоевай варыўнёй. Яе шкляныя вочы — застылыя, цёмныя і нерухомыя.

Але вось з-за суседняга будынка крадзецца да згорбленай, ахутанай снегам хаткі нейкая постаць. Прыпадае да сцяны, хвіліну прыслухоўваецца. Адварочваецца ў той бок, адкуль прыйшла, махае рукою:

— Сюды,— шэпча ўпаўголаса.

З цені варыўні вылучаюцца яшчэ чацвёра. Заходзяць ад глухой сцяны, каб не ўбачылі праз акно. Туляцца ўсе

да сцяны, заміраюць. З хаты чуваць высокі, малады і на дзіва чысты голас:

Ой сама-а я йду
Дый бяду-у вяду.
А бяда-а й не вядзе-цца.
Пад вішняю, пад чарэшняю
Са мной спа-ці кладзе-цца.

Дрыжыць, пераліваецца дзявочы голас. Б'ецца ў песні жанчына з ліхою бядою: ні здужаць яе, ні адчапіцца ад яе, і ўсюды бяда неразлучна з ёю. І нервы, як струны, нацягваюцца, калі слухаеш гэту скаргу-песню, гарачую і чыстую, як сляза. Хочацца даведацца, як трапіла гэта небарака-дзяўчына ў згрыбелую хатку, чаму яна пакутуе тут папацёмку без агню, хто пакрыўдзіў яе. Хочацца дапамагчы, абараніць яе ад неадчэпнай бяды. Нават гэтыя падшпаркі, якія прыйшлі пад хату зусім не для таго, каб захапляцца мастацтвам, і тыя не смеюць перарваць ачараванне песні, хоць і не першы раз чуюць Марысьчыны спевы.

Але досыць раз глянуць на спявачку повідну, як уся ілюзія дзявочай прыгажосці і маладога тамлення знікае. Толькі ілюзія неадчэпнай бяды і цяжкай нядолі ператвараецца ў страшную рэальнасць, у постаць пажылой жанчыны з васкова-жоўтым худым тварам, як у мерцвяка. Аднастайнасць гэтай мёртвай жаўцізны парушаюць толькі жудасныя вочы, раз'едзеныя застарэлай трахомай. Крывава-чырвоныя, набраклыя павекі зліпліся. Хустка насунута з галавы на твар, каб засланіць ад яркага святла і нестрыванага болю балькі вачэй. Цяжка паверыць, што гэта тая самая Марыська, голас якой дапаўняе цяпер чароўнасць гэтай ночы.

Ад ранейшай прыгажосці ды дзявочай маладосці і засталіся ў яе цяпер толькі гэты голас, чыстаты і маладой звонкасці якога, здаецца, зусім не кранулі гады, ды яшчэ дзявочае яе імя, ласкавае некалі і іранічнае, амаль абразлівае цяпер,— Марыська. Замацавалася гэта імя ў людзей ад яе даўнейшай маладосці, а хутчэй як мянушка, як пародыя. Яна сама нікога іначай не назаве, як толькі ласачкаю: Тодарка, Ганулька, братачка, дзядзечка, цётухна. Свайго мужа і то ні па злосці, ні па дабросці іначай ніколі не назаве, як Яначка. Нават калі і склясці ёй каго давядзецца, дык і клепічы гэтыя ласкавыя. Падражняцца з ёю дзеці на вуліцы, калецтвам яе ўпікнуць,

сляпою назавуць, а яна так лагодна ды зычліва, быццам гаючае лякарства да болькі прыкладае:

— А мае ж вы дзетачкі, а няхай жа бог міленькі дасць, каб мая долечка спаткала вас у маладым веку, каб вы на яснае сонейка не зірнулі, каб вы таткі і мамкі не ўбачылі.

Але дзе пачыналіся Марысьчыны песні, там канчаліся кпінкі з яе і здзекі з яе калецтва, там прыціхалі нават найбольш жорсткія мядзведзіцкія зубаскалы. Песень яна ўмела, можа, больш за сотню і аддавала ім усю сябе да рэшты, адгароджвалася імі ад рэальнага свету, перарадаснага для іншых і пакутна-цёмнага для яе. Перапяваючы, можа, у тысячны раз тыя песні, якія спявала дзяўчынай, яна нанава перажывала ў іх сваё дзявоцтва і сваю сінявокую маладосць.

Сядзіць Марыська пад акном на прасніцы, выводзіць нітку за ніткай, такія ж доўгія і тонкія, як і яе песні. Святла ў хаце няма; прадзе яна пад месяц. Ёй усё роўна. Яе няшчасце з'яўляецца разам і крыніцай яе эканоміі: не трэба траціцца на газу ці смаліну. Доўгая практыка з самага маленства і яе калецтва навучылі яе прасці на памяць. Пры мяккім святле месяца можна яшчэ хоць калі-нікалі праз балючыя шчыліны глянуць у бараду кудзелі; а пры агні яна зусім не можа.

Зашастала запалкавая скрыначка, шэрхнула запалка.

— Яначка, ці не здурнеў ты?! Гэта ж ты зноў сярнічку паліш! Пашукаў бы вугольчыка ў ямцы, яшчэ ж мо жарок не патух. Гэта ж на тым тыдні толькі скрыначку сярнічак узяла, дык ты зараз усе і папаліш.

— Маўчы — ...кашаль забівае, не дае яму выгаварыць...— кошка сляпая,— канчае ён, нарэшце, фразу, перарваную кашлем.— Не пераядай вантроб.

Пад акном пачынаецца хорканне, мяўканне і, нарэшце, дружна:

— Яначка, на радзіны пакліч!

Як толькі асцярожна ляпнула клямка, жэўжыкі пырснулі за вуглы суседніх будынкаў. Уздагон ім ляціць і стукаецца аб вугал здаровы бярозавы аскабалак.

— Каб вам языкі павыпірала! Ото навалач!

Ухапіўся Яначка за вушак і доўга натужна кашляе.

Знаравілі Яначку. Ні па вуліцы прайсці, ні дома на печы спакойна паляжаць. Задражнілі так, што калі хто нават выпадкова ў гутарцы пра радзіны ўспамяне, дык

横ачку ўсё здаецца, што гэта яго дражніць хочуць. У сне нават часта вярзецца, што пад акном сабраліся падшпаркі з усяго сяла, скачуць, языкі высоўваюць, на радзіны просяцца. Усхопліваецца Янaчка, каб намацаць качалку ці палена ёмкае, разгледзіцца — няма нідзе нікога. Апамятаецца, што гэта яму снілася, пакашляе і зноў лезе пад коўдру. Адзінаццаты год так пацяшаюцца ліхія людзі з яго няшчасця.

Каторы год жывуць Янaчка з Марыськай, яны і самі добра не ведаюць — не то васемнаццаты, не то дваццаты. Памятаюць толькі, што Янка тады толькі што вярнуўся з царскай арміі. Шапку без казырка з чырвоным аколышкам насіў, схіліўшы на правае вуха, шынель, хоць стары, але з блішчастымі гузікамі, напашкі. Праўда, і тады ўжо ўсярэдзіне была нейкая чарвяточынка,— задышка і пакашліваў патроху. Аказвалася царская служба-матухна. Але стараўся падфарсіць перад мядзведзіцкімі дзяўчатамі. У Марыські ж былі тады ружовыя шчокі і сінія зоркія вочы. Праз шынель з бліскучымі гузікамі яна бачыла яшчэ Янкаў трацяк зямлі і «сама сабе гаспадыня ў хаце». Як ні круціў Грамабой, а павінен быў даць Янку трацяк зямлі з надзелу. Бо хоць цяпер, глянуўшы на Янку, і цяжка сказаць, што ён Грамабоеў брат, а яно такі сапраўды так. Два трацякі Грамабой пакінуў сабе, на сябе і на сястру — старую дзеўку. Праўда, хутка яму сястру ўдалося выпхнуць замуж, і ён так і застаўся гаспадаром на двух трацяках. Янка і не дамагаўся вельмі сабе палавіны, ён і з трацяком упраўляўся папалам з бядою. Задышка пры цяжкай рабоце ўсё больш адчувалася, і слабасць нейкая апаноўвала — не то ад хваробы, не то ад дрэннага харчавання. А Марысьцы неўзабаве з вачыма нешта прыключылася. Думала, пабаліць ды сціхне, адно ж што далей, то болей. І з дзецьмі ім таксама моцна не пашанцавала — бяздзетухаю засталася Марыська. Спачатку думалі, што гэта так, пакуль што. Здараецца, бачыце, што першыя гады не бывае дзяцей, потым і знойдуцца. Але далей — болей, пачалі непакоіцца ды адно на аднаго віну складаць; не ведалі, праз каго гэта ў іх так выходзіць. Пачала Марыська па знахарках ды па шаптухах хадзіць. Той палатна сувойчык, той яечак ці масліца. І гэта ёй нагаворваюць, і тое раяць — не памагае. Аж нарэшце неяк, перад самаю вайною нямецкаю, заўважае Марыська па

сваіх жаночых справах, што яна як бы зацяжарала. Надзею і радасць вялікую затаіла ў сабе пакуль што: «а можа яно так; мала што бывае». Пайшоў другі, трэці месяц — не памылілася Марыська. Нарэшце і стан яе пачаў акругляцца. Суседкі пачалі заўважаць, распытвацца ў яе пачалі ды нашэптваць розныя парады пры сустрэчы. Калі пераваліла на другую палову, Марыська ўжо і не таілася ні ад каго.

А Янку, прыслухоўваючыся да сябе, радасна шапталa:

— Яначка, вось так і чую, як яно там трапечацца, ножачкамі вырабляе. Хацяж бы бог мілы даў — хлопчык.

І Янка павесялеў. Аж, здаецца, не так моцна горбіцца ходзячы, усміхацца часцей пачаў, перабіраючы пальцамі сваю кучаравую русую бародку. Не трэба будзе яму цяпер турбавацца пра тое, хто яго старасць пашануе; ласкі ў чужых людзей не трэба будзе прасіць. Чаго-чаго, а кусок хлеба дзіця свайму бацьку не пашкадуе.

Збяруцца бабы на прызбе, убачаць Янку на вуліцы, жартуюць каля яго:

— Вось заганарыўся, і ў наш бок не глядзіць. Ды ідзі ты сюды, пагаворым трохі. Можа ж, хутка мы чарку ў цябе ці не вып'ем?

Смяецца Янка, шчэрачы свае дробныя авечыя зубы:

— Ды ўжо ж, суседачкі, толькі каб даў бог усё добра было, а чаркі я не пашкадую.

Калі пачала тая пара падыходзіць, пачаў Янка пра чарку турбавацца. Прыпасціў трохі, палатна сувойчык Марыська дала, завёз на рынак, у брата рублёў колькі пазычыў. А Марыська ўжо толькі шчаслівай часінкі чакае — вось не сёння-заўтра.

Адно ж і тэрмін той мінаецца, і тыдзень і другі праходзіць, а Марыська ўсё ў адной меры. Нешта не падабаецца гэта Янку. Нецярплівасць яго бярэ:

— Ды калі ж яно ўжо будзе? Калі ж ты ўжо нарэшце раскідаешся?

— Яначка, дурненькі, ты толькі не злуй. Вось як бог дасць тую часіну, дык і будзе. Можа, гэта я лічачы памылілася,— супакойвае яго і сама сябе Марыська.

Нарэшце і дзесяты месяц канчаецца, няма таго дзіцяці.

Злосць Янку агортае.

— Ды не кабыла ж ты, даруй мне божа, што год будзеш насіць! I ўсё ў цябе не так, як у людзей. Вось пакараў мяне бог!

Марыська ўжо і не апраўдваецца, слязьмі больш адбывае. Яна ўжо і сама сабе не верыць, не ведае, што тут такое можа быць.

Нарэшце, калі пайшло на адзінаццаты месяц і калі паўната Марысьчына пачала спадаць, усім тут ясна стала: не будзе ў Марыські дзіцяці. Ахнула ўся вёска: ніколі такога ні з кім не здаралася ні ў іх вёсцы, ні навокал. Нават самыя старыя людзі не памяталі такога здарэння. Ахнулі ад здзіўлення, а пасля ад рогату. I пайшлі перабіраць Марысьчыны костачкі, пайшлі перамываць языкамі. Каб хаця ён гэтай гарэлкі ўжо не купляў! Падыдзе другая лепятуха — такая яна ветлівая, такая зычлівая, так шкадуе Марыську, а адвернецца — фартухом рот закрывае, каб моцна не зарагатаць; бяжыць хутчэй суседцы расказаць, што яна яшчэ ад Марыські пра гэта дзіва даведалася.

Доўга не хацела Марыська доктару паказвацца. За сорам і нават за вялікі грэх лічыла гэта. Але нарэшце такі адважылася: пайшла ў мястэчка. Хацелася ведаць, што ж гэта з ёю робіцца такое. Доктар яе аглядзеў як мае быць і сказаў, што ніякай цяжарнасці ў яе і не было, што гэта падманная цяжарнасць. Што гэта вельмі і вельмі рэдка, але бываюць такія выпадкі з жанчынай, якая моцна дзіцяці хоча. Ён яшчэ ёй нешта тлумачыў, але яна амаль нічога не зразумела. Калі Янка пачаў распытвацца дома, дык нічога яму сказаць не магла, адчувала сябе толькі моцна і назаўсёды няшчаснай.

Янка адразу асунуўся і яшчэ горш згорбіўся. Сівізна ў валасах пракідацца стала, хоць тады яму яшчэ і сарака год не было. Вельмі ж яго ўжо кпінкі людскія дапякалі. Марыська дык тая спакайней іх прымала, нават як бы і прымірылася.

— Смейцеся сабе, людцы добрыя, з майго няшчасця. I ваша ж долечка яшчэ наперадзе. Можа, бог дасць з вас яшчэ горш пасмяюцца,— сказала яна раз на вуліцы.

Дык да яе не так чапляліся. А Янка не мог спакойна цярпець насмешкі. З дарослымі ён сварыўся і лаяўся з апошніх слоў, а да меншых, якіх ён мог падужаць, проста біцца кідаўся. А тым толькі гэта і трэба было. Дагнаць ён іх не мог, а падражніцца ды пацешыцца з яго

для іх самая лепшая забаўка. Таму і не давалі яны яму ніколі спакою.

Праз гэта і Марыську Янка знелюбіў. Мала таго, што сама сляпая ды няўдалая, дык яшчэ і яму на ўсё жыццё сораму нарабіла. Ніколі да яе цяпер і слова па-людску не скажа, усё з крыкам ды з кленічамі. А яшчэ хвароба гэта за апошнія гады зусім яго надсадзіла. Пакрычыць на жонку, на каня, на курэй, дык, здаецца, і лягчэй зробіцца. А калі па поле выйдзе ці выедзе, дык на ўсім палетку чуваць, дзе ён паварочваецца. Паедуць на сенажаць, пачнуць воз класці. Бярэ Марыська сена тое вобмацкам, не бачыць, як яго лепш падаць. А ён ужо лямантуе на ўвесь луг:

— Як ты падаеш! Спераду падавай, каб табе хваробы бог даў!

Пакуль занясе яна наперад, рукі памлеюць, пярэбірак раскідаецца, зноў бяда:

— Гэта ж толькі з воза злазіць не хочацца, паказаў бы я табе, як падаваць.

— Ціха, Яначка, не смяшы ты людзей,— угаворвае яго Марыська, стараючыся сабраць раскіданае сена.

Асабліва абнядужаў Янка за гэту мінулую восень. Цяпер зімою і работа ж невялікая. У заработкі ён не йдзе. Лапаць які сплесці ці паправіць ды жывёлу дагледзець, а і то яму хапае. Каня прыйдзецца напаіць, дык натузаецца як мае быць. Конік яго хоць і невялікі, але рухавы і на яду непераборлівы. Пастаяў, аддыхнуў ад асенняй работы, паправіўся. Возьме яго Янка да вады весці, дык ён тузаецца, падбрыкваць прабуе — гуляць хоча. Закрычыць на яго Янка, закашляецца і павадок з рук выпусціць, то ён і пайшоў па гародах ды па загуменню. То ўжо іншы раз Мікола Грамабоеў падыдзе, накульгваючы:

— Давай, дзядзька, я яго зваджу, напаю.

Возьме за павадок каля цугляў:

— Ну, не дурэй, сівак!

Тузянецца «сівак» разы два, ды бачыць — не ў тыя рукі папаўся.

У апошнія часы Грамабоі сталі ласкавейшымі. І сам часцей загаворыць з Янкам, а яна дык іншы раз малака кіслага збаночак дзяўчынаю прышле (Янкава карова з месяц як запусцілася). Чуе Янка, што гэта не так сабе, што брат трымае нешта сабе наўме. У чым тут справа,

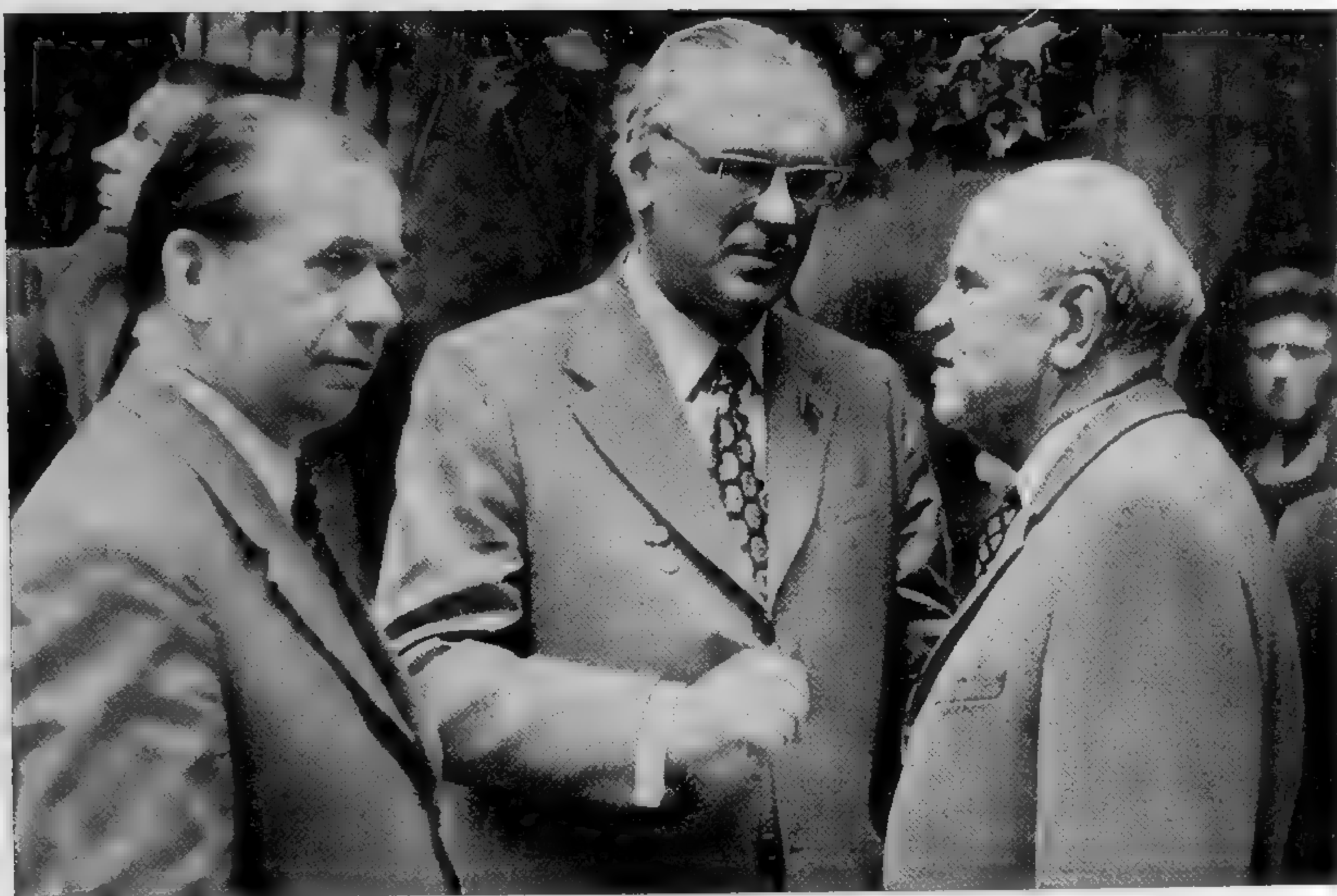

На юбілейных купалаўскіх днях у Мінску. Справа налева:
Кандрат Крапіва, Сяргей Міхалкоў, Аляксей Кулакоўскі. 1962.

Кандрат Крапіва гутарыць са студэнтамі
Беларускага дзяржаўнага універсітэта імя У. І. Леніна. 1962.

добра не ведае, толькі дагадваецца трохі. «Няхай,— думае сабе,— паглядзім. Брат усё ж такі, не хто чужы. Можа, крыўды мае не захоча».

XI

Сніцца Юзіку, што ён з сваім аддзяленнем у сялянскай хаце на пасланай саломе. Усе толькі што прахапіліся ад нейкага страшэннага крыку, хрыплага і пакутнага. Недзе далей чутно — сігнальная труба кліча паспешна і ўзбуджана-трывожна. Юзік уздзеў пабасаножботы, ухапіў вінтоўку, але ніяк напоцемку не знойдзе падсумка з патронамі. Ён прыпаў на каленкі, мацае рукамі па саломе, а труба ўсё кліча адчайна і трывожна, а крык — вось ужо на двары каля хаты: некага рэжуць, з некага цягнуць жылы і ён заходзіцца перадсмяротным хрыпам, просячы паратунку. Адрокшыся падсумка, Юзік з нарыхтаваным штыком кідаецца ў адчыненае акно, але, саскочыўшы з падаконніка на двор, ляціць у прадонне. Мільгае думка, што зараз расплешчацца на блін. Ён жахаецца і тут ужо сапраўды прачынаецца.

Але, прачнуўшыся, не адразу дагадваецца, дзе ён і што з ім. Пакутны, хрыплы нечалавечы крык чуцен недзе тут жа пад бокам. Ён хутка пераварочваецца і глядзіць на хату. Без спадніцы, у адной даўжэзнай кашулі, каля падпечку стаіць на карачках Тадора. Пасмы сівых валасоў звісаюць па баках і закрываюць ёй твар. Леваю рукою яна апіраецца на ток, каб падтрымаць сваё буйное цела, у зубах у яе доўгая запаленая лучына, якой яна свеціць у дзверцы падпечка, а правай рукой арудуе качаргою і штурхае пад печ. З яе рота праз зубы, якімі яна сціснула канец лучыны, вырываюцца невыразныя, але поўныя помсты словы:

— А во табе! А во табе! А во табе!

З падпечка чуецца хрыплы, пакутны крык перапуджанага і сляпога пры святле лучыны пеўня. Устрывожаныя не ў пару куры керкаюць працяжна і жаласна, а яна ўсё таўчэ.

— Чаго ты ўсхадзілася з гэтымі курамі! Сну табе няма.

Тадора яшчэ разоў са тры таўханула апалелага пеўня, устала, выняла з зубоў лучыну і тады толькі адказала старому Верамейчыку:

— Я яго заб'ю, каб ён здох! Гэта ж жарты! Чужыя пеўні двума наваратамі прапелі, а ён сабе маўчыць, каб яму горла запухла. Людзі даўно панапрадаліся.

— Чорт іх бяры з людзьмі. На ўвесь век не напрадуць.

— Ды табе ж якая трасца! — перайшла Тадора ў наступ на старога, распальваючы смаліну на камінку.— Твая галава па гэтым не баліць. А нябось, патом, голаю задніцаю свяціць не хочаш. Як што якое, дык дай. Ды яшчэ, калі палатаныя, дык і нос адварочваеш. Бач, паі турбавала паноў! Добра, што нявестку сабе пад пару знайшоў; да відна можна спаць, не патурбуе...

— Па табе, дык мне — чорт цябе бяры,— дадала яна памаўчаўшы.— Мне вунь ёсць пра каго думаць. У мяне клопат, каб дзіця голае не хадзіла. Як прыбярэ мяне бог з гэтага свету, дык яму і змяніцца не будзе ў што.

Ведаючы з практыкі, што далей у лес, болей дроў, стары больш не спрачаецца. Ён ведае, што Тадора дарэмна прыкідваецца сіратою. Повен куфар у яе палатна — і зрэбнага, і кужэльнага, усялякага — ды яшчэ паўкубла пашытай адзежы. Пілiпку аднаму гэтага дабра да старасці хапіла б. Ды каб на тое прыйшлося, дык і Зося не адмовілася б абмыць ды абшыць хлопца. Але ўжо гэтакая ўдалася Тадора, дасужая ды зайздросная. Праўда, у хату дбае, а не з хаты, дык і няма тут чаго вельмі спрачацца з ёю.

Стары ўстаў з пасцелі і па палу перайшоў на печ. Ён ужо драмаў, лежачы плячамі на цёплай чарэні, а Тадора ўсё яшчэ нешта гаварыла сярдзіта і заклапочана.

— Мусіць, трэба ўставаць,— шапнула Юзіку Зося, якую таксама пабудзіла курыная экзекуцыя.

Юзік, высунуўшы з-пад коўдры руку, зняў з цвічка нікелевы гадзіннік з выгравіраванай на вечку вінтоўкай і з надпісам «За меткую стрельбу» і глянуў:

— Спі, яшчэ толькі другая гадзіна. Пяць гадзін да дня.

— Будзе брахаць па ўсім сяле.

— Усё роўна брэша.

— Пойдзеш сёння?

— Пайду.

— Хто яшчэ?

— Грамабой і Пятрусь Кухар.

— Андрэй не пойдзе?

— Адмовіўся. Кажа, гэта зямля беднаце будзе, дык няхай яна ідзе, на яе больш увагі звернуць.

— А Грамабой жа чаму?

— Выбралі. Кажуць — бойкі, калі што якое, дык не пабаіцца слова сказаць. Нібыта крыкам там нешта зробіш.

— І ён згадзіўся?

— Не хацеў. Казаў — сечку трэба рэзаць. Выбралі яшчэ Тамаша Кірыка і Антося Сталяровых, то тыя згадзіліся лепш ісці да яго сечку рэзаць, а каб ён ішоў туды.

— Не той Грамабой... Ён табе і разу дарэмна не ступіць.

— Ты такі ўстаеш?

— Усё роўна не засну.

— Пабудзіш мяне ў гадзін шэсць.

Тое, што выбраныя на сходзе Юзік і Алесь Галаскок хадзілі па хатах, апытваючы, хто згодзен выйсці на пасёлкі, не дало такіх вынікаў, каб з імі можна было пачаць землеўпарадкаванне ўсяе вёскі. Гаспадарак, якія безумоўна згадзіліся выйсці на пасёлак, набралася не больш за дваццаць працэнтаў. Рэшта альбо адмовіліся, альбо хацелі яшчэ пачакаць, каб нарэшце дакладна даведацца, што ж яны будуць мець, выйшаўшы на пасёлкі. Адмаўлялася ад пасёлкаў наадрэз частка сераднякоў, і трэба сказаць праўду, самая кансерватыўная, людзі даўнейшага складу, у якіх аўтарытэт дзядоў і прадзедаў трымаўся надта высока і якія да ўсяго новага ставіліся вельмі падазрона. Адмовілася ад пасёлкаў і частка бедняты, якая была ўпэўнена, што для іх тут не варта шкурка вырабу, і яшчэ тыя гаспадаркі, у якіх слаба было з рабочай сілай. Частка сераднякоў хацела пачакаць і падумаць. Яны яшчэ не былі ўпэўнены, ці аплацяцца праца і клопаты выгадай ад пасялковай гаспадаркі. Большая частка бедняты не запісвалася на пасёлкі, пакуль не ведала дакладна, прырэжуць жа ім зямлі ці не.

— Дык хто ж яго ведае, як яно з гэтым Бугайнікам будзе.

— Каб жа яно ведалася, што Бугайнік і Заброддзе за намі застануцца...

— Калі дасце больш зямлі, дык пішыце.— Такое чулі траха не ў кожнай бядняцкай хаце.

Калі Юзік з Алесем расказалі пра ўсё гэта на адным з чарговых сходаў, якіх у тую восень у Мядзведзічах было даволі-такі шмат, і калі стала пытанне, ці зусім пакінуць думаць пра пасёлкі, ці дабівацца прырэзкі зямлі, дык вялікая большасць сходу, і ў першую чаргу траха не ўся беднага, выказалася за тое, што трэба ісці і дабівацца, каб аддалі Бугайнік і Заброддзе.

Каржакевіч тут з радасцю ўбачыў, што ён тады, на тым першым сходзе, папаў у цэль, што цяпер яго справа будзе рабіцца без яго. Ён адвёў вочы беднаты ад сваіх дваццаці пяці дзесяцін на саўгасную зямлю і цяпер быў смел, што калі прыйдзецца выходзіць на пасёлкі, дык пераразмеру вясковай зямлі не будзе і абрэзкай яго не зачэпяць. Ва ўсім гэтым ён яшчэ моцна спадзяваўся на даўганосага. Той напэўна дапаможа Бугайнік адваяваць і яго ў крыўду не папусціць, калі што якое. Цяпер жа ў Каржакевіча намер быў адзін: застацца ўбаку, паказаць, што ён тут нічым не зацікаўлен. Вось чаму, калі пачалі выбіраць дэлегацыю ў саўгас і выставілі яго кандыдатуру, ён адмахнуўся рукамі і нагамі, сказаўшы, што тут усе карты ў рукі беднаце, няхай яна сама для сябе стараецца. Ён нават прабаваў нібы адгаворваць: ці варта гэта, шмат турботы... Ды яшчэ ці выйдзе што. Але гэтым яшчэ падліў масла ў агонь. Нават нехта быў злосна адгукнуўся:

— Добра табе варажыць, калі ў цябе без прырэзкі хапае.

Каржакевіча гэта зусім задаволіла, і ён змоўк.

Грамабой жа згадзіўся ісці дэлегатам у саўгас без усялякай палітыкі далёкага прыцэлу, а проста таму, што пагнаўся на двух дарэмных работнікаў, якія яму будуць сечку рэзаць. А Бугайнік яму самому даўно вочы мазоліць. Калі прыйдзецца, дык патрапіць, што сказаць.

У саўгасе быў самы ранішні розрух. Выразна, часта, але раўнамерна тахкала сэрца паравога млына, і ў такт яму выляталі клубкі дыму з невысокага тэнклявага коміна. Каля млына, у павеці, валтузілася чалавек пяць сялян пры лесапільным станку. Прагна грызлі бліскучыя пілы таўсматую, відаць, сырую яшчэ елку і, як белая пена, пырскала з-пад зубоў пілавінне. Непрывычныя да машыновага шуму завозніцкія коні жавалі неспакойна

і трывожна, часта падымалі галовы ад пахучага мурагу, натапырвалі вушы, аглядаліся і прыслухоўваліся. Два саўгаскія рабочыя пажарнаю машынаю пампавалі ваду з проламкі, падаючы яе наверх у драўляны жолаб. Па жолабе вада бегла ў велізарнае старасвецкае, выдзеўбанае з дубу карыта. Конюхі вялі і гналі на вадапой чараду саўгаскіх коней. У некаторых — намуляныя хамутамі мясціны на карках і персях пазарасталі белай шэрсцю.

— Добрыя коні ёсць некаторыя,— сказаў Пятрусь Кухар, успамінаючы пра ўкрадзенага каня і пра шэсцьдзесят рублёў пазыкі, якую ён нядаўна ўзяў у пазыковым таварыстве.

— А ўсё ж таварышы такіх коней не ўмеюць гадаваць, як некалі паны,— адказаў яму Грамабой.— Бывала, Гняцецкі калі прыедзе на чацвёрцы да касцёла, дык усё мястэчка як на дзіва глядзіць. Вось ужо ахвотнік быў да коней!

— Чаму яму было не ездзіць, дарэмна людзі рабілі,— сказаў Юзік.

— Ды рабілі, патом. І пану было, і яшчэ некаму, і сабе, патом, заставалася, не паміралі ж з голаду. А цяпер дык і зусім рабіць не хочуць — ні дарэмна, ні за грошы. Гэта ж каторы год яны ўжо гаспадарацъ, сеўшы на ўсім гатовым, а што тут вельмі ўжо відаць?

— Якое ж гатовае? Толькі зямля ды будынкі засталіся, а ўсё дабро і жывёлу Гняцеччык паспеў забраць з сабою. А цяпер глядзі — усё ж і коні, і кароў колькі,— пярэчыў Юзік, ведаючы загадзя, што Грамабоя ўсё роўна не перапрэш.

— У таго, бывала, бугай, дык як звер, падступіцца страшна,— казаў Грамабой сваё, не адказваючы Юзіку.— А то прывёў я надоечы сваю карову сюды. Выпусцілі быка з праварыны, дык хоць ты яго вазьмі ды падсаджвай на тую карову. Ён і рослы, і касці шырокай, але што ж, калі догляду няма. Клубы тыя тарчаць, як ражны.

— Але ж ты ніколі свае каровы да Гняцецкага не вадзіў, а я і пагатоў,— сказаў Кухар.

— Чалавек ты, куды ты паткнешся там з сваёй каровою! Няхай яго воўк, яшчэ скалечыць гатоў, гэтакая веліч.

— Ды не вельмі б ён цябе і дапусціў да свайго быка. Гэта мала, што адрабіць прыйшлося б, дык колькі разоў

трэба было б шапку скінуць ды ў руку пацалаваць. А гэты саўгаскі бык цэлы сельсавет цяпер абслужвае. Паглядзі ты, колькі ў нас у Мядзведзічах пайшло цялят па гэтым быку,— даводзіў Юзік, злуючы на тупую Грамабоеву ўпартасць.

Былы панскі дом, мураваны, двухпавярховы, з невялікай каланадай перад парадным ганкам, адгарадзіўся ад абораў, гумнаў ды іншых гаспадарчых будынкаў высокаю сцяною клёнаў і ліп, якія перапляліся здранцвелым цяпер голым галлём. На палянцы пасярод парку, адступіўшы крокаў на паўсотні ад фасада дома, як ганаровая варта, выстраіліся ў рад высокія, стройныя таполі, якія стаялі цяпер маўкліва і нерухома, як па камандзе «зважай».

У доме цяпер змяшчалася кантора і клуб. Тут жа жыў загадчык і некалькі сем'яў рабочых.

Загадчыка дэлегацыя застала ў канторы. Ён сядзеў за сталом над нейкімі паперамі, а высокі і худы чалавек, канторскі работнік, перагнуўся да яго цераз стол і нешта тлумачыў, торкаючы пальцам у паперы. На прывітанне мужчын загадчык адарваў на момант ад папер свой круглы ў рабаценні твар і гасцінна сказаў:

— Сядайце, мужчыны, пасядзіце трошкі, я зараз.

Юзік павёў вачыма, ці няма дзе сапраўды прыперціся, але ў пакоі быў яшчэ толькі адзін стол, ані крэсла, ні заслона ніякага не было відаць.

Управіўшыся з паперамі, якія рахункавод забраў з сабою ў другі пакой, загадчык звярнуўся да дэлегацыі:

— Што ж вы нам скажаце, мужчыны? Здаецца, мядзведзіцкія?

— Але, суседзі, можна сказаць,— адказаў Грамабой.

— Мы да вас, таварыш Пракопчык, па важнай справе,— пачаў Юзік.

— Ага. Ну, давайце.— Загадчык сагнаў ветлівую ўсмешку, і твар яго зрабіўся сур'ёзны і ўважлівы.

— Мы не самі сваім адумам прыйшлі да вас, сход нас выбраў. Гэта ж нашы Мядзведзічы на пасёлкі хочуць выходзіць. Ужо вось колькі сходаў было. Ніяк да згоды не прыйдуць. Некаторыя ісці не хочуць, кажуць, каб зямлі прырэзалі, дык пайшлі б. То мы гэта да вас. Можа б, вы што нам дапамаглі ў гэтым?

— Што ж я тут дапамагу? Угаворваць, каб ішлі на пасёлкі, дык яны ж мяне не паслухаюць. Ды і не ведаю,

ці патрэбна гэта. А зямлі — шукайце самі. Можа, з запаснога фонду вам дадуць, можа, абрэзка якая...

— Няма, здаецца, у нас з каго і рэзаць,— буркнуў Грамабой.

— Пашукайце, можа, і знойдзецца,— параіў загадчык.

— А мы ж гэта думалі, можа б, вы нам Бугайнік аддалі. Зямля гэта ад вас далёка, урабляць яе нязручна. Ды і цераспалосіцы б не было. Гэта ж яна кругом у нашым. Вось якраз малазямельным і было б патроху,— нясмела тлумачыў Юзік.

— Мы ўжо і на сходзе пастанавілі, каб забраць ад вас Бугайнік і Заброддзе,— буркнуў Грамабой. Юзікава залішняя асцярожнасць яму не падабалася.

Загадчык дастаў папяросу, прыкурыў і раздумліва зацягнуўся:

— Нічога з гэтага, браткі, не будзе. Дарэмна вы пастанаўлялі. Хто гэта вам аддасць гэтакі кусок зямлі? Я ж, каб і хацеў, дык не маю права. Мяне ж бы пад суд за гэта аддалі. Ды зноў жа, вам даць, а чым жа іншыя горшыя за вас? Юркавічы выходзяць на пасёлкі, скажуць — і нам дай; Дымаўка будзе выходзіць — таксама захоча сабе ўзяць кусок. Дык я так усю зямлю саўгасную раздам, агарод сабе пакіну дый буду з рабочымі агуркі садзіць.

Юзік маўчаў, не знаходзячы, чым перакрыць простыя загадчыкавы довады. Ён нават нейкую няёмкасць адчуваў, быццам незнарок у чужую кішэнь залез. А Грамабой усё не супакойваўся:

— А як жа цэлыя маёнткі параздавалі, ды нічога, патом, і пад суд ніхто не пайшоў.

— Што раздалі, то раздалі. Трэба ж было беднату зямлёю надзяліць. А тых, што засталіся, раздаваць не будзем. У саўгасах у нас засталося не больш за два працэнты ўсяе зямельнай плошчы, і гэта зямля застанецца за саўгасамі, якія павінны стаць апорнымі пунктамі сацыялістычнай сельскай гаспадаркі. Яны павінны цяпер ужо стаць прыкладамі для сялян, як правільна і культурна весці гаспадарку.

— Нешта яно пакуль што...— не дагаварыў Грамабой.

— Вядома, не ўсё ў нас, як кажуць, на яць. Пачакайце трохі, у пер'е ўбяромся — што вы тады скажаце?

— А калі мы заяву ў зямельны аддзел падамо, таксама нічога не будзе? — спытаўся Кухар, бачачы, што гаворка хіліцца ў другі бок.

— Думаю, што нічога.

— А нам жа таварыш Рахлюк абяцаў, параіў нават сюды да вас схадзіць,— сказаў Юзік.

— Не ведаю, што ён вам абяцаў, але зямлю я буду абараняць.

— Ну а як жа з цераспалосіцай? — запытаўся Юзік, каб мець адказ на апошняе, не высветленае для яго пытанне.

— Ды вельмі проста,— адказаў загадчык.— Калі яна вельмі перашкаджае нам і вам, дык мы можам замен зрабіць. Як — гэта мы ўжо дагаворымся.

Гаварыць больш не было чаго, загадчык цвёрда стаяў на сваім. Юзік бачыў, што тут і дабівацца няма чаго, ён толькі не ведаў, як жа з прырэзкамі ўсё-такі: ці правільна гэта, што ў бедпаты не хапае зямлі, а тут такі вялікі саўгас?

Дэлегацыя выйшла з канторы трохі збянтэжаная, а Грамабой нават раззлаваны. Мулялася яму пад бокам саўгаская зямля.

Проці аборы высокі чарнавусы чалавек тлумачыў нешта другому — меншаму і шчуплейшаму, паказваючы на вароты аборы.

— Што гэта тут мядзведзіцкія расхадзіліся? — гукнуў чарнавусы, згледзеўшы дэлегацыю.

— Да паноў да вашых прыходзілі,— адказаў Грамабой, падаючы руку.

— Да паноў? Дык ты ж, глядзі, не ў тым баку іх шукаеш. Табе трэ было падацца туды, пад Нясвіж,— іранічна ўсміхнуўся чарнавусы.

— Ну, а як жа? — не здаваўся Грамабой.— Палацы панскія, зямля панская, гумны, аборы — усё панскае. Толькі што праванне перамянілі — таварышы.

— Вось, на ліха, не папыталіся ў цябе раней,— можа б яно не трэба было і праганяць Гняцецкага. Усё роўна паны.— Чарнавусы глядзіць кпліва і зняважліва.

— Дык яно ж так выходзіць. Да пана Гняцецкага хадзілі прасіць, каб даў зямлі кавалачак, хоць у арэнду, і да таварыша Пракопчыка таксама вось мы прыйшлі. Толькі не відаць, каб пан Пракопчык быў дабрэйшы за пана Гняцецкага.

— Так, пан Гняцецкі быў добры для цябе. Я памятаю, як ён табе ўсё Заброддзе аддаў на чацвёртую капу, а ты ад сябе сваім жа мядзведзіцкім даваў па кусочку на пятую. Табе дарэмна тады людзі адрыну сена навазілі.

Грамабой адвёў вочы ўбок.

— Як гэта дарэмна? Я ж працаваў. Не хацеў жа Гняцецкі цыркацца, па кусочку раздаваць. Не я, то нехта іншы ўзяў бы. Тады, мажа, мядзведзіцкія і ў вочы б не бачылі сенажаці. А мне хіба мала працы было? З панам дагаварыцца ды людзям раздаць.

— А як гэта «праца» па-нашаму завецца? — не адставаў чарнавусы.

— Па-вашаму не ведаю, а па-мойму гэта праца.

— Не ведаеш, дык вось у Петруся папытайся,— кіўнуў чарнавусы на Кухара.— Тады і ён табе з воз сена ці не прывёз.

Пятрусь няёмка ўсміхнуўся і зачарціў палачкаю па снягу.

— Чаго ж ты на каго? Вы ж самі траха не кожны год аддаяце Заброддзе на часць,— зноў узняў галаву Грамабой.

— Здаём ды не ўсім і не на пятую капу. І то гэта пакуль у нас яшчэ рабочай сілы ды коней недахват.

Слухаючы паядынак Грамабоя з чарнавусым, Юзік рад быў, што Грамабой такі нарваўся на свайго. Але яму сорам было, што ён у адной кампаніі з Грамабоем. Чарнавусага — Марціна Шнаркевіча — знаў Юзік, як і ўсе мядзведзіцкія, не першы год. Шнаркевіч яшчэ маладым дзецюком застаўся за парабка да пана Гняцецкага. Зразу ж пасля рэвалюцыі ўступіў у партыю, а калі белапалякі займалі Беларусь, уцёк з былога маёнтка і добраахвотна пайшоў у Чырвоную Армію. Дэмабілізаваўшыся, зноў вярнуўся на старое месца і працаваў цяпер у саўгасе як старшы рабочы. Юзік паважаў яго як партыйца і сумленнага работніка і цяпер баяўся, каб Шнаркевіч і яго не палічыў за Грамабоевага аднадумца. Ён хацеў ужо ўмяшацца ў гаворку, каб растлумачыць, чаго яны прыходзілі, як Шнаркевіч сам памог яму, запытаўшыся:

— А якой гэта зямлі вы ад нас хацелі?

Юзік расказаў яму тое, што нядаўна гаварыў загадчыку.

— Ну дык добра, няхай вось яму наша зямля трэба,— закіўнуў ён на Грамабоя,— а табе, Пятрусь, нашто? — запытаўся Шнаркевіч, калі Юзік скончыў.

— Як гэта нашто? — здзівіўся той.— Неяк ты дзіўна гаворыш. Ты ж ведаеш, колькі ў мяне зямлі.

— Ведаю я, што зямлі ў цябе нямнога, што ты бядняк. І яшчэ я ведаю, што беднага — апора савецкай улады па вёсцы. Але якая ж з цябе будзе апора, калі ты адною рукою будзеш падпіраць, а другою вырываць цаглíны з падмурка таго будынка, які гэта савецкая ўлада будуе.

— Не пад'еўшы, брат, не вельмі падапрэш,— панура адказаў Пятрусь.

— Ды не там жа трэба шукаць зямлі, дзе вы шукаеце. У раёне ў нас нямала такіх, што маюць яе лішку. Вось каго трэба памацаць, дапамагчы савецкай уладзе. А то, па-твойму, выходзіць так: няхай дзяржава раздасць усю зямлю, няхай не чапае, у каго яе лішка, няхай, можа яшчэ, не бярэ падатку. А тады і не агледзішся, як замест пана Гняцецкага з'явіцца пан Жагула альбо хоць бы той самы пан Зязюля, а мне ды табе, а не табе, дык другому, прыйдзецца да іх у парабкі ісці. Тады — зноў пачынай рэвалюцыю спачатку, бо выходзіць — хто каго сапхне: ці савецкая ўлада пана Жагулу, ці пан Жагула савецкую ўладу.

— Каб жа нам так гладка жылося, як табе гаворыцца,— не ўцярпеў Грамабой.

— Ах, як ты збедніўся! — іранічна здзівіўся Шнаркевіч.

— Ды я вось пра людзей кажу.

— Можа, каб ты менш пра іх клапаціўся, дык бы і лепш было.

— Дык нічога з гэтага не будзе,— сказаў Шнаркевіч развітваючыся,— Бугайніка мы вам не дамо.

Юзік ішоў і думаў пра пана Жагулу, які захоча сапхнуць савецкую ўладу. Яму ўявілася, як шырокабароды Жагула, важна гугнявочы, садзіцца ў брычку, запрэжаную параю гнядых жарабцоў, як лісліва круціцца каля яго лёкай, шчуплы і вёрткі (Юзіку здавалася, што ён падобен будзе да Тодара Пошты), і як, збегшы з дарогі, зняўшы шапку, з павагай глядзіць у патыліцу Жагулу Сцяпан Варанец, якога Жагула абмінае, нават не кіўнуўшы на яго шапкаванне. У гэтым малюнку больш ярка выступала

тое, да чаго ён ужо раз дадумаўся сам, лежачы на пасцелі. Ён тады спужаўся і схаваўся сам ад сябе за прырэзкі беднаце. Ён пабаяўся думаць далей і не дадумаўся да таго, што калі б нават і можна было надзяліць зямлёй да поўнай нормы ўсю мядзведзіцкую беднату, дык усё роўна не ўсе гаспадаркі раслі б раўнамерна; што больш дужы, спрытны і нахрапісты стараўся б пад'ехаць на другім, а пад'ехаўшы на другім, лягчэй мог бы асядлаць трэцяга, і так бы буйнелі, выбіваліся ўгору паасобныя гаспадаркі, падбіраючы пад сябе шмат іншых. Ды апрача гэтага, не адны Мядзведзічы на свеце. Дык няўжо ж такі паны? Ды няўжо ж так заўсёды і будуць ірваць адзін у другога з зубоў, таптаць другога ў гразь, каб самому вылезці з балота, стаўшы на спіну суседа? Дзе ж выхад? Пра камуну гавораць, пра сацыялізм, але ж папробуй заікніся ў вёсцы пра камуну — вочы выдзеруць, выгаварыць не дадуць. Дый якая гэта камуна, як да яе дайсці — чаму гэта ніхто расказаць не ўмее. У горадзе, там прасцей: вытурылі буржуяў, забралі фабрыкі і заводы, і цяпер толькі ўмей пусціць іх у ход. А тут жа людзей з зямлі не згоніш, і нідзе ты іх не дзенеш, і нікім не заменіш. Праўда, не так лёгка выбіцца на пана: зямлі ж ён каторы цяпер сабе не купіць, а без зямлі не вельмі разбухаецца,— ухапіўся Юзік за думку, якая хоць трохі выратоўвала яго ад пакутнага роздуму.

А Грамабой, раззлаваны адпорам Шнаркевіча, як бы адказваючы на Юзікавы думкі, з'едліва бубніў:

— Усялякая жаба нос дзярэ. Вельмі асэсар ён тут вялікі — не дамо. Ды хто ў цябе пытацца вельмі будзе? Загадаюць, і дасі. Ці даўно перад панам у тры пагібелі гнуўся, ён ужо тут мацыяш. Баіцца, каб паны не нараслі. Ды не зраўнуеш, патом, усіх. Бог лесу не зраўнаваў, а то людзей ты зраўнуеш. Падзялі вось сёння ўсё пароўні, дык на той год зноў перадзельваць давядзецца. Бо адзін будзе рабіць ад цямна да цямна, а другі будзе чэрава грэць пад сонцам. Такую ж хваробу ён і мець будзе: з'есць тое, што яму выдзелілі, ды зноў яму давай.

— Гаворыш ты, Ціхон, аж слухаць няма чаго,— пакрыўдзіўся Кухар.— Ды хіба ж я ляжу, чэрава грэючы, што ў мяне вось ужо хлеб зараз канчаецца?

— Хто табе кажа, што ты ляжыш. Не ты, то мо твой бацька ці дзед ляжаў, што табе ад іх нічога не засталося.

Дый сям'я ж у цябе — дзякаваць богу, дзяцей пяцёра. Не я ж тут віпават.

— Ён на мяне нівае,— зноў уздумаў Грамабой пра Шнаркевіча.— Што ж я ўкраў у каго ці аграбіў каго? Раблю, дык і маю. А калі людзі, бывае, у мяне робяць, дык ці яны ж дарэмна? Бывае, што яшчэ за паўгода нарад заплачана. Прыйдзе каторы вясною: «Дзядзечка, дай пудзік мукі ці бульбы мерку якую». Як тут адкажаш-ся? Не камень жа я, дарма, што на мяне кажуць і злосны, і нягодны, і такі, і гэтакі.

Маўклівы заўсёды Кухар больш Грамабою не адказваў. Юзік заняты быў сваімі думкамі. А Грамабой быў гаваркі сёння, як ніколі. Памаўчыць, памаўчыць ды зноў успамінае Шнаркевіча, каб сказаць пра яго што-небудзь злоснае і абразлівае. І сам усё як бы прабаваў апраўдвацца.

XII

Мякка і нячутна сцелецца белы пух.

У бляску вакон відаць, як лётаюць, мітусяцца, нібы скачуць нейкі невядомы танец, белыя мухі — кволыя і пяшчотныя. Нібы ўтаміўшыся, яны прысядаюць на шчокі, на нос, не то колюць, не то казычуць, і тут жа паміраюць, пакідаючы халодную вільгаць. Наўкола малочная муць.

У канцы сяла, наводшыбе, пры дарозе прысела старая згорбленая школа і глядзіць не змігне цьмяна-жоўтымі падслепаватымі вачыма на паламаныя жардзіны плота, што тарчаць з-пад снегу, углядаецца ў малочную далечыню, нібы хочучы ўбачыць прывычную цёмную сцяну лесу. А ў сярэдзіне ў школе якраз ідзе гарачая гутарка пра гэты самы лес. Справа ў тым, што цёмная сцяна лесу зусім не такая ўжо цёмная, як яна выглядае здалёк. Шмат цяжкіх хвілін за апошні дзесятак гадоў перажыў стары лес, шмат гора перанёс і палысеў. Моцна палысеў. Шмат яго лягло пад тапарамі ў нямецкую вайну, калі ля Мядзведзіч і скрозь па рацэ Брадзянцы на сотні кіламетраў у даўжыню рыхтавалася адна з тылавых абаронных пазіцый, калі рабіліся цяжкія бліндажы па тры, па чатыры накаты таўшчэзных бярвенняў, рабілася ў шэсць і дзевяць радоў драцяная загарода, калі высціла-ліся лесам сотні кіламетраў новых дарог, па якіх штодзён-

на перавозіліся тысячы тон смяротнага металу. Шмат знішчылі лесу паны за акупацыю, чуючы недаўгавечнасць свайго панавання. Шмат пусцілі з дымам самі белапалякі, помсцячы краіне за партызан, якіх гэты лес туліў і грэў. Палажылі пэўны след і вясковыя драпежнікі, што, як і Грамабой, звычайна гаварылі: «Дабро народнае, а народ гэты — мы. Таму, колькі хочам, столькі і бяром».

Кожны мядзведзіцкі гаспадар, хто памятаў гэты лес іншым, з жалем у сэрцы глядзеў на яго шырокія лысіны. Шкада было лесу, і шкада шмат каму з тае прычыны, што нехта пажывіўся, а яму самому нічога не прыйшлося ці прыйшлося вельмі мала.

Часта гулі мядзведзіцкія на сходзе:

— Усякі чорт лысы з усяго свету палошчацца тут, а ты, у лесе жывучы, палена дроў не маеш. Гэта ж парвацца са злосці!

І самі ехалі і секлі. Пляжылі, хто меў сілу і смеласць, у першыя гады рэвалюцыі, сякуць і цяпер. Крадучыся, баючыся, але сякуць. «Палена дроў» у вуснах мядзведзічан — гэта быў толькі паэтычны зварот, які прыкрываў сабою не адзін празаічны воз першасортных дроў і не адзін кавалак страявога лесу.

Вось пра гэта цяпер і гаварылі ў школе пяць хлопцаў і адна дзяўчына — мядзведзіцкая камсамольская ячэйка. Сакратар ячэйкі, шыракатвары, яшчэ бязвусы хлопец, звычайна вясёлы і жартаўлівы, цяпер, разумеючы ўсю важнасць моманту, раптам стаў сур'ёзным і ўзяў слова.

Пачаў ён з тэорыі і чуць не давёў, што сам Карл Маркс не ўцярпеў бы, гледзячы на такія непарадкі, але праз хвіліну ўсе свае тэарэтычныя абгрунтаванні вычарпаў і перайшоў да практычнай часткі. Сказаўшы, колькі свежых пнёў налічыў ляснік за гэты тыдзень, ён прапанаваў падняць гэта пытанне на першым вясковым сходзе, пераканаць мужчын, што яны самі сабе гэтым шкодзяць, дабіцца, каб пастанавілі больш не красці лесу і наглядаць адзін за другім. Ніхто сакратару не пярэчыў. Шура яшчэ сказала пару гарачых слоў у падтрыманне, пры гэтым бляск яе вачэй і энергічныя ўзмахі кучаравай галавы сказалі больш за яе словы. Маўчаў, спусціўшы вочы, Міхась Суравец, меншы брат таго Сяргея, якога некалі зладзіў атрад па барацьбе з дэзерцірствам, аднак пры галасаванні ўстрымацца не адважыўся.

Вышэй за ўсіх падымаў руку бязвусы чарнамазы Якуб Курыльчык. Ён нядаўна толькі паступіў у камсамол і заўсёды стараўся паказаць сваю камсамольскую вытрыманасць і актыўнасць. Ён ужо цяпер бачыў сябе перад вялікім сялянскім сходам. Уважна слухаюць яго вусатыя дзядзькі, люлькі і цыгаркі з рота павымалі. Слухаюць і згаджаюцца: «Праўду кажа Якуб». А калі ён унёс прапанову не красці больш лесу і самім выкрываць самавольцаў,— усе, як адна, падняліся заскарузлыя, мазолістыя рукі. Назаўтра, гледзячы ў зямлю ад сораму, ідуць мядзведзіцкія дзядзькі адзін за адным да Якуба і выкладаюць яму, колькі хто ссек хвоек. Яны каюцца, а ён абяцае нікому пра гэта не казаць, калі яны дакляруюць больш гэтага не рабіць. Нават Грамабой і той з грубаватым жартам вылажыў яму ўсё пра свае зладзейскія ўчынкі.

Ачнуўся ён ад сваіх прыемных думак толькі тады, калі сакратар сказаў, што пытанні ўжо ўсе, і хлопцы пачалі ўставаць з лавак. Якубу тады прыйшло на памяць, што яго яшчэ адна прыемная рэч чакае сёння — зайсці да Зміфравых.

А ў Зміфравых зырка гарыць на камінку смаліна і пужае дзяўчат, страляючы ім на прыпол. «Гасцінец будзе»,— цешаць яны адна адну.

Самі скачуць на панажах правыя ногі дзяўчат, зліваюцца ў адзін круг спіцы калаўрота, жвава смычуць мокрыя пальцы сівую льняную бараду. Вілачак зусім не відаць: яны ў шалёным захапленні круцяцца наўкол свайго шпяня, ледзь спраўляючыся накручваць на шпулю мокрую нітку.

Даўно пераказалі дзяўчаты ўсе вясковыя навіны, перапелі шмат песень і цяпер трохі прыціхлі. Адна з іх, што бліжэй да камінка, на зэдліку, раз-пораз паглядае цераз плячо на дзверы. Яе сіняя крамная сукенка і русыя, ледзь кучаравыя валасы ёй вельмі да твару. Левая шчака нагрэлася ад камінка — румяная і пульхная. Гэта той магнэс, які цягнуў Якуба да Зміфравых.

Прыйшоў Якуб з Максімам Варанцом, Шурыным стрыечным братам. Жартавалі, смяяліся і «памагалі» дзяўчатам прасці, скідаючы з калаўротаў шнуры і закручваючы ў кудзелі вусы.

Але дзяўчатам хутка захацелася спаць. Асабліва той, што ў сіняй сукенцы, ды яшчэ адной, з якой больш за ўсё

жартаваў Якубаў сябар. Ім так захацелася раптам спаць, і так заўтра рана трэба было ўставаць, што Якуб хітра падмаргнуў Вольцы (што ў сіняй сукенцы) і ў думках пахваліў дзяўчат за розум і дагадлівасць.

Ідучы дадому, Якуб узяў Вольчыну машыну, а яна — прасніцу. Весела таптаді белы пух, пакідаючы за сабою дзве пары слядоў. Каля варот Вольчынай хаты Якуб паставіў калаўрот на снег. І ён стаяў нерухома, як вартавы на важным пасту, чутка натапырыўшы адзінае скуранoe вушка. Ціха драмала, прытуліўшыся да вугла, кудзеля, і барада яе з сівай зрабілася белаю, а ім усё яшчэ не хацелася расставацца.

У яе — сняжынкі на брывах і валасах, ціхія і пяшчотныя. Вочы яе, вялікія і цёмныя ў малочным змроку, глядзяць на яго знізу, чаруюць і прыцягваюць.

— Снег ідзе, кудзеля намокне. Можа, пойдзем ужо? — непакоіцца яна час ад часу.

Тады ён нахіляецца да яе, прыцягвае да сябе, і цёмныя вочы на хвіліну заплюшчваюцца, а губы п'юць хмельную цеплату, якая разліваецца па ўсім целе і туманіць галаву.

— Снег ідзе...— і зноў на хвіліну заплюшчваюцца цёмныя вочы...

Кіслы, цяжкі дух сустрэў Якуба, калі ён пераступіў парог свае хаты. Ён запаліў газоўку і, сеўшы каля печы на палку, пачаў разувацца. На адной пасцелі спала маці з меншым дзіцем, а на другой — бліжэй да печы — трое большых. Бацька не то спаў, не то так ляжаў на печы, яшчэ не разуваючыся.

— Снег ідзе? — запытаў ён, не падымаючы галавы.

— Ідзе.

— Пачакай, не разувайся.

Не адымаючы рук ад нагі, Якуб падняў галаву:

— Чаму?

— У лес трэба з'ездзіць. Я адну хваянку сухую нагледзеў, ды такая ж лоўкая. Усмал уверсе — тыдняў на тры смаліны будзе. А з камля слупкі будуць — трэба ў хляве загараду карове зрабіць. Раскідаецца, зусім слупы пагнілі... Вось якраз добра, што снег ідзе, след закрые за ноч.

Усе Якубавы светлыя думкі разляцеліся, сэрца забілася трывожна і нудліва. Перад вачыма стаялі члены ячэйкі з рашуча паднятымі рукамі.

— Не паеду я... Я не магу красці, я камсамолец,— прагаварыў ён і шпарчэй стаў раскручваць абору.

— Я ж ведаю, што ты не паедзеш. Ты ж камсамолец — цаца вялікая,— дык я да старасці павінен цябе пялегаваць. Табе абы самому смачна з'есці ды хораша схадзіць, а бацька — чорт яго бяры — няхай адзін дусыцца. Я вось сам лапцей людскіх не маю, каб у свята абуць, а табе боты мусіў справіць... Душыўся, начэй не дасыпаў за працаю, гадаваў, думаў — хоць пад старасць якая палёгка будзе. Дык не, не дачакацца, мусіць... Пакуль жыў, трэба як-небудзь варушыцца.

Ён злез з печы, апрануўся і ўзяў рукавіцы. Вузкія, згорбленыя плечы ў палатаным кажушку і шалік на шыі надавалі яму нейкі хваравіты выгляд.

Бацька ўзяў з-за лавы сякеру і выйшаў, не сказаўшы больш ні слова, а Якуб усё павальней і павальней раскручваў мокрую анучу. Разуўшы адну нагу, ён спыніўся і стаў задуменна глядзець на проціпечнае акно. Самі пабеглі дзве слязіны, заказыталі каля носа, і адна з іх капнула на руку. Ён патрымаў у руках мокрую анучу, узяў за канцы, чагосьці паглядзеў на яе проці газоўкі і пачаў павольна зноў накручваць на нагу. Абуўшы нагу, ён, не спяшаючыся, апрануўся, змахнуў прусака, які адзінока бегаў па стале, патушыў газоўку і выйшаў. Конь ужо быў запрэжаны ў простыя сані, і бацька, сабраўшы лейцы, рыхтаваўся сесці на воз.

Якуб моўчкі сеў на задні вязок. Сані ціха паплылі па белым моры.

Чым ясней вырысоўвалася ў змроку цёмная сцяна лесу, тым ніжэй прыгінаўся Якуб, седзячы на возе, нібы гэта цёмная сцяна ўсё з большым цяжарам налягала яму на плечы. Калі ўехалі ў лес, ён не сцярпеў:

— Стойце!

Бацька сутрымаў каня і здзіўлена паглядзеў на Якуба:

— Што там?

— Нехта ішоў, здаецца,— зманіў Якуб, каб як-небудзь апраўдаць перад бацькам тое, што ў яго незнарок вырвалася. І тут жа раптам яму ясна стала, што гэта «нехта ішоў» павінна яго выратаваць... хоць гэты раз, а там будзе відаць.

— Дзе там хто ішоў? — абазваўся бацька, не хочучы верыць.— Табе здалося, можа.

— Не, я добра бачыў, як нехта перайшоў цераз дарогу і стуліўся за хвойкаю.

— Які ж тут чорт можа хадзіць гэтакаю парою? — сказаў злосна бацька, але паганяць каня далей не асмельваўся.

— Хто яго ведае, можа, знарок хто пільнуе... Але на чорта нам гэта работа, падумайце вы самі. Не столькі тае нажывы, як абнясла віш сябе, калі зловяць; ды заплаціць прыйдзецца.

— У лесе — гэта не ганьба. Не дурны чалавек выдумаў: хто ў лесе не злодзей, той дома не гаспадар.

— Старая прыказка, тата, і старыя людзі яе выдумалі. Цяпер яна нам не падыходзіць: самі ў сябе крадзем.

— Людзі тым часам не глядзяць. Хаты вунь сабе пастаўлялі. Не гэтакія справядлівыя, як мы з табою,— сказаў бацька, ужо заварочваючы каня.

— Кіньце, тата. Слупкі гэтыя самыя мы і з дроў выберам, як будзем сеч, а на газу якую-небудзь залатоўку агораем.

Але больш угаворваць бацьку не трэба было. Цёмная сцяна лесу патроху аддалялася і як бы раставала ў змроку, а разам з гэтым рабілася весялей і на сэрцы Якуба.

Каню таксама весела было. Любіў ён падрамаць, стоячы ў цёплай стайні над ахапкам пахучага сена, і цяпер бадзёра трухаў па мяккай дарозе, весела фыркаючы і падматваючы галавою. Дзівіла яго толькі адно: чаму гэта гаспадары без дай прычыны ўздумалі прагульвацца на ім у лес ды яшчэ ў такую познюю пару?

Назаўтра, прывёўшы пад калодзеж паіць каня, Якуб застаў там Шуру.

— Здароў, начніца,— адказала яна на Якубаў «дзень добры», перадаючы яму калодзежнае вядро.

— Чаму начніца? — сумеўся той.

— Поначы валочышся немаведама дзе.

— Альбо ж ты не ведаеш! Вольку праводзіў, пастаялі трохі каля іх.

— А ў лес гэта ты таксама з Волькаю ездзіў?

Якуб глянуў спалохана і недаверліва:

— Хто табе казаў?

— Хто бачыў, той і казаў. Бацька мой бачыў, як ехалі.

— Нічога не прывезлі.

— На спацыр ездзілі?

— Павер, дальбог не прывезлі. Я нарокам настрашыў бацьку, што нехта пільнуе, дык і вярнуліся.

— А чаго было ехаць?

— Здурнеў, бацькі паслухаў. Згорніўся, крыўдаваць пачаў на мяне, што я не памагаю яму, дык мне неяк шкада стала.

— А каб бацька падгаварыў цябе дзяржаўны склад надпаліць?

— Вось я ж пра гэта і думаю. Нядобра зрабіў, не пакамсамольску. Неяк аж самому сябе сорамна.

— Шура,— памаўчаўшы, нясмела сказаў Якуб.

— Га? — абярнулася тая ўжо з каромыслам на плячах.

— Не кажы Сцёпку.

— А не шкодзіла б табе на ячэйцы лазню даць.

— Не так лазня страшна, як сорам вельмі ж... Не скажаш?

— Падумаю,— адказала тая, асцярожна ступаючы з вёдрамі па лёдзе.

Конь ужо напіўся і два разы нецярпліва пацягнуў повад з Якубавых рук, а ён усё стаяў, гледзячы на носік свайго лапця.

XIII

Калі Тодара Пошту выклікалі да стала і калі старшыня суда, гледзячы яму проста ў вочы і нават насупіўшы трохі ад вялікай сур'ёзнасці свае рыжаватыя бровы, напярэдзіў, што Пошта павінен гаварыць адну толькі праўду і што за няпраўдзівае сведчанне ён будзе пакараны, Тодар адчуў, што вочы ўсяе залы ўпіраюцца яму ў спіну, свідруюць яго, дабіраюцца да самых таемных куткоў яго нутра. Ён нічога не адказаў, толькі неяк збянтэжана засмяяўся, ад чаго старшынёвыя бровы яшчэ больш збегліся на пераноссі. Падняўшы вочы, Пошта злева ад старшыні ўбачыў знаёмага дымаўскага хлопца — цяперашняга рабочага саўгаса. «Некалі разам каровы пасвілі, а цяпер гэта і ён тут, мусіць, нейкі суддзя»,— падумаў Тодар і пасмялеў, нават аж павесялеў

ад гэтага. Калі старшыня папытаўся ў яго, што ён ведае пра крадзеж коней, Пошта, не раздумліваючы, адказаў:

— Ну, яны пакралі.

— Хто гэта «яны»?

— Ну, Даніла з сынам. Апрача больш няма каму.

— Назавіце іх прозвішча,— дабіваўся дакладнасці старшыня.

— Наздрэйкі.

— Як зваць?

— Мяне?

— Ды тых, што пакралі.

— Ну, Даніла і Мікола,— сказаў Пошта і аж здзівіўся сам, што старшыня не ведае такой вядомай усім рэчы.

Наздрэйкі сядзелі на асобнай лаўцы спераду, злева. Мікола здзіўлена і варожа глядзеў на Пошту, калі той гаварыў, а стары неяк мітусіўся, нібы яго злавілі ў пастку. Вочы яго няўпэўнена бегалі па тварах, калі ён аглядаўся на залу. Здавалася, ён хацеў усіх запрасіць у сведкі: «Паглядзіце, людцы добрыя, што гэта робіцца на свеце. На нявіннага чалавека складаюць».

— Чаму ж вы думаеце, што Наздрэйкі якраз пакралі коні? — дапытваўся старшыня.

— Больш няма каму. Яны і авёс пакралі. Яны ўсё крадуць.

— Які авёс?

— З азярода ў Соміка. Пазалетась гэта было. Аж дзесяць снапоў.

— І гэта было даведзена судом, ці як?

— Нашто там хто, калі я сам бачыў, што след пайшоў ад азярода аж у Наздрэйкаву адрынку.

— Ну, добра. А што ж вы ўсё-такі пра коні можаце сказаць?

— Я ведаю тое, што позна тае ночы ў Наздрэйкавых скрыпнулі дзверы і нехта, крадучыся, падаўся на агарод за вугал.

— І доўга ён там быў на гародзе?

— А хіба ж я яго пільнаваў? — у тон старшыні запытаў Тодар.

— А ці ходзіць у вашай вёсцы яшчэ хто на агарод за вугал? — спытаўся на гэты раз саўгаскі рабочы.

Тодар аж губы адставіў, і вусы яго светлыя натапырыліся ад здзіўлення.

— Вось сказаў! Усе ходзім. Гэта ж мо табе не ў горадзе,— адказаў ён пакрыўджаным голасам.

— І ты ходзіш?

— Ну, а што ж я — святы? Ці з мяне мышы выносяць?

— Дык гэта ты, можа, і пакраў коні?

У зале засмяяліся. Тодар атарапеў ад нечаканасці і абразы.

— Вот сук...— хацеў ён вылаяцца, але схамянуўся.— Дык я ж, можа, не... Я за сваёю патрэбаю.

— Дык, можа, і Наздрэйка за сваёю патрэбаю ішоў?

— Чорт ім даў, каб абодвум разам прыспічыла,— буркнуў Пошта ўжо сярдзіта.

— Ага. Дык яны ўдвух ішлі на агарод? — спытаўся ўжо старшыня, сагнаўшы з твару ўсмешку.

— Удвух, вядома, удвух. Бацька з сынам. Каб жа адзін, дык няхай бы сабе, я б нічога. А то ўдвух,— узрадаваўся Пошта, што, нарэшце, выкруціўся.

Выклікалі сведку з Наздрэйкавых боку, дымаўскага чалавека. Баязліва агледзеўшыся па баках, ён няўцямна ўтаропіўся на старшыню сіняватымі палінялымі вачыма. Уцяміўшы, нарэшце, пра што ў яго пытаюць, пачаў гаварыць:

— Пра коні я нічога не ведаю. Толькі назаўтра пад вечар дачуўся пра гэта. Але я ведаю пра Данілу Наздрэйку. Тае ночы ён быў у млыне, крупы рабіў. Яшчэ звечара, прыйшоўшы ў млын, я застаў яго. Мы сядзелі там, гаварылі пра сёе, пра тое. Яшчэ там завознікі былі. А потым, можа, гадзін у дзве па поўначы, можа, пазней — надышла мая чарга. Я раней прывёз за Данілу. Пайшоў я крупы рабіць, а ён застаўся. Ён пасля мяне рабіў. Я ад'язджаў, а ён толькі на кош засыпаў. То думаю, што ён мог вярнуцца дадому не раней, як пачало развіднівацца.

Старшыня зноў выклікаў Пошту:

— Вось сведка Відуцкі кажа, што ў тую ноч, калі пакралі коні, Даніла Наздрэйка цэлую ноч быў у млыне. Што вы на гэта скажаце?

— А што мне да таго. Мусіць, патрэба нейкая была.

— Як! — здзівіўся суддзя.— Вы ж толькі што казалі, што вы бачылі, як абодва Наздрэйкі позна ноччу выйшлі з хаты і, крадучыся, пайшлі на агарод.

— Я не казаў, што я бачыў.

— Дык адкуль жа вы ведаеце, што яны выходзілі з хаты?

— Сам гаспадар, у каго каня ўкралі, Сомік гэта бачыў. Ён жа хлусіць не будзе.

У зале зноў засмяяліся. Старшыня таксама іранічна ўсміхнуўся і больш не дапытваўся.

Радзіліся нядоўга. Праз хвілін дваццаць абвясцілі прысуд, паводле якога вінаватасць Наздрэйкаў у крадзяжы коней лічылася недаведзенай. Справу пастаноўлена было спыніць, і судовыя выдаткі ў суме 10 рублёў 12 капеек спагнаць з Соміка.

Калі выйшлі на двор, малады Наздрэйка спыніўся, чакаючы, пакуль будзе праходзіць Сомік.

— Не чапай ты яго, няхай яго сарочка не чапае, гэтага чалавека. Хадзем,— цягнуў бацька Міколу за рукаў.

Даніла баяўся суда і рад быў цяпер, што так яно скончылася. Але Мікола ніяк не мог забыцца ні тых двух тыдняў, калі яны з бацькам сядзелі ў каталажцы, пакуль скончылася следства па гэтай справе, ні таго, як на яго сёння глядзелі ўсе людзі з варожай зацікаўленасцю, як на злодзея, як ён не адважваўся падняць вачэй, каб глянуць на людзей, і як гарэлі яго вушы ад сораму і абурэння. Дачакаўшыся Соміка, ён сабраў свой твар у зняважлівую грымасу:

— Што, выкусіў, сабака рыжы,— кінуў з'едліва.

Той увесь затрымцеў, трацячы розум ад злосці.

— Рад, што злодзей злодзея апраўдаў? — забыўшыся на ўсялякую асцярогу, крыкнуў ён.— Пачакай, ты яшчэ з маіх рук не выкруцішся, знайду я на цябе ўправу. Не дажджэш ты больш красці.

— Паглядзім, хто на каго знойдзе. Я табе яшчэ ўпамянуся, стражніцкая скура,— грозіў услед Мікола.

— Дык садзіся ідзі, дадому паедзем,— паклікаў Пошта Соміка, запрагаючы каня.

— Пайшоў ты к... Трапло сабачае,— адгыркнуўся той і, насунуўшы кучомку глыбей на вушы, злосна пакрочыў па вуліцы.

Пошта знячэўку засмяяўся, а потым абразіўся:

— Сам рыжы сабака,— пераказаў ён нядаўна чутую Міколаву лаянку, калі ўжо Сомік адышоўся.— Паткнуў кусок здору, дык думае, вельмі я ўжо распінацца буду. Чорт яго тут і ўнаравіць, як табе сказаць. Сам бачыў, то сам і кажы.

Мінаючы Соміка ўжо за мястэчкам, Пошта на злосць яму пацягнуў каня пугаю ад падсядзёлка да хваста, аж той, спудзіўшыся, узяў галопам, але, разоў два кульнуўшыся, пайшоў зноў трушком, косячы адным вокам на пугу ў Тодаравых руках.

На вуліцы сабраў каля сябе чараду мужчын дзед Агей. Нізенькі і шчуплы, на крывых, выгнутых у каленях ножках, у палатаным падпяразаным вераўчакай кажушку. Стаўбунаватая аблезлая кучомка наехала аж на самыя вочы, і здавалася, што мяцёлка светла-рыжай барады яго расце з самай кучомкі. Ранейшы панскі паплаўнічы, ён і цяпер наймаўся ўлетку вартаваць ад патравы Заброддзе і Бугайнік, а зімою яшчэ сталяркаю трохі займаўся: таму заслон зробіць, таму прасніцу альбо матавіла, а часам і куфэрак які змайструе. Збудаваная за панам халупіна наводшыбе ад Мядзведзіч, на Заброддзі, засталася цяпер Агею ва ўласнасць, ніхто ў яго яе не забіраў. Жыў ён толькі ўдваіх з сваёю бабаю, быў трохі бзікаваты, як большасць старых і адзінокіх людзей, але заўсёды гаваркі і бесклапотны. Цяпер ён быў чамусьці асабліва ўзрушаны.

— Не, не там шукаюць злодзея, не там! — трос ён заўзята барадою.

— А хто гэта ведае, там ці не там?

— Ведае. Той, што там, усё ведае,— паказаў Агей тоўстаю крывуляю ў неба.— Ён усё бачыць.

— Нічога ён не бачыў,— пацвельваецца Алесь Галаскок.— Цёмная ж ноч была тады, а вочы ў яго слабыя, стары ўжо.

— Не бядуй, бачыць ён лепш за цябе, дарма, што ты малады. Бачыць, ды не скора скажа.

— А калі ён ведае злодзея, ды не выказвае, пакрывае, дык ён і сам такі самы злодзей. Вось яго і трэба сплесці за бараду,— не сціхаў Галаскок.

— Маўчы, гіцлю, бо вось як засвячу па тваёй галаве дурной! — падняў раззлаваны Агей палку.

— О-ё-ёй! Дзедачка, не буду! — нарокам спужаўся Алесь, ведаючы, што Агей толькі страшыць.

Мужчыны смяяліся. Стрымлівалі сябе тыя, што баяліся граху. Малыя хлопцы былі ў захапленні ад такога спектакля.

— Ды, праўда, памаўчы ты, Алесь, дай старому сказаць,— умяшаўся стары Верамейчык.

— Пачакайце, выйдзе праўда наверх. Папомніце маё слова, хіба я жыў не буду,— гарачыўся Агей, стукаючы палкаю ў мёрзлы снег.

Так і пайшоў, гаворачы ўжо сам з сабою і грозячы некаму палкаю.

— А можа, ён што і ведае, ды не хоча казаць? — сказаў той самы Галаскок, калі Агей ужо адышоўся.

XIV

На перавернутым дном угору гаршку пасярод стала цьмее газоўка. Ад кожнага руху святло яе палахліва кідаецца ў бакі, па столі і па сценах мітусяцца невыразныя цені. У процілеглым кутку, у запечку і на печы пануе змрок, і слабасільнае святло газоўкі не здужае яго перамагчы. Недзе ў запечку з кароткімі перадышкамі скрабе мыш.

Пры газоўцы над кнігаю нахіліліся дзве галавы. Адна — бялявая і раскудлачаная. Даўжэйшыя валасы на патыліцы сабраны ў тоненькую коску з чырвоным каснічком на канцы. Як пакруціць галавою, шавеліцца і віляе па плячах коска, як пацучы хвост. А лоб наморшчаны, і міна на твары сведчыць пра сур'ёзнасць моманту.

Твар другой — сухарлявы, абсіверанй і крануты маршчынамі. У гэты момант на ім відаць велізарная напружанасць і жаданне зразумець, змагчы. Водзячы шурпатым пальцам па радках, Аўдоля з натугаю вымаўляе склады:

— Ку-... ку-ла-кі- на-шы во... вор...во-ра... Вось заўсёды, як дайду да гэтай качаргі, дык і тпру,— скардзіцца Аўдоля.

— От, мама! Якая ж гэта качарга? Гэта ж «г»,— крыўдзіцца Алеська за такую знаёмую ёй літару.— Чаго ж ты ўжо стала? Чытай далей,— падганяе яна матку.— Ну, чытай: во-ра-гі.

— Чакай, дай перадыхнуць. Добра табе, як ты ўмееш,— апраўдваецца маці.— І я некаторыя літары ўжо добра ведаю. Вось гэта, як Каржакевічава брама, гэта «п»; гэта, на жука падобная,— «ж»; абаранак гэты — «о». А вось тая — палачка, кружок ды папярочка паміж імі -- я ўжо і не ведаю.

— Гэта «ю»,— аўтарытэтна тлумачыць Алеська.

— Ага, «ю». Гэта круглая — юшка, ды, мусіць, з ручкаю,— дагадваецца Аўдоля.— Цяпер ужо буду ведаць.

— Вот навыдумляла! Нейкую браму, ды жука, ды юшку. Не вучыцца, а толькі балуецца,— і пацучы хвосцік нездаволена вільнуў па плячах.

— Балуецца. Вось дурніца. Мне ж лягчэй так, не так забываюся,— зноў апраўдваецца маці.

— Ну, дык давай далей чытаць, а то заўтра настаўнік як запытаецца ды як не будзеш умець, ото будзе сорам!

— Толькі ж ты мяне не падганяй, бо я хутчэй саб'юся.— І шурпаты палец паўзе зноў пад радком:

— Наш пра-ва-дыр Ле-нін.

— Нехта, мусіць, ідзе да нас,— падняла галаву Алеська.

— Можа, вецер.

— Ды не...

— Каторая ж гэта з вас настаўніца? — прывітаўшыся, пытаецца Зося.

— Ды яна, каторая ж. Яйцо курыцу вучыць. Яшчэ і настаўніца якая! Дыхнуць не дасць. Пакуль тры разы не прачытаю ёй свайго ўрока, дык не адчэпіцца,— скардзіцца Аўдоля, а праз гэту скаргу выразна відаць мацярынскі гонар за дачку.

— Во-о-о гэта цётка! Прыйшла ўжо, дык і будуць з мамаю гаварыць, а чытаць мама і не скончыць,— нездаволена сказала Алеська.

— Дык гэта ты не рада, што я прыйшла? Пачакай жа, не пайду больш да вас,— пакрыўдзілася нарокам Зося.

— Прыходзьце, але тады, калі мама не чытае.

— Дарма. Ты ідзі ўжо лажыся, заўтра ўставаць не будзеш хацець. Мне далей гэта цётка пакажа, калі я не буду ўмець,— супакойвала яе маці.

— Падманеш,— недаверліва глянула Алеська.

— Вось смешная. Якая ж мне карысць цябе падманваць?

Алеська нехаця пачала раздзявацца.

— А ведаеш, я ўжо трохі налажылася,— хвалілася Аўдоля Зосі.— Спачатку гэтак жа цяжка было! Літары трохі ведаю, а ніяк у месца зграпнуць не магу, хоць ты

плач. Хацела пакідаць ужо. Ды пакінула б, мусіць, каб не тая жанаддзелка, што прыязджала. Вось жа хораша гаворыць! Так бы і слухаў, здаецца, усю ноч.

— Вучаная на тое,— сказала Зося.

— Дармо — вучаная. Другая і вучаная, ды ў яе язык суконны. А гэту здало дык здало... І, скажы ты, ведае ўсё. Гэта ж пачала расказваць пра нейкіх там людзей, што маюць па шмат жонак, а жонкі ў іх купленыя, як наймічкі ўсё роўна; ды яно яшчэ дзіця, вось як мая гэта жабоцька, а яго ўжо замуж аддаюць, дык неяк аж шкада стала тых жанчын, хоць і не ведаеш іх.

— Гэта то яна з кніг вычытала. Мне і Юзік пра гэта нешта казаў,— сказала Зося.— Але яна і нашу жытку добра ведае, мы і самі, здэцца, так не ведаем. Бо ці гэта ж не праўда? Здзекаваліся з усіх нас, мужыкоў, і паны, і буржуі, а жанчына, дык тая і ў сям'і ніякіх правоў не мела. Хто захоча, той яе аблае і надае — мужык не мужык, свёкар не свёкар — нідзе ты на яго ўправы не знойдзеш... А кінуць захочаш, дык ідзі з гаспадаркі з голымі рукамі, хоць у вір галавою... Гэта ж як падумаю, колькі я нядаўна яшчэ нацярпелася ад свае свякрухі,— перайшла Зося на сваё балючае.— Але цяпер не вельмі я яе баюся.

— Дык вось жа і я пра тое. Маем мы цяпер правы, як тая жанаддзелка казала, дык не ўмеем скарыстаць іх. Абыраліся, здэцца, так яно і трэба. Мужчыны і сюды, мужчыны і туды, яны і на сходах, яны і за сходамі, а мы толькі ведаем, што печ ды калыску. Гэта мне вось прыперла, дык я больш дзе бываю, а шмат жа такіх, што і з хаты нідзе не вылазяць. Ды вазьмі ты — у нас жа мужчын непісьменных траха што і няма, толькі старыя каторыя. Там ён пачуе, там сам газетку пачытае, дык і ведае больш за нас, і разумнейшым сябе нясе. А з жанок толькі вось ты ды яшчэ мо пяць ёсць такіх, што пісьменныя. Дзяўчаты падрастаюць, дык гэтыя ўжо не будуць цёмныя. Вось як наслухалася я тады, дык аж да кніжкі большая ахвота напала. «Ну, думаю, жыва не буду, калі чытаць не навучуся». Ды не ведаю, як яно мне ўдасца.

— Чаму не ўдасца? Ты ж ужо самае цяжкае перабыла, там лягчэй пойдзе. Падвучылася, дык назад няма чаго аглядацца.

— Ды я не аглядаюся, я так... Вось на сход у мястэчка прыйдзецца ісці ў чацвер. Выставіла ты мяне тады дэлегаткай.

— Дык і пойдзеш, што там такое.

— І буду, як баран, вачыма лыпаць.

— Не будзеш лыпаць. Там жа мо не дума якая, пра свае справы будзеце гаварыць,— супакойвала Зося.— Вось угадай, чаго я да цябе прыйшла,— раптам хітра ўсміхнулася яна.

— А хто ж цябе ведае... Прыйшла ды ўсё, ці гэта ж першыня. Пагаворым трохі, і нам з Алеськай весялей будзе.

— Не, ніколі не адгадаеш.

— Ты і сама скажаш зараз,— засмяялася Аўдоля.

— Каптур, здэцца, у цябе ёсць. Можа, ты мне дасі на дзён колькі? У свякрухі я не хачу прасіць.

— Каптур! — здзівілася тая.— Нашто ж табе каптур?

— На галаву. Нашто яшчэ?

— А я ведаю нашто, а я ведаю нашто, а я ве-да-ю,— высунуўшы з-пад коўдры галаву, загукала Алеська.

— А-ай, каза! І яна ўжо нешта ведае,— недаверліва засмяялася Зося.

— Бо і ведаю. Спектакль будзеце ставіць.

— Адкуль жа ты ведаеш? — здзівілася Зося.

— Піліпка ваш у школе казаў.

— Вот парасяты. Па ўсім сяле ўжо разнеслі,— засаромелася трохі Зося.

— Дык гэта і ты дзяцініцца будзеш?

— Вось табе і на! Чаму ж гэта дзяцініцца? — трохі як бы пакрыўдзілася Зося.— А калі па гарадах артысткі больш нічым і не займаюцца, як толькі ў тэатры іграюць.

— Дык то па гарадах... І ў нас дзяўчатам ды хлопцам яно яшчэ да твару. Я і сама люблю паглядзець, але ты ж сталая кабета ўжо.

— Сталая? Дык мне ўжо толькі печ ды калыска? Вось табе і правы жаночыя! А пра што мы толькі што гаварылі?

— Дык гэта ты, як той казаў, маім пальцам ды мне ў вока. Ну, добра, на табе каптур, на, толькі не сварыся,— адступала Аўдоля, прыкрываючыся жартам.— Я не шкадую, толькі чорт яго ведае, дзе ён у мяне. Як пашыла к вяселлю, дык ад таго не надзявала ні разу. Мусіць, ці не ў кубле.

— Гэта ж дзяўчаты нашы такія,— пачала апраўдвацца Зося.— Як з хлопцамі па кутках, дык нічагусенька, а як на сцэну, дык сорам ёй каторай. Прыйшла да мя-

не надоечы Шура Варанцова. Просіць, каб я матку старую на сцэне разыграла. З дзяўчат ніхто не падахвочваецца. Тая саромеецца, тая чытаць не ўмее, а той не гонар, што старую бабу. Усе б хацелі за дачку быць, а дачкою сама Шура будзе. Нельга было яе не паслухаць. Дык я думаю: «Чорт яго бяры, пайду — няхай нашым дзяўчатам сорам будзе».

— А Юзік жа твой нічога не кажа на цябе?

— А што Юзік. Смяецца, кажа: «Як зробішся артысткаю, тады і гаварыць са мною не захочаш, кінуць гатова».

— А на сяле плятуць, што ён цябе думае кідаць. Гэта што з Шураю добра ладзіць.

Лёгкі цень прабег па Зосіным твары, і ўсярэдзіне шавяльнулася тое малое яшчэ, але балючае, што прабавала ўжо шавяліцца некалькі разоў, але пра што Зося яшчэ нічога не гаварыла нават самому Юзіку. І цяпер яна пастаралася перамагчы ў сабе абуджаную падазронасць:

— Няхай ладзяць, а што там такое. Яна не кепская дзяўчына, не дурная.

— Нашто ён Шуры,— пачала яна памаўчаўшы.— Яна ж такая яшчэ маладая, харошая, граматы вялікай, ды камсамолка,— яна сабе такога знойдзе, як і сама. Кнігі ён часамі ў яе бярэ, па якіх яна вучылася. А прыйдзе яна да нас, дык гаворкі ўжо ў іх! Усё б яны нешта рабілі ды перараблялі. Як захопяцца, дык, здэцца, яны ўжо ўсім светам арудуюць, забудуцца, што яны і ў Мядзведзічах. А мне таксама добра паслухаць. Часамі і я свае тры грошы ўстаўлю ці пасмяюся з іх... А што плятуць — няхай плятуць. На тое ў людзей языкі доўгія.

— Ды яно ж так. Як сама ведаеш, што нічога, дык бяда вялікая. Пасядзіш ты трошкі без агню, я вазьму газоўку, пайду каптура пашукаю.

— На табе і каптур,— увайшла Аўдоля праз хвілін колькі,— прыбірайся.

— А чырванюткі ж які! Аж мяняецца. Дай хоць памераю, як ён на мне будзе. Ну як, нішто сабе бабулька? — спыталася, гледзячы ў люстэрка.

— Гэта бабулька! Чорт цябе ведае, і не старэеш ты ніяк,— залюбавалася ёю Аўдоля.— Каторы год замужам, а як дзяўчына ўсё роўна. Якая ж з цябе і старая будзе на тым шпіктаклі.

— Нічога. Трохі сажаю намажуць, маршчын наробяць, валасы пасівяць — добра будзе.

— Калі ж гэта? Хоць бы паглядзець пайсці.

— У красную суботу, перад самым святым вялікаднем.

— Маніш!

— Праўда.

— Людзі на ўсяночную, а вы на шпіктаклі. Ну і вымеркавалі!

— Знарок і вымеркавалі богу напоперак.

— А граху гэта ты не баішся?

— Грэх у мех, грашаняты ў торбу. Годзе ўжо ўсіх баяцца! Свёкра бойся, папа бойся, бога бойся. Годзе. Няхай яны мяне баяцца,— энергічна сказала Зося, скідаючы каптур.

— Як пагляджу, дык ты зусім бязбожніцаю зрабілася. Я ж і не ведала, што ты такая.

— Трэці год вот ужо да споведзі не іду. Пакуль Юзік не вярнуўся з войска, дык яшчэ трохі трымалася закону. А ён як стаў расказваць мне, як зямля ды месяц ходзіць, колькі ўжо гадоў можа быць зямлі, ды пра неба, ды пра зоры, ды як смешна пра гэта ўсё ў папоўскіх кнігах пішацца, ды пра папоў ды манахаў усялякіх, што яны выраблялі, бывала, дык і мне вочы адчыніліся. Бо ці гэта ж не праўда? Вазьмі ты нашага папа Смаліцкага, што перад гэтым быў. Гэта ж першы бабнік быў на ўсю губерню. Ніводная служанка з яго рук не выйшла. Да споведзі прыйдзеш, дык тут спавядае, а там рукамі каля пазухі шнырыць. А драў жа! Бедны не бедны — давай, а то хрысціць альбо хаваць не будзе... Цяпер дык і пацеры я пазабывалася ўжо. Надоечы Юзік жартуе: «А ну, скажы дзесяць запаведзей». Дык я спачатку яшчэ трохі пляла, а як дайшла да вала ды да асла, дык зусім зблыталася, не ведаю, што з імі далей рабіць. А хрысціцца яшчэ толькі нядаўна пакінула: усё свёкра саромелася. Юзік — дык той пад'еў, вылез з-за стала і пайшоў, а я неяк не магу так ад стала адысціся, калі свёкар глядзіць.

— А я, ведаеш, усё ніяк асмеліцца не магу. Наслухаюся вось, як ты кажаш, дык здаецца і праўда — які там бог! А пасля, калі раздумаюся сама сабе, калі набяру ў галаву: «А што, думаю, калі напраўду ёсць бог? Ён жа тады мне ніколі не даруе». Вазьму ды згавару па-

церы. «Няхай, думаю, будуць у запасе». Дык ты думаеш, мая гэта жабоцька дасць мне згаварыць па-людску? — глянула Аўдоля на Алеську.— Я гавару, а яна ўслед перадражнівае. Не столькі намолішся, колькі награшыш з ёю. Аднаго дня як завінулася — абразы знімаць. «Мне, кажа, сорам прызнацца настаўніку, што ў нас абразы ў хаце». А тут жа і абразоў гэтых толькі два, ды і тыя маленькія.

— Карысць, думаеш, вялікая, што ў нас поўна сцяна? Толькі павуцінне за імі заводзіцца,— сказала Зося, згортваючы каптур.

Замкнуўшы за Зосяю дзверы, Аўдоля патушыла газоўку і раздумліва сядзела на пасцелі каля Алесі.

— Ты, мусіць, зноў пацеры гаворыш? — запыталася падазрона Алеська.

— А калі і пацеры, табе што?

— А я зноў буду цябе блытаць.

— Ах ты, бязбожніца мая ўпартая! — згрэбла пяшчотна Аўдоля яе за валасы і, абняўшы, першы раз лягла не памаліўшыся.

XV

Нанач браўся марозік. Разагрэтая за дзень вясновым сонцам зямля пачала тужэць. Месцам каля хлявоў яшчэ прытаіліся кучкі абледзянелага, асмужанага снегу. Каля яго скапычаныя лужынкі зацягваліся цяпер рубчастай, але тонкаю храбусткою плеўкаю лёду. Сярэдзіна вуліцы падсохла ўжо, і на ёй рэзка намячаліся каляіны, па якіх час ад часу грукаталі колы. Прасакатаў ужо на жалезным хаду Грамабой з Грамабоіхаю з поўнай паўасмінкай у перадку: вяндліна, пірагі, кілбасы, масла ў місачцы, два дзесяткі фарбаваных яец. Пратрухаў на сваім мышастым Сымон Курыльчык з жонкаю. Яна асцярожна трымала ў руках белую хусцінку, у якой таксама везла дзесятак яец і яшчэ нешта на пасвячэнне.

Першы раз такое ў Мядзведзічах, што кожны сваю каробку вязе свяціць да царквы. Тыя гады заўсёды ў вёску папа прывозілі. Ён тут і свяціў, беручы з кожнай каробкі «гасцінца»: пару свежых яец ды яшчэ «за труды», што ўмаўляліся.

А сёлета нібы чорная кошка прабегла паміж мядзведзіцкімі парафіянамі — ніяк да ладу не прыйшлі. Пра

пару яец, праўда, не спрачаліся, тут справа ясная: хто прынясе каробку, той і пару яец прынясе, але калі прыйшлося гаварыць, як заплаціць «за труды» два чырвонцы, як прывезці ды адвезці папа, дык тут і не прыйшлі да згоды.

— Што там доўга гаварыць, сабраць з кожнай хаты па дваццаць капеек, дык і хопіць з яго,— запрапанаваў Тодар Пошта.

Але тут Рыгор Варанец так энергічна запратэставаў, што ўвесь Поштаў праект разляцеўся ў пыл.

— Ты будзеш каробку свяціць, а я плаціць за цябе буду? — дадаў Рыгор.

— А ты хіба несвячонае будзеш жраць?! — здзівіўся Пошта.

— А ты баішся, каб мяне не вырвала ад несвячонага? — у сваю чаргу запытаўся Варанец.— Нічагусенька, вось прыйдзі паглядзі заўтра на тую спробу.

Наконт фурманкі важную думку меў Грамабой. Ён сказаў, што гэта «дзела абчэсцвеннае», дык трэба так зрабіць, як яно заўсёды робіцца: няхай член сельсавета назначыць фурманку, каму там чарга.

Ганскі пачаў ужо няўпэўнена аглядацца наўкола,— што на гэта скажуць мужчыны? Некаторыя выказалі сваю думку словамі, у іншых яна была напісана на тварах, чакалі ў сваю чаргу, што скажа сам Ганскі. Але тут парафіянам зноў не пашанцавала.

У бога ён не верыў, каробкі не свяціў і, здаецца, чаго яму было ўмешвацца, як думалі некаторыя. Камсамольскі сакратар Сцёпка, шыракаплечы і шыракатвары, як і Грамабой, толькі шмат маладзейшы за яго, выйшаў на сярэдзіну. Сваё падабенства з Грамабоем ён яшчэ павялічыў знарок, ссунуўшы шапку на патыліцу, як рабіў гэта Грамабой, калі пачынаў гаварыць. Некаторыя зарагаталі, але Сцёпка нават не ўсміхнуўся. Не спяшаючыся, вельмі стала і аўтарытэтна ён растлумачыў, што член сельсавета Язэп Ганскі — гэта савецкая ўлада, а поп Ядрыцкі — гэта рэлігія, якая да савецкай улады ніякага дачынення не мае, а якраз наадварот. Што савецкая ўлада клапоціцца, каб лепш жылося рабочым і сялянам, а рэлігія — гэта папоўскія забабоны, каб лепш было гэтых рабочых і сялян абдзіраць.

— А таму,— скончыў Сцёпка,— калі Ганскі пазначыць папу чарговую фурманку, дык мы запытаемся, хто

яму гэта права даваў і ці на тое мы яго выбіралі, каб ён вазіў на нашым гарбе папоў.

— Дык халера вашу матару бяры! — зазлаваў Грамабой.— Мне нічые ласкі не трэба, я вось буду ехаць на ўсяночную, сваё — на воз ды пасвячу, а вы як хочаце.

На тым разышліся.

Упярэмешку з рэдкімі фурманкамі мігаліся паўз вокны пешыя. Па двое, па чацвёра, найбольш кабеты ды пажылыя мужчыны. У новых кажухах, у суконных фрэнчах, у тарнатовых і ўлачковых хустках, якія завязваюцца раз ці два на год. Моладзі мала відаць было ідучы. Некаторыя, саромеючыся пападацца на вочы камсамольцам, ішлі агародамі.

Цэлы адвячорак камсамольцы былі на нагах. Сцёпка абладжваў сцэну і адначасна спакойна і без мітусні кіраваў усяею работаю. Шура з усяго сяла, па кім бачачы, збірала посцілкі на заслону і патрэбнае адзенне. Якуб крадкам зняў дома са сцяны два абразы, што патрэбны былі на сцэне па ходу п'есы, і пад крысом прынёс іх у магазін. Камсамольцам памагалі і некамсамольцы, хлопцы і нават дзяўчаты некаторыя. Галаскок Алесь, трасучы чубам, дацямна майстраваў з сякераю на сцэне і наганяў жах на набожных і цікаўных цётак, што заглядалі ў дзверы магазіна.

Людзей назбіралася траха не поўны магазін. Некаторым не хапіла месца на лаўках, і яны стаялі ля сцен бліжэй да сцэны. Дзяўчаты сядзелі адна ў другой на каленях. Сярод моладзі сям-там відаць былі сталейшыя мужчынскія твары і нават некалькі сталых кабет. Аўдоля сядзела з Алеськай на пярэдняй лаўцы і нешта перагаворвалася з Зосяй, якая, «загрыміраваная» ўжо, высунула нос з-за посцілкі.

Даклад рабіць прыпала Шуры, як найбольш адукаванай. Не прывычная яшчэ да выступленняў перад такім вялікім натоўпам людзей, яна спачатку хвалявалася, думкі блыталіся, ад гэтага хвалявалася яшчэ больш, нават аж у твары мянялася. Нарэшце патроху супакоілася, павяла вачыма па натоўпе, не спыняючыся асобна ні на адным твары, і як бы запанавала над ім. Думкі пацяклі паслушна і роўна, і яна думала толькі пра адно, каб як мага прасцей і ясней выказаць тое, што вычытала ў кнігах, што засталося ў памяці, калі слухала даклады іншых. Гаварыла, што яшчэ за тысячы гадоў да таго, як

з'явілася байка пра Хрыста, пра яго смерць і ўваскрошанне, у іншых старажытных народаў таксама былі багі, у кожнага свае. І гэтыя багі таксама паміралі і на трэці дзень аджывалі. Тлумачыла, нашто патрэбны папам вось гэтакія недарэчныя байкі. Расказвала, як праз усе вякі рэлігія памагала тым, хто жывіўся потам і крывёю працоўных; як сваімі байкамі пра страшны суд, пра той свет, пра пекла рэлігія стрымлівала народнае абурэнне, навучала цярпець здзекі, пераносіць пакуты і жыць у галечы дзеля раю на тым свеце. Расказала, як сама царква мела велізарныя багацці і землі, мела нават сваё войска і вяла войны. Расказала пра жахі інквізіцыі, якая адмысловым катаваннем замучвала да смерці тысячы людзей, калі быў хоць цень падазронасці, што гэтыя людзі думаюць не так, як навучае царква.

Шчокі яе палалі ад нервовага ўзбуджэння, калені злёгку дрыжалі. Але калі яна, скончыўшы, глянула на залу, то зразумела, што выйшла добра. Яшчэ з некаторых твараў не сышла зацікаўленасць, і яны глядзелі на сцэну, быццам чакалі працягу даклада.

Калі заслона закрылася, з кутка пайшоў да Шуры Сцёпка. Белая, прывязаная ніткай, пяньковая барада і самаробак-парык з чорнага конскага хваста не вельмі пасавалі сваім колерам, але адмысловая рыза з рабой посцілкі і зроблены з лучыны, абкручаны алавянаю паперай, крыж выразна сведчылі, што гэта не хто іншы, як поп, а прывязаная пад рызай падушка была яскравым довадам яго прагнасці і дармаедства.

— Ну і дала ж ты дыхту нашаму брату! Аж я ўжо хацеў выходзіць ды перад народам ад свайго духоўнага звання адракацца,— жартаваў Сцёпка.— Ідзі прыбірайся, будзем пачынаць, а то і «Хрыстос васкрэсе» хутка запяюць, а мы ўсё будзем кешкацца.

...Ужо наперакор мацеры пабралася дачка-бязбожніца з камсамольцам. Перацягнула ўжо старая папу (Сцёпку) усё сваё палатно і скаромнае, каб ён сваімі малітвамі вярнуў ёй дачку-грэшніцу. Ужо нарыхтаваўся камсамолец выкрыць папа-шкодніка, які схаваў у склепе царкоўнае золата, але...

Па зале прабег трывожны шэпт. Людзі пачалі баязліва аглядацца на дзверы. Даляталі на сцэну асобныя трывожныя, але незразумелыя яшчэ цалкам, словы:

— ...Уладзік...

На сустрэчы з піянерамі і школьнікамі
29-й сярэдняй школы г. Мінска. 1966.

Кандрат Крапіва са сваім унукам Міколкам. 1965.

— ...бомбу...

На сцэну з залы ўскочыў Якуб і ўстрывожана зашаптаў у конскі хвост — Сцёпку на вуха:

— Кажуць, Уладзік Каржакевіч каля магазіна. Хоча бомбу ў магазін кінуць, толькі баіцца, каб Натальні тут не было.

— Хто яго бачыў?

— Не ведаю.

Раптам у дзверы знадворку нешта ўляцела і моцна грукнула аб падлогу. Страшэнны крык і прарэзлівы жахлівы віск жанчын у зале быў на гэта адказам. Алеська ашчарэпіла Аўдолю за шыю і калацілася, як у ліхаманцы. Юзік, стаўшы на лаўцы пасярод зала, стараўся супакоіць перапужаных людзей.

— Гадаўё, урэзалі-такі штуку! — скрыгануў зубамі Сцёпка і, сарваўшы з сябе «рызу», якая блыталася каля ног, схапіў уцінак дошкі.

З разгону ўскочыў на сцэну Галаскок, схапіў у кутку сякеру, якую пакінуў тут на змярканні, і пачаў церабіць елкі, што стаялі ля паповай хаты і павінны былі азначаць прысады.

— Хлопцы, у руж'ё! — крыкнуў ён, адсякаючы дручкі.

Праз хвіліну чалавек шэсць узброеных, хто чым папала, стуліліся паабапал дзвярэй. Трымаючы ў адной руцэ сякеру, Галаскок расчыніў дзверы насцеж і адскочыўся ўбок. У той жа момант нешта круглае гухнула аб падлогу і пакацілася пад лаўку. Віск і крык яшчэ страшнейшы, як першы раз, разлёгся па зале. Людзі лезлі на лаўку, прабавалі бегчы паверсі, уцякаючы ад страшнага месца, і валіліся другім на плечы, на галовы. Юзік, ухапіўшы з-пад лаўкі кінуты камень, узняў яго ўгору і стараўся перакрычаць натоўп, каб супакоіць яго.

— Ура! — услед за Сцёпкам хлопцы з дручкамі рынуліся на двор.

Зразу ў цемры нельга было нічога разглядзець, а калі праз хвіліну вочы прывыклі, відаць было, як ад бульбяных ям цераз поле да гумён беглі, прыгнуўшыся, дзве постаці.

— Дзяржы іх! — крыкнуў Галаскок і кінуўся за імі, але праз пяць крокаў зачапіўся за мяжу і выцягнуўся поперак загона. Яго абагнаў Сцёпка з дошкаю ў руках. Пянькавая барада яго недзе ўжо адарвалася, але парык

трымаўся па галаве. Валасня павісала па вочы і засланяла сцежку, а ён усё не дагадваўся яго сарваць.

— Стой, халера, не ўцячэш! — крыкнуў ён, паддаючы ходу, і адлегласць паміж ім і постацямі відавочна змяншалася. Не адстаючы ад яго, моцна сапучы яму ў правае вуха, бег Юзік.

Ужо відаць было, як задняя постаць, прыпадаючы на адну нагу, бярэ на ўсе жылы. Ужо чуваць было, што сапе чалавек цяжка, як кавальскі мех, і паветра з шумам і свістам вырываецца з лёгкіх.

— Стой! — крыкнуў Сцёпка, траха не наступаючы таму на пяты, і ва ўсю шырыню дошкі пацягнуў яго па плячах.

Той паляцеў потырч, і Сцёпка, не стрымаўшы імпэту, упаў на яго і моцна ўхапіў за рукі, заламаўшы іх назад.

Юзік шыбануў дручком на таго, што бег уперадзе: залавіў, мусіць, па нагах, бо той скапыціўся, але ўтрымаўся на нагах і праз момант кульнуўся цераз плот на прыгуменне.

— Дайце мне яго! — падбег з сякераю Галаскок.

— Пачакай,— узяў яго Юзік за руку.

— Братачкі, даруйце! Гэта мы пажартавалі,— прасіўся той, што ляжаў пад Сцёпкам.

— А, папаўся, Міколка, сукін сын! — пазнаў Галаскок па голасе Грамабоевага Міколу.

Пад моцным канвоем дручкоў павялі Міколу назад у магазін.

З магазіна, напружаная здарэннем, большасць людзей ужо разышлася. Толькі чалавек з дваццаць чакалі вынікаў пагоні. Мікола ўвайшоў і спусціў у падлогу абадраны аб зямлю нос. Папрабаваў усміхнуцца, але ўсмешка выйшла фальшывая. Варожая маўклівасць натоўпу была па яе адказам.

— Вось, таварышы,— пачаў спакойна-ўрачыстым голасам Сцёпка,— гэта той самы класавы вораг, пра якога сёння казала Шура, што ён абараняе папоў, а папы яго. Папытайцеся ў яго, нашто яму трэба было якраз сёння сарваць наш спектакль. Але тут і пытацца шмат не трэба. Вы яго добра ведаеце, ведаеце, чый ён сынок і чым ён дыша.

— Гад печапы! Дзяўчына счарнела з крыку, каб ты дзень і ноч крычаў — не сціхаў. Цьфу! — вось табе мая суседская пашана,— плюнула Аўдоля хулігану ў твар.—

Няхай толькі што з дзяўчынаю станецца, табе яшчэ не гэта будзе,— пагразіла яна кулаком.

Грамабойчык моўчкі абцёрся рукавом.

— Кажы, хто другі з табою быў? — звярнуўся да яго Сцёпка.

— Сяргей Сураўцоў.

— А, сябры даўнейшыя, разам у лесе туляліся. А хто чутку пусціў пра Уладзіка?

— Не ведаю.

— Не ведаеш ты... У міліцыю б вас, хуліганаў.

— Даруйце, браткі! Мы проста жартуючы, дзяўчат папужаць хацелі,— прасіўся зноў Мікола, не выклікаючы ні ў кім спачування.

Перад адыходам Сцёпка падышоў да Сураўцовага Міхася:

— А з табою нам прыйдзецца на ячэйцы пагаварыць,— сказаў ён упаўголаса, але важка.— Не верыцца нешта мне, каб ты пра гэту штуку нічога не ведаў.

Той насупіўся, зачырванеўся і мармытнуў нешта невыразнае.

XVI

Пачынаючы ўжо з паловы сакавіка, кожную раніцу аж разлягаўся жаваранак, упарта напамінаючы, што вясна такі — вось яна. А там і кнігаўкі, і гусі, і жоравы — усе б'юць у адно. І пачалі мядзведзіцкія гаспадары жмурыць вочы і задзіраць бароды на сонца: як яно, сур'ёзна ўзялося, ці прабуе толькі? Белая зімовая вопратка зямлі падралася перш за ўсё на ўзгорках, як тая старая світка на локцях, а потым стала разлазіцца ўсё больш і больш, і пачала зямля адаграваць пад сонцам свае голыя, скарчанелыя за зіму бакі. Руплівыя гаспадары пачалі аглядацца ўжо каля снасці, каля вупражы: збіраюцца па тры, па чатыры ля кузні: таму колы перацягнуць трэба, таму нарог падвастрыць. Ад цямна да цямна ў кузні вясёлы звон на ўсё сяло. Лукаш Суравец (Сяргееў бацька) не крыўдзіцца на тое, што ў яго ў кузні работы шмат. Цяпер яго пара. То скардзіцца, бывае, што нядуж стаў, рукі млеюць, а цяпер, калі ён і спіць, здаецца,— звоніць і звоніць. Сухі, чорны, а цягавіты.

Стары Верамейчык каторы дзень паглядае ўжо на свой плуг. Пастаіць, за ручкі возьме, паставіць, зноў

паложыць набок, бараду пачухае, пойдзе. Нарог тупы і паліца прашаравалася — латаць трэба, ды дарага бярэ Лукаш. Адзін каваль на ўсё сяло: што хоча, тое і лупіць. Прыйдзецца нейкага рубля ці збожжа пуд выкінуць. Шкада, ды нічога не зробіш. Але чакае стары, пакуль Юзік пра гэта скажа. Тады і пакрычаць можна на Юзіка, што дабра не шануе, раскідае дарэмна, дзе папала, быццам лёгка яно прыходзіцца. А пакрычаўшы, стары ўсё роўна аддасць пуд, але тады на сэрцы неяк лягчэй: не ён, галоўнае, тут вінават.

А Юзік нешта вялы ходзіць ды задуманы. І чаго, здаецца, яму тут вельмі думаць? Ён жа ніякі не камісар, каб яго галава пра гэта балела. Няхай бы тут Наркамзем і разбіраўся. Дык не, думаецца. Ды каб жа толькі пра сябе, а то пра іншых, пра Аўдолю, пра Рыгора, пра Грамабоя. А падумае пра іх, дык і Марціна Шнаркевіча ўспамяне. Урэзаліся Марцінавы словы Юзіку ў памяць. З тае пары дык і ўся гэта справа з пасёлкамі неяк не то што абрыдла, але як бы пацьмянела, стала нецікавай, нават прыкрай. Калі быў сход, на якім зноў (каторы раз ужо) гаварылі пра гэтыя пасёлкі, дык і не пайшоў нават, каб не выбралі зноў у якую-небудзь камісію ці дэлегацыю. Дачуўся назаўтра, што на сходзе пастанавілі пісаць заяву ў земаддзел пра Бугайнік і Заброддзе, а пакуль не дадуць ім гэтай зямлі, на пасёлкі не выходзіць. Заяву складаў Алесь Галаскок і прыносіў паказваць Юзіку. Яна была мала абдуманая і трохі разухабістая, як Алесеў характар, але там разбяруць, чаго трэба Мядзведзічам, і нешта ж такі вырашаць. А яму ўсё думаецца невядома чаго.

Юзіку пра чужыя гаспадаркі клопат, а Янiчку пра сваю — большы. Калі зімою часта турбавала яго гэта думка, дык ён стараўся адагнаць: «Ат, неяк жа яно будзе. Вясна яшчэ далёка». А цяпер прыперла Янiчку вясна — ніяк не выкруцішся. Трэба нешта рабіць — альбо сёе, альбо тое. Выйдзе Янiчка на вуліцу (на вольным паветры лягчэй дыхаецца і думаецца), задзярэ бародку ўгору, аж зубы свае дробныя авечыя шчэрыць на сонца. Цёпла, самы раз бы ў кажушку на прызбе пасядзець. Згледзіць Янiчка на вуліцы гурму дзяцей (са школы ідуць, ці што?) і не сядзе на прызбе (няхай на іх звод, дражніцца яшчэ будуць) — возьме ды пойдзе ў хлеў, нібы за патрэбаю, пакуль пяройдуць. Адчыніць вароты — сівы

адным вокам аглядаецца, вушы траха столі кранаюць, гною вазоў с пятнаццаць настаяў. Радавацца б тут Яначку, але як падумае, што ўвесь гэты гной прыйдзецца яму сахаром уздзерці ды на воз перакідаць, страх бярэ. Не сіла яго на гэту работу: ногі дрыжаць, рукі млеюць і кашаль забівае, жыць не дае. А яшчэ ж як уздумае: увесь яравы палетак прыйдзецца пераараць, цэлую вясну тузацца з плугам, крычаць на ўсё поле, праклінаючы страшнымі клепічамі не вінаватага ні ў чым сівага, садзіцца ў баразне і па паўгадзіны заходзіцца ў сутаргах, пакуль адляжа кашаль. Няма каму ні падмяніць, ні памагчы, а жыць трэба. Хоць бы не слепата гэта Марысьчына! А то прыйдзецца бульбу садзіць, і таго не можа: там густа ў баразну накідае, а там лапіны голыя.

Выйдзе Яначка з хлява — і сонца, здаецца, пахмурнела, і певень знарок дражніць Яначку, дзеручы горла і выхваляючыся: вось які я фарсісты ды забіяцкі, як мне весела жыць на свеце і як мяне кахае вось гэта чарада курэй!

Возьме Яначка пакалак: «Кыш, каб вы павыдыхалі! Пазбіраліся, навалач!» — і ляцяць ад Яначкавага пошвырку ўрассыпную куры і парасяты. Сам ідзе ў хату, лезе на печ і лажыцца плячыма на чарэнь — там не так дапякае яму вясна з сваім клопатам.

Глядзіць Грамабой, як нудзіцца Яначка... Глядзіць, але як быццам нічога не бачыць і не ведае. Сустрэнецца, дзень добры дасць, пра надвор'е пагаворыць,— морда лагодная такая. Няхай панудзіцца Яначка, лягчэй тады Грамабою будзе ўзяць яго сваімі заграбастымі рукамі. Не так трапятацца будзе.

Надышла, нарэшце, такая пара, што самы раз з Яначкам гаварыць: дзень святы — вялікдзень і сяўба на носе. Паслалі дзяўчо:

— Тата і мама прасілі, каб вы з цёткаю да нас прыйшлі.

— Хто ж у вас ёсць?

— Нікога няма, адно нашы.

Нешта ж нейкае. Ніколі раней Грамабой не запрашаў Яначку ў госці, хіба ўжо банкет які. Ці не гаварыць пра што думае?

— Добра, зараз прыйдзем.

— Ты ж глядзі, Янaчка,— просіць Марыська, калі зачыніліся за дзяўчынаю дзверы.— Можа, што пра зям-

лю гаварыць будзе ці пра што, дык не ашукайся, глядзі, каб чаго кепскага не выйшла!

— Хаця ты мяне навучы! — агрызаецца Яначка, а самому боязна. Ведае, што прыйдзецца пра гэта гаварыць. Сам пачне, калі што якое. Калі не паможа, дык хоць параіць, можа, што, брат жа ўсё-такі.

У Грамабоя было, як той казаў, і паранага, і варанага, і так кускамі, а над усім красавалася бутэлька першаку-самагону.

Лыкнуў Яначка чарку і аж вочы вырачыў з непрывычкі, дух заняло, насілу адхліпнуў. Марыська аж напужалася, не дабачыўшы: ёй здалося, што ён зусім заходзіцца.

— Але ж ты, Яначка, як малы. Няхай жа ж бы ты памаленьку, дык ён куляе налапам,— упікнула яна.

Хацеў Яначка са злосці адказаць ёй, ды яшчэ слова не мог выгаварыць. А тут Грамабоіха ноздры растапырыла, рот шырокі ў ветлівую ўсмешку крывіць.

— Нічога. Закусі вазьмі, дык яно і пройдзе. Бяры цяляціну ці кумпяка прабуй.

— Ну як, дзядзька? Нішто мацак удаўся? — ржэ Мікола.

— Гэта вось малады майстар рабіў,— наставіў ён палец сабе ў грудзі.

А Яначку нібы жыгалам прапякло наскрозь. Ад сярэдзіны пачало цяпло па жылах расцякацца, пачало абмякаць цела.

Слабы ён на выпіўку. У галаве ад першай чаркі лёгкі туман. І лёгка стала гаварыць пра тое, пра што раней ніяк не мог загаварыць, не ведаў, з чаго пачаць.

— ...Каму ж я паскарджуся больш, як не табе? Няма ж у мяне на свеце больш нікога ні роднага, ні блізкага. Скрыўдзіў нас бог: здароўе ў мяне адабраў, ёй вочы засланіў. І людзі нас пакінулі. Хоць ты пакаціся, нікому ніякага дзела да цябе. Вось хоць бы падатак гэты... Прасіў жа колькі разоў: «Язэпка, такі ж ты там у сельсавеце, закінь слова, можа, што скінуць на наша калецтва». Абяцаў... Абяцанка-цацанка, як той казаў, а тым часам падатак аддай... Два ж едакі ўсяго лічыцца. А таго не ведаюць, што толькі едакі, а не работнікі. Проста скажу табе, як брату роднаму: ну не сіла мая. Крапіўся, крапіўся, ды годзе сказаў. Парай, што рабіць, памажы...

— Сам я колькі разоў гаварыў,— гудзе Грамабой.—

Вось няхай яна скажа. «Шкада, кажу, Янкі. Біўся, біўся, ды з сілы выбіўся. Трэба, кажу, памагчы, бо ніхто ж чужы не паможа». Дык каб жа ведаў, што ў чалавека наўме. Хочаш яму як найлепей зрабіць, а ён падумае, што на яго дабро квапішся. А цяпер, калі да ўзгавору прыйшлося, я табе хачу параіць, як роднаму. Праўду кажаш, што не сіла твая, сам бачу. Дык пашто табе канечне ўжо так мучыцца? Або мне, гледзячы на цябе? Ты думаеш, маё сэрца не баліць па табе? Або думаеш, што ў мяне хлеба на вас дваіх не хопіць? Колькі там чалавеку трэба — абы не галодны ды не голы. А з работнікамі ў нас не бяда. Сам я, дзякаваць богу, яшчэ ў сіле. Дзеці падрастаюць. Вось і Паўліку гэта ж ужо семнаццаты год, работнік — чаго ты хочаш? Міколу сёлета ажэнім — яшчэ работнік прыбавіцца. Не выскаляйся, годзе табе па ігрышчах ды па вяселлях лётаць, пара за розум брацца. А свае сілы не хопіць, людзі памогуць. Людзі мяне яшчэ, дзякаваць богу, не цураюцца, хоць таварышам гэта і не ў нос. Конь твой не кепскі, дарма што невялікі. З нашым у пару дык ім жа гэту зямлю ўрабіць — пусцяковіна. А баранаваць і жаробку будзем запрагаць, няхай прывыкае. Карова будзе з нашымі пасвіцца, гэта не тое, патом, што ў гурце. Падатак — гэта мой ужо клопат. А рабіць — я ж цябе прымушаць не буду. Зробіш што, твая ласка, не зробіш, без цябе ўправімся. Тое самае і Марыся. А жыць: хочаш — да мяне пераходзь, не хочаш — жыві ў сваёй хаце. Можа, у мяне цесна будзе. Я ж кажу, поўную андынару даю табе. А можа, я раней памру за цябе, дык вось жа Мікола застанецца. Калі ён не згодзен з бацькам, няхай цяпер у вочы кажа.

— Не бойся, дзядзька, так зажывём, адно дзяржыся! Будзеш сам за старога каля дому тупаць, а мы, маладзейшыя, будзем рабіць,— падбадзёрыў Мікола.

Уцяміла, нарэшце, Марыська, куды яно хіліцца. І рукі закалаціліся, і яда тая ў рот не лезе.

— Дык як жа гэта яно, Ціхонка, будзе? Гэта ж, мусіць, і конік будзе ўжо не мой і кароўка будзе не мая?

— Як на мой розум, дык што там лічыцца — маё ці тваё. Свае людзі, памірымся. Вось таварышы ў камуну хочуць сагнаць, а мы возьмем ды сваю камуну зробім. А ўрэшце, як сабе хочаце. Я ж вас сілаю не цягну. Я хацеў, каб яно для вас лепш было. Кажыце, калі што якое, тут жа саромецца няма чаго.

— А слухай ты, што дурная баба пляце! — насілу варочае языком Яначка.— Я табе брат ці не?

— Брат.

— Ну і ты мне брат. Свая справа, свая і рада. Што мы з табою скажам, тое і будзе, ніхто тут не паправіць.

— Вось я пра гэта і кажу. Не трэба сюды чужых людзей мяшаць. Не трэба нават, каб хто вельмі ведаў. У людзей языкі доўгія: скажуць — Яначка зямлі адрокся. У фонд зямлю забяруць. А хлеба ж табе фонд не дасць. Гаспадарка як лічылася твая, дык няхай і лічыцца, а мы сабе будзем жыць, як адна сям'я.

Не слухаюць Яначкі ногі, адна за адну чапляюцца, за зямлю грабуць, выкрутасы выраблякоць. Галава на вялай шыі матляецца. У Міколы на руцэ абвіс Яначка.

— Кажы... дзядзька я табе ці не?

— Уга! Дзіва што дзядзька! Яшчэ і які! — кіўць Мікола.

— Не... брэшаш... Бацька я табе, во хто... Няма ў мяне сына... І дачкі няма... Бог не даў мне... Кошка сляпая не прыняла. Ты мой сын... Памру я... Памру я ці не?

— Пажывеш яшчэ, дзядзька. Памерці заўсёды паспееш.

— Брэшаш... памру... Табе застанецца... Конь табе... Кароўка табе... Хатка табе... Гуменца табе... Зямелька табе... Сын жа ты мой! А ты мяне пахаваеш... Хо-араша пахавай... Я абы-як не хачу...

Аберуч ашчарэпіла Марыська канёву шыю. З конскаю грываю пераплялiся яе распушчаныя пасівелыя валасы. Поўную волю дала слязам і свайму незвычайнаму маладому голасу. Людзі, ідучы па вуліцы, прыпыняюцца. Аж сцішна робіцца, як па нябожчыку галосіць Марыська, прыказваючы:

— А мой коні-і-к, а мой сі-вы-ы. А чаму ж па-а-ас раз-лучы-лі? А ці мы ж цябе-е-э-э пра-да-лі-ы? А ці мы ж цябе-э-э прапі-лі-ы-ы? А мы ж цябе-э-э нізавошта аддалі-ы-ы. А ўцеха ж ма-я-а-а-а апошняя-я-а-а. А і тую ж ад мяне-э-э, ада-бра-лі-ы-ы.

Балуецца сівы, ласкава глэмзае мяккімі губамі Марыську за плячо. І ад гэтай яго ласкі яшчэ горшы жаль апаноўвае Марыську.

XVII

Зося апалола адзін бок грады і ўстала, каб трохі выпрастаць стан і ногі, стомленыя ад доўгай седні ў разоры. Асцярожна, адваротным бокам далоні, каб не папэцкаць пальцамі твару, яна запраўляла пад хустку бялявую пасму валасоў і ўжо хацела заходзіць на другі бок грады, як з-за садка паказалася Шура і накіравалася проста да яе.

Шура была заклапочаная і ўстрывожаная.

— Я да цябе на параду,— сказала яна, не прывітаўшыся нават.— Давай сядзем.

Шурына трывога адразу перадалася Зосі. Моўчкі ўслед за Шурай яна села на ўзмежку каля шчыкет, чакаючы, што тая ёй скажа.

— Шкада дзяўчыны, гатова прапасці... Каб хоць параіцца з кім спрактыкаваным, дык і гаварыць абы-каму пра гэта няма як. Можа, ты мне што параіш.

— Якая дзяўчына? Я ж нічога не ведаю.

— Волька Баранкова загрубела. Ужо чацвёрты месяц.

— Што ты кажаш! — здзівілася Зося.— Вот дзятва! А мне ж і няўцям. Гуляюць-гуляюць, мала што...

— Дык ніхто ж не ведаў, нават і маці яшчэ нічога не ведае. Гэта мне таварышка яе Наста пад вялікім сакрэтам са страху сёння сказала. Баіцца, каб што з Волькаю не сталася. Тая прасіла, адыходзячы, калі што якое, каб мне сказалі.

— А што з ёю можа стацца? Куды яна пайшла?

— Дзіця хоча скінуць. Дык — ці гэта ж не дурная? — да Піперманіхі пайшла. Хацела, каб як сваім спосабам. Зёлкі нейкія піла, падымала цяжкае, але нічога не выйшла. А гэты дурань пусціў яе да Піперманіхі. Яшчэ і камсамолец!

— Ведаеш, у мяне дык аж сэрца калоціцца, гэтак мне яе шкада. Я па сабе ведаю, як гэта кепска без дапамогі. Але ж я хоць не баялася нікога і не саромелася. Што ж гэта цяпер рабіць?

— Запозна я даведалася,— пашкадавала Шура.— Ужо з гадзіну, як пайшла. Каб гэта я раней уведала, усё роўна ж бы не пусціла, пастрашыла б, што ўсім скажу, угаварыла б, каб да доктара ішла. А цяпер хоць бы даведацца, як яна там маецца.

— Можа, мне схадзіць? — спытала Зося.

— Не, табе не выпадае; падумае, што ўжо ўсё сяло ведае, перапалохаецца ды яшчэ горш гатова быць... Я думаю, няхай сам гэты смаркаты бацька ідзе. Нарабіў бяды дзяўчыне, дык цяпер няма чаго туляцца. Трэ было б яго сюды паклікаць. Мне самой да яго ісці не хочацца.

— Пачакай, я хлопца папрашу,— устала Зося.— Піліп! — гукнула яна праз шчыкеты ў садок.— Падыдзі сюды.

Хлопец уваткнуў рыдлёўку ў зямлю і падышоў да шчыкет — белагаловы і без шапкі.

— Збегай ты, братка, да Курыльчыка. Скажы, каб Якуб сюды прыйшоў,— папрасіла Зося.

— Часу няма. Юзік сказаў, каб яблыню абкапаў. А я тады не скончу да полудня,— запрацівіўся той.

— Дармо, я табе памагу, калі не скончыш. Збегай, братка, гэта ж блізенька.

— Скажы, што яго Сцёпка клікаў. Але няхай ён раней сюды зойдзе, я яму нешта скажу,— дадала Шура.

Якуб падышоў невясёлы і збянтэжаны. Адразу па твары было відаць, што сам ён тут, а думкі недзе ў другім месцы.

— Сядай, Якубе, з намі,— запрасіла Зося.

— Часу няма. Кажы, што ты хацела, ды я пайду. Сцёпка чакае,— звярнуўся ён да Шуры.

— Сцёпка не чакае. Гэта я падманула, каб ты хаця прыйшоў.

— Нашто я табе?

— Каб сказаць, што ты сволач,— глянула яна яму проста ў вочы.

— Лаецца, чорт ведае чаго,— адвярнуўся Якуб.

— Не віляй, ведаеш чаго. Дзяўчына праз цябе гіне, а ты ў халадку аціраешся! Ты думаеш, ніхто ўжо і не ведае?

Якуб зразу пачырванеў аж да вушэй і дробна заморгаў вачыма.

— А яшчэ і камсамолец! Як табе не сорам! Да душагубкі да гэтай дзяўчыну паслаў, доктара знайшоў! — сарамаціла яго Шура.

— А што ж мне было рабіць? Да доктара пасаромелася ісці, языкоў пабаялася.

— Мусіць, не так яна, як ты. Чаго ж ёй саромецца? Яна ж твая жонка.

— Скажы гэта пайдзі майму бацьку.

— А ты бацькі спужаўся, дык няхай дзяўчына гіне праз цябе. Можа, памірае там дзе.

Якуб памаўчаў, прыпёршыся да шчыкет:

— А мне, думаеш... не шкада? — насілу выгаварыў ён праз плач.

— Пайшоў бы вось даведаўся лепш, што меў плакаць тут стоячы,— мякчэй ужо сказала Шура.

— Але, варта б схадзіць,— падтрымала яе Зося.

Якуб адышоўся ад шчыкет і панура пайшоў па сцежцы на поплаў. Што далей, ён усё прыбаўляў кроку, а выйшаўшы на поплаў, подбегам пусціўся паўз агароды на другі канец вёскі, дзе жыла Піперманіха. Падбегшы да дзвярэй, ён націснуў на клямку. Дзверы былі замкнёны. Пастукаў кулаком у дзверы — з сярэдзіны не чуваць было ні гуку. Гэта ў дзесяць разоў павялічвала яго трывогу і нецярплівасць. Ён схапіў калодку, што стаяла ля вушака, і грымнуў ёю ў дзверы. Замок адскочыў, дзверы расчыніліся насцеж, а за імі, растапырыўшы рукі, стаяла Піперманіха — буйная, сівая, у шэрай паркалёвай, старамоднага крою сукенцы.

— Не мошна! Не мошна! — старалася яна затрымаць Якуба. Ад вялікага хвалявання мяшала словы — беларускія, рускія, нямецкія.

Не слухаючы, Якуб адштурхнуў яе локцем і ўбег у хату.

— Сволач, падавай сюды Вольку! — крыкнуў ён, не заўважыўшы ў першую хвіліну нікога ў хаце.

На палу пад лахманамі нешта заварушылася. Якуб адным махам змахнуў лахманы і зморшчыўся, нібы ад вялікага болю ці ад яркага святла. Выцягнуўшыся на ўвесь рост, ляжала Волька. Шчокі яе ліхаманкава гарэлі, і губы пасмаглі.

— Якубка, ратуй як можаш. Крывёю сплыла,— прагаварыла яна.

— Ты пачакай, пакрапіся, я зараз,— сказаў ён, сам яшчэ не ведаючы, што ён зараз зробіць. Пастаяўшы яшчэ хвіліну, спужаны і збянтэжаны, ён рвануўся з хаты. Бег, не зважаючы на тое, што людзі спыняюцца і здзіўлена глядзяць яму ўслед.

Зося з Шураю, яшчэ здалёк згледзеўшы, як бяжыць Якуб, пазналі, што з Волькаю нядобра. Чакалі моўчкі, не спускаючы вачэй з Якуба, які з поплава звярнуў ужо на сцежку.

— У бальніцу!.. У бальніцу хутчэй! — крыкнуў ён, засопшыся на бягу.

— Што! Што там такое? — усхапіліся абедзве разам.

— Памірае,— выгаварыў Якуб, цяжка сапучы.

— Дык чаму ж ты каня не запрагаеш? Мы ж яе на руках не панясём. Кіжлай ты няшчасны! — крыкнула Шура на Якуба, сама ўжо ледзь не плачучы.

— Не дасць бацька каня,— нібы сам сабе сказаў Якуб, спахмурнеўшы.— Вазьму. Усё роўна вазьму! Сілаю адбяру, калі не будзе даваць,— усё больш узбуджаючыся, цвёрда сказаў ён.

— А ну вас к чорту! — са злосцю крыкнула Шура.— Пакуль вы там будзеце тузацца, дзяўчына памерці гатова. Зося, можа, ваш конь дома? Папрасі Юзіка, няхай запражэ.

— Няма, Юзік скародзіць паехаў.

— Што ж нам рабіць?

— Вось што я думаю... Аўдоля з паўгадзіны таму ехала з поля. Збегаю я да яе, яна павінна паслухаць.

І Зося подбегам падалася да Аўдолінай хаты, абціраючы на хаду рукі аб спадніцу.

— Ты яе бачыў? Што з ёю робіцца? — спыталася Шура, застаўшыся з Якубам.

— Бачыў. Памірае. Ратунку просіць,— адказаў Якуб вінавата і жаласна.

Стрымліваючы абурэнне, Шура адвярнулася.

Праз хвілін колькі на вуліцы загрукалі колы і сціхлі каля Верамейчыкавай брамы.

— Гэй, дзе ты там, дзіця горкае?! — гукнула Аўдоля, ідучы па надворку з пугай у руках.

На яе голас з-за садка выйшлі Шура з Якубам.

— Гэта ж каб цябе, сукінага сына, адхвастаў вось гэтай пугай, дык бы ты ведаў другі раз,— хвасянула Аўдоля яго па лытках.— Садзіся, паедзем. Адна ж я не вынесу яе,— сказала яна, падыходзячы да вымашчанага саломаю воза.

Везла Аўдоля Вольку па загуменню, накрыўшы коўдраю, а твар прыкрыла хусткаю, зняўшы яе з свае галавы. Сама яна спрытна ліпела на біле драбінак і па раўнейшай дарозе старанна падганяла свайго мышастага. Калі хто пытаўся, куды яна едзе, адказвала, што дзяўчына нешта моцна захварэла, да доктара вязе.

Памеркаваўшы, Зося з Шураю ўгаварыліся, што Воль-

чыпай мацеры пра ўсё раскажа Зося: яна сталейшая, і, можа, ёй лягчэй будзе да тае падступіцца.

Застала Зося старую за кроснамі:

— Дзе ж гэта ваша Волька, што вы самі кросны тчаце?

— Паляцела недзе.— У голасе старой не чуваць было ніякай трывогі.— Думаеш, ёй кросны наўме? Ці цяперсе пайшла, дык і няма. Можа, ты на сяле яе дзе бачыла?

— Гэта ж я, цётачка, знарок папыталася, думала, можа, вы што ведаеце. Да Піперманіхі ж ваша Волька пайшла.

— Ці не ашалела ты, Зоська?! Што гэта ты хлябесчаш! Чаго ж яна не бачыла ў Піперманіхі? — вырачылася на Зосю старая, гатовая кіпцюрамі абараняць гонар свае дачкі!

— Грубая ж была ваша Волька.

— Што ты пляцеш!.. Вочы ж мае яшчэ не павылазілі. Няўжо ж бы я не бачыла?!

— Не злуйце, цётачка. Гэтага ўсё роўна ўжо не вернеш. Трэба падумаць...

— Калі ж гэта, барані божачка, ды праўда,— перабіла яе старая,— дык няхай яна лепш і не вернецца. Я ж яе, гадаўку, і ў хату не пушчу. Выганю, як суку, няхай ідзе, куды хоча,— вар'явалася старая.

— Не кляніце, цётка, яе. Яна і так, небарака, пакутуе.

— Дык чаго ж ты цягнеш душу з мяне? Кажы мне ўсё, каб я ведала,— напала старая на Зосю.

— Я ж, цётачка, за тым і прыйшла, ды не адважуся, бо ведаю, як гэта матцы цяжка. Вашу ж Вольку ў бальніцу павезлі,— выгаварыла, нарэшце, Зося самае галоўнае.

Твар старой перакрывіла сутарга. Яна заламала рукі за галаву і прыпала тварам на прысесць. Яе худыя плечы з вытарклымі лапаткамі затрэсліся ад нячутнага плачу, а пасля жудасная песня-галашэнне напоўніла хату.

Зося сядзела, зложыўшы рукі на каленях, і моўчкі спачувала, чакаючы, пакуль у старой спадзе першая хваля гора. Праз некалькі хвілін старая падняла галаву:

— Хто ж яе павёз, Зоська? — спытала яна, выціраючы фартухом вочы.

— Аўдоля павезла на сваім кані.

— А маё дзіцятка, пакутніца мая, хаця ж бы яе адратавалі. А я ж са злосці гэтак дурна скляла яе,— ціха бедавала яна.

— Пайду я, Зоська,— устала старая, памаўчаўшы.— Не магу я, не ўцерплю. На свае вочы хачу ўсё бачыць. А ты, родненькая, пабудзь трошкі ў нас. Зараз павінен мой вярнуцца, дык скажы, што мы з Волькаю ў Дымаўку пайшлі, калі вернемся — не ведаеш. Калі ёй лепш будзе, дык я, можа, яшчэ напач і дадому прыйду, сама яму ўсё раскажу.

Яна зноў старанна выцерла слёзы, каб не кідаліся ў вочы цікаўным людзям, апранулася і выйшла, яшчэ раз папрасіўшы Зосю, каб тая нічога не казала «яму».

XVIII

Чаму Мядзведзічам канечне прыспела святкаваць Барыса і Глеба, ніхто б гэтага на ўсім сяле не сказаў. Якое, скажам, дачыненне меў князёк Барыс да царкоўнага саветніка Васіля Крываношкі, які так услугоўвае папу, носячы збан са «святою» вадою, у якую поп мачае крапіла? Альбо якім прычэпкам прыходзіцца князь Глеб сляпой Марысьцы, што нарыхтавала ўжо булку хлеба і кусок кумпяку «велікамучаніку» на добрыя штаны? Не цікавіліся ніколі гэтым у Мядзведзічах. Усе цяперашнія мядзведзіцкія людзі памятаюць толькі, што іх бацькі таксама святкавалі гэта свята і ніколі не казалі ім, адкуль яно ўзялося. І святкуюць гэта свята Мядзведзічы не абы-як — гэта ў іх гадавое свята. Царквы ў Мядзведзічах няма, толькі на могілках ёсць невялікая, струхлелая ўжо, каплічка, дзе поп і адпраўляе кожны год малебен па «ўбіенным». Аднак пакуль дойдзе да каплічкі, ён абыдзе ўсе хаты з малітваю і абразом «велікамучанікаў», беручы ў кожнай хаце поўную «мзду».

Але ўчора, калі зайшла гутарка пра тое, ці патрэбна сёлета запрашаць у сяло Барыса з Глебам ды іх упаўнаважанага па справах папа Ядрыцкага, дык некаторыя, нават і не бязбожнікі, здаецца, запыталіся, а ці не можна абысціся без гэтага. Выказалі нават жаданне, каб хто хоць расказаў, што гэта за Барыс такі і якое ён мае поўнае права ацірацца ў Мядзведзічах кожны год. Царкоўны саветнік Крываношка нічога пра гэта не ведаў і нічым не мог давесці правы велікамучаніка Барыса. Ён азіраўся збянтэжана па баках, ці не паможа яму хто. Выйшла так, што найбольш дасведчаным у гэтай справе быў усё той самы Сцёпка, камсамольскі сакратар. Перад святам ён

знарок прачытаў гісторыю пра Барыса з Глебам і цяпер ахвотна падручыўся выратаваць Крываношку з бяды.

— Гадоў каля тысячы таму назад,— пачаў ён жарцікамі,— калі, мусіць, і дзеда Крываношкі яшчэ на свеце не было, панавалі князі. Займаліся яны толькі тым, што ваявалі адзін з другім і адбіралі адзін у другога зямлю. Зямля ім патрэбна была не на тое, каб яе ўрабляць, а на тое, каб аграбляць, бо на зямлі жылі людзі, з якіх гэтыя князі бралі даніну для сябе і свайго войска. Чым больш зямлі каторы князь награбе, тым больш людзей на ёй, а чым больш людзей, тым больш даніны ён з іх дзярэ. А плодныя ж яны былі, як трусы! Вось у аднаго князя было аж цэлых дванаццаць сыноў. Дачок дык ён і не лічыў. Як памёр той князь, дык і ўзяліся тыя сыны за чубкі, усё роўна, як у нас Тамаш Кірык з Тодарам Поштай. Такая каша выйшла, што сам чорт нагу зломіць. Умяшаліся ў гэту кашу і гэтыя самыя Барыс з Глебам, якіх вы заўтра думаеце да сябе запрашаць. А старэйшы брат Святаполк быў дзёрзкі, не раўнуючы, як наш Грамабой. Ён іх і прыстукнуў абодвух. Вось папы і залічылі іх у штаты святых. Папам, вядома,— чым больш святых, тым больш прыбытку. А прасцей кажучы, выйшла гэта так: разбойнікі награбілі дабра ды пабіліся, дзелячы. А мы вось і святкуем забітых грабежнікаў ды плацім за гэта даніну жывому грабежніку — папу, бо вядома — ці хто родзіцца, ці ўмірае, поп нікога не мінае — падай госпадзі!

Сцёпкава апавяданне спадабалася і падмацавала тых, што не хацелі фэсту, але былі і такія, якіх Сцёпка не пераканаў, а толькі раздражніў. Уперліся яны, намагліся-такі запрасіць папа з абразом. А каб поп не блытаўся, не ведаючы, у якую хату заходзіць, а якую мінаць, угаварыліся, каб кожны, хто хоча ў сябе бачыць Барыса з Глебам, паставіў каля свае хаты саламяную вяху — пучок саломы на высокай палцы.

Абраз прымацаваны да знарочыстых насілак з чатырма канцамі і чатырма кароценькімі ножкамі пад імі. Пачынаючы з аднаго канца вёскі, яго праносілі па ўсёй вёсцы, заносячы на кожны двор. Насільшчыкі заставаліся на двары, а поп з дзяком і саветнікам заходзілі ў хату. За абразом уследізоў стракаты натоўп мужчын, кабет, моладзі, а найбольш дзятвы. Пасярод вуліцы ехалі фурманкі, на якія ссыпалі збожжа і складалі печаны хлеб. Палатно вешалі проста на абраз, на стрэшку, пад якой

сядзелі святыя ўгоднікі. Абраз неслі ўчацвярых. У кожнай хаце, куды заходзіў поп, павінны былі даваць чалавека, які пераносіў абраз праз некалькі хат. Ад навешанага на абраз палатна ён рабіўся страшэнна цяжкім, і пранасіць цэлы дзень без змены яго было немагчыма. Выконвалі гэту работу звычайна дзяўчаты. Некалі дык проста за гонар лічылі далей пранесці абраз.

Сягоння поп Ядрыцкі быў не ў гуморы. Рудога воласу, прысадзісты, кароткашыі, ён ішоў, насупіўшыся, уперадзе стракатага натоўпу і касавурыўся на бакі. За ім ледзь паспяваў рыжабароды заморак-дзячок. Уваходзячы ў хату, поп яшчэ з-за парога пачынаў малітву, прысвечаную Барысу і Глебу. Не то гаварыў, не то пеў яе, але лапатаў так хутка і невыразна, што нельга было разабраць ні слова. Дзячок стараўся падцягнуць яму, але ніяк не мог прыладзіцца да паповых тэмпаў і толькі падвываў, беручы то вышэйшыя, то ніжэйшыя ноты і нават не прабуючы выгаворваць якія-небудзь словы. Увесь надворны выгляд папа казаў: «Вам, свалачам, лепш і не варта маліцца, і гэта аж занадта».

Прычыны паповай злосці відаць былі ўсім. Далёка не ля кожных варот стаяла вяха, якая азначала, што папа тут чакаюць. Часамі прыходзілася прамінаць па тры, па чатыры хаты.

Айцец Ядрыцкі палагаднеў толькі тады, калі зайшоў на полудзень да царкоўнага саветніка. Спасылаючыся на вяселле ў Кане Галілейскай, дзе сам Хрыстос старанна апаражняў «сасуды», ён таксама добрасумленна куляў кожны, паднесены яму, «сасуд». «Сасуд», праўда, быў мо крыху меншы за Хрыстоў, але што да мацунку, дык тут Крывашэйка мог смела ручацца, што Хрысту такога градуса і нюхаць не даводзілася.

У Мядзведзічах было сёння трохі чужога народу з суседніх вёсак. Гэта найбольш былі браты, сваты, шваргры, зяці і іншыя катэгорыі сваяцтва. Шмат якія з іх былі такія аматары, што смела пра сябе маглі сказаць: дзе фэст, там і я ест. Ды ўсіх цікавіла не так набажэнства, як тое, што бывае пасля набажэнства,— добрая пачостка ў сваякоў. Былі яшчэ і ніякія не сваякі. Гэта хлопцы і дзяўчаты з блізкіх сёл, якія прыйшлі па сваіх інтымных справах — людзей паглядзець і сябе паказаць,— а ну ж трапіцца нелблагое знаёмства, а там і пажаніхацца не штука. Старэйшыя сядзелі на мураве ў халадку пад кучаравымі бярозамі

і шумлівымі хвоямі. Маладзейшым не сядзелася. Хадзілі па вёсцы дзяўчаты цэлымі ланцугамі, пабраўшыся за рукі,— наіўна-фанабэрыстыя і баязліва-гарэзныя. Выдыгалі каля іх хлопцы — у картовых пакамечаных галіфэ, у тоўстых саматканых суконных фрэнчах з шасцьма кішэнямі; некаторыя з чубамі, як у Алеся Галаскока.

Мікола Грамабойчык вадзіў пад руку Жагулаву Маньку. У Мядзведзічах такога «панскага» звычаю не было. Міколу з Манькаю доўга праводзілі вачыма, а пасля хіхікалі і кпілі. Самому Міколу з непрывычкі нязручна было хадзіць. Ён не патрапляў з ёю ў нагу, не ведаў, дзе яму дзець другую руку, а тая, якою ён трымаў пад самай пахай Маньку, была мокрая ад Маньчынага поту. Сустракаючыся з знаёмымі хлопцамі, ён падморгваў і канфузліва ўсміхаўся. Але Манька была шляхтаватага заводу, і Мікола хацеў паказаць сябе перад ёю далікатным кавалерам. А яна пераравальвалася з нагі на нагу, як адкормленая гусь. Ружовая, відаць, дарагая, але няўдала пашытая суkенка непрыемна абліпала гладкі азадак. Раз-поразу яна смяялася і кожны раз закрывала рот хустачкаю, саромеючыся паказаць няроўныя і шырокія, быццам конскія, зубы.

Даўно ўжо гаварылі, што Мікола з Манькаю хочуць пабрацца і што гэта патрэбна не так ім самім, як іх бацькам. Мікола, відаць па ўсім, не вельмі быў закаханы ў Маньку — непаваротлівую і цельпукаватую. А ёй зноў не гонар было, што ідзе за «простага мужыка». Але Жагулу паганяць панства цяпер не было куды: баяўся, што зямлю ў яго калі-небудзь ды адбяруць, чуў, як гэта ў іншых месцах робіцца. Надумаўся — няхай лепш зяцю і дачцы застанецца, што мелі раскашацца на маім добрым беспарточнікі. А Грамабою якраз гэта і трэба было. Тую зямлю, што ў яго цяпер ёсць, ён меркаваў пакінуць малодшаму сыну, а Міколу выселіць «на пасёлак» на жагулаўшчыну. «Чорт яго бяры, можа, яшчэ не адбяруць. А будуць адбіраць, тады будзем бачыць»,— разважаў Грамабой. Казалі нават, што і пра вяселле і пра пасаг ужо згаварыліся, але бацькі адлажылі вяселле на восень, нібы для таго, каб Мікола з Манькаю больш пазнаёміліся і прывыклі адно да другога. А напраўду, дык быццам Жагула чакаў яшчэ, ці не будзе якой перамены. Казалі яшчэ, што разоў колькі зямельнае начальства ў Жагулы балявала і што Жагула спадзяецца такую паперу дастаць, што яго не наважыцца ніхто і пальцам крануць. Тады на чорта

яму будзе і Грамабойчык. А Грамабою карцела, каб хутчэй, і Мікола цяпер асабліва налягаў на Маньчыны дзявочыя пачуцці.

Волька першы раз сёння паказалася на вуліцы пасля хваробы. Ужо тыдні са два, як яна ўстала з пасцелі, хадзіла дома па хаце, выходзіла і на двор, але яшчэ на людзі не паказвалася — больш ад сораму, як ад нядужасці. Перад тым, як сёння выйсці на вуліцу, яна доўга прычэсвала валасы, папраўляла колькі разоў сукенку, якая за хваробу шмат параскашнела, і колькі разоў глядзелася ў люстэрка — намагалася ўспомніць, як яна выглядала да хваробы, ці шмат змянілася. Думала, як сёння ўсе будуць глядзець на яе і дзівіцца, што так пабляжала. Маці таксама трывожылася за дачку, але старалася не выказваць гэтага.

— Ды ідзі ты ўжо, ідзі. Будзе табе выглядацца,— супакойліва гаварыла яна.

Нарэшце Шура ледзь не сілаю выцягнула Вольку з хаты.

Сядзела Волька на прызбе ля свае хаты, накінуўшы на плечы квяцістую хустку (здавалася, што не так будуць пранізваць позіркі людскіх вачэй). Твар яе пабялеў, больш завастрыўся. Сінякі пад вачыма рабілі яго кволым і хваравітым. Яна хуталася ў хустку і тулілася бліжэй да Шуры кожны раз, калі па вуліцы набліжаліся мядзведзіцкія хлопцы ці дзяўчаты.

Волька з Шураю пасябравалі за час Вольчынай хваробы. Раней яны не былі блізкімі таварышкамі. Шура мела Вольку за простую, шчырую і добрую дзяўчыну, але не знаходзіла таго агульнага, што магло б іх пасябраваць. Кола тых інтарэсаў, якімі жыла Шура, для Волькі было чужое і мала цікавае. Волька ж па прастаце сваёй думала пра Шуру, што тая дурыцца: з камсамольцамі сябруе, справы нібы там нейкія робіць, каб паказаць — што то я, не такая, як усе,— і таму Волька трошкі іранічна ставілася да Шуры. Але за час Вольчынай хваробы гэтыя іх адносіны грунтоўна змяніліся. Шура разумела ўвесь цяжар Вольчынага становішча. Яна бачыла, што фізічная пакута ў Волькі ў некалькі разоў павялічваецца яе маральнымі мукамі. Шура бачыла, што, апрача Зосі, Аўдолі ды яшчэ вельмі мала каго, мядзведзіцкія не даруюць Вольцы такога ўчынку, будуць перамываць языкамі на розныя спосабы, разнясуць славу на пяць міль кругом.

Самае лепшае для Волькі — прыняць выклік, не хавацца, а проста глянуць у вочы вясковай грамадскай думцы, стаць вышэй усялякіх гаворак. Але Шура ведала, што сама Волька зрабіць гэтага не здолее, не знойдзе ў сабе тых довадаў, якія б апраўдалі яе перш за ўсё перад ёю самою, а тым самым і перад усёй вёскай. Вольцы патрэбна была моцная апора, а гэтай апоры яна не мела нават у сваёй сям'і. Маці і тая не знайшла ў сабе досыць сілы, каб апраўдаць дачку. Пакуль Волька была моцна хворая, матчын клопат быў толькі пра адно — хаця б яна ачуняла. А калі Волька пачала папраўляцца, старая ўсё больш задумвалася, глядзела на яе, як бы ўзважваючы ўвесь цяжар Вольчынага ўчынку. За гэтай заклапочанай задуменнасцю адчувалася матчына крыўда, якая недзе глыбока захавана, але пасля некалі выйдзе наверх. Волька гэта бачыла і горш яшчэ мучылася. Шура бачыла, што нікому, як ёй, прыйдзецца Вольцы дапамагаць. Яна нават крышачку ганарылася гэтым, як выдатны доктар, якому выпала лячыць цяжкахворага: іншыя дактары не маглі яму даць рады, а ён адзін упэўнен, што з хваробаю справіцца.

Моцна ўхапілася Волька за Шурыну дапамогу. Гэта чарнявая, шчуплая, малодшая за Вольку на два гады дзяўчынка значна вырасла ў яе вачах, стала для яе як бы старэйшаю сястрою і моцнаю апораю. Волька, яшчэ не ўразумеўшы ўсяго таго, што ёй гаварыла Шура, адчувала, што ў Шуры ёсць нейкая свая асаблівая праўда, якою яна зможа засланіць Вольку ад людскіх насмешак і пагарды. Седзячы на прызбе, Волька з радасцю думала пра тое, што ёй не так сорам, як яна таго баялася, што калі яе не цураецца перад людзьмі такая дзяўчына, як Шура, дык, можа, яна і сапраўды нічога надта кепскага не зрабіла, можа, пройдзе некалькі дзён і яна ўжо смела будзе глядзець людзям у вочы.

Падышоў Якуб — вінаваты і радасны. Ад таго, як бачыў Вольку ў Піпермапіхі, ён яшчэ ні разу з ёю не сустракаўся, толькі разы два бачыў праз акно, праходзячы па вуліцы. Цяпер не ведаў, ці няма ў яе крыўды на яго. Колькі разоў ён хацеў зайсці даведацца да Баранковых, але Шура адгаварыла, баючыся, каб не выйшла сваркі з Вольчынымі бацькамі, якая б яшчэ больш знервавала Вольку. Маці Вольчына ўсё яшчэ ніяк не магла яму дараваць.

Калі Якуб падаў Вольцы руку, яна трохі засмучана яму ўсміхнулася і не спяшалася адняць назад свае рукі. Ён сеў і ад вялікага шкадавання і любасці да яе не ведаў, з чаго пачаць гаворку. Глядзеў ёй у твар, ціха і вінавата ўсміхаючыся.

Не паспеў поп пасля полудня абысці і пяці хат, як у тым канцы, з якога пачыналі рана насіць абраз, паваліў чорны густы дым. У гэтым канцы нельга было здалёк разабраць, дзе гарыць — у вёсцы ці за вёскаю. Зазванілі ў чыгунную плітку, падвешаную каля пажарнай павеці. Праз хвіліну, стоячы ў перадку, імчаўся Юзік Верамейчык з новенькаю пажарнаю машынаю, якая рэзала вочы яскравасцю чырвонай фарбы і бляскам начышчаных масянджовых частак. Ззаду, насцёбваючы каня, намагаўся дагнаць яго з бочкаю Алесь Галаскок. Людзі беглі з вёдрамі, з трывожнымі выкрыкамі і здагадкамі, дзе гарыць. Двое прабеглі з бусакамі, у некаторых былі рыдлёўкі, а найбольш беглі так, з голымі рукамі. Дзе-нідзе бабы прабавалі галасіць.

Ад папа раптам усе адшунулі і рынуліся на пажар. Пакінуты абраз стаяў пасярод вуліцы белай палатнянаю гарою, і здавалася, што Барыс і Глеб аж увагнуліся пад цяжарам награбленага імі палатна і ніяк не могуць скрануць яго з месца. Поп стаяў каля абраза і то глядзеў у той бок, куды бег народ, то шукаў вачыма, каго б паклікаць сабе на дапамогу ды занесці абраз хоць у двор. Заморак-дзячок сеў на прызбу і, здавалася, рад быў адпачынку.

Дабегшы ў канец вёскі, пярэднія ўбачылі, што гарыць за вёскай пад самым лесам. Некаторыя варочаліся вясёла-ўзбуджаныя пасля перажытага страху, угаворвалі варочацца тых, што яшчэ не дабеглі ў канец. Іншыя пайшлі паглядзець, што гарыць.

А там, ля вялікага лаўжа, зложанага з сухога пырніку, галля і сырых хваёвых лапак, упраўлялася пажарная каманда: заўзята пампавалі ўчатырох, а Галаскок накіроўваў напорны струмень вады ў найбольш зыркія языкі полымя, час-часом адвільваючы і, нібы незнарок, аблі-ваючы вадою тых, хто трапляў у сферу яго дзеяння.

— Каб не пагарэлі,— адказваў ён на іх лаянку.

Агонь патроху згасаў, і ад вогнішча ўзнімаліся белыя клубкі пары і дыму. Пажарнікі бусакамі чаплялі буйней-

шыя галавешкі, расцягвалі ў бакі, а там іх засыпалі зямлёй тыя, што прыйшлі з рыдлёўкамі.

Мужчыны, што падышлі з вёдрамі да вогнішча, раззлаваныя, што гэтулькі перапуду нарабілі на ўсю вёску, гатовы былі даць дыхту вінаватаму. На запытанне, хто устроіў такую штуку, пажарнікі адказвалі, што, мусіць, пастушкі, каровы пасучы, гэта зрабілі. Сцёпка ўсміхаўся сам сабе, а Галаскок ужо трос сваім чубам перад мужчынамі:

— Ну як, хутка выехалі на трывогу? За пяць хвілін як перуном спалілі. А помпа, бачыш, як дае! На самы вяршок гэтай хвоі дастае.

У натоўпе чуліся галасы, што гэта няйначай пажарнікі самі так зрабілі для практыкі ці камсамольцы падстроілі, каб дапячы папу.

Яно траха што так і было. Паўгода ваявалі камсамольцы на сходах, каб дабіцца ад старых гаспадароў самаабкладання на пажарны інвентар, і толькі вясною, калі ў суседняй вёсцы згарэла хата і два хлявы, гаспадары трохі раскашэліліся. Сабралі з усяе вёскі дзвесце пяцьдзесят рублёў, а рэшту камсамольцы сабралі, паставіўшы два платныя спектаклі і запрасіўшы для большага поспеху аркестр местачковай пажарнай каманды. Пажарную машыну і бочкі толькі на тым тыдні прывезлі. Яны яшчэ ні разу не былі ў рабоце, і сёння брандмайстар Алесь Галаскок прыйшоў да Сцёпкі з прапановай наладзіць пробную трывогу, каб праверыць, як хутка збяруцца пажарнікі, і каб паказаць сваім і чужым людзям свае дасягненні ў выглядзе новенькай помпы і пары чырвоных бочак. Ён загадзя цешыўся думкаю, уяўляючы, як ён хвацка паедзе па вуліцы, ведучы ўсю пажарную каманду. Пра тое, каб зрабіць прыкрасць папу, ён нават і не думаў, гэта яно само так выйшла.

Рыхтаваўся апошні акт мядзведзіцкага набажэнства. Прынеслі доўгую і тоўстую дошку, палажылі яе канцамі на шулы над весніцамі ў канцы вёскі і прыбілі цвікамі. Царкоўны саветнік сядзеў ужо вярхом на дошцы і чакаў сабе напарніка. Тыя гады з імі трымаў абраз Мікола Наздрэйка, але сёлета ён ад гэтага гонару адмовіўся. Патрэбен быў дужы мужчына, які мог бы ўтрымаць абраз на дошцы. Замяніць Наздрэйку, нарэшце, згадзіўся Мікола Грамабойчык. Прыставілі да дошкі драбіны і падалі знізу абраз, апрастаны ўжо ад палатнянай гары. Крыва-

ношка і Грамабойчык моцна ўзялі яго за ручкі і, лепш усеўшыся на дошцы вярхом, сашчапілі пад ёю ногі.

Поп стаяў ля шула і нарыхтаваў крапіла. Чарада авец, прыпёртая ззаду ўзбуджаным натоўпам, збілася ў кучу перад весніцамі і не хацела скрануцца з месца. Нарэшце пастух сплёў за воўну вялікую сівую авечку і павёў яе ў весніцы. За ёю, пужліва азіраючыся і цiснучыся адно да другога, пайшла ўся чарада. Выпушчаная з рук пастуха сівая падскочыла ў весніцах ледзь не да самых Крываношкавых ног і рванула па вуліцы. За ёю рынулася ў весніцы ўся чарада, і кожная лічыла сваім абавязкам падскочыць не ніжэй за пярэднюю. Малых ягнят збівалі з ног, яны паадбіваліся ад матак і жаласна бляялі. Поп спяшаўся махаць крапілам, каб хоць на дзесятую трапіла капля «святой» вады.

За авечкамі пагналі кароў. Першым, пагардліва адвесіўшы падгруднік, прайшоў Каржакевічаў рыжы бугай. Калі поп марськануў крапілам, ён толькі трохі прыплюшчыў вочы і скрывіў кароткую галаву. Далей, растрывожаная і знерваваная, пайшла ўся чарада. У весніцах збіліся ў кучу, падганялі адна адну, прыпіралі да плота і шулаў, ад чаго пакрыўджаныя нема раўлі, а на баках у іх заставаліся доўгія пісагі, з якіх выступала кроў. Шулы дрыжалі, дошка трэслася, Крываношку і Грамабойчыку пагражала небяспека зляцець разам з святымі ўгоднікамі на спіны і на рогі чарады.

Калі праз весніцы праходзілі апошнія жывёлы, найбольш нядужыя, а таму і спакайнейшыя, да папа падышоў Андрэй Каржакевіч — у суконным крамным палітончыку, з прыгладжанымі па-святочнаму вусамі.

— Змарыліся, айцец Палікарп? — угодліва запытаўся.

— Адчуваецца, Андрэй Ануфрэевіч. Дзянёк цяпер — дзякаваць богу, і спёка стаіць. Вось, можа, бог малітву пачуе, дожджыку ці не пашле.

— Проша да мяне на хвіліну. Адпачняце, падмацуецеся.

— Нам пара б і дадому... Як вы, айцец дыякан? — звярнуўся поп да дзячка.

— Заедзем памаленьку, айцец Палікарп,— адказаў той, і гэты сціплы адказ азначаў: «Брэшаш, баця. Не зможаш ты адмовіцца ад такой благадаці. Не такі ты дурны, як прыкідваешся».

Відаць было, што ў Каржакевіча гэта была чысцейшая

палавіна. Варыстай печы не было, у кутку стаяла выбеленая мелам «галанка». Пад вокнамі і на вокнах стаялі фікусы, мірты і бальзаміны. Ля глухой сцяны стаяў новы, не памаляваны яшчэ, ложак. На ім — засланая саматканаю коўдраю пасцель з пірамідай падушак. Побач — памаляваны на зялёнае і акаваны жалезам вялікі куфар.

Каржакевіч дастаў з шафы і паставіў на стол бутэльку падсалоджанай вішнёвым сокам гарэлкі і бутэльку віна. Каржакевічыха, носячы цераз сенцы з другой хаты, пачала ўстаўляць стол закускай. Наталля, малодшая Андрэева сястра, паставіла перад кожным па чарцы, прынесла па талерцы і па нажу з відэльцамі.

Каржакевічавы вочы весела бегалі, пераскакваючы з сястры на папа, быццам хацелі пахваліцца: «Глядзіце, як мы разумеем абыходжанне!» Аднак ні сама Каржакевічыха, ні Наталля за стол не селі і талерак на іх долю на стале не было.

— А што ж гаспадыня пагарджае намі? — запытаўся поп.

— А не зважайце, яна яшчэ занята. Пакуль уходзіцца...— адказаў Каржакевіч.

— Што добрае на свеце чуваць, айцец Палікарп? — запытаўся Каржакевіч, калі ўжо выпілі па другой.

— Ды як табе сказаць, Андрэй Ануфрэевіч,— адказаў поп, пражоўваючы цяляціну,— усялякае чуваць. Ды бог літасцівы, не папусціць нас у крыўду антыхрысту. Вось на бога народ стаў забывацца, ад царквы адбівацца. Камсамол-багахульнік кашчунствуе, над верай хрыстовай насміхаецца, сану духоўнага не паважае, усёй моладзі дрэнны прыклад падае. Вось і ў вас сёння мне прыкрасць учынілі, хай пакарае іх бог. Але павінен вам сказаць, што ёсць з'явы і адваротнага парадку. Праўда, не шмат іх, але вельмі характэрныя і знамянальныя. Ёсць такія людзі, што спачатку паддаліся д'ябальскаму навучанню, а пасля паглядзелі, што бог голадам, вайной міжусобнай карае народ, і вярнуліся зноў ва ўлонне святой царквы. У маёй прапарафіі чалавек пяць ёсць такіх. Людзі простыя, але працавітыя, гаспадарлівыя і разумныя. Я пра іх цяпер асабліва і клапачуся. Кожны з іх для мяне — гэта блудны сын, які памёр і аджыў, прапаў і знайшоўся,— як жа мне не радавацца і не весяліцца?

Каржакевіч адчуваў, што гэтыя словы поп прыстасоўвае больш да яго, як да каго іншага. Сам Каржакевіч быў

не дурны. Пацёршыся трохі каля вясковай інтэлігенцыі ячэ да рэвалюцыі, ён злавіў некалькі антырэлігійных выказванняў і довадаў, якія капельку пахіснулі яго веру ў бога. Антырэлігійная агітацыя пасля рэвалюцыі значна паглыбіла гэту работу. У часы, калі яго асабліва часта турбавалі праз Уладзіка, ён хацеў падкрэсліць сваю лаяльнасць да савецкай улады і, калі ў яго радзіўся першы сын, не панёс яго хрысціць. Але Каржакевіч тут зразу адчуў, што зрабіў нешта неўласцівае яму і яго стану. Яго знаёмыя, людзі аднаго з ім грамадскага стану, іранічна глядзелі на яго такі ўчынак і нават часамі злёгку кпілі: «Ці не ў камсамол ты думаеш падацца?» Калі ДПУ трохі забылася пра яго, дык ён рашыў, што яму выстаўляць сябе бязбожнікам зусім не да твару, і, калі праз два гады пасля першага нарадзілася ў яго другое дзіця, запрасіў да сябе папа і перахрысціў разам абое. Вось якраз гэты выпадак і падобны да яго поп Ядрыцкі меў на ўвазе, гаворачы пра людзей, што вярнуліся ва ўлонне царквы.

— Святая праўда, айцец Палікарп,— сказаў Каржакевіч.— Сам жа я, як вам вядома, гэта на сабе паспытаў. А вось ці не чулі, што заграніцаю пра нас гавораць? Ці не думаюць умяшацца ў нашы справы іншыя дзяржавы?

— Ды заграніцай, ведаеце, галовы — не нашым раўня. Наскрозь бачаць, што ў нас робіцца. Бачаць і вывады робяць. Кроў людскую праліваць і траціцца на вайну ім цяпер няма патрэбы, яны і так могуць зрабіць, што захочуць. Бачаць — паскакалі, пагулялі таварышы ды назад. У пустым шынку без грошай не вельмі разгуляешся, як гаворыць народ. Заводы і фабрыкі забралі, а пусціць і не могуць: і казна пустая, і спецыялістаў няма. Вось і прыходзіцца кланяцца той жа заграніцы, каб памагла. А заграніца памагчы можа, хопіць у яе, ды толькі наладзь парадак такі, каб можна было справы весці. Вось і гандаль, вось і канцэсіі замежныя, вось і заводы пачалі ў арэнду здаваць. А тым часам, што бальшавікі ступяць крок назад, то яно і лягчэй народу дыхаецца. Цяпер і мужычкоў, глядзі, не так прыціскаюць, як з развёрсткай бывала. Вось толькі і надзея наша на тое, што яно перамелецца — мука будзе, іначай кажучы, будзе такі лад, як і ў іншых культурных дзяржавах. А так хоць ты і на свеце не жыві, даруй, божа, цяжкі грэх.

— Дай жа божа! Я бо гляджу — не можа быць, каб яны самі па добрай волі такую палёгку далі людзям. Ка-

торы год і прадаць і купіць можна. А ў гарадах, кажуць, што тавару ў магазінах! Як да вайны ўсё роўна. Дык гэта заграніца, значыць, націскае... Я думаю, айцец Палікарп,— падаўся Каржакевіч да папа і загаварыў цішэй,— можа, і на зямлю ўласнасць вернецца? Можна будзе самому распарадзіцца ёю, як хочаш.

— Бог яго святы ведае. Упартыя антыхрысты,— адказаў поп, страсаючы сырныя крошкі з барады.

— Як жа сам цяпер пажываеш, Андрэй Ануфрэевіч? — запытаўся поп, закусваючы пасля новай чаркі.

— Вашымі малітвамі, айцец Палікарп. Жыву памаленьку. Хваліцца асабліва няма чым, але яшчэ галодныя пакуль што не сядзім. Разгарнуцца ж цяпер, самі ведаеце, вельмі не разгорнешся. То падаткам прыцісНуць, кожны, шануючы вас, хвост падлічаць ды запішуць, то самааблажэнне выдумалі нейкае — зноў з нашага брата.

Дзячок, які акуратна выпіваў кожную чарку і старанна закусваў, амаль што не ўмешваючыся ў гутарку, цяпер прыціх зусім і памаленьку торкаў носам над талеркаю.

— Крыўдна, айцец Палікарп,— скардзіўся далей Каржакевіч,— што той самы апошні абадранец у вёсцы гатоў цябе зараз дагнаць. Ход ім даюць. Падатку ён не плаціць, самааблажэння не знае, ільготы ўсялякія — яму. Знарок так палітыку строяць, каб на свой бок перацягнуць, каб у вёсцы паміж сялянамі грызня ішла. Тады ім упраўляцца лягчэй. А то ж каб увесь народ за адно стаяў, дык не вельмі б яны так арудавалі.

— Разумныя твае словы, Андрэй Ануфрэевіч,— згадзіўся поп.

— Ёсць у нас, айцец Палікарп, такія, што ён зроду і гаспадаром не лічыўся, ніколі каровы добрай не меў, а цяпер ён мае на дзвюх дзесяцінах каня ды карову, ды яшчэ цялушку ці другую карову. А я на дваццаці пяці дзесяцінах маю пару коней ды пяць штук гавяд. Ці ж бы ён на сваім гэта пратрымаў? Паша агульная, сенакосу кожны год яму прыразаюць — чаго яму больш трэба?

— Я чуў, на пасёлкі выходзіце?

— Невядома яшчэ. Саўгас зямлі не хоча даць на прырэзкі.

— А табе, я думаю, на хутарок бы лепш за ўсё, Андрэй Ануфрэевіч. Пагляджу я на Жагулу — добра жыве чалавек. Сам сабе гаспадар, ніхто яму не перашкаджае. Сядзіба ў яго — рай зямны.

— Думаў я пра гэта, айцец Палікарп, ды не выходзіць. Жагула таксама — жыве ды аглядаецца. Гэта ў нас яшчэ ціха пакуль што, а па іншых месцах норму пакідаюць, а то адбіраюць зямлю. Вось і ў мяне невялікая лішка ёсць паводле нормы. Пакуль разам у вёсцы, не так у вочы кідаецца, а вылучыся адзін — зразу ўбачаць.

— А на пасёлкі хіба выгадней табе?

— Тут, бачыце, яны за саўгаскую зямлю ўчапіліся, адвярнуў ім бог вочы ад мяне ў другі бок.

— А як з работай? Сваёй сям'ёй упраўляешся?

— Рад бы парабка наняць, дык цяпер жа нельга. Запішы яго ў саюзе ды заплаці, што ён хоча, і ў саюз за яго заплаці. Ды яшчэ эксплуататарам будуць лічыць. Самому прыходзіцца ўпраўляцца. Толькі пастушка трымаю, ды і то асцерагаючыся. На палявую работу — жаць ці там бульбу капаць — падзённа наймаю. А то ўсё самі.

— Так, так... Цяжкія часы паслаў бог,— уздыхнуў поп.— Нічога, Андрэй Ануфрэевіч, не нудзіся. А ну ж ён пачуе нашы малітвы і ўстановіць на зямлі мір і супакой ды ў чэловецэх благоволеніе. Айцец дыякан! А айцец дыякан! Што ты, брат, акунёў вудзіць пачаў? — крануў ён таго за плячо.— Давай памаленечку дамоў будзем брацца. Там адпачнём.

Юзік стаяў у варотах, паўкладаўшы рукі ў кішэні штаноў. Пасля дзённай спёкі прыемна было акунуцца ў змрок шэрай гадзіны і падставіць галаву пад лёгкі ветрык. У хаце было душна і не хацелася туды ісці. Думкі, не накіраваныя ў пэўную каляіну, беглі самапасам, хутка змянялі адна другую, не ўразаючыся глыбока ў свядомасць. Паміж імі, здавалася, страцілася ўнутраная сувязь, і кожная з іх паасобку выклікалася знадворнымі з'явамі. Загуў жук, з размаху стукнуўся аб шуло і адкінуўся. Недзе далёка ў канцы вёскі хлопцы пад гармонік пелі вясёлыя прыпеўкі. У другім канцы два п'яныя галасы — хто ў лес, хто па дровы — дралі песню:

Я й кра-сіва, я й бядн-а-а,
Я плох-а-а й адзе-та,
Ніхто замуж ні біро-ць
Дзевіцу-у за гэ-та-а...

Выйшла Зося:

— А гэта ж! Я гляджу, дзе ён дзеўся. Пакінуў гасцей у хаце ды ўцёк. Гневацца будуць.

— А ну яго к чорту! Агорк мне сёння гэты пан Хвалідубскі з сваім недарэчным плявузганнем,— адказаў спакойна Юзік.

— Дык канечне табе слухаць, што ён пляце? Ты з Кацярынаю хоць бы пагаварыў, сястра ж такі,— гады ў рады бачыцеся.

Кацярына, старэйшая Юзікава сястра, яшчэ перад вайною зайшла замуж далёка ад Мядзведзіч, у засценак Воўчы Хвост. Гаварылі, што багаты, валоку зямлі мае, адзін сын у бацькі. А ён — маленькі, нехлямяжы, толькі нос той гарбаты, як склюд. Адно лгаць ды хваліцца здало. Ды і салгаць гладка не патрапіць. Як загаворыцца, дык такога навярзе, аж вушы вянуць. Юзік яго цярпець не мог і нават крыўдаваў трохі на сястру, што яна, паслухаўшы бацькі ды пагнаўшыся на хвалёнае багацце, удружыла яму такога шваґра. А яна як быццам нічога. Не то прывыкла, не то абцярпелася,— ніколі не скардзілася бацькам на сваё жыццё. Сама апусцілася трохі і стала куды больш скупою і зайздроснаю, чым была дзяўчынаю. Бацькаў характар і бацькава выхаванне для Юзіка тут былі відавочны. Прыехала сёння з малым дзіцём. Пялёнкі тыя — з радна, што мяшкі шыюць, чорныя, аж пакарэлі. Пачне грудзей даваць дзіцяці — кашуля з суравога дрэнна выбеленага палатна, грубая і, здаецца, не зусім чыстая. Прыкра Юзіку і крыўдна: няўжо яна не знайшла б кусок мяккага кужалю на пялёнкі дзіцяці? Ёсць жа ў яе, толькі шкадуе, у паклад складае.

А пан Хвалідубскі ходзіць па хаце, рукі назад залажыўшы. Сіняя шляхоцкая шапачка на патыліцу ссунута, чупрына рудая злямчаная на лоб звісла:

— Кулак, кажуць на мяне нашы засцянкоўцы. Чорт вас бяры, кажу: хоць гаршком заві, адно ў печ не стаўляй. У кулаку, кажу, можа, што-небудзь затрымаецца, а растапырыш пальцы — усё рассыплецца, між пальцаў паплыве. Я, кажу, усіх вас мог бы купіць разам з вашымі патрахамі. Дык не любяць. А ў мяне, вядома, гаспадарка — дзякаваць богу. Дык ім коле ў вока. Гэта ж у мяне адзін жарабец, дык я б на ўсе іх коні не памяняў. Карціна проста! Вашаму пану Гняцецкаму наўрад ці даводзілася ездзіць на такіх. Ці паверыце — удвух на каптары не ўтрымаць.

— Вось ужо і схлусіў! — не сцярпела Кацярына.— Ат, нішто сабе жарабя, дагледжанае, дык і выгляд мае. А то ўжо ўдвух не ўтрымаць.

— А што, забылася, як ён быў раз папёс мяне?

— Альбо ж шмат трэба, каб цябе панесці? А вось я вазьму выведу, завяду і нічагусенька.

— Ат, што з табою гаварыць! Ты заўсёды мне напоперак,— махнуў ён рукою, зазлаваўшы, што не дала схлусіць.

Успаміналася ўсё гэта Юзіку і не хацелася ісці з чыстага паветра ў духату ды садзіцца за стол з непрыемным для яго чалавекам.

— Ну хадзем, хадзем,— узяла яго Зося за плечы,— вячэру ўжо на стол паставілі, не будуць жа чакаць на цябе аднаго.

— Вячэрайце, я не хачу.

— Яшчэ што выдумай! — яна, дурэючы, павярнула яго і, упіраючыся рукамі ў плечы, пхнула да дзвярэй.

XIX

Нібы сотні схаваных у траве конікаў, застукалі ў двара́х малаткі касцоў. У парожніх яшчэ адрынах і гумнах гаспадарыла рэха, падхапляла гэты заклапочана-паспешны стукат, трансфармавала на тысячу адценняў, запаўняла ружовую раніцу. Скакалі заўзята кляўцы па бабках, адцягваючы вострыя языкі кос. Надышоў той першы дзень касьбы, пасля якога так смыляць далоні, раніцою назаўтра ў плячах «сядзіць мядзведзь», а ў паясніцы нібы завесы заржавелі — не разагнуцца. Але пацягнешся моцна, да хрусту касцей, лінеш на твар халоднай вады, пройдзеш разы два па хаце — і сціхне патроху нудны боль у плячах і паясніцы, застаецца ў цягліцах толькі нешта такое пругкае і гужаватае. І, здаецца, падужэў удвайне пасля ўчарашняга, і ў плячах пашырэў, і на зямлі стаіш мацней. Рукі страцілі меру націску, і, беручы далікатную рэч, баішся, каб не раздушыць.

Храбусцела пад тапаром тонкая папляціна — на тычкі. Набіралі ля калодзежа халодную ваду ў глякі і бачуркі — каб хапіла да вечара. Заглядваў сусед да суседа цераз паркан:

— Пайшлі?

— Вось канчаю кляпаць.

Меркавалі мядзведзіцкія сёння Прыдаткі скасіць, а выйшла яно трохі не так.

Павёў Пошта каня на выган. Глянуў і атарапеў. З-за алешніку на Заброддзе выйшла стракатая чарада касцоў. Як маланкі, пад яркім сонцам паблісквалі косы. Па сцежцы ад Дымаўкі да сенажаці спяшаліся па адным, па два тыя, што асталіся ад гурту.

— Вось табе і прырэзкі! — услых сказаў Пошта і амаль бягом з аброццю на руцэ пусціўся ў вёску. Бег і аглядаўся на Заброддзе, дзе на фоне цёмнай зелені алешніку і травы бялелі кашулі распраненых ужо касцоў.

— Глянь, Андрэй! Што гэта робіцца?

— Ці ты ж не бачыш? — наўмысне спакойна адказаў Каржакевіч, глянуўшы на Заброддзе.— Косяць людзі.

— Якое ж яны маюць права? Гэта ж, казалі, наша ўжо,— і белыя Поштавы вусы ад узбуджэння натапырыліся больш, як звычайна.

— Вось як скосяць, то будзе і іх. З адрыны ты ў яго не забярэш. Глядзі толькі ды маўчы, дык яны і Прыдаткі скосяць , а не толькі што.

— Дык што ж гэта рабіць будзем?

— Адкуль я ведаю. Мая справа тут дзесятая, не мне з гэтага прырэзкі будуць... У нашым канцы мужчыны праганяць ісці збіраюцца, я чуў, ці што,— як бы між іншым сказаў Каржакевіч, хоць ён сам толькі цяпер убачыў касцоў і ніякай гаворкі пра Заброддзе сёння дагэтуль не чуў.

— Трэба ісці, усім ісці! Даць, каб другі раз не палезлі,— выразна выказаў Пошта Каржакевічаў намёк і шпарка падаўся далей па вуліцы.

— Мужчыны, чаго вы стаіце! Вунь дымаўцы Заброддзе наша косяць,— крычаў ён ужо на сярэдзіне вёскі.

— Што ты кажаш?

— Паглядзіце, калі не верыце. У тым канцы мужчыны ўжо косы пабралі. Кажуць, даць трэба, каб больш не кваліліся.

Выходзілі на агарод, прыкладвалі рукі брылем да вачэй:

— Косяць, сволачы!

— Смаляць проста ад рэчкі ў плот.

— А вунь там мераюць яшчэ.

— У гарод зараз прыйдуць, і маўчы.

— Даць!

— Гнаць к чортавай мацеры!
— Даць!
— Усім ісці, каб ні горшых, ні лепшых не было!
— Даць! Даць! Даць!!!

Забразгаў Галаскок мянташкай аб касу. Падхапілі іншыя. Разлягаецца па вёсцы баявы лёскат.

— Выходзь, каму сена трэба!
— На бурвалку збірацца.
— Не даць сена, хто не пойдзе!

Бушуе натоўп каля Піперманіхі на бурвалку. Грозна мігацяць косы пад ваяўнічыя выкрыкі. Трымціць рыжы Сомік ад злосці, і яго тонкі прарэзлівы голас вылучаецца з глухога гуду:

— Даць!..
— Мужчыны... Муж-чы-ны! Сціхніце трошкі.
— Зноў казань?
— Хачу казань казаць. Можа, вы мяне і паслухаеце.

Цяжка сёння быць спакойным і жартаўлівым камсамольскаму сакратару.

— Чулі!
— Хай гаворыць, мо што і добрае.
— Сып, Сцёпка!

«Толькі каб як найкарацей і наймацней, а то прапала»,— думае Сцёпка.

— Хто хоча бядняцкай крыві, падымі руку! — кінуў ён у натоўп.

На момант запанавала цішыня.

— Вось сказаў!
— Кінь заліваць!
— А чаго іх чорт гоніць на наша?
— Хто вам сказаў, што наша?
— Зараз год, як кажуць, а ты не чуў.
— У саўгасе былі?
— Былі.
— Што там сказалі?
— Фігу выставілі.
— Ото ж. Заяву ў раён падалі?
— Казалі ж, што па заяве за намі засталося.
— Брэшуць, яшчэ невядома.
— Пяць год там вырашаць будуць, а ты чакай.
— Дык трэба падварушыць справу, а не разбоем ісці.
— Пакуль ты падварушышся, дык дымаўцы вунь, глядзі, як варушаць.

— Будзе!

— Злазь з амбоні!

— К чорту!

— Яму сена не трэба, дык ён няхай варушыць языком.

— Ну, кот жа сена не есць.— (Гэта Грамабой наконт таго, што ў Сцёпкі адна карова.)

— Ды сціхніце вы! Паразяўлялі горлы! Не дадуць слова сказаць чалавеку. Вот бо дзе прорва ўжо!

— Сказаў ужо! Досыць!

— Хто на Заброддзе не пойдзе, таму і на Прыдатках не даць: ім не трэба.

Аўдоля круціць папяросу, і рукі яе нервова дрыжаць:

— Мужчыны, дык вы і мне мо загадаеце ісці біцца з дымаўцамі, а інача на Прыдатках не дасце,— стараецца яна гаварыць спакойна.

— Мы табе гатовенькае на сподку паднясём,— кпіць Грамабой.

— А я ў цябе не пытаюся. Глытун зненавідны! — ускіпела Аўдоля.— Табе тут чаго трэба, каб хто спытаў? Пажыву счуў? Ты хаця Яначкава з'еш.

— А ты не сунь свайго носа, куды цябе не просяць, бо дастанеш,— пацьмянеў Грамабой.

— Крані толькі, як трымаю касу, дык і ўсаджу ў тваё гэта горла ненаеднае.

— Дзын-дзын-дзын-дзын...— гэта зноў з вясёлым задзёрам Алесь Галаскок мянташкай аб касу.

— Годзе круціць вала за хвост. Пайшлі!

— Падыма-а-йся!

— Ой, глядзіце, мужчыны, дрэнна будзе,— папярэджвае Юзік, стоячы ў сярэдзіне рухавага натоўпу.

— Што, уторы аслабелі? — выскаляецца пахабна Грамабойчык.

— Дзезярцір няшчасны! — абураецца Юзік.— Я не туляўся па лесе, калі трэба было савецкую ўладу абараняць.

— Ну, альбо ідзі, альбо з дарогі саступі. Блытаецца пад нагамі...

Застаўшыся на месцы са жменькай мужчын, Сцёпка нерухома глядзеў услед натоўпу. Ён адчуваў пудлівы боль і злосць — не то на іх, не то на сябе, што не здолеў угаварыць, не дагледзеў, як толькі пачыналася.

Аўдоля апошні раз моцна зацягнулася і далёка адшпурнула акурак:

— Што ж мы будзем тут стаяць? Хадзем на Падгор'е хіба. На Прыдатках сёння работы не будзе, як відаць.

А тыя з грозным бразгатаннем і мігценнем кос ішлі шумліва ўзбуджаныя нацянькі цераз куп'істы выган. Узышоўшы на сенажаць, тралявалі шырокі гасцінец па густой траве проста на дымаўскіх касцоў. Дымаўцы спыніліся ў пракосах, глядзелі, меркавалі: што гэта мае значыць? Дальшыя падыходзілі бліжэй да пярэдніх.

— Калі што якое, касою не рэж, запатылкам бі, а то з вамі бяды яшчэ набярэпіся,— перасцерагаў на хаду Сцяпан Варанец.

Дымаўцы яшчэ здалёк пачулі пагрозныя крыкі:

— Вон!

— Вон з нашай сенажаці!

— Гнаць іх у венікі!

Дымаўцы трывожна загаварылі паміж сабою, але біцца, відавочна, не рыхтаваліся. Высокі, русабароды паджылы касец, што ішоў уперадзе, палажыўшы касу на пракос, выйшаў нават крокаў на пяць у траву насустрач мядзведзіцкім.

— Што вы, суседзі, надумалі? Цэлаю вайною на нас ідзяце. Што ж мы, самавольнікі якія, ці што? Мы па закону, сілаю не бяром. Аддаў саўгас на часць, дык мы і косім. А калі тут спрэчка якая з вашага боку, дык мы можам і прыпыніць касьбу на час. Хадзем разам у саўгас, там і дагаворымся.

Мядзведзіцкія спыніліся на момант і панура маўчалі. Больш міралюбівыя гатовы былі ўжо і згадзіцца на прапанову русабародага.

Плячысты дымаўскі дзяцюк, што ішоў у пракосе ўслед за русабародым, уваткнуўшы кассё ў зямлю, дастаў капшук і рыхтаваўся закурыць, думаючы, мусіць, што справа развяжацца мірным спосабам. І тут Пошта папсаваў усю справу. Нават ніхто не чакаў ад яго такога выбрыку.

— На, патрымай,— перадаў ён сваю касу некаму з мужчын.— Я пагляджу, ці гэта каса добра косіць?

Ён узяў дзяцюкову касу і, разы тры махнуўшы для прыклепу па траве, з усяе сілы жахнуў яе аб купіну. Каса ў шыйцы хруснула і засталася ў купіне.

— Га... нямоцная,— сказаў Пошта, кінуўшы кассё ў лужыну.

Дзяцюк, доўга не думаючы, схапіў Пошту адной рукой за карак і зырнуў яго носам у лужыну ўслед за кассём.

— Лупі іх! — крыкнуў нехта з мядзведзіцкіх, і нечае кассё пераляцела напалам на плячах дымаўскага дзецюка. Русабароды адступаўся задам, наставіўшы рукі і закрываючы імі галаву ад удараў, аж пакуль не зачапіўся за купіну і не паляцеў дагары. А далей — узлёты кос, узмахі коссяў, урыўкі лаянкі, крыкі — усё змяшалася на момант у крывавую завіруху. Дымаўскія пачалі адыходзіць, адмахваючыся косамі, і, нарэшце, кінуліся бегчы да алешніку. Мядзведзіцкія з пераможным ровам гналіся за імі аж да самых кустоў, падбіваючы, каго маглі дагнаць.

Варочаліся да пракосаў разагрэтыя бойкай, узбуджаныя выглядам крыві і п'яныя ад перамогі. Але што больш астывалі, то ўсё больш цьмянела задаваленне ад перамогі. Тыя, што атрымалі здачы ад дымаўцаў, адчувалі боль на баках і плячах, у некаторых сінякі былі на тварах.

У свядомасць некаторых ледзь прыкметна пачало пракрадвацца раскаянне і страх, што прыйдзецца адказваць.

На месцы бойкі засталося трое. Адзін дымаўскі, ашаломлены ўдарам па галаве, цяпер толькі ачухаўся. Абапёршыся на локаць, ён мацаў рукою пабітае месца і глядзеў на запэцканыя ў кроў пальцы. Другі скавытаў цягуча і жаласна, седзячы на траве і рытмічна хістаючыся ўзад і ўперад,— ён не знаходзіў месца параненай руцэ. Ніжэй локця вісела шмаццё скрываўленай кашулі і састругаванага з касці мяса; жудасна бялела лакцявая косць. Мядзведзіцкім стала ніякава. Адварочваліся, каб не глядзець на параненага.

— Вось брыда нейкая чалавека акалечыла. А казаў жа — асцярожна з косамі,— сказаў Сцяпан Варанец пры агульным маўчанні.

— Чорт яго не возьме, не здохне,— агрызнуўся Сомік.

— Вот азіят! — не сцярпеў нехта.

Сцяпан Варанец падышоў да параненага і, разадраўшы на ім кашулю, пачаў перавязваць.

Над лужынай сядзеў Пятрусь Кухар, набіраў у жменю вады і мачыў нос. Лужына была ўжо чырвоная, а ён усё ніяк не мог суняць крыві, што цуркам лілася з разбітага кассём носа. І тое, што якраз з ім, найбольш ціхім, незадзірлівым чалавекам так здарылася, яшчэ больш падкрэслівала ўсю недарэчнасць і прыкрасць таго, што адбылося.

— Ухадзіліся, дык мо цяпер і дадому ўжо можна ісці,— недарэчы пажартаваў нехта.

Абурыліся, зыкнулі на яго, і той паспяшыў знікнуць у натоўпе. Непрыемна было, што ён сваім жартам трапіў якраз у балючае месца, падкрэсліваючы прыкрасць становішча.

Касілі моўчкі, панура, з рэдкімі перапынкамі для закурвання, з рэдкімі словамі скупой гаворкі. За гадзіны дзве да заходу сонца ўсе сорак пяць дзесяцін Заброддзя ляжалі ў пракосах.

Фурманкі прыехалі ўсе разам. Размяркоўвалі сена на вока, і кожны стараўся мацней утаптаць воз, каб ён выдаваў меншым. Спрачаліся за тое, каму браць на грудку, а каму ў лагчыне. Нахвоствалі пугамі коней, каб паспець другі і трэці раз, і коні выпроствалі спіны і шчоўкалі капытамі, вырываючы іх з вохкае глебы ў лагчынах.

Апошнія вазы забіралі ўжо пры святле месяца. Прыйшлося па тры настрамкі сырой травы на кожнага касца.

А Верамейчыкі праз гэта самае сена ноч сабе растрэслі: калатні была поўна хата. Яшчэ ўдзень нехта сказаў стараму, што Юзік на Падгор'і косіць, на сваім, а на Заброддзе не пайшоў. «Усё мудруе, усё яму трэба не так, як людзі робяць! Нейкі воз сена ўтраціў, не дадуць цяпер»,— думаў стары. Аж да самага адвячорка грызла яго гэта адчуванне ўтраты. Цэлы дзень хадзіў ён, не знаходзячы сабе месца. Колькі разоў пачынаў крычаць на нявестку, нават на старую — усё яму было не пад густ. А калі надышоў адвячорак і пасыпаліся фурманкі на Заброддзе, не сцярпеў Верамейчык: ушчаміў кабылу ў аглоблі і па хвасце — услед за людзьмі.

Падоўгу дапытліва спыняюцца на ім вочы аднавяскоўцаў, а ён як быццам і не разумее нічога. «А мо і ўдасца»,— думае сабе.

— Мужчыны, дзе ж мне скажаце браць? — запытаўся ён, пад'ехаўшы да таго месца, дзе распарадкавалі фурманкі.

Галаскок адвярнуўся ў другі бок. Іншыя як бы і не чулі.

— Я пытаюся, мне дзе браць?

— Дзе?..— Сомік назваў тут такое месца, ад якога стары і нос адвярнуў.— Чорт стары, прыехаў на гатовенькае! А як лоб трэ было падстаўляць, дык у кусты.

— А хіба ж гэта Юзік не быў тут?

— Едзь дадому, то лепей будзе. Бач, злосныя сёння ўсе,— параіў яму па-сяброўску Сцяпан Варанец.

— А хто вас тут ведае. Я ж думаў, што Юзік тут касіў,— сказаў Верамейчык, нехаця заварочваючы кабылу.

Пакуль прыехаў Верамейчык дадому, злосці было роўна з берагамі.

— Дзе ж тваё сена? — з'едліва запыталася старая.

— Ідзі ты к чортавай матары ад мяне. Яшчэ яна мне лезе ў вочы! — наваліўся на яе Верамейчык.

— Падзякуй свайму сыну разумнаму,— падбухторвала тая.— Людзі дурныя, дык пайшлі скасілі ды тое самае. А твой сын разумнейшы за ўсіх, то ты вот глядзі, як людзі сена возяць.

Зося стрэла Юзіка яшчэ на вуліцы:

— Хіба ж ты і ў хату не ідзі. Бацька вунь, як гад, злосны ходзіць — чаму на Заброддзе не ішоў. Як жа бо: наехаў па сена, ды прагналі, мусіць: назад улегцы прыехаў.

— Зайздросна, дык няхай бы сам ішоў. Мо б хто рэбры палічыў, тады б ведаў, якое смачнае гэта сена.

— А я ж вельмі баялася, каб ты не пайшоў.

— Я яшчэ проці савецкай улады не бунтаваўся і не думаю. Гэта ж сапраўдны бунт, самавольны захват.

А за вячэраю ўзгарэлася тое, што назбіралася за цэлы дзень. Трэслася Верамейчыкава хата ад лаянкі і кленічаў. Панура і з выгляду спакойна адказваў Юзік на бацькавы дакоры і з'едлівыя рэплікі старой. Баязліва высоўвалася з-пад коўдры белая Піліпкава галава, і кусала губы, стрымліваючы слёзы, Зося.

Людзі спыняліся пад вокнамі, падоўгу слухалі і адыходзіліся:

— Зноў Верамейчыкі грызуцца.

XX

Двое сялян у канцы калідора курылі і паплёўвалі на падлогу, паглядаючы на суседнія дзверы, куды толькі што зайшоў трэці. Ва ўстанове незвычайна бязлюдна. Гэта ў Жагулы такая важная справа, што ён у гарачую пару пакінуў гаспадарку на парабка. Яго боты цяжка грукочуць па гулкім калідоры, і грукат гэты адгукваецца рэхам у суседніх пакоях.

Жагула прыпыніўся перад дзвярыма, прачытаў на дзвярах «старшыня райвыканкома» і, дастаўшы з кішэні хустачку, згорнутую пакетам, павольна стаў развертаць. Развярцеўшы, хустачку схаваў у кішэнь, паперку разгарнуў, узяў абедзвюма рукамі за краі і прачытаў сам сабе, мыляючы губамі. Тады прачыніў дзверы, спачатку прасунуў сваю квадратовую бараду, а за ёю і сам прасунуўся ў пакой і напоўніў яго густым пахам разагрэтага сонцам дзёгцю. У маршчынах юхтовых перадоў дзёгаць аж прасочваўся наверх праз тоўсты слой пылу.

Старшыня райвыканкома пакінуў праглядаць газету і глядзеў на Жагулу, спакойна чакаючы, што той скажа.

— Дарэмна хацелі вы мяне пакрыўдзіць,— зразу прыступіў да справы Жагула.

— Пакрыўдзіць? Чым жа гэта? Хто вы такі?

— Я — Жагула, калі чулі пра такога.

Мяркуючы па тым, з якой варожай зацікаўленасцю глянуў старшыня, Жагула дагадаўся, што той пра яго «чуў». Жагула насілу мог схаваць пад знадворнай пакорлівасцю і нават як бы баязлівасцю з'едлівую ўсмешку, радасць перамогі. Сіла паперкі, якую ён трымаў у руцэ, давала яму ўпэўненасць, падбухторвала на задзёр, на кпінкі.

— Падаваў я заяву тыдні два таму назад, каб вы мне падатку трохі знялі,— спакойненька сказаў ён.

— Ну? — насцеражыўся старшыня.

— Ну, дык вы адмовілі.

— Дык далей што?

— А далей — вось прачытайце.

Трымаючы зноў паперку за краі, толькі ўжо літарамі ад сябе, Жагула нахабна сунуў ёю старшыні ледзь не ў самы нос.

«Дадзена гэта Жагулу Вінцэсю Кастусёваму ў тым, што яго гаспадарка з'яўляецца культурнай.

В-каму Райвыканкому прапануецца зняць падатак, наложаны на грамадзяніна Жагулу, і ў далейшым не рабіць яму перашкод у развіцці яго гаспадаркі.

Загадчык АкрЗУ Старнацкі.

Сакратар...» (Нечытэльна вільнуў хвосцікам.)

Старшыня працягнуў руку, каб узяць паперку і лепш разгледзець.

— Э, не, таварыш старшыня! — і Жыгула хуценька схаваў паперку ў кішэнь.

— Што гэта значыць? — пачырванеў старшыня.

— Яна мне самому трэба,— спакойна сказаў Жагула, не вымаючы рукі з кішэні.

— Я вам загадваю аддаць мне зараз гэту паперу.

— Вы ж чыталі. Зрабіце, што тут напісана, і ўсё.

У старшыні калаціліся рукі, і полымя запалкі дробна дрыжала, калі ён прыкурваў папяросу. Абурэнне яго патрабавала выхаду, але ён яшчэ не ведаў, што будзе рабіць з гэтым нахабным дзядзькам. Прайшоўшы разы два па пакоі, старшыня шпурнуў недакураную папяросу.

— Кладзі! — сказаў ён ціха, але так, што Жагула аж збялеў у твары. Скамечаную паперку ён палажыў на стол, а сам адступаўся задам у кут, не спускаючы вачэй са старшыні.

Старшыня разгладзіў паперку, прачытаў і схаваў у кішэнь.

— Культурная гаспадарка! — іранічна скрывіў ён губы.— Самагон, мусіць, культурны гоніш?

Жагула маўчаў. Старшыня ўстаў і шырока адчыніў дзверы. Той выйшаў моўчкі, асцярожна шкробаючы ботамі.

Яшчэ не астыўшы ад узбуджэння, старшыня райвыканкома выйшаў з памяшкання і накіраваўся на процілеглы бок местачковага пляцу да дома з высокім ганкам і белымі аканіцамі. Калі ён увайшоў у пакой, той, што сядзеў за сталом,— з чорнай кучаравай галавою, у гімнасцёрцы вайсковага крою,— не адрываючыся ад папяры, падаў яму левую руку. (У правай ён трымаў завостраны з абодвух канцоў чырвона-сіні аловак.)

— Бачыў, што робяць? — палажыў старшыня перад ім паперку.

— Зараз,— сказаў той і спяшаўся дачытаць падкрэсленую дзе-нідзе чырвоным алоўкам паперу.

— Дрэнь-паперы,— сказаў ён праз хвіліну, адкладваючы паперу ўбок.

— Ты гэта пра што?

— Ды пра дымаўскую скаргу. Нікога там не ўхаўтурылі?

— Двух у бальніцу палажылі. Будуць жыць, здаецца.

— А я сёння знаёміўся з заяваю, што мядзведзіцкія яшчэ ў сакавіку падалі ў земаддзел. Людзі просяць, каб

ім для беднаты прырэзалі зямлі, хочуць на пасёлкі выходзіць. Цікава, што, шукаючы прырэзкі, яны ўпарта б'юцца ў адно месца — у саўгас. З заявы відаць, што і Рахлюк ім абяцаў нешта ў гэтым сэнсе.

— Гэты Рахлюк наробіць нам, што і не расхлёбаем.

— Ты ж яго абараняў калісьці.

— Чорт яго зразу разбярэ. Мне паказалася...

— Справы ў яго, між іншым, страшэнна запушчаны. Вось і гэта мядзведзіцкая заява — валяецца пяты месяц. І нічога б такога не было, каб своечасова яе разгледзець ды растлумачыць людзям як належыць. Я думаю паставіць яго справаздачу на бюро. Мусіць, прыйдзецца пашукаць другога на яго месца.

— Не, ты пачытай вось гэта! — падсунуў старшыня прынесеную паперку.

— Ну як табе? Не пахне самагонам? — спытаўся ён, калі той прабег вачыма паперку.— Гэта без Рахлюка таксама не абышлося.

— Я пакуль што нічога не разумею. Дзе ты гэта ўзяў?

— Адабраў у Жагулы.

— Як гэта адабраў?

— Ды вельмі проста. Прынёс — тыц мне пад нос, а з рук не пускае. Кажу: «Дай сюды», а ён у кішэнь. Калі ўбачыў, што я жартаваць не збіраюся, нехаця аддаў.

— А што там у яго за культура такая?

— Апрача самагону, ніякай, наколькі мне вядома. Звычайная кулацкая гаспадарка. Але, як я надоечы даведаўся, у яго не раз выпіваў Рахлюк, а з ім часамі і працаўнікі з АкрЗУ. А вынік — у цябе ў руках.

— А я нічога не ведаў пра гэта,— з лёгкім дакорам сказаў кучаравы.

— Я таксама толькі заўчора даведаўся. Але калі нават адкінуць гэты выпадак з п'янкай, дык павінен табе прызнацца, што я наогул не зусім разумею, што ў нас робіцца ў галіне зямельнай палітыкі. Повен раён кулачча. Пахаваліся за ахоўныя граматы, за максімальныя нормы і жывуць сабе, як у Хрыста за пазухай. Вынесеш пастанову аб высяленні якога-небудзь былога панка, што мае дзесяцін шэсцьдзесят-восемдзесят, а ён табе праз два тыдні тыц у нос ахоўную грамату: не чапай яго, ён культурны гаспадар. Адгарадзіліся кругом наркамземаўскімі законамі — укалупні яго папрабуй. Часта нават зя-

мельнай плошчы цалкам выявіць не ўдаецца. Нашы сельсавецкія працаўнікі часамі мераюць гэту плошчу на вока, вераць, што ім скажуць, альбо і свядома пакрываюць кулака. Вось і выходзіць, што бедната адно другому насы скусваюць за зямлю, а ў раёне яе лішкі ёсць.

Кучаравы закурыў і разоў два моўчкі прайшоў па пакоі, пра нешта думаючы.

— Прызнацца табе, сам я не раз думаў пра гэта. Часамусьці калі мне прыходзіцца гаварыць на гэту тэму, дык я адчуваю сябе няёмка, апынаюся ў нейкім фальшывым становішчы. Падумаўшы, я знайшоў прычыну гэтага. Гэта проста таму, што шмат у чым я не згодзен з загадамі Наркамзема. І, нягледзячы на гэта, павінен цярпець правядзенне гэтых загадаў у сваім раёне. Больш таго, я павінен забяспечваць на месцы хутчэйшае правядзенне ў жыццё пастаноў і загадаў Наркамзема. І тут я вымушан ісці на кампраміс з самім сабою. Вось чаму ў мяне заўсёды паршывае адчуванне, калі я сутыкаюся з гэтым пытаннем. Можа, там, у цэнтры, і не так відаць ненармальнасць, проста, я б сказаў, шкоднасць гэтых загадаў, але тут, на месцы, дзе гэтыя загады ператвараюцца ў сапраўднасць, дзе яны з'яўляюцца перад намі ў выглядзе жывых людзей і іх учынкаў, ды калі іх праводзяць у жыццё такія старанныя працаўнікі, як твой Рахлюк (старшыня пры гэтым паморшчыўся), гэта ненармальнасць асабліва кідаецца ў вочы. Я прабаваў гаварыць пра гэта з некаторымі партыйнымі працаўнікамі іншых раёнаў. У некаторых такія ж самыя думкі. І, вядома, як член партыі, як адказны працаўнік за правядзенне лініі партыі ў раёне, я не магу, не маю права маўчаць пра гэта. І я буду гаварыць пра гэта ў акругкоме. Няхай мне дапамогуць разабрацца ў гэтым. Калі я памыляюся, няхай мне растлумачаць; калі памыляецца Наркамзем, трэба гэту памылку выправіць.

— Гэта ўсё правільна. Тут я зусім з табою згодзен, апрача таго, што Рахлюка ты назаўсёды лічыш маім.

Кучаравы засмяяўся:

— Я ў тым сэнсе, што ён загадчык аднаго з тваіх аддзелаў.

— Добра. Але ж, пакуль будуць рэальныя вынікі, можа працягнуцца добры кавалак часу. Мы не можам увесь гэты час сядзець злажыўшы рукі ды глядзець, як яно само будзе рабіцца. Мы павінны нешта рабіць, а не

выпускаць лейцы з сваіх рук, каб іх падабраў нехта іншы. Але, каб рабіць, мы павінны мець нейкую пэўную лінію. І пра гэту лінію мы павінны з табою дагаварыцца, каб паміж намі не было ніякіх непаразуменняў.

— Вось я ж пра гэта сёння сам хацеў з табой пагаварыць. Гэта мядзведзіцкая справа гаворыць, што пэўны самацёк у нас тут ёсць, і самацёк вельмі небяспечны. Па-мойму, так: калі мы з табою думаем, што некаторыя наркамземаўскія пастановы няправільныя, дык мы павінны паклапаціцца пра тое, каб як найменш шкоды яны нам зрабілі. Адгэтуль: з хутарызацыяй ні ў якім разе не спяшацца. Землеўпарадкаванне вёсак, якія выходзяць на хутары, праводзіць у апошнюю чаргу. Нягледзячы на пярэчанне АкрЗУ, больш націснуць на высяленне былых панкоў. Ніякага патурання кулаку. Трэба прыняць усе меры, каб выявіць утоеную імі зямельную плошчу. Знойдзеныя лішкі неадкладна абрэзаць і вызваленую такім чынам зямлю раздаць малазямельным. Максімальную норму для кулакоў можна рэальна значна знізіць, пакідаючы ім у лік нормы зямлю няўдобную, а найбольш удобную адводзіць беднаце, каб малую колькасць намагчы якасцю. Праўда, гэту нашу лінію могуць расцаніць як сабатаж на практыцы загадаў Наркамзема, і калі б выявілася, што мы тут памыляемся, то тады б нас па галоўцы не пагладзілі. Але мы павінны мець адвагу, праявіць тут сваю ініцыятыву і ўзяць за яе адказнасць. Тут мне прыходзіць на памяць вайсковы статут. Там гаворыцца, што кожны вайсковец абавязан праяўляць сваю ініцыятыву з мэтай выканання пастаўленай перад ім баявой задачы. Калі ён такой ініцыятывы ў патрэбны момант не праявіць і тым пашкодзіць справе, тады ён адказвае па ўсёй строгасці вайсковага закону, але калі ён і праявіць ініцыятыву, ды не так, як трэба, дык ён зноў за гэта адказвае. Гэта каб чалавек не стаў пешкай, сляпым выканаўцам загаду, а каб меў смеласць думаць пра тое, што ён робіць, і рабіць належныя вывады. Я думаю, што гэта правіла вайсковага статута для нас у даным выпадку цалкам падыходзіць. Праўда, зрабіць тое, пра што я кажу, мы ўдвух з табою не зможам. Трэба, каб у самай гушчы вясковай быў актыў беднаты, на які б мы смела маглі абаперціся. Трэба, каб у склад сельсаветаў не пралазілі людзі, якія ходзяць на павадку ў кулака. І таму нам да перавыбарчай кампаніі трэба падрыхтавацца як мае быць.

— Так... Дык што ж мы з Мядзведзічамі думаем рабіць?

— Мядзведзічы мы з табою проста прамаргалі. У гэтым трэба адкрыта прызнацца. Жыве вёска? Жыве. Спакойна ўсё знадворку, дык і добра, а вось чым яна дыша, гэтым не пацікавіліся. І твой старшыня сельсавета, як відаць, ходзіць — язык на плячо.

— Сам ён хлопец, сказаць, не дрэнны, але склад сельсавета нікуды не варты. Сам ён мне скардзіўся... У цябе ж там у Мядзведзічах, здаецца, ячэйка была?

— Якая там ячэйка. Ніводнага партыйца. Ёсць, праўда, камсамольская ячэйка, нядрэнная, наколькі мне вядома, ды ў такой абстаноўцы не так лёгка разабрацца. І наогул наш камсамол яшчэ мала аддае ўвагі гаспадарчым пытанням.

— Прыйдзецца нам каму-небудзь паехаць туды.

— Так, трэба паехаць.

— Можа, мы Шулейку пашлём?

— Гарачы ён надта для такіх выпадкаў. Накрычыць, натупае, толькі нездавальненне выкліча. Ведаеш, я думаю сам паехаць. Як ты глядзіш на гэта?

— Добра зробіш. Там па дарозе, можа, у сельсавет заглянеш?

— Абавязкова. Я яго з сабою пацягну. Няхай там пасвеціць вачыма.

XXI

Трывожна было гэтыя дні ў Мядзведзічах. Прагрукацяць колы па вуліцы, усе кідаюцца да акон — ці не едуць ужо? Яшчэ толькі з лесу на дарогу фурманка пакажацца — падоўгу ўглядаюцца, зрабіўшы руку паветкаю, пазнаюць, аж пакуль у вёску не ўедзе,— ці не з раёна гэта?

Тодар Пошта бегаў па хатах жвавей, як звычайна. Сам ад страху млеў і другім пуду паддаваў:

— Дымаўцы ў Мінск ездзілі скардзіцца. Кажуць, цэлую роту чырвонаармейцаў прышлюць. Усю вёску перавяжуць, на вазы, і — гайда.

— Гэта ж усё праз цябе. Нябось будзе табе цяпер! — страшыць яго Галаскок.

— Як гэта праз мяне? — тапырыцца Тодар.

— Вядома, праз цябе. А хто ж першы бойку пачаў, калі не ты? Хто касу дымаўскаму хлопцу парваў?

— Во! Дык я ж незнарок.

— Каго ты дурыш! Быццам ніхто і не ведае.

— А што за гэта можа быць? — зразу прыціхшы, пытаецца Тодар.

— Расстраляць гатовы, што ты думаеш,— робіць яшчэ больш сур'ёзную міну Алесь.

— Ну? — дзівіцца ўстрывожаны Тодар, заміраючы на момант. Твар яго бялее і рукі калоцяцца.

Бяжыць з пуду ў другую хату:

— Прыедуць! Сёння ці заўтра непрыменна прыедуць... Я дык баюся, каб мяне не расстралялі. Скажуць — ты першы пачаў. І адгаварыцца няма як — хіба ж гэта ніхто не ведае?

Прыязджала міліцыя. Напісалі доўгі пратакол, дапыталі з дзесятак сведак. Зачытвалі паказанні дымаўцаў, каб спрытней выкрыць хлусню некаторых сведак. Але справа заставалася ўсё ж вельмі няяснай. Вінаватага цяжка было знайсці. Дымаўцы сведчылі, што бойку пачаў шчуплы белавусы мядзведзіцкі чалавек, якога Пошай дражняць, але ніхто не бачыў, каб ён каго-небудзь выцяў. Тодар не таіўся, што ён парваў касу, але казаў, што зрабіў гэта незнарок: хацеў папрабаваць, ці добра косіць, ды не заўважыў у траве купіны. Мядзведзіцкія ўсе сведчылі, што першым згроб за карак Тодара дымаўскі хлопец. Хацела міліцыя высветліць, хто вёў мядзведзіцкіх на Заброддзе, але выходзіла, што ніхто не вёў, усе самі ішлі. Першага, хто падаў голас, каб ісці дымаўцаў праганяць, таксама не было. Тодар сведчыў, што першыя пабралі косы мужчыны «з таго канца». Ён бажыўся, што сам на свае вочы гэта бачыў, як звычайна, забыўшыся, што яму намякнуў пра гэта Каржакевіч. А мужчыны з таго канца казалі, што яны нават не ведалі нічога, пакуль не падышлі да іх мужчыны з другога канца і не паклікалі.

Хто рэзнуў дымаўскаму чалавеку па руцэ, таксама ніхто не мог сказаць. Гэтага не ведаў нават і сам параненцы. Праўда, некаторыя мядзведзіцкія ціпком гаварылі, што ў Соміка была запэцкана каса ў кроў, але пэўна ніхто нічога не ведаў, бо Сомік і сам парэзаў трохі руку, схапіўшыся за нечую касу,— мог такім чынам і сваю касу папэцкаць у сваю кроў.

Міліцыя паехала, але трывога не ўціхла. Не верылася, каб гэта яно так абышлося, думалася, што гэта яшчэ не ўсё, што самае страшнае яшчэ наперадзе.

Смяецца аж захліпаецца Алеська на Шурыных каленях. Нагамі перабірае, твар і шыю рукамі стараецца закрыць,— так нясцерпна казычацца травінка, якою водзіць Шура ля вуха. Перастане — у Алеські твар закрыты яшчэ рукамі, але яна хітра глядзіць праз шчылінку між пальцаў. Шура ўжо забылася на яе, гаворыць нешта з яе маткаю. Алеська зноў пераходзіць у наступ: туліць твар да пругкага дзявочага Шурынага жывата, мерыцца ўкусіць, аж пакуль зноў травінка не прымусіць яе хаваць твар і трапятацца ад рогату. Радасна Алесьцы ад шчодрых сонечных праменняў, ад цёплай Шурынай ласкі і яшчэ ўдвайне ад таго, што маці шые ёй такую прыгожую спаднічку: палоскі — чорная, зялёная, бурачковая. Дыхнуць не дала мацеры, пакуль тая не ўзялася за даўно абяцаную спаднічку.

Цяпер, пакуль насохне сена, Аўдоля збірае складкі ў паясніцы ў прыгожы гармонік.

— Ах, ну і пагода, пане ты мой! — падыходзіць Сцяпан Варанец да Грамабоевага воза.— Проста як дым. Гэта ж свежыя пракосы разбіў я ля рэчкі, дык увачавідкі млее трава.

— Шанцуе сёлета на сена пакуль што. Бог ведае, як далей будзе,— млява гаворыць Грамабой, лежачы дагары на пакошы і засланіўшы шапкаю вочы ад сонца.

Яначка задзірае на сонца кучаравую русую бародку. Шавеліць за пазухай рукою і думае нешта сваё. Твар яго худы і васкова-жоўты.

— Аўдоля! — гукае Сцяпан.— Ідзі, брат, закуры! Што ты ў гэту работу вельмі ўбіваешся?

— Зараз трэба сена варочаць.

— Няхай насыхае, яшчэ рана.

Добра было Аўдолі закурыць у гаваркога Сцяпана жоўтага мацаку-бесарабскага, паслухаць якую-небудзь байку ці пра якое-небудзь здарэнне, якіх у Сцяпана заўсёды шмат у запасе, але не хоча яна ісці да Грамабоевага воза. Пасля таго як плюнула ў магазіне Міколу ў твар ды яшчэ як пасварылася за бурвалку з самім Грамабоем, яна зусім з ім не гаворыць.

Насунуўшы нізка хустку на вочы, ледзь разбіраючы праз балючыя шчыліны сцежку пад нагамі, пайшла на Аўдолін голас Марыська.

— Дзе ты тут, Аўдолька?

— Сюды, цётка Марыся, сюды.

— Дык гэта ж ты тут і не адна, гэта ж, здаецца, Шура Рыгорава з табою? А я чую, што з некім ты гамоніш, але не пазнала, добра не чуваць адтуль... Маё ты дзіцятка, дай жа я хоць разок гляну на цябе, гэтак жа даўно я цябе бачыла,— нагнулася яна да самага Шурынага твару.— А засіверала ж, загарэла! Чорненькая, як цыганачка ўсё роўна. Няхай табе бог дасць здаровейка. ...Як мне ўжо, мае родненькія, пакута! Ніхто не ведае,— скардзіцца Марыська.— Сонейка, дзякаваць богу, так ясна свеціць, дык я нічагусенька не бачу. А боль жа — стрываць нельга.

— Чаго вам, цётка Марыся, было сюды ехаць? Вы ж бы дома ў цяньку там што зрабілі. Мусіць жа, Ціхон вашу зямлю ўзяў урабляць? — пытаецца Шура.

— А маё ты дзіцятка! Хто яго ведае, як яно тут выходзіць. Як той казаў, кось-кось, пакуль у аглоблі,— прыцішыла Марыська голас.— Як угаворваліся, дык усё добра было: і рабіць мы нічога не будзем, і глядзець яны нас будуць. А цяпер кажа: «Калі вы на поле не будзеце выходзіць, дык падумаюць, што я зусім вашу зямлю сабе забраў ды яшчэ ў фонд адбяруць». А нам — хто яго ведае — усяляк думаецца. «Едзьце, кажа, хоць пасядзіце ля воза». Гэта ж праўда! Нехта будзе рабіць, а я ля воза буду сядзець! На мяне ж бы, здаецца, усе людзі пальцамі паказвалі. «Я, кажа, гэта толькі памагаю вам, як брат родны». А тут хто яго ведае, як яно выходзіць. Конікам нашым робіць, кароўку нашу доіць, парсючка ў свой хлеў пераґнаў, і мы ў яго як бы на ласкавым хлебе. Надоечы іду я па двары, а яны ў адрыне ўдвух, не бачаць мяне. Сын і пытаецца: «А як жа яны, пойдуць на сена ці дома няхай?» Гэта пра нас з Яначкам. А бацька адказвае: «А што ж, дарэмна хлеб будуць есці?» А мы ж хлеба яго яшчэ і не каштавалі, у нас жа, дзякаваць богу, свой хлябок дагэтуль быў.

Рада Марыська, што хоць знайшла каму сваю крыўду выказаць, што яе слухаюць і шкадуюць.

— ...А то з вясны яшчэ... Запрог сын каня. «Садзіцеся, кажа, дзядзька з цёткаю, да доктара павязу».— «А мой ты, кажу, Міколка! Карысці, кажу, што ты павязеш. Былі ж не раз ужо. Што яны за помач гэтыя дактары?» — «Не, кажа, цяпер вельмі важны доктар у мястэчку. Я папрашу, дык ён вас добра агледзіць. Павінен памагчы». Паехалі мы, родненькія. Праўда, агледзеў ён нас, выслухаў,

усё як мае быць, а лякарства ніякага не даў. Так і паехалі мы дадому, не ведаючы, чаго і прыязджалі. Адно ж, родненькія мае, дачуваемся мы ад людзей, што гэта ён нас на агляд толькі вазіў, каб доктар паперку даў, што мы рабіць не можам. Па гэтай паперцы і падатак жа знялі, што на нашу зямлю прыпадаў. А мы ж і не ведалі раней, што на гэта ўвагу могуць мець, ды кожны год плацілі. Каб не гэты падатак, дык мы ж бы сёлета, можа, самі рабілі. А то ж ён падручыўся быў і падатак за нас плаціць...

Раз-поразу паглядае Сцяпан у той бок, дзе спынілася фурманка і сабралася ля воза кучка людзей. Аж зарадаваўся, калі падышоў Галаскок з граблямі на плячы,— ёсць у каго запытацца.

— Што гэта, Алесь, там за фурманка?

— З раёна прыехалі.

Сумятліва прабягае Ганскі поперак палос ад воза да воза.

— Мужчынкі! Можа б, вы падышлі вунь да тае фурманкі, што на маёй палосе? Чалавек пагаварыць хоча.

— Сама што цяпер і гаварыць,— іранізуюць «мужчынкі».— Прыспічыла яму якраз, а сена няхай непрыбранае будзе.

— Што ж ты, братка, зробіш? На вечар адкласці, дык пакуль папрыязджаюць ды ўходзяцца, то і ноч агорне. Калі ж той сход збіраць? Гэта нядоўга, на паўгадзінкі, не больш. Пакуль сена браць, дык і ўходзімся.

Заўсёды ўгодлівы, ён і цяпер баіцца, хаця б на яго не пакрыўдзіліся, што адрывае ад работы. Гэтак ва ўсіх сельсавецкіх справах ён заўсёды баяўся, хаця б каго не пакрыўдзіць. Саромеўся сказаць чалавеку праўду ў вочы, адмовіць у чым-небудзь. Карысталіся людзі з яго дабраты, але не паважалі, падсмейваліся цішком. А колькі зямлі ды жывёлы ўтаілі ад абкладання! Колькі даведак ад сельсавета дасталі пра беднасць нават і зусім не бедныя!

— Дык не марудзьце ж, мужчынкі. Самі сябе затрымліваеце.

Кучаравы ў вайсковай гімнасцёрцы сядзіць на біле, звесіўшы ногі, і чакае, пакусваючы каліва мятліцы. Няўцішаная яшчэ трывога і незвычайныя абставіны сходу па сенажаці, куды прыехала начальства, падштурхоўваюць мядзведзіцкіх. Каля воза натоўп усё расце і гусцее. Ціха

гутарадь, закурваюць, паглядаюць крадкам на кучаравага сакратара райкома — адны дапытліва, другія недаверліва. Побач з сакратаром — невысокі, чарнамазы стаяў з папкаю пад пахай — старшыня сельсавета. Ён паглядаў на мядзведзіцкіх строга і дакорліва: «Што ж вы тут, сукіны сыны, нарабілі без мяне!»

Сакратар райкома не меў на ўвазе дабівацца ад мядзведзіцкіх якой-небудзь пэўнай пастановы. Ён проста хацеў ім растлумачыць, адкрыць ім вочы на тое, што ў іх робіцца, а разам з гэтым паглядзець, «чым яны дышуць», і, можа, намацаць тыя сілы, якія штурхнулі вёску на няправільны шлях. А таму ён палічыў за лепшае фармальнага сходу не наладжваць, а правесці лепш гутарку, каб сяляне адчувалі сябе вальней і смялей.

— Ну, я прыехаў, каб трохі пагаварыць з вамі,— сказаў ён, седзячы на біле па-ранейшаму.

— Давайце пагаворым, таварыш сакратар.

— Дык пра што ж мы будзем гаварыць?

— Пра што хочаце. Вам лепш відаць,— адказалі з натоўпу.

— А я думаю, што вы добра ведаеце, пра што я хачу гаварыць.

Апусцілі вочы, каб не сустрэцца з дакорлівым позіркам сакратара.

— Ну вот я ў вас, дзядзька, хачу запытацца...

Пятрусь Кухар аж сеў раўней, нарыхтаваўшыся адказаць на запытанне.

— Чаму гэта ў вас нос завязаны?

Нехта хіхікнуў. Пятрусь збянтэжана мацнуў за нос:

— Нейкая балячка села... Скула ці якое ліха,— зачырванеўся ён.

— Чаго ўжо хлусіш? Прызнаўся б нечага,— параіў нехта з мужчын.

— Гэта яму ад дымаўцаў гасцінец невялікі,— адказаў за Петруся Сцёпка.

— Колькі ж вы хаця сена наваявалі?

— Ай, ці ёсць пра што гаварыць. Коп са тры асакі няшчаснай.

Петрусю нестрывана крыўдна было і за тое, што ён у бойку ўмяшаўся, і за разбіты нос, і за гэтыя тры капы асакі, калі іншыя па добрым возе мурагу ўзялі.

— Дык хіба ж гэта мы адбіралі зямлю ў паноў, на франтах за яе гінулі дзеля таго, каб зноў за яе біцца па-

між сабою? Ці, можа, гэты дымаўскі, якому вы руку пакалечылі, можа, ён пан які недабіты ды вы надумаліся яго дабіць?

— Пан! Гэтакі, як я княгіня,— адказала за ўсіх Аўдоля.— Адну карову мае і тую за хвост падымае. Хацеў сена гэтай карове накасіць, дык яму і касянулі. У іх жа з сенакосам яшчэ цяжэй, чым у нас.

— Але, скажы ты, гэта ж трэба было ісці біцца?! Як чорт падаткнуў усё роўна,— каяўся Сцяпан Варанец.

— А каб вы папрабавалі пашукаць гэтага чорта між вас? Я думаю, што ён тутэйшы, свойскі.

— Шукалі. Міліцыя прыязджала. Нікога і вінаватага няма.

— Мне вось цікава — хто ж гэта першы надумаўся зямлю ў саўгаса адбіраць?

— Адбіраць ніхто не збіраўся.

— Спадзяваліся, што па-добраму аддадуць.

— Ці не Андрэй гэта першы намякнуў пра гэту зямлю?

— Во! Дзіва што я ні ў якія справы не хачу ўмешвацца. І тут я вінават! Памятаеце, калі дэлегацыю ў саўгас выбіралі, ды я казаў, што з гэтага нічога не будзе, што трэба пакінуць і думаць пра гэта? Дык жа не паслухалі мяне.

Рудыя вочкі бегалі па баках, баючыся глянуць кучараваму проста ў твар. А той глядзеў на Каржакевіча, не мігаючы, быццам хацеў наскрозь праняць сваім позіркам.

— Праўда, казаў ты гэтак,— пацвердзіў Сцяпан Варанец.

Юзік сядзеў, абхапіўшы калені рукамі, і рубчыкі яго вушэй гарэлі. Прыемна было, што ён адкаснуўся ад пасёлка і ад гэтай зямлі, што адзін з нямногіх не пайшоў на Заброддзе, але недзе падыспадам, пад гэтым прыемным адчуваннем, ныла раскаянне, што ён адразу горача быў узяўся за гэту справу, нават збіраў подпісы па хатах і хадзіў дэлегатам у саўгас.

— Я даўно казаў: каб гэту зямлю, што ў саўгасе, ды раздалі на гаспадароў, дык дзяржаве куды больш карысці было б. Аднаго падатку колькі можна было б сабраць. А саўгас — што ён вельмі дае? Парабак парабкам, патом,— не вырабіць таго, што гаспадар.

Сказаў гэта Грамабой нібы сам сабе, але знарок так, каб чуў сакратар райкома.

— Чулі мы гэтакія гутаркі, дзядзька,— падхапіў той.— Чулі яшчэ і такія, што заводы і фабрыкі дзяржаўныя нікуды не варты, што каб яны ў гаспадароў былі, дык бы куды больш тавараў выраблялі. Ведаем мы, што гэтыя гутаркі азначаюць. Гэта значыць: падзялі, савецкая ўлада, саўгасную зямлю паміж «добрымі» гаспадарамі, аддай фабрыкі ды заводы зноў жа прыватным гаспадарам (старым ці новым — гэта ўсё роўна) і застаніся сама з голымі рукамі. А тады гэты самы гаспадар убярэцца ў пер'е ды скажа: «Пайшла ты, савецкая ўлада, к чортавай матары, ты мне толькі перашкаджаеш». І гэта зразумела, бо гаспадар жа без эксплуатацыі рабочых не можа абысціся, а савецкая ўлада зусім хоча знішчыць усялякую эксплуатацыю разам з эксплуататарамі. Каб савецкая ўлада раздала зямлю і фабрыкі гаспадарам, што ж бы сказалі на гэта рабочыя ды батракі? Вы не дагадваецеся часамі? Саўгасаў мы не думаем аслабляць. Наадварот, усялякімі спосабамі стараемся іх умацаваць, даць ім машыны, памагчы стаць ім цвёрда на ногі, каб яны давалі прыклад і сялянам, як трэба на зямлі гаспадарыць.

— То на пасёлак гоняць, то ўжо кепска, што зямлі людзі патрабуюць. Ты, калі гоніш, дык дай жа, каб было на чым разгарнуць гэты пасёлак,— бурчаў нехта ў натоўпе, схаваўшыся за плечы.

— Вось, як я чую тут адным вухам, нехта там кажа, што савецкая ўлада вас на пасёлкі гоніць,— падхапіў рэпліку сакратар.— Ці праўда гэта?

— А траха што і праўда.

— Вядома, праўда. Што ж тут у хованкі гуляць,— вылучыўся звонкі голас Соміка.

— Ды прыязджаў жа тут і з раёна, і вось старшыня наш не раз ганяў нас...

— Каб гналі, дык бы загналі, а вы ж не на пасёлках,— сярдзіта буркнуў старшыня сельсавета.

— Дык я вам вось што скажу на гэта, мужчыны.— Сакратароў спакойны голас адразу ўтаймаваў завіруху ўзбуджаных выкрыкаў.— Не растлумачылі вам як мае быць гэтай справы. Вы, мусіць, чулі прыказку: загадай дурню богу маліцца, дык ён і лоб разаб'е. Калі сапраўды вас хтонебудзь гнаў на пасёлкі, дык да яго гэта прыказка вельмі падыходзіць. Ад іхніх малітваў часамі і на нашым ілбе гузы нахапляюцца. А для савецкай улады зусім не канечне, каб былі пасёлкі. Для нас цяпер найважнейшая спра-

ва — падняць нашу гаспадарку. Вы ж ведаеце, што засталося нам пасля вайны, пасля немцаў, белапалякаў ды ўсялякіх бандытаў. Гаварыць вам пра гэта доўга не трэба. Зямля спустошана, заводы і фабрыкі сталі, шмат якія разбураны. Цяпер мы патрошку пускаем іх у ход, бо працоўным патрэбны тавары, вы гэта добра па сабе ведаеце. Але для заводаў і фабрык патрэбен сырэц, а шмат які сырэц можа даць толькі сельская гаспадарка: лён, пянька, бульба — усяго не пералічыш. Зноў жа: для заводаў патрэбны рабочыя рукі, а яны ж хочуць есці. Хто ім дасць хлеб, калі не сельская гаспадарка? А вам тавары трэба купляць? Трэба. А за што вы іх будзеце купляць, калі ў вас не будзе лішкаў? Скажыце ж, трэба нам падымаць сельскую гаспадарку?

— Дык хто ж гэта кажа, што не.

— Вось савецкая ўлада і дае ўсе магчымасці, каб падняць гэту гаспадарку. Адгэтуль і пасёлкі бяруцца. Бывае, бачыце, часам так: вёска вялізная, палос па дваццаць нарэзана ды вузенечкіх, ды знаходзяцца некаторыя за некалькі вёрст. Вось ты і ўрабі тут зямлю як мае быць. Альбо бывае, што частка гаспадароў хоча засеяць папар, а другая хоча пасвіць свінні на папары, адны хочуць сеяць канюшыну, сырадэлю, садзіць буракі на полі, а другія не хочуць гэтага; адны хочуць, прасцей кажучы, падымаць гаспадарку, а другія трымаюць іх за ногі. Не можа савецкая ўлада трымаць іх разам за чубы, калі яны хочуць разысціся на пасёлкі. Але калі можна і без пасёлка абысціся, то яшчэ і лепш. Я ж кажу: у савецкай улады самае галоўнае цяпер — падняць гаспадарку.

— На чым ты яе тут вельмі падымеш, тую гаспадарку? Абы гаварыць...

— Дарэмна ты стогнеш, дзядзька Васіль.— Крыўдна было Юзіку, што Крывапошка лічыць пустою гаворкаю тое, што ён з такім захапленнем слухаў.

— Нічога я не стагну, гэта як праўда.

— А вось скажы, колькі вазоў канюшыны ты сёлета ўзяў?

— Што ты маю лічыш! Сваю палічы,— абразіўся той.

— Я палічыў, пяць разоў прывёз.

— Ну, а я на раз болей, дык прычым тут што?

— Як прычым што? А раней ты шмат накошваў?

— Вось вярзе чалавек! Як жа я мог накошваць, калі і не сеяў яе ніколі?

Галаскок зарагатаў:

— Дык пра гэта ж, дзядзька, і гаворка ідзе. Гэтаю ж канюшынаю ты лішнюю штуку зімою прахарчуеш. Вось табе і падняцце гаспадаркі.

— А на Доўгіх за дарогаю колькі ты жыта нажнеш сёлета? — не адставаў Юзік.

— Колькі захачу, а табе што за дзела! — да рэшты раззлаваўся Крываношка.

— Коп чатыры нажнеш, я думаю. А пакуль лубіну не сеяў, пуставала скрозь. А ці мала ў каго была спустошана зямля, пакуль на вайне былі? Паглядзі, патрошку папраўляюцца патом жа.

Сакратар закурыў і з цікавасцю слухаў Юзікаву спрэчку з Крываношкам. «Даходзіць патроху»,— здаволена падумаў ён.

— Яшчэ я ў вас, таварыш, хацеў запытацца,— гарачы яшчэ ад спрэчкі з Крываношкам звярнуўся Юзік да сакратара.— Добра, паднімем мы гаспадарку, пойдуць заводы і фабрыкі. А далей што? Ці гэта вёска так і застанецца, як цяпер, ці як іначай будзе?

— Не, не можа яна так застацца. Тады мы і вёску будзем перабудоўваць на сацыялістычны лад, а пакуль ёсць свая ўласная гаспадарка, датуль не будзе сацыялізма, датуль мы не знішчым эксплуататцыі.

— Дык нашто гэта адкладаць надоўга? Зразу б і гаспадарку падымалі і сацыялізм на вёсцы заводзілі,— сказаў Алесь.

— А вось запытайцеся, хто з тых, што тут сабраліся, згодзен заўтра ў камуну ісці? Давайце на тую спробу. Хто згодзен заўтра ў камуну, няхай падыме руку.

— Я першы,— падняў высока руку Алесь.

Мужчыны некаторыя сярдзіта адвярнуліся, другія паглядалі збянтэжана адзін на аднаго, не ведаючы, напраўду гэта ці жартам.

— Ну, што, аднагалосна? — засмяяўся сакратар.

— Не хочуць,— пачухаў патыліцу Алесь.

— А гэта значыць, што ў нас з вамі яшчэ не ўсё гатова для таго, каб масы сялян у камуну пайшлі. Трэба, каб тыя камуны і арцелі, якія ўжо ёсць, так гаспадарку наладзілі, каб кожны бядняк і серадняк на свае вочы ўбачыў, што ў камуне жыць лягчэй і выгадней. Ды зноў жа нас не можа задаволіць такая камуна, у якой бы мы аралі сахою, баранавалі дзеравянаю бараною, малацілі цапамі. Пе-

рабудова вёскі на сацыялістычны лад пойдзе шпарчэй і з большым поспехам, калі ў нас будзе высокая машынная тэхніка. Патрэбны трактары, сеялкі, веялкі, жняяркі, камбайны, касілкі — сотні тысяч. А ў нас іх яшчэ вельмі мала. Трэба, каб усе гэтыя машыны нашы заводы далі, трэба, як кажуць, падвесці пад сельскую гаспадарку індустрыяльную базу.

— Доўгая гэта музыка,— пакруціў галавою Алесь.

— Вядома, адным махам не зробіш. Паступова будзе рабіцца.

— А, цікава, якім спосабам усё ж вёска будзе перабудоўвацца? Зразу ў камуну ці як? — дапытваўся Юзік. Яго даўно турбавалі ўсе гэтыя пытанні. Сам ён блытаўся ў іх, падоўгу думаў, і ўсё ж яны для яго былі вельмі туманныя.

— Я і сам яшчэ цяпер дакладна адказаць не магу, як яно якраз будзе. Але ў асноўным гэта павінна пайсці праз кааперацыю. Чулі вы, напрыклад, што ў Піліцы ёсць малочная арцель; у вас, казаў мне сёння ваш член сельсавета, збіраюцца машыннае таварыства арганізаваць. Вось гэта і ёсць маленькі пачатак вялікай справы — пераводу сельскай гаспадаркі на сацыялістычныя рэйкі. Я ўжо не кажу пра камуну ў Гадлеўшчыне, якую вы самі добра ведаеце.

Гэты адказ яшчэ не цалкам здаволіў Юзіка. Ён яшчэ не ўяўляў канкрэтна, як гэта будзе рабіцца, але сённяшняя гутарка з сакратаром райкома адкрыла яму выхад з таго тупіка, у якім ён апынуўся, калі пачалася справа з пасёлкамі, асабліва пасля наведвання дэлегацыяй саўгаса. Цяпер ён хоць бачыў той агульны кірунак, у якім накіроўвала вёску цвёрдая і разумная воля бальшавікоў.

— А як жа ўсё-такі з Бугайнікам і Забродзем будзе? Гэта нам так і не дадуць зямлі? — у голасе Курыльчыка боль і смага згаладалага па зямлі чалавека. Дзесяткі вачэй глядзяць не змігнуць, чакаюць адказу. Кучаравы адказвае не адразу. За гэтым напружаным чаканнем ён наперад угадвае нездаваленне яго адказам.

— Вас проста тут абдурылі,— гаворыць ён знарок рэзка, каб ні ў кога надзеі на саўгаскія прырэзкі не заставалася,— няйначай, як кулацкая рука накіравала вас на саўгаскую зямлю. У раёне нямала ёсць гаспадарак, што маюць лішкі зямлі. А колькі яе яшчэ ўтоена! А мядзведзіцкія беднякі разбіваюць дымаўскім беднякам галовы за саўгаскую зямлю. Такіх прыкрых здарэнняў у нас не бу-

дзе, калі бедната і серадпякі не будуць хадзіць у кулака на паваку. Вы павінны дапамагчы сельсавету выявіць усю ўтоеную зямлю, падлічыць усе лішкі. Я ўпэўнен, што, абрэзаўшы іх, хопіць надзяліць зямлёю малазямельных. А туліць пад крылом кулака і адбіраць зямлю ў саўгаса — гэтага мы ніяк не можам. Гэта вы самі павінны разумець.

Разыходзіліся кучкамі ў розныя бакі на свае палосы, абмяркоўвалі на скорую руку толькі што чутае. Заброддзе і Бугайнік — як вырваныя стрэмкі, пасля якіх застаўся шчымлівы след. У некаторых ныла думка пра далейшае: «Гэта не канец яшчэ. Не дадуць спакойна пажыць людзям».

Галаскок з Юзікам пералічвалі ўжо хутаранцаў навакол Мядзведзіч і Дымаўкі, падлічвалі, колькі ў каго з іх лішняй зямлі.

— Тут у вас, здаецца, рэчка недалёка павінна быць,— запытаўся сакратар.

— А вунь, дзе тыя кусцікі.

— Не шкодзіла б пакупацца.

— Хадзем, я пакажу вам добрае месца,— падахвоціўся Сцёпка.

Песціць сонца вызваленае з-пад адзежы сасмаглае цела, жмурыцца сакратар ад яркага святла і сонечнай ласкі, пацірае касматую грудзіну.

— ...Ёсць у вас нядрэнныя хлопцы. Можна актыў згуртаваць... Камсамольцы нашы не прывыклі яшчэ гаспадарчымі справамі займацца. Спектакль наладзіць — гэта іх справа, а гаспадарку наладжваць — няхай тата робіць. А кулаку гэта і лафа — вальней без камсамола бедняка апутаць... Член сельсавета ў вас размазня. Няўжо лепшага не знайшлі?.. Не праспіце перавыбараў. Абмяркуйце загадзя кандыдатуры. Згуртуйце вакол ячэйкі беднату, моладзь... Не папускайце серадняка пад кулацкі ўплыў, цягніце на свой бок...

І неяк дзіўна не пасавалі гэтыя сур'ёзныя, амаль дырэктыўныя парады з яго шчуплым голым целам, што песцілася ў сонечных праменнях. Здаравяк Сцёпка слухаў з павагай сакратаровы парады і чуў у іх сабе дакор, што ячэйка шмат чаго не зрабіла, што кулакі з сваімі хітрыкамі на чыстую ваду не выведзены, што здарылася бойка з дымаўцамі.

— Плаваць умееш?

— Пры рацэ жывучы ды каб не ўмець! — узрадаваўся Сцёпка, што скончылася напаўафіцыйная размова.

— Давай навыперадкі на той бок і назад.

Разлятаюцца, мільгацяць дыяментавыя пыркі, ускалыхваюцца да самага пескавога дна светлыя хвалі Брадзянкі, і дзве галавы — адна чорная і кучаравая, другая светлая і стрыжаная, гухкаючы, фыркаючы, набліжаюцца да кусціка аеру на тым баку.

XXII

Булькоча вада каля каменя. Круціцца, віруе над чорнай ямінай за каменем. Пескавыя жоўтыя бакі яміны трацяцца ў цёмным дне пад вадзяною тоўшчаю, якой не можа праняць вока. Сядзіць дзед Агей без шапкі на камені. На такім камені яму, малому, і прылегчы можна б было. Ды дзе там! Сядзіць і не дыша. Не мігаючы, глядзіць на плавок, на галачку хлеба, што гойдаецца на кручку ля самага дна. З цёмнага прадоння яміны падплываюць часам на водмель галаўні — таўстаспінныя, тупарылыя, з чырвонымі, як жар, пёркамі. Вось-вось каўтане дзедаву галачку, і дзед загадзя адчувае ў далоні жывое трапятанне вудзільна. Ого, няма дурных! Нібы знарок, на прыкрасць дзеду, праплывае каля самай галачкі і нават носа не заверне. Яшчэ быццам дражніцца: хвастом зняважліва кране галачку і далей плыве — паважна, ганарліва. Але толькі шавяльне дзед вудаю, дзе ў яго тая і паважнасць дзенецца — так вільне, толькі ты яго і бачыў.

У дзеда ўжо аж спіна апруцянела і рука анямела, не кратаючыся. Плюнуў, нарэшце, у самую яміну:

— А хоць вы павыпруджвайцеся! Трасцу, начаплю чарвяка, няхай акунь альбо пячкур есць, а вы аблізвайцеся.

Прыгравае сонца дзеду ў плечы. Намагаецца ён трымаць вочы расплюшчанымі, а павекі ўсё мацней зліпаюцца, плавок, як у тумане, плаўна гойдаецца на хвалях і зусім знікае. Вярзецца — не то сніцца, не то думаецца Агею пра тое страшнае, што здарылася з ім у асеннюю раніцу, калі ўсе Мядзведзічы ўзбуджаны былі пакражаю чацвярых коней. Як ён выйшаў тады з хаты раніцою і заўважыў, што на траве абагнаны іней і конскія сляды пайшлі ад купкі алешніку на сенажаці проста ў вароты яго хлеўшка. Як ён адчыніў хлевушок і адразу ўпёрся ў азадак

Баранковага каня. Усе чацвёра коней былі папрывязваны да загарады, ледзь змясціўшыся ў яго маленькім хлевушку. Агей стаяў атрупянелы і не ведаў, што яму падумаць.

— Што, асалапеў? — крыкнулі недзе зверху.

Лыпнуў тады Агей угору, а з вышак звешваюцца чаравікі з жоўтымі крагамі, далей — шчуплы стан і твар Уладзіка. Побач з ім — няголены, шчарбаты, са шрамам на шчацэ, ляжыць жыватом на дошках яшчэ нехта. Звесіўшы галаву ўніз, ён сіпіць вясёлым з'едлівым смехам. Агей з пуду перахрысціўся і стаў адступацца задам з хлевушка. Але Уладзік спрытна саскочыў з вышак, схапіў дзеда загрудкі і паднёс рулю нагана пад самы нос:

— А вось гэта бачыў?

Дзед зразу асеў і зажмурыў вочы, чакаючы наглай смерці.

— Памятай: калі ты толькі каму-небудзь пікнеш, што бачыў тут коні або мяне, тады вось гэтага табе ўсё роўна не мінуць.— Уладзік пастукаў злёгку халоднаю сталлю дзеду ў лоб.

Уночы коні з хлевушка зніклі, праскочыўшы ў намацаную на граніцы дзірку, а дзед Агей усё яшчэ адчуваў халодны дотык сталі да лба, як дотык самой смерці. З таго дня яго бесперастанку мучылі нявыказаная таямніца і страх за сваё жыццё. Колькі разоў ён памыкаўся сказаць, нават намякаў, але на памяць успывалі з'едлівы шчарбаты смех і дотык халоднай рулі, і Агей адразу прыкусваў язык.

Цяпер, прадзіраючы на момант вочы, Агей бачыў плаўнае пагушкванне плаўка, сонечнае мільгаценне на хвалях, чуў вясёлае булькатанне пад каменем. Не было ні асенняй раніцы з інеем на траве, ні халоднай рулі, ні з'едлівага сіпення шчарбатага гнілазубага рота: не было каго ўжо баяцца і не трэба было насіць у сабе цяжар вымушанага сакрэту. Вусны дзедавы складаліся ў ледзь значную ўсмешку задаволення, павекі зноў зліпаліся, і нос пачынаў торкаць, як плавок ад пяшкурынай валтузні з чарвяком. Ён не бачыў перамены ў рацэ навокал сябе, не чуў, што хвалі пад каменем булькочуць па-іншаму— мацней і зласней.

— Дзед!

— Дзед!!

— Дзед!!!

— Цягні, павяла! — крычаць з таго берага, і дзеда злёгку ўражаюць іх вясёлыя галасы і звонкі смех. Але раптам сам страпянуўся ўвесь:

— Сынку, лаві! Вуду лаві! Вунь на бервяне паплыла! Бусаком, бусаком яе! Эх, недарэка! Трэба было за бервяно чапляць.

У сумятлівасці абярнуў бляшанку з чарвямі, і яны, ружовыя і патанчэлыя, выцягваюцца ў струны, распаўзаюцца ў розныя бакі па гарачым камені, шукаючы сабе халадку і вільгаці. Брадзянка набухла і пацямнела. Закруціліся вадзяныя віхры. Імклівa і заклапочана, як на трывогу, бягуць па ёй таўсматыя камлістыя яліны, стройныя стрынгаляватыя красуні-хвоі, пабліскваючы мокраю і чырвонаю карою. Стукаюцца, як сляпыя, галовамі ў загнутыя ля берагоў адкосы, адхінаюцца на сярэдзіну, імчацца далей, падштурхваючы, падганяючы адна адну. Схлупяцца ў цесным месцы на заломе, стануць шчыльна ціснуцца бок да боку, аж пакуль не падбягуць плытнікі і не разарвуць залом бусакамі.

Вада плюскоча і віруе ля самых дзедавых ног. Адгарадзіла яму выхад на бераг. Ён, лаючыся, скідае порткі, задзірае кашулю і, аж па самыя худыя рэбры акунуўшыся ў імклівую прахалоду, брыдзе на бераг. Не ведаў, што сёння будуць прапускаць лес і ў саўгасе адчыняць заставкі.

— Дзед, злавіў акуня?

— З каня...

— А мо плотку?

— Хрэн табе ў глотку!

Плытнікі знарок дражняцца, ведаючы Агееў нораў. Цяпер ён на кожнае іх запытанне пра рыбу будзе адказваць трапнай рыфмаванай і нерыфмаванай пахабшчынай.

— Дзед, давай закурым!

— Табачок ваш, а бумажкі даш,— адказвае Агей, зразу палагаднеўшы.— Вось, сынку, казаў я тады — выйдзе праўда наверх,— лагодна пыхкае Агей цыгаркаю.— Вось яна і выйшла, на маім стала... Цяпер гэтага нашага рыжага — бяры попліску ды лупі, як таго сабаку. Дарэмна людзей нявінных няславіў ды па судах цягаў...

Агей кожнаму сустрэчнаму ахвотна расказвае гэту радасную для яго навіну, пра якую гаварылі ўжо ў кожнай мядзведзіцкай хаце і якая вандравала па ўсім раёне, дзе Уладзіка даволі зналі і даволі пра яго чулі. Затое Андрэй

хадзіў, як прышыблены, стараўся на вочы людзям не паказвацца, у гурт да мужчын не ішоў, каб часамі ніхто не ўзняў гаворкі пра гэта. Калі хто пра кабылу папытаецца, адказ падрыхтаваў: «Злосны быў Уладзік, што з гаспадаркі яму нічога не прыйшлося. Сам з ім не бачыўся ні разу з дваццатага года».

Вестка пра тое, што Уладзіка злавілі, прыйшла невядома адкуль. Казалі, што чалавек з прымежнай вёскі сам на свае вочы бачыў і гаварыў пра гэта ў мястэчку на кірмашы. Хто чуў гэта на кірмашы ад чалавека, невядома, але чуткам паверылі зразу. Вестка гэта асабліва нікога не здзівіла і не ўстрывожыла: усе даўно чакалі, што ён калі-небудзь пападзецца-такі. Адзін Агей асцерагаўся яшчэ нейкі час, але калі пачалі ўсе гаварыць пра гэта і ні ў кога ніякага сумнення не было, тады і ён асмеліўся: расказаў пра коні, як яно што было.

Гаворкі ж у Мядзведзічах пра коні было шмат. Найбольш дзівіла тое, што ўкрадзена была і Каржакевічава кабыла. Некаторыя хацелі адмахнуцца ад гэтага, казалі, што Агей ужо здзяцінеў на старасць і сам не ведае, што пляце, але такіх было нямнога. Агей расказваў з такімі падрабязнасцямі і так хваляваўся, што не паверыць яму было цяжка. Успомнілі, што і тады, пасля суда Соміка з Наздрэйкамі, ён усё на штосьці намякаў, кажучы, што злодзея шукаюць не там і што праўда наверх выйдзе. Ведаючы Андрэеву спрытнасць і хітрасць, шмат хто думаў, што без яго ведама гэта не абышлося, але што ён з гэтага выгадаў — чорт яго ведае. Затое пра Соміка думка была больш пэўная: гад, дарэмна людзей валаводзіў. А ён ляскаў зубамі, як зацкаваны воўк, і агрызаўся на кожны напамінак пра гэту справу.

А з Уладзікам у прымежнай вёсцы было не зусім так ці, праўдзівей кажучы, зусім не так, як пра гэта дайшлі чуткі да Мядзведзіч. Невядома, ці наўмысна хто перайначыў, пусціўшы гэтыя чуткі, ці мо, пакуль дайшло да Мядзведзіч, яно неўзаметку так змянілася, што жаданае выдавалася за сапраўднае. Не так яно было якраз у самым галоўным...

Гналі пастушкі каровы на раніцу — трое хлопцаў. Вёска стаяла ў лагчыне, і калі яны выйшлі з каровамі на ўзгорак, убачылі, што там, дзе новая шаша перакрыжоўваецца

з чыгункай, сядзіць чалавек. У яго ў руках нешта белае — няйначай папера. Але як толькі ён пачуў каровін рык і хлапецкі гоман, паперу зараз жа схаваў і дастаў з кішэні нешта другое. Пастушкі знарок прагналіся з каровамі каля самага гэтага месца, каб паглядзець, што за ён. Чалавек сядзеў на крушні камення, апранены ў палатаны, зрудзесалы ад старасці, некалі шэры палітон. На галаве была старая, з зашмальцаваным аколышкам, чырвонаармейская шапка, лапці былі мокрыя ад расы. Каля яго ляжала аброць, а сам ён паволі жаваў аржаную скарынку.

З узгорка далёка відаць было жоўтае пескавое палатно шашы, роўнае, як струна. У лагчыне яно працінала наскрозь невялікі лясок, а далей узнімалася на суседні ўзгорак. Месцам кускі дарогі былі замошчаны, а найбольш па баках ляжалі крушні бітага камення.

Чалавек першы загаварыў да пастушкоў.

— Ці не чулі вы, хлопцы, можа, тут конь які прыблудзіўся? Ці, можа, бег па дарозе — гнеды з лысінкаю на лбе.

— Не бачылі,— косячыся на чужога чалавека, адказалі пастушкі.

— Другі дзень шукаю. Нядаўна я купіў яго на кірмашы ў чалавека з гэтага боку...

Пастушкі з каровамі схаваліся ў кусты, мо за паўкіламетра ад таго месца. Іх цюкнула, чаму гэта чалавек паперу схаваў, убачыўшы іх. Пачалі з-за кустоў цікаваць, што ён будзе рабіць далей.

Той устаў, пагледзеў у бок вёскі, агледзеўся кругом, зноў сеў і, дастаўшы, разгарнуў паперу.

На здымку з двухвярстовай тапаграфічнай карты сінявата-чырвоным алоўкам была адзначана новая шаша на працягу мо пятнаццаці кіламетраў. Паабапал было нанесена ўсё, што магло мець ваеннае значэнне і чаго не было на двухвярстоўцы: пасёлкі, што з'явіліся пасля рэвалюцыі (нават лічбай адзначана колькасць хат), новая цагельня, збудаваная толькі ў мінулым годзе, асушанае балота, што на двухвярстоўцы адзначана як непраходнае, нават асобныя дрэвы сярод поля і іншыя рэчы, якія могуць служыць арыенцірамі. Адным словам, усё тое, што так ці інакш можа спрыяць альбо перашкаджаць вайсковай аперацыі ў гэтай мясцовасці.

Правізаваўшы на рог лесу, ён хацеў нанесці яшчэ нейкую дэталь, як заўважыў: то хаваючыся ў лес, то паказва-

ючыся з лесу (мусіць, там, дзе хвойнік быў занадта густы), у кірунку да вёскі бег хлапчук з торбачкаю на плячах. Сочачы вачыма за хлапчуком, Уладзік згарнуў не спяшаючыся карту і палажыў за пазуху. Пасля ўстаў і падаўся ў лес па вузкай дарожцы. Ісці ён таксама не спяшаўся: пастушку да вёскі бегчы заставалася кіламетра паўтара, у вёсцы тэлефона няма, а да пагранічнай заставы кіламетры чатыры. Калі самі пачнуць яго даганяць, ды яшчэ ў лесе, дык не вельмі ён і спужаўся. Так ацаніў Уладзік становішча і ішоў сабе, насвістваючы нейкі неадчэпны матыўчык. Нават калі неўзабаве пачуўся лёскат кол, дык гэта яго не вельмі ўстурбавала: ведаў, што ў гэтай мясцовасці яго ў твар ніхто не знае.

З-за дрэў паказалася фурманка. Удвух сядзелі пораўні. У вясковым адзенні — тузаў лейцамі, падахвочваючы бегчы лядаштую цвілую каняжыну, а другі, у кепцы і крамным запыленым палітончыку, драмаў, лыпаючы вачыма, калі трэсла на карэнні. Уладзік, заўважыўшы на сабе пільны погляд фурмана, прыпыніўся:

— Ці не чулі, можа, тут дзе конь прыблудзіўся?

Той, што драмаў, зразу прачнуўся і ўтаропіўся вачыма Уладзіку ў твар, а рука яго без яго ведама сціскала моцна фурманова калена. Ніводзін не адказаў. Цяпер толькі Уладзік уважліва глянуў у твар таму другому і, ледзь усміхнуўшыся, пайшоў ад воза. Перад ім, як жывы, стаяў вучань гарадскога вучылішча Хмялевіч — вуграваты асмуглы твар, белазорыя ўважлівыя вочы. Гады яго вельмі мала перамянілі. А той разоў са тры абарочваўся ўслед Уладзіку, а потым узяў з рук фурмана пугу і пачаў старанна падбадзёрваць каняжыну.

Уладзік звярнуў з дарогі ў лес.

Гэты вуграваты і быў адзіным чалавекам, які (больш па голасе, як з выгляду) пазнаў Уладзіка ў прымежнай вёсцы. Першы ж чалавек, каму ён сказаў пра гэта, быў начальнік заставы.

XXIII

Ідучы на поле, Якуб сустрэў па дарозе меншага свайго брата Косціка. Той вёз снапы на Каржакевічавым гнедым. Гнедага кусалі мухі і авадні, што роем віліся каля яго, бзыкалі каля самай мысы, забіраліся пад чэрава, сядзелі кучаю на самым кволым месцы, дзе нельга было да-

стаць абагнацца. Гнеды заўзята махаў галавою, церабіўся хвастом і нагамі і ўсё прыбаўляў ходу, пераходзячы ледзь не на бег. Воз гойдала па карэнні і выбоінах, і ён кожную хвіліну гатоў быў перакуліцца. Косцік напінаў лейцы ў сваіх малых руках, упіраючыся босымі, патрэсканымі ад закарэлай гразі нагамі ў гарачы пясок, але конь быў не закілзаны і мала зважаў на Косцікава тпруканне. Якуб узяў каня за аброць і прыпыніў:

— Чаму гэта ты снапы вязеш?

— Гаспадар наклаў ды сказаў везці.

— А каровы дзе?

— У гурт пайшлі.

— Чаму?

— Ён кажа, што цяпер, як пайшлі па пакошы, і ў гурце пад'ядуць.

— Ты ж у яго за пастушка наймаўся.

— Ну дык што?

— А чаму ж ён прымушае цябе парабоцкую работу рабіць?

— Ён не прымушае, я сам захацеў. Вунь Казіку таксама чатырнаццаць год, а ён з бацькам усюды ездзіць: на сена і па снапы.

— Дурное ты... Каню рады не дасць, а падручаецца. Аж засопся, зараз бы плакаў.

— Дзіва што! Хаця б не заплакаў! — У Косціку загаварыў гонар, той самы, які падштурхоўваў яго ездзіць з гаспадаром на сена і на поле. Праўда, што Каржакевіч не прымушаў Косціка ехаць на поле, але Косцік не расказаў Якубу, як гэта так выйшла, што ён падахвоціўся ісці на цяжкую работу.

Аднаго дня ў Каржакевіча павінны былі жаць шэсць чужых жней. Жнеі былі ўжо «заробленыя», аджыналі за вінаватае: таму бульбы паўасмінкі даў вясною, таму мукі на хлеб — і цяпер Каржакевіч мог узяць іх, калі сам хацеў. Сваё пакідалі асыпацца, а да яго мусілі ісці, каб ласкі не страціць. Параіўшыся з жонкаю, Андрэй надумаўся разбіць жней на дзве партыі: так спарней работа, думаў ён, будзе ісці, а то ў вялікім гурце больш гаворкі будзе ды замінаць будуць адна адной. З аднаею партыяй павінна была ісці Андрэіха, а з другой Наталля.

— Калі пакінуць чужых жней адных, дык як захочуць, так і жаць будуць, а пры гаспадыні нябось пасаромеюцца,— сказаў Каржакевіч.

Але ў Каржакевіча і сена было яшчэ ў адным месцы на вазоў чатыры, трэба было падсушыць ды забраць. Вось тут і пад'ехаў Андрэй да Косціка са сваімі хітрыкамі.

— Куды гэта ты збіраешся? — запытаўся ён, калі Косцік узяўся за нож, каб адрэзаць сабе хлеба ў торбу.

Косцік глянуў яму ў вочы няўцямна: кожны дзень ён рэзаў хлеб, і гаспадар сам добра ведаў, куды ён цяпер збіраецца.

— Я ж каровы ў гурт выпусціў,— растлумачыў гаспадар.

Яшчэ больш здзіўлены, Косцік глядзеў Каржакевічу ў вочы, апусціўшы руку з нажом.

— Цяпер ім хопіць травы і ў статку,— адказаў гаспадар на здзіўлены Косцікаў погляд.

— А мне што рабіць?

— Што хочаш. Гуляй сабе, калі хочаш. Парсюку тут замяшаеш, курэй з ячменю паганяеш ды мяшай сабе кашку з маленькімі дзеткамі.

Косціка моцна абразіла гэта гаспадарова прапанова, асабліва пра кашу з маленькімі дзеткамі. Ён стаяў, насуплены, ля акна і вадзіў пальцам па шкле, гатовы заплакаць.

— Казючок вунь, равеснік твой, на сена з бацькам ездзіць. Бацька падае, а ён калі вывершыць воз, дык аж любата,— сказала Наталля.

— Дык то Казючок. Куды яму да Казючка. Той жа дужы хлопец,— падражніў гаспадар.

— Я вашага Казючка адною рукою жмякну,— адказаў Косцік, не адварочваючыся ад акна.— І на сене спраўлюся з ім.

— Ты толькі хвалішся. Сена ж ты і грэбці, мусіць, не ўмееш, а не то што воз таптаць.

— Вазьміце ж мяне сёння на сена, дык паглядзіцё.

— Яшчэ бацьку скажаш, што я цябе прымушаю,— закінуў Каржакевіч.— Але калі ты ўжо так намогся, дык едзь сабе са мною на сена. Парсюку я сам замяшаю, як прывязу сена ўдзень.

Дні праз тры хлапчо нацешылася з работы і рада б было аддыхнуць за каровамі. Цяпер пасвіць не цяжка: прыпусціў дзе на ржэўнік на добрую траву ды сядзі сабе.

— Нешта нашы каровы галодныя прыйшлі,— сказаў ён вечарам.— У Пралескі дык аж бакі паўпадалі. У пастуха, патом, не так пад'ядаюць. Можа, каб заўтра зноў асобна пагнаў?

— А ці я не казаў, што з Казючком табе не справіцца? Вось і нацешыўся ўжо з работы, а прасіўся — вазьмі мяне з сабою. Скардзіўся вясною, што пасвіць цяжка. Работу, брат, рабіць яшчэ цяжэй,— укалоў яго гаспадар.

Косцік зачырванеўся:

— Дык хіба я што! Я гэта пра каровы клапачуся. А ад работы я і заўтра не адказваюся.

Каржакевіч не першы год так робіць. Згодзіць падлетка за пастушка, той пасе ўсю вясну, пакуль пачнуць касіць ды жаць, тады да самай восені робіць у Андрэя на сенакосе і на полі, як сталы парабак.

Якуб ішоў і думаў пра Косціка. Шкада было брата, што той мардуецца на рабоце не па яго сіле, але шкадаванне гэта было не самым моцным з цяперашніх яго пачуццяў. Яно перакрывалася шчымліваю крыўдаю, быццам з яго самога хто-небудзь наздзекаваўся, і ён не павінен гэтага дараваць. Не ўпершыню яму было тое, што Косцік наймаецца да людзей,— ён ужо трэцяе лета не дома; не ўпершыню і тое, што Каржакевіч наймае пастушкоў ды пасылае на іншую работу, але дагэтуль Якубу гэта ў вочы не кідалася. Цяпер раптоўная сустрэча з братам абудзіла ў ім вострае адчуванне крыўды і злосці. Тое мала зразумелае яму слова — «эксплуатацыя», якое ён сустракаў у падручніку палітграматы і чуў зрэдку ў дакладах, цяпер упершыню набыло ў яго свядомасці свае яскравыя канкрэтныя формы ў выглядзе Косціка з патрэсканымі, босымі нагамі, з напятымі ў нядужых руках лейцамі, у выглядзе трох пудоў жыта, за якія згадзіў Каржакевіч Косціка на цэлае лета. Якуб адчуваў, што ён тут нешта павінен рабіць, што, апрача яго крыўды, тут справа кранае і яго самога як камсамольца, але што і як ён будзе рабіць, гэтага яшчэ выразна не ведаў. «Вось каб Сцёпка ці Шура, тыя б зразу ведалі, што тут зрабіць»,— думаў ён і хацеў сустрэць дзе-небудзь Сцёпку, каб пагаварыць з ім, але да вечара таго нідзе не сустрэў.

Вечарам у хаце для ўсяе сям'і была прыемная навіна. Учора бацька прывёз з млына мяшок мукі з новага жыта, і сёння на стале быў мяккі, свежы, пахучы хлеб. Маці ў градах знайшла тры агуркі, папрасіла ў суседкі конаўку квасу, пакрышыла ў квас агуркі і прыправіла калівам кропу. Сям'я дружна акучыла міску з квасам. Спрытна хадзілі лыжкі. Хлеб кусалі папоўніцы і, моцна сёрбаючы, праганялі яго квасам. Віцік з Манькаю аж траха не пабіліся

ўжо. У місцы заставалася крышаноў з пяць агурка, і Віцік намерыўся зачэрпаць самы большы крышан — носік. Але, пакуль ён справіўся, носік апынуўся ўжо ў Маньчынай лыжцы. Віцік штурхануў яе локцем пад бок, а калі яна адказала тым самым, адвёў быў ужо лыжку, каб трэснуць па лбе. Маці якраз тут умяшалася, скубянуўшы яго за валасы.

Хлеб увачавідкі раставаў. Нават малое, седзячы на руках у маткі, сусліла скарыначку і яшчэ выцягвала ручку да хлеба.

— Вось паўбаханкі як і не было,— пашкадавала маці. Ёй ніхто нічога не адказаў.

— Віцька, годзе ўжо! — нарэшце крыкнула яна злосна.— Колькі таго хлопца, а есць, як не ў сябе. Лопнеш яшчэ.

— Няможна напач так наядацца,— сказала яна ўжо лагадней, бачачы, што ў яго навярцеліся слёзы.

— Няхай есць, усё роўна ўжо...— сказаў бацька, кладучы лыжку.

Якуб сам еў ужо чацвёрты кусок. Яму было балюча і сорам за гэту галодную прагавітасць усяе сям'і і самога. На памяць зноў прыйшла сустрэча з Косцікам.

— Я сёння Косціка бачыў,— сказаў ён ні да кога.— Дурны: каровы ў статак пусціў, а сам снапы возіць.

— Ён жа ці цяперся ўжо. На сена ж ездзіў,— адказала невыразна маці.

— А што ж, няхай патроху прывучаецца да работы. Вельмі, думаеш, ён там увярэдзіцца? — Бацька адчуваў тут сябе вінаватым і гэтым хацеў апраўдацца.

— Тузаецца, рады каню не дасць, аж ледзь не плача. Паблажэў нават за лета, толькі вочы блішчаць.

— Вядома ж не сваё, што гэта гаварыць! Ці гэта ж яму там догляд, думаеш? — пашкадавала маці.

— Прывучаецца... Дзякуй яму за такую навуку,— не суніма́ўся Якуб.— Тры пуды на лета — дзе ж гэта відана? Ды яшчэ работу ўсялякую рабі яму, як сталы парабак.

— Добра і хлеба дома не есць, а тры пуды таксама нідзе не валяюцца. Хто б табе вельмі даў больш ды яшчэ наперад? Глядзі, якая подпірка была. Гэта ты аб адной цыбулі касіў бы, каб не гэтыя тры пуды?

Маці маўчала. Розумам яна далучалася да бацькі, але ёй шкада было Косціка.

— Ён мо налета пуд табе дасць, дык ты і на гэта згодзішся? Чаму ён у саюз не ішоў умову рабіць, што б яму там сказалі?

— Які гэта яшчэ саюз?

— Ёсць такі, што глядзіць, каб гэтакія Каржакевічы нас не абдурвалі.

— Дык ён і ў саюз у твой не пойдзе і пастушка наймаць не будзе. Абыдзецца і без пастушка.

— А мы без яго таксама абыдземся.

— Языком. Ты разумны вельмі за бацькавым клопатам. Дык што ж я, па-твойму, рабіць цяпер павінен? — у гэтым распачлівым бацькавым выкрыку чулася і прызнанне Якубавай праўды, што сапраўды Косціку цяжка ў Каржакевіча, і з платаю Каржакевіч іх крыўдзіць, і жаданне абараніць сваю праўду, што іншага спосабу няма, каб пракарміць сям'ю.

— Па-мойму, Косціка трэба сыскаць, а з Каржакевіча праз суд спагнаць тое, што ён па закону павінен заплаціць.

— Гэта праўда, зажыўлюся я вельмі! Буду паскудзіцца з чалавекам, а на весну прыпрэ, дык ідзі зноў да яго прасіць, у сабакі вачэй пазычыўшы. У каго ж ты вельмі ўхопіш? Табе абы языком хлебястаць.

— У камітэце ўзаемадапамогі возьмем, калі што якое.

— Ухопіш ты там.

— Як вы сабе хочаце, а на Каржакевіча я ўсё роўна заяўлю,— сказаў Якуб.

— Хіба ж ты сам і гаспадаром ужо думаеш быць? — спытаўся бацька.

— Нашто мне гаспадаром. Я толькі не хачу, каб нас абдурваў кожны, каму захочацца.

— А я ж таксама гэтак не хачу. Адна каманда павінна быць, а не сто. Калі ты ўжо бярэшся камандаваць, дык камандуй, кіруй усяею гаспадаркаю. Няхай і каманда твая будзе і клопат. Мяне ўжо можна хоць на сметнік выкінуць.

— Якуб, пакінь ты, не пераядай бацьку вантроб, яму і без цябе хапае,— умяшалася, нарэшце, маці.— Выдумаў чорт ведае што! Вельмі ты гэтым запаможашся! Не мы першыя, не мы апошнія. Неяк перагаруем лета, не так шмат ужо засталося.

— Не, няхай возьмецца, няхай папрабуе! Я хацеў бы, каб ён хоць год пакіраваў гаспадаркаю, як гэта лёгка.

Што ж ён яшчэ бачыў? Хіба ён ведае, як з людзьмі жыць? Вось жыве за бацькаваю галавою ды выдумляе трасцу з хваробаю. Там яму нагавораць, падвучаць, а ён, дурны, і гатоў ужо. Я вось зараз век зжыву, ды нікому вока не запарушыў, а ён вельмі бярэцца замалада. Ты чалавеку цяпер прыкрасць зробіш, а прыйдзе яго пара, дык ён табе ў дзесяць столак адплаціць.

Бачыў Якуб, што бацька ўжо не скора сціхне. Пакрыўдзіўся, што Якуб быццам лічыць яго за няздатнага гаспадара, які не ўмее весці гаспадарку і дзяцей сваіх не шкадуе ды аддае на здзек. З практыкі Якуб ведаў, што гэта самае балючае месца ў бацькі, што ён цяпер доўга будзе скардзіцца, будзе гаварыць жаласныя словы, ад якіх і злосць, што бацька не так яго разумее, і плакаць хочацца, бо шкада бацькі, хваравітага і змучанага жыццём. Каб не чуць усяго гэтага, Якуб ускінуў на плечы бравэрку і выйшаў з хаты. Начлежнікаў яшчэ не чуваць было едучы. Ён зняў ля дзвярэй пута з калка, якое павесіў рана, каб прасохла, выйшаў на вуліцу і сеў на прызбе.

У хаце чуваць была ціхая гамонка. Гаварыў больш бацька, а маці толькі калі-нікалі ўстаўляла некалькі слоў. Не разабраць было, што гавораць, але Якуб ведаў, што гэта гавораць пра яго нячуласць, што ён не спагадае бацьку і яшчэ гатоў нарабіць клопату, заняўшыся з Каржакевічам. Жаль падкрадваўся ціха да Якуба. На хвіліну нават выплыла нешта накшталт раскаяння: а мо не варта было бацьку гнявіць? А калі Косціка сарвеш ды з Каржакевіча нічога не спагоніш, тады на бацькава выйдзе і заўсёды прыйдзецца слухаць упікі. І чаму гэта так? Нават сын з бацькам неаднакава думаюць.

Яму прыйшоў на памяць зімовы выпадак, калі ён не ўстаяў проціў бацькі, пашкадаваў яго і паехаў у лес красці хвойку. А назаўтра, ля калодзежа, як яму сорамна было перад Шураю! Тады ён у думках дзякаваў Шуры, што яна не сказала Сцёпку, што не разбіралі гэтай справы на ячэйцы. Але калі другі раз ён скапыціўся, пусціўшы Вольку да Піперманіхі, тады Шура першая падняла гэта пытанне на ячэйцы і першая галасавала за суровую вымову. А што ж бы цяпер Сцёпка з Шураю сказалі пра яго сённяшнюю гаворку з бацькам? Бясспрэчна, яны б былі за яго, а не за бацьку. Значыць, ён правільна надумаўся рабіць, як і трэба камсамольцу. А калі ён яшчэ цвёрда не вырашыў, дык гэта толькі таму, што яму шкада бацькі —

старога, хворага, запужанага змалку бедака. Гэта пупавіна цягне яго ў другі бок ад Сцёпкі з Шураю, ад ячэйкі, ад сваіх уласных перакананняў. Калі падавацца за ёю, дык ён заўсёды будзе ў супярэчнасці з самім сабою, будзе блытацца ў самых простых пытаннях і ніколі не будзе добрым камсамольцам, якім ён шчыра хоча быць. Ён зайздросціў у гэту хвіліну Сцёпку. Мяркуючы па тым, як Сцёпка заўсёды гаворыць і робіць усё цвёрда і ўпэўнена, Якуб думаў, што ў таго ніколі такіх хістанняў не бывае.

А з хаты ўпярэмешку з плачам малога ўсё яшчэ чуваць быў развярэджаны хваравіты бацькаў голас, які нудлівым болем адгукваўся ў Якуба недзе пад сэрцам.

У канцы вёскі пачуліся, спачатку невыразныя, галасы, якія, што далей, усё мацнелі і множыліся. Заржаў нечы конь. Некалькі галасоў нясмела завялі песню:

Арабі-арабінушка,
арабі-арабінушка,
раскудравае дзераўца...

Галасы смялелі і гучнелі, песня мацнела і разлягалася па вёсцы, пакрываючы рып жураўлёў і заклапочанае ноканне. Гэтыя гукі прысняшылі канец Якубавага роздуму. «Усё роўна ж не паддамся Каржакевічу»,— падумаў ён, апрануў бравэрку ў рукавы і пайшоў у хлеў браць каня.

XXIV

Шапка Юзікава ссунута на патыліцу. З-пад яе выбіліся на лоб вільготныя пасмы валасоў. На іх густа асядае пыл. Рухі Юзікавы заложныя і рытмічныя, прынароўленыя да доўгай і цяжкай работы. Мерна ўзлятае над галавой цэп, мерна апускаецца на пасад снапоў. Але біч не дае моцнага гуку, пасад толькі што пасаджан, і біч толькі шастае, падаючы на сухія натапыраныя гарашыны. З разлузаных пад бічом струкоў скачуць гарошыны, стукаючы ў сцены, у застаронак, раскочваюцца па таку — буйныя, жаўтавата-белыя.

Не любіць Юзік гэтай работы. Не таму толькі, што яна вельмі цяжкая: няспорная надта. За пусцяковыя вынікі трацiцца чорт што сілы і часу. Гваздом сядзіць гэта думка ў Юзікавай галаве і яшчэ горш адбівае ахвоту ад гэтай работы. Але як пераможа сябе, раскалышацца, разагрэецца

трохі, дык і гопкае, аж пакуль зноў які-небудзь перапыпак.

Прайшоў раз па пасадзе з канца ў канец, шчыльна кладучы на гарашынах удар каля ўдару, прайшоў другі раз назад, б'ючы таксама шчыльна, але накрыж з першым разам, пайшоў трэці — і тады ж пачаў даваць біч глухі гук, прыбіваючы да току абмятыя гарашыны. Ад гэтага трохі лягчэй стала. Перавярнуў на другі бок, разоў пяць ударыў, і раптам лёгка стала ў руках: біч адляцеў ад цапільна, узляцеў высока над галавой і бразнуўся на ток. Узяў Юзік біч, пакруціў у руках і паставіў у куток разам з цапільнам. Ускінуў на плечы палітон і на хвіліну задумаўся.

Парвалася сырамятная прывязка, трэба было ісці ў хату па нож, каб прарэзаць пяцельку. Палуднаваць было яшчэ трохі ранавата, але ісці ў хату, а потым ізноў у гумно, а там пасад які збі ды на полудзень...

Зачыніў гумно і па загуменню падаўся на канец вёскі, дзе гула малатарня. Гэты гул з самага ранку турбаваў яго, яшчэ горш уцінаў яму рукі. Яго цягнула пайсці паглядзець, як ідзе сёлета Каржакевічава малатарня, глянуць ёй у сталёвыя зубы барабана, узяць на пробу некалькі каласкоў саломы, пацерці на далоні — ці не пакідае зярнят. А разам з гэтым трошкі пахваляваццa і памарыць.

Ці цеперся носіцца Юзік са сваім намерам. Хоць бы малатарню пакуль што ды арфу. Летась яшчэ з'явілася ў яго гэта думка пра машыннае таварыства. На сваёй скуры выведаў усю невыгоднасць малацьбы цэпам. Аж да каляд летась гопаў (калі адзін, калі з бацькам удвух), пакуль памалаціў. А малатарняю — за тры дні можна было ўхапіцца. Асабліва акалот даўся ў знакі. Добра папабіраўшы, змалоціш капу за дзень, а жыта, калі чыста выкалачана, і пуда не намалоціш. Змалоцяць колькі коп, звеюць, памераюць — тады Юзік падлічвае, колькі выходзіць жыта на кожны рабочы дзень. Фунтаў каля дваццаці пяці, не больш выходзіла. У лес пайшоўшы, куды больш можна б было зарабіць. Але ж шкада пакідаць немалочанае... ды людзі б смяяліся... ды мышы б салому ўсю сцерабілі. Не хацелася наймаць у Каржакевіча малатарню, але намякнуў быў раз бацьку. Ну, той — ні блізка. «Аддай гэтулькі за малатарню, а потым сам без работы хадзі. Неяк памалоціцца пакрысе». Прабаваў падбіваць сяго-таго на таварыства, ды позна агледзеўся: некаторыя Каржакевіча-

ваю малатарняю памалацілі, некаторыя цэпам да палавіны ўгопаліся — траха што і не знайшлося ахвотнікаў. Затое сёлета ўзяўся яшчэ загадзя. Прыходзіў то да таго, то да другога, пачынаў здалёк, пераводзіў гутарку на малацьбу і тады пускаў у ход дваццаць пяць фунтаў жыта, што летась прыйшліся яму на кожны рабочы дзень малацьбы, і падлічваў бюджэт часу і выработку таго, з кім гаварыў, падлічваў, што заробіць Каржакевіч за зіму з малатарняю. Чалавек некалькі згадзілася. Некаторыя яшчэ думалі, але ў Юзіка была ўжо ўпэўненасць, што таварыства будзе. Цешыла яго і тое, што сёлета і Сцёпка ўзяўся за гэту справу. Летась ён неяк мала і ўвагі аддаваў гэтаму. Трохі саромеўся, што багацейшыя будуць зубы скаліць (колькі тае малацьбы, а і ён малатарню хоча купляць!), а трохі таму, што яму не так і цяжка было перабіць за зіму сваю крыху. Але сёлета ён іначай глянуў на гэту справу. Ён скеміў, што гэта падарвала б моц Каржакевіча, вызваліла б шмат каго ад яго ўплыву і паставіла б нават напоперак Каржакевічу тых серадпякоў, якіх удасца ўцягнуць у таварыства. Вось чаму Сцёпка, асабліва пасля прыезду ў Мядзведзічы сакратара райкома, узяўся за гэту справу не горш за Юзіка. Прабаваў нават на ячэйцы гэта пытанне ставіць, каб мабілізаваць камсамольцаў, але вынікі ад гэтага былі пакуль што не вельмі вялікія. Справа ў тым, што самі камсамольцы непасрэдна ўзяць удзел у арганізацыі таварыства не маглі. З іх адзін толькі Сцёпка і быў самастойным гаспадаром, у якога дома была толькі старая маці ды брат, малодшы за яго на два гады. Самае большае, што маглі зрабіць камсамольцы, гэта агітаваць за таварыства, але не заўсёды гэта агітацыя мела поспех, часамі прыходзілася пераносіць кпінкі і насмешкі.

У Юзіка і самога было яшчэ далёка не ўсё гладка. Дагэтуль ён яшчэ не ўламаў бацьку згадзіцца на таварыства. У таго быў свой погляд на гэту справу. Пра тое, што малаціць цэпам — не варта шкурка вырабу, стары і слухаць не хацеў. «А што ж будзеш рабіць цэлую зіму?» — такое чуў Юзік кожны раз на свае довады. Але, калі ён пачынаў падлічваць, колькі Каржакевіч бярэ за зіму хлеба за малатарню, у старога гарэлі вочы незадаволенай прагнасцю, і ён з гэтага рабіў свой вывад:

— Во, каб жа сабраўся ды купіў адзін, дык я ведаю. А гуртам хіба яе глядзець будуць, як сам гаспадар? Там стукне, там грукне, папсуе, зломіць і вінаватага не знай-

дзеш. Ды што гэта за выгранка вельмі? Калі б і зарабіў што, раскінеш на гурт — колькі там чаго прыйдзецца?

Ведае Юзік, што ніколі таго не будзе, не купіць бацька падаркі патрэбныя для гэтага сто восемдзесят рублёў, дык ніколі не хопіць у старога адвагі аддаць зараз гэтакую кучу грошай. Але яму люба пра гэта памарыць і пагаварыць, і яго зусім не цягне ў «хвалёнае Юзікава» таварыства. Таму Юзік ведае, што на пай грошы ў бацькі цяжка будзе выдраць. І хоць ён першым запісаўся ў члены таварыства, не ведае яшчэ, дзе дастане патрэбныя грошы. У пазыкі ісці прыйдзецца да каго-небудзь, ды не вельмі ў каго і ўхопіш.

«Утраціў аднаго пайшчыка»,— падумаў Юзік, калі паддышоў бліжэй і пазнаў, што малатарняю малоціць Барадынок. Колькі разоў ён прабаваў сватаць Баранка. Той як бы крыху падаваўся нават, і раптам вось...

Нязмораныя яшчэ коні ідуць зладжана і мерна, як гадзіннік. За дышлем прыводу хлапчук-паганяты памахвае на іх доўгімі рукавамі бацькавай світкі. Машына пераходзіць на высокія ноты, патрабуе злосным і прарэзлівым гудам, калі Тодар мала дае ў яе зубатую пражэрную зяпу, і прыглушана прагна мармыча, калі дасць ёй папоўніцы. Белыя Тодаравы вусы сталі зусім чорнымі ад пылу. Пыл навіс на брывах, на вейках, у ноздрах — хоць ты каміна запрашай. Вочы чырвоныя, параз'яданыя пылам. Пошта спрытна хапае пададзены Волькай на стол развязаны сноп, прывычным рухам разгортвае яго на стале і стараецца даваць у цапы раўнамерна, каб машына не давала перабояў.

— Сто-о-ой! — камандуе ён паганятаму, тармозячы машыну снопам ячменю.

Перапынак, сціртa скончана.

— Закурвай!

Тодар адхарквае і плюе густою чорнаю слінаю. У Волькі толькі вочы блішчаць, рот і нават нос завязаны хусткаю. Яна спяшаецца на прыгумень, каб вольна падыхаць паветрам.

— Няшнога ўжо ячменю, капы паўтары засталося,— падбадзёрвае Баранок, выграбаючы амецце.— Палуднаваць пойдзем ці будзем канчаць? Як машыніст скажа?

— Ды ўжо ж трэба скончыць. Папалуднаваўшы, ячмень збераце в тока, ды яшчэ аўса ўмалоцім трохі сёння.

«Машыніст» — гэта Тодар Пошта. Да яго сёння — павага і паслушэнства. І «пустым млыном» ніхто не абзывае. Ён сёння — галоўны. Невялікая, праўда, спецыяльнасць у цапы падаваць, але ж на яго гаспадар малатарню давярае.

Не любіць сам Каржакевіч пыл глытаць. Малатарню ў заработкі пускае, але з нанятым «машыністам», якому плаціць падзённа.

— Колькі за малатарню ўзяў? — пытаецца Юзік, даючы Баранку прыкурваць.

— Пяць пудоў сказаў.

— За два дні ўходзіцеся?

— Дзе бачыў, тры дні зойме.

— Пятнаццаць пудзікаў,— падлічыў Юзік.

— Што ж ты зробіш,— апраўдваецца Баранок.

— А я вам раіў, як зрабіць. Да гэтых пятнаццаці пудоў трохі прыкінуўшы, дык і свая малатарня была б.

— Я падумаў — пакуль яно што будзе, а тут пагода сухая, добра і змалаціць за пагоду... Ды і страх мяне нешта апанаваў. Каб адно малатарню, дык бы такая справа, а то ж вы і яшчэ нейкія машыны думаеце купляць — сеялкі, веялкі. Улезеш у даўгі, тады і гаспадаркаю не аплацішся.

— Збаяўся, дзядзька! А мы ж думаем заўтра сход склікаць, а ў аўторак у Мінск па малатарню ехаць.

— Едзьце здаровы! Калі ў вас добра пойдзе, дык і я, можа, потым далучуся.

— А колькі табе Андрэй плаціць? — запытаўся Юзік у Пошты.

— У мяне мера і вера: пуд у дзень давай,— пахваліўся Пошта.

— Не такая ўжо і вялікая мера,— засмяяўся Юзік.

— Дай жа большую.

— А што ты думаеш, мы больш бы далі. Ідзі вось да нас у таварыства, дык плата платаю, а на пай яшчэ нешта прыпадзе.

— Э? — недаверліва глянуў Тодар.— А што ж, каб узяў ды пайшоў. Сход у вас заўтра, кажаш, будзе? Прыйду паслухаю... Вось Андрэю не ў нос будзе! — Тодара пачынала захапляць перспектыва лепшага заработку і навізна справы.

— Грамабой жа збіраўся сёлета купляць, здаецца? — спытаўся Баранок.

— Я чуў, што не будзе,— адказаў Тодар.— Таварыства спужаўся. Купі, кажа, ды будзеш стаяць без работы.

— Давайце малаціць, а то есці хочацца,— увайшла Волька.

— А, прагаладалася!.. Вось зараз як фукнем, дык і ўсё будзе,— паабяцаў Тодар, становячыся да стала.

Ідучы дадому, Юзік убачыў у адчыненыя насцеж вароты Аўдолю. Перакінуў нагу цераз плот, падышоў.

— Памагай бог!

— Казаў бог, каб і ты памог,— у тон яму адказвае Аўдоля, не пакідаючы малаціць.

— Што табе памагаць. Ты і сама, як малатарня тая. Капы з паўтары выбіла сёння?

— Вось сказануў! — смяецца тая.— Карове няма чым падаслаць, дык снапоў з дзесяць на салому збіла.

— Колькі там у цябе малацьбы, а на паўзімы хопіць з цябе. Малатарняю б — за адзін дзень.

— Няхай ён згарыць! Не бачылася я пяць пудоў яму даваць!

— Ты да нас у хаўрус ідзі, дык мы дарэмна табе змалоцім,— закінуў Юзік вуду.

— Прымі без грошай, дык пайду.

— Без грошай, бач, малатарні не даюць.

— Дык залажы за мяне.

— Я сам не ведаю, дзе ўзяць грошай на пай. Бацька ж не дае.

— Што твой за бацька гэтакі! Узяў бы ты яго за бараду ды скалануў добра,— жартуючы раіць Аўдоля.

— Калаці не калаці, грошай усё роўна не выкалаціш. Табе дык і ў пазыковым таварыстве дадуць... Ты ж сама гаспадар. Гэта мне без бацькі не дадуць.

— Баюся ў даўгі залазіць.

— Прыходзь заўтра на сход, можа, ты яшчэ за ноч абдумаешся,— запрашае Юзік на ўсялякі выпадак.

XXV

Прыйшоўшы дадому, Юзік застаў у хаце Шуру. Яны былі толькі ўдзвюх з Зосяю. Старыя яшчэ зранку паехалі ў мястэчка. Серада сёння, кірмашовы дзень: старая павезла місачку масла і пару куранят, стары ўскінуў жыта з асміну. Што купляць будуць, не казалі, але Юзік дагадваўся, што старой на чаравікі будуць набіраць. Ён паду-

маў, што ў Зосі таксама палатаныя чаравікі, зараз зусім разлезуцца, але без вайны з бацькам зрабіць іх ніяк нельга было, а пачыпаць цяпер вайну за чаравікі яму не хацелася. Спадзяваўся, што зімою ў лесе здарыцца зарабіць.

Зося нешта шыла, а Шура сядзела з другога канца стала. Яна абы-што гаварыла з Зосяю, гартала газету, нібы прабавала чытаць, але ёй не чыталася.

Уся яна свяцілася з нутра ціхай радасцю, якая ёй не давала ні на чым спыніцца. Яна знарок чакала Юзіка, каб з ім развітацца і падзяліцца сваёю радасцю. Прычыну для прыклепу выдумала:

— Насілу я цябе дачакалася. Запрацаваўся вельмі,— сустрэла яна Юзіка.

— А я сёння больш гуляў, як рабіў,— адказаў Юзік.— Што ж у цябе за патрэба такая пільная да мяне?

— Можа, ты мае кнігі прачытаў?

— Адну прачытаў, а другую толькі пачаў яшчэ.

— Ну дык тая няхай застаецца, а другую я з сабою вазьму, можа, яна там мне спатрэбіцца.

— А куды ж гэта ты збіраешся?

— Заўтра ў Мінск еду. Учора ж мне паведамленне прыслалі, што прынялі ў тэхнікум.

— Я бо гляджу, што дзяўчына, як сонца, ззяе,— аж у хаце святлей стала.

— Гэта ж ад Зосі, мусіць. Ад мяне пацямнець павінна, я ж чорная.

— Ці гэта ж твая маці папраўілася ўжо? — спыталася Зося. Яна знарок загаварыла пра другое.

— Як яна папраўілася! Ходзіць трохі, не так, як летась. Шкада мне яе пакідаць адну, але і чакаць няма куды. І так год утраціла. Зараз бабуляю стану, дык і вучэнне не наўме будзе.

Юзік крадком глядзіць на жонку і на Шуру, мімаволі параўноўвае ў думках. Ловіць сябе на думцы, што, каб прыйшлося выбіраць між дзвюх, дык невядома яшчэ, каторую выбраў бы. Яму хочацца чуць Шурын голас, хочацца, каб яна глянула на яго.

— Вазьмі ж сваю кніжку, каб не забылася,— дастае ён з трамы.— А можа, і тую аддаць?

— Няхай тая застаецца. Калі-небудзь перашлеш, як прачытаеш.

— Ды я і сам неўзабаве ў Мінску буду, то магу прывезці.

Зося ловіць яго доўгі погляд на Шурыным твары, хмурнее і ўстае з лавы:

— Абшэвак няма з чаго зрабіць. Трэба пайсці пашукаць,— і выходзіць у сенцы.

Юзік глядзіць на Шуру з сумнаватаю ўсмешкай:

— Значыцца, пакідаеш нас назаўсёды?

— Як гэта назаўсёды? Мне ж чатыры гады вучыцца. Кожнае лета буду прыязджаць, памагаць вам вёску катурхаць.

— Заўсёды так: толькі з'явіцца чалавек, які сам штонебудзь разумее і другіх можа павесці за сабой, як яго ўжо і няма ў вёсцы. Пырх і вылецеў.

— Вось правадыра знайшоў! — засмяялася Шура.— Ты так бядуеш, як быццам і сапраўды тут без мяне нікога не застанецца. А Сцёпка, а Якуб, а ты, а ячэйка ўся, а сельсавет? Уцягвайце больш людзей у работу, штурхайце Мядзведзічы пад бакі, каб яны не спалі.

— Жанчыны нашы сіротамі застануцца. Хто цяпер цябе тут заменіць?

— А чаму б і Зосі не ўзяцца лепш за гэту работу? Я ёй сёння казала пра гэта. Няхай удзвюх з Аўдоляю. Тая баба не дурная, каб большай граматы... Ну, мяне ж дома чакаюць... Бывай здароў! — падала яна руку.

Юзік затрымаў яе руку ў сваёй, глянуў зблізку ў самыя вочы.

А яна глядзела яму ў твар проста і даверліва, чакаючы, можа, ён яшчэ што скажа.

Насілу перамог сябе, каб не прыцягнуць да сябе і не пацалаваць яе даверлівую ўсмешку. Напэўна, здзівілася б, нават спужалася б, можа, замкнулася б у халоднай непрыступнасці. А можа, палічыла б за звычайнае цёплае развітанне?

Нехаця выпусціў руку:

— Жадаю табе... чаго ты сама сабе жадаеш,— і пайшоў у сенцы ўслед за ёю.

Зося стаяла над адчыненым куфрам і перабірала кусочкі паркалю.

— Ну, Зоська, будзем жывы,— падышла да яе Шура.— Можа, не давядзецца ўбачыцца да ад'езду, заўтра ж мы раненька выязджаем. Не забудзься ж, што я табе казала.

Узяла Зосіну руку і шчыра пацалавала ў вусны. Спынілася на момант вачыма на Зосіным стане.

— Глядзі, каб напісала... акцябрыць прыеду,— дадала з цёплай, трохі сарамлівай усмешкай і выйшла, мільгаючы загарэлымі стройнымі нагамі.

З Юзікавага твару яшчэ не сышла развітальная ветлівая ўсмешка.

— Ну, я ж палуднаваць прыйшоў,— падышоў ён да Зосі.

— Чаму ж ты хоць не пацалаваўся на развітанне? — спыталася яна, не адказваючы на яго словы.

— Чаму ты так кажаш?

— Так сабе. Заўсёды ж, развітваючыся, цалуюцца.

— Не так сабе. Бачу, што ты ўжо гневаешся за Шуру. Смешная ты, выдумала невядома што.

— Я-не сляпая, брат, бачыла, як ты ласа глядзеў на яе.

Юзік трохі збянтэжыўся:

— А ты хочаш, каб я воўкам глядзеў на яе ці мо каб зусім не глядзеў?

— Ну прызнайся, Юзічак, любіш ты яе трошкі?

Ён абняў яе за плечы:

— Дурненькая, глянь жа ты мне ў вочы, што яны табе кажуць?

— Брэшуць,— сказала яна, ужо смеючыся.

— А што ж, можа, ты мяне і не любіш ужо,— пачала яна памаўчаўшы.— Я ж вунь якая стала, як капа. На твары плямы нейкія з'явіліся. Куды мне да Шуры!

— Але што ты да мяне з гэтай Шурай прычапілася! Што ж я такое зрабіў або сказаў? Хіба я ўжо і гаварыць з ёю не павінен, што яна харошая дзяўчына?

Зося хвіліну падумала:

— Хто яго ведае, ці гэта я адна такая дурная, ці яно так і трэба. Сама ж я бачу, што і харошая яна, і разумная. Як падумаеш, чаму ж яе не палюбіць, хоць бы, скажам, і табе? Каб я хлопцам была, дык больш, здаецца, нікога б і не кахала, як яе. Але гэта толькі як падумаеш, а на тую пару дзе тыя і думкі дзенуцца! Найлепшай прыяцельцы вочы выдрала б. Калі тут, як ты кажаш, нічога ж і не было такога, а і то кальнула.

— Дык, можа, адлягло ўжо трохі? — засмяяўся Юзік.

— Дай руку! Скоранька! Паслухай, што яно выраб-ляе,— прылажыла яна яго руку да жывата.— Гэта, брат, мая падмога: удваіх мы Шуру перасілім, патом, быць не можа!

— А пакінь ты ўжо пра Шуру.

— Зайздрошчу я ёй. Маладая, вясёлая, вучыцца едзе. Усё ў яе наперадзе. А тут жыві ды бойся, хадзі ды аглядайся, як між звар'я між якога.

— Раскісла ты зусім. Можа, табе нездаровіцца?

— Страх мяне бярэ, як падумаю, што мне зноў прыйдзецца перацярпець. Яна ж бы з'ела мяне, каб прымела. Баіцца ўсё, хаця б гаспадаркі ў Піліпкі не адабралі. А па мне няхай бы яно згарэла тут усё. Вочы б мае не глядзелі.

— Не набірай сабе ў галаву. Цяпер жа не дваццаты год. Я ж з табою цяпер, у крыўду не папусцімся.

— Баюся, Юзічак. Вельмі ж мне зняверылася з першым дзіцем. Гатовы зноў управіць. Так і не агледзішся, як штуку ўстроіць. Ды апрыкрала ўсё. Яшчэ як не ведала, што можна і лепш жыць, дык думалася, так яно і трэба. А як наслухалася тваіх ды Шурыных гаворак пра новае ды пра лепшае, дык ніводнай хвіліны, здаецца, не жыла б тут. Выцягні ты куды-небудзь мяне з гэтага пекла, а то я не вытрымаю.

— Куды ж цябе выцягнуць? На лепшае, на гатовае? А хто ж яго нам нагатаваў? Тут самім трэба рабіць лепшае, у гэтым пекле. Само пекла перарабіць так, каб яно не было больш пеклам, каб нам не прыходзілася хапацца зубамі за кожны лахман, жыць у вечным страху і клопатах — а што ж будзе з нашым дзіцем, калі мы памром. Ці не прыйдзецца яму жабраваць ісці? Чым больш мы будзем самі рабіць, тым хутчэй мы можам спадзявацца на гэта лепшае.

— А як ты яго пераробіш вельмі? Гэта сказаць толькі лёгка.

— Навучаць, пакажуць, накіруюць, толькі самім не трэба рукі апускаць. Калі толькі нудзіцца па лепшым, а не рабіць яго, дык з гэтага нічога не будзе.

— Зрабі, папрабуй. Вось упёрся бацька, не хоча хаўруснай малатарні, і што ж ты яму зробіш?

— Зраблю. Калі наважыў, дык на сваім пастаўлю. Гэта з табой нешта нейкае стала. Ніколі ж гэтага не было. Мусіць, што Шура ад'язджае. Думаеш, ёй без клопату ды без турботы само ўсё даецца? Не сумуй, і наша яшчэ ўсё наперадзе,— прытуліў ён яе да сябе.

— Глядзі, добрыя табе з гэтага абшэўкі будуць? — глянула яна цераз плячо яму ў вочы, паказваючы кусок паркалю. Востры сум, выкліканы непакоем за тое, што яна

насіла пад сэрцам, і Шурыным ад'ездам, патроху раставаў ад бадзёрых Юзікавых слоў, ад цеплаты і дужасці яго грудзей, да якіх яна прытулілася. Яна зноў варочалася да штодзённых дробных клопатаў, а разам з гэтым варочалася ёй звычайная для яе раўнавага і бадзёрасць.

— Добра будзе,— адказаў Юзік, не ўглядаючыся вельмі ў тое, што яна паказвала.— Зачыняй куфар ды будзем палуднаваць.

XXVI

Выгадная прызба ў Сцяпана Варанца. Хоць патраціў чуць не цэлы дзень (праўда, у той дзень іншай работы ў Сцяпана траха што і не было), але прызба выйшла — над усю вёску. Не тое, што ў другіх, каб сесці, дык трэба ў тры пагібелі сагнуцца, а калені аж у бараду ўпіраюцца. Аполкі паложаны ўгору пілаваным бокам ды яшчэ пагабляваны, каб стрэмкі часамі непрыемнасці каму не нарабілі.

Любіць Сцяпан пасядзець на прызбе, пасмактаць люльку ды папляваць у пясок перад прызбай. А тут само плыве на памяць, як ён дзе быў некалі, што рабіў, што з кім цікавае здаралася. Калі здарэнне было так сабе, не вельмі што, дык і падхлусіць можна што-небудзь, абы яно яскравей ды цікавей выходзіла. І не стараецца вельмі Сцяпан, не моршчыць лоб, каб выдумаць што-небудзь,— само вярзецца. Толькі каб было каму слухаць ды аддзякаваць Сцяпану вясёлым смехам захаплення.

Толькі выняў Сцяпан капшук, каб закурыць, пачаў прачышчаць цыбук прывязаным да капшука драцяным протарам, як спыніўся каля яго Баранок.

— А няхай яго паралюш! Колькі таго, здаецца, плуга, а ўсё плячо адмуляў,— паскардзіўся ён, ставячы плуг каля прызбы.

— У каваля быў?

— Але, нарог падвостраваў, пута падкараціў трохі.

Сцяпан натоптвае люльку і моўчкі перадае капшук Баранку, пакуль той вымае з кішэні пакамечаную газеціну.

Неўзабаве падышоў Пошта. Натапырыўшы вусы, уважліва агледзеў плуг.

— Ні к чорту не варты гэтыя плугі. Вось, бывала, Міхась-каваль калі зробіць плуг!..

— Ты ж ці памятаеш добра Міхася-каваля? — недаверліва пытаецца Сцяпан.

Убачыўшы трох мужчын разам ды яшчэ плуг каля іх, рэдка хто мог уцярпець, каб не падысці і не пацікавіцца. А падышоўшы, уцягваўся неўзаметку ў гутарку і садзіўся, невыразна адчуваючы, што яму яшчэ муляе нейкая невялікая работа, якую трэба зрабіць да вечара.

— ...А то было раз, як я за краўца яшчэ вучыўся, чаляднікам быў у гэтага Банадыся дымаўскага. А ён жа, дарма што касавокі — другі і відушчы таго не дакажа...

Сцяпан, пасмоктваючы люльку, лагодна глядзіць на паркан цераз вуліцу і, здаецца, бачыць праз яго таго самага дымаўскага Банадыся.

— ...Шылі мы разам вунь аж у Міждуб'і. А было гэта неяк у мясаед па калядах. Гаспадар парсюка закалоў. Сала, пане ты мой, цэлы кубел наскладаў, мяса... А гаспадыня ўсё нас бульбай з кіслым малаком душыць. Пачакай жа, трасца тваёй матары. Паехаў гаспадар аднаго разу ў лес, гаспадыня пачала кілбасы рабіць. Мяса пакрышанае, прыпраўленае, пане ты мой, кропам, часнаком ды ўсялякай усячынаю, падагрэлася ў печы. Дух ад яго на ўсю хату, аж мы толькі сліну глытаем. Робіць яна кілбасы, а мой Банадысь адным вокам на аўчыны глядзіць (кажух шыў), а другое на кілбасы ўтаропілася. Нічога, пане ты мой, не зробіш — касавокі. Бачыць — поўныя начоўкі гэтых кілбас накруціла, за апошнюю ўзялася, а яшчэ не лічаныя. Вось ён і пытаецца: «Ці няма ў вашым сяле краўца якога, хоць лядашчага?» — «Ды ёсць, кажа, толькі мала ён шые, самавук».— «Можа б, ты, гаспадынька, збегала да яго, ці няма ў яго торгала, я сваё дома забыўся». Глядзіць баба — ніколі не чула пра такі струмант. «Хаця ж бы, кажа, не забыцца, як яно завецца». А мяне смех душыць, аж я стрымацца не магу...

Сонца аглядае развітальным позіркам вострыя спіны стрэх на другім баку вуліцы, залоціць да бляску і так жоўтую дробную лістоту на бярэзіне, апошні раз прыпыняецца на момант на кончыку калодзежнага жураўля. У перадвячорным спакоі рэзка вылучаецца маркотнае курлыканне жораваў.

— А ляцяць як нізка!

— Зіма блізка,— напамінае Сцяпан вядомую ўсім прыкмету.

— Маўчы ты з зімою! — пужаецца Баранок.— Яшчэ ж пакровы далёка.

— Чаго вам баяцца зімы? Сена панакошвалі...

Усе хвіліну маўчаць. Ведаюць, што стары Верамейчык гэта на Заброддзе намякае. З вялікай зайздрасці ён яшчэ ўсё пра гэта забыцца не можа.

— Вось і тое самае. А тады дык страху толькі было,— абзываецца, нарэшце, Пошта.

— Ты ж сам і калаціўся больш за ўсіх,— іранічна цэдзіць Грамабой, які толькі што падышоў і ўцяміў, нарэшце, пра што ідзе гутарка.

— Гэта табе толькі тое самае, а таго ж загадчыка земаддзела, што летась прыязджаў да нас, няма ўжо. Другі на яго месцы,— адказвае Пошту Алесь Галаскок.

— Добра кажа, тое, ды не тое,— падтрымаў Алеся Баранок.— А ўчора дзе гэта ты быў? — нечакана запытаўся ён у Пошты.

— Калі?

— Ды ўвечар.

— На сходзе беднаты быў.

— Ото то ж,— з націскам сказаў Баранок.— А раней ты часта хадзіў на такія сходы?

— Дык раней жа і сходаў такіх не было.

— А я ж пра што і кажу?

— Мы на сходзе пра сена нічога і не ўспаміналі,— апраўдваўся Тодар.

— Дарма, што не ўспаміналі. А на Прыдаткі (памятаеш?) прыязджаў, казаў, што праз кулакоў гэта ўсё выйшла. Вось яно, значца, і навучаюць вас, каб кулакоў не слухалі. Ты думаеш, ён тады Сцёпку не нашпігаваў? Альбо сельсавету дыхту не даў? Паглядзі, старшыня пасля таго: сюд-тут ды ў Мядзведзічах.

Калі падышоў Юзік, на прызбе месца ўжо не было. Ён сеў на камені пры вугле і моўчкі слухаў, як Баранок метадычна ўтлумачвае Тодару сваю думку. Яму нават трохі неспадзявана было, што Баранок — такі просты і, здавалася, неглыбокі чалавек, так разумее сутнасць таго, што робіцца ў вёсцы, хоць па яго рэпліках нельга было зразумець, добра гэта ці кепска, што навучаюць беднату, каб кулакоў не слухалі. Разам з гэтым Юзік адчуваў нейкую крыўду. Ён толькі цяпер даведаўся, што ўчора быў сход беднаты. Значыць, яго не лічаць сваім. Нават не сказаў ніхто, што сход будзе; мусіць, баяліся, каб сам не прый-

шоў. Успомніў учарашняе развітанне з Шурай. Яна ж ведала пра сход, чаму не сказала? А чаму, калі пералічвала тых, хто павінен штурхаць вёску, і яго ўлічыла? Можа, кпіла ў вочы, а ён і не дагадаўся. Юзіку крыўдна стала, і закрадвалася злосць на Шуру, але ўспомніў просты і адкрыты позірк, шчырасць голасу і супакоіўся. Падумаўшы, не было чаго і крыўдзіцца: сам ён не лічыў сваю гаспадарку бядняцкаю, і таму зусім нармальна, калі яго не паклікалі на сход беднаты. Але ён упершыню выразна адчуў, што паміж ім — з аднаго боку, Сцёпкам, Шурай, Петрусём Кухарам, Якубам і яшчэ шмат кім — з другога, ёсць нейкая перагародка, якая аддзяляе яго ад іх, нават калі ён хоча рабіць тую ж самую справу, што і яны. Разам з гэтым ён не мог сябе далучыць і да Баранка са Сцяпанам Варанцом і ўжо ні ў якім разе да Грамабоя. Юзіку хацелася падумаць, разабрацца, якое ж яго сапраўднае месца паміж усіх гэтых людзей, а разабрацца было не так лёгка, ды перашкаджала цяпер гаворка на прызбе, да якой ён адным вухам прыслухоўваўся.

— Што ж вы нас, небеднату, цяпер жывымі есці будзеце ці саліць думаеце? — з'едліва запытаўся ў Тодара Грамабой.

«Сволач, куды гне!» — падумаў Юзік. Яго кальнуў гэты злосны выпад Грамабоя. Відаць было, што гэтым Грамабой хоча перацягнуць на свой бок «небеднату» і звесці ў рожкі з Тодарам і з усёю бядняцкаю часткаю вёскі.

— Ды пра цябе то там гаварылі,— засмяяўся Тодар.

— Я ж ведаю, што вы на мяне не забудзецеся. Смачны жабе арэх...

— Дык расказаў бы ты нам, Тодар, што там было на сходзе. Ці табе, можа, загадалі, каб ты нікому не казаў? — пад'ехаў Галаскок.

— Што ж там было... Старшыня сельсавета гаварыў, што шмат зямлі ды жывёлы ад падатку паўтойвалі, каб беднага памагала сельсавету выкрыць, у каго ўтоена.

— А ты ж усё справядліва напісаў? — спытаўся Грамабой.

— А што ж у мяне пісаць? Конь, карова ды авечка адна.

— А можа, дзве, не адна?

— Другая ж маладая яшчэ.

— Табе равесніца. Сам утойвае, а яшчэ некага збіраецца выкрываць.

— Але цябе нешта клопат узяў? Каб гэта паглядзець, колькі ў самога запісана.

— Глядзі. Так я цябе і спужаўся!

— Дык вы толькі пра гэта і гаварылі ўвесь вечар? — дапытваўся Алесь.

— Ну, яшчэ Сцёпка пра перавыбары гаварыў.

— Каго ж вы там выбралі?

— Нікога мы не выбралі, выбіраць жа ўсе будзем тыдні праз два.

— Пра некага ж, патом, гаварылі?

— Пра Ганскага гаварылі, што парадку не глядзіць. Куды яго хто паверне, туды ён і вернецца — і нашым і вашым.

— Чаго, ён не такі ўжо кепскі чалавек,— сказаў Сцяпан.

— Апуча, а не чалавек,— засупярэчыў Галаскок.— Хто што хоча, тое і робіць. Ці гэта ж парадак у вёсцы, каб ад гэтай пары коні па жыце хадзілі? Змясілі ўсё жыта, карэннямі наверх папераварочвалі.

Тодар, смеючыся, глянуў на Юзіка і падмаргнуў у бок Грамабоя, які глядзеў некуды ў адну кропку.

— А нечую палоску ў тым канцы дык свінні зрылі ўшчэнт, як паворана ўсё роўна, мусіць, на бульбянішчы пасеена.

— Але, выган зрабілі на пасеве,— згадзіўся Баранок.

Хвіліну маўчалі. Ні ў кога не было ахвоты пярэчыць і хваліць вясковыя парадкі.

— А вось за каго б ты сам галасаваў, каб прыйшлося? — не сціхаў Алесь.

— Там гаварылі, што не шкодзіла б Рыгора выбраць.

— Ну і выбралі ж! — зняважліва кінуў Грамабой.

— А чым кепска? — здзівіўся Юзік.

— Сугней! Ідзе дык і на чалавека не глядзіць. Як воўк той усё роўна,— сказаў стары Верамейчык.

— Нябось гляне, куды трэба будзе,— адказаў Юзік бацьку.

— Гаспадара трэба выбіраць,— сказаў Грамабой.— Навыбіраюць вось такіх, а тады адказвай за іх. Ці мала ж было так, што ўкрадзе альбо растрату зробіць, а прыйдзецца, дык і спагнаць няма з каго. Тады на ўсіх раскладваюць, у падатак улічваюць.

— Шмат жа ты плаціў за Рыгораву растрату? — пакрыўдзіўся Сцяпан.

— А ты думаеш, што твой сваяк, дык ён і святы? Цяперашнім светам самому сабе не вер, а не то што...

Усім было трохі няёмка ад гэтай спрэчкі. Прабавалі загаварыць пра другое. Тым больш што з цыгаркай на губе падыходзіў сам Рыгор.

— Дык, можа, гэта нам і на перавыбары ісці не трэба будзе? Вы такія моцныя, што і без нас управіцеся,— знарок перад Рыгорам закінуў Грамабой, спадзеючыся зноў жа такі на падтрыманне «небеднаты».

— Клопат мне вялікі, пойдзеш ты на перавыбары ці не. Хто захоча, дык пойдзе, а ты не пойдзеш, то як-небудзь абыдзецца і без цябе,— адказаў Пошта.

Рыгору ледзь кранула губы ўсмешка. Ён моўчкі прыпёрся да шула, пакуль што не ўмешваючыся ў гэту гаворку.

Падбегла Грамабоева дзяўчына.

— Тата, мама казала, каб вы дадому ішлі. Скоранька! Мікола вас чакае.

Грамабой моўчкі ўстаў і пайшоў за дзяўчынаю. Мужчыны правялі яго вачыма да суседняй сядзібы.

Пошта засмяяўся і крутнуў галавою:

— Вот яму нясмачна! Вельмі ж Рыгора ён не любіць.

— А я ж яго страшэнна люблю,— усміхнуўся Рыгор.

Грукаючы босымі пятамі аб сухую зямлю, прайшоў малады Наздрэйка.

— Пагуляй з намі, Мікола! — гукнуў яму Алесь.

— Няма часу,— адказаў той не аглядаючыся.

— Вось сабе, як камлюк, хлопец,— залюбаваўся Баранок.

— Соміку ўсё грозіць,— сказаў Пошта.— Учора казаў, што толькі з работаю ўходзіцца, тады паедзе туды, дзе той стражнікам быў, і пра ўсё разведае.

— То цяпер жа вядома ўсім, што не ён коні краў.

— Мала што. Крыўда чалавеку. Гэтулькі сораму нацярпеў!

— Што ж ён, ведае, куды ехаць?

— Ведае, як тое мястэчка завецца.

Гаворку мужчын раптам перарвала бразгатанне шамкоў і лёскат жалезных восей з Грамабоевага надворка. Падбадзёраны шамкамі, што перасыпаліся дробным звонам каля самых вушэй, буланы фарсіста выгінаў галаву і нервова жаваў цуглі, просячы повада. Мікола, заламаўшы на патыліцу шыракаверхую шапку, трымаў напятыя

плеценыя лейцы. Пад'язджаючы пад мужчын, папусціў лейцы, цмокнуў і пасакатаў па вуліцы, падымаючы пылок.

— Ці не ў сваты гэта? — дагадаўся Баранок.

— А ўжо ж, бачыш,— згадзіўся Сцяпан.— Але чаму ён адзін?

— Андрэй за свата будзе,— тлумачыў Пошта.— Учора сам Грамабой хадзіў прасіць. Абы якога ж свата ўзяць не выпадае. Жагула яшчэ заганарыцца ды гаварыць не захоча.

— Няўжо такі сядзе Грамабойчык на Жагулаўшчыне? — услых выказаў стары Верамейчык сваю няўпэўненасць.

— Ды ўжо ж, мусіць... Так бы не паехаў, не дагаварыўшыся наперад,— зазначыў Баранок.

— Гэта яшчэ як пашанцуе: альбо сядзе, альбо і не,— сказаў Алесь.— Я нешта чуў — гатовы дабрацца зараз да Жагулы.

— Каб не села яму скула, пакуль ён там сядзе,— завяршыў гэту гаворку Рыгор.

У канцы вёскі ўзнялася хмара пылу і шпарка набліжалася. Перад ёю выбягалі на сярэдзіну вуліцы жанчыны, дзеці, радзей мужчыны, шырока расстаўлялі ногі, растапырвалі рукі, кідаліся з аднаго боку вуліцы на другі. Хутка пачулася рознагалосае бляянне, і з дробным тупатам прамчаўся парад авечай чарады. Малыя ягняты, чорныя і кучаравыя, адбіўшыся ад матак, на момант спыняліся, жаласна бляялі і кідаліся ўперад ці назад у пошукі. Уперамешку з авечкамі беглі людзі.

Жанчыны хапаліся рукамі за грудзі і зяхалі разяўленым ротам, як рыба на беразе; мужчыны распускалі ногі на ўвесь цыркуль, імчаліся навыперадкі з крутарогімі маркачамі.

— Тата, лавіце барана!

Баранок усхапіўся з прызбы, з нечаканым для яго спрытам схапіў барана за воўну, і той з разгону павіс у паветры на яго прудкіх руках.

Падбегла раструханая, распараная ад бягі Волька, узяла барана за рогі, перакінула, як кавалерыст, адну нагу яму цераз спіну і, заціснуўшы між кален, павяла назад у той бок, адкуль ён толькі што бег.

— А няхай яго... забалакаўся ды прасядзеў цэлы адвячорак,— сказаў Баранок, беручы плуг на плячо.

— Вось каб ускінуў Міколу на воз, дык ён бы і падвёз,— пажартаваў Галаскок.

— Дзе там цяпер плуг наўме! Таму крукам галавы не дастаць,— адказаў за Баранка Сцяпан.

XXVII

Вастраклубы, схудзелы за лета конь пяўся, цягнучы воз бульбы па пескавых каляінах. Рудая скалдуненая грыва махалася ў такт яго кроку. З-пад скуры выразна вытыркалі рабрыны, аж іх можна было пералічыць, і чорная шэрсць на іх парудзела ад худзізны. Конь раз-пораз спыняўся, каб перадыхнуць. Агляну́ўшыся на гаспадара, ён адстаўляў заднія ногі, робячы выгляд, што спыніўся за сваёю конскаю малою патрэбаю.

— Но, каб цябе... А-ах, гультаіна! — замахваўся на яго Ганскі, і конь, вільнуўшы хвастом ад абурэння, што гаспадар выкрыў яго хітрыкі, зноў напінаўся, каб праз дваццаць — трыццаць крокаў на чарговым прыпынку зрабіць тое ж самае.

На возе, насыпаным бульбай роўна з біламі, ляжаў яшчэ мяшок з дробнай (свіной) бульбай і плуг. Прыпёршыся да мяшка, захутаны ў лахманы, сядзеў хлопец. Язэпіха ішла збоку, несучы на руцэ лазовы кош. Чуваць было, як ззаду, даганяючы іх, сапе Яначкаў сівы і як падбадзёрвае яго Грамабой.

Конь выцягнуў воз на цвярдзейшую дарогу і пайшоў раўней, не спыняючыся. Ганскі закінуў лейцы на ручку плуга і на хаду пачаў круціць цыгарку. Сказаўшы жонцы, каб тая наглядала за малым, Ганскі адвярнуўся ад ветру.

Пакуль ён, хаваючы ў прыгаршчы запалку, прыкурыў, пад'ехаў Грамабой. Ганскі пайшоў пораўні. Тытунь быў сыраваты, не хацеў гарэць, і ён нейкі час старанна пыхкаў цыгаркаю.

— Мо скончыў? — спытаўся Грамабой.

— Яшчэ за мастком вазоў на тры будзе.

Зноў памаўчалі.

— Дык гэта цябе з сельсавета збакалі ўжо? — запытаў Грамабой.

— Ліха іх бяры! Не вельмі я ганяюся за гэтым.

— Ці гэта Рыгор больш бядняк за цябе, ці што?

— Няхай і ён пакаштуе, што за смак. Я не ўнаравіў,

можа, ён лепш унаровіць. Хочаш з людзьмі добра жыць, дык начальству кепскі будзеш.

— Гэта ж і Аўдолю выбралі?

— Выбралі.

Грамабой зноў пачаў пра Рыгора:

— Ты вунь колькі быў членам, а ніколі ў хлеў да мяне не прыходзіў. А гэты ж прыходзіў ужо. Чаму бо я толькі дзве каровы запісаў? А ты ж сам памятаеш, я табе яшчэ з вясны казаў, што буду прадаваць рабую, дык чаму бо я не прадаў? А табе што за дзела! Ты раскажаш мне, калі прадаваць? Як трэба будзе, дык прадам без твайго папытання. А гэту ж рыжанькую, хіба ж можна за карову лічыць? Яна ж першым цялём яшчэ, якое там з яе малако. Не варта за харч, што зглуміць за зіму. Прыстаў — чаму свіней не папісаў? Пішы, няхай на табе чэрці скуру спішуць!

Хвіліну ён ішоў моўчкі, перажываючы нанава абурэнне на Рыгора.

— Яшчэ і гэты... Сцёпка разам з ім. Нейкае ім дзела, як я з братам жыву! Як хачу, так і жыву. Брат сам не маленькі, скажа, калі яму крыўда будзе. Гэта толькі займацца не хацелася: каб узяў попліску ды зырнуў з хаты, то другі раз ведаў бы, як утыкаць нос не ў сваё.

— Мусіць жа, і ў Соміка ці не былі?

— Ды ў каго яны не былі? Паўвёскі аблазілі. Агледзеліся, што мала садралі з людзей, дык нанава па хлявах пайшлі.

— Я бо чуў, што Сомік нешта крычаў на ўвесь двор. Нейкую карову ўспамінаў усё таксама. Казалі, хацеў біцца з Рыгорам.

— А не шкодзіла б. Ніякай спогадзі няма да чалавека. Таго з канём гэтак падсадзілі, што і дагэтуль яшчэ акрыяць не можа, а ён ужо лезе — карову ўтаіў. Знак там казне, як пугаю па вадзе, ці заплаціць Сомік за карову, ці не? А яму ўсё ж бы рублёў колькі ў кішэні засталося... Альбо ж ты не ведаў пра гэту карову, калі пісаў вясною? — звярнуўся Грамабой да Ганскага.

— Як гэта я мог не ведаць, у адной вёсцы жывучы? Ды і суседзі траха што. Але ці гэта ж хочацца з чалавекам пастырацца? Зноў жа з канём з гэтым, як ты кажаш...

— А з Андрэем, глядзі ты, якую штуку яны ўрэзалі! — напамянуў Грамабой.

Гэтым «яны» Грамабой хацеў ахапіць шмат каго. Перш

за ўсё тых, што там недзе ў раёне, што назначалі перавыбарчую камісію, а разам з тымі і камсамольскую ячэйку, і новых членаў сельсавета — Рыгора ды Аўдолю, і ўсіх тых, што падавалі голас за Рыгора. Гэтым «яны» хацеў Грамабой адгарадзіць ад «іх» Ганскага і перацягнуць на свой бок.

Ганскі адчувае некаторую палёгку ад таго, што з яго спалі абавязкі члена сельсавета, якія яго, нерашучага і мяккацелага, заўсёды трохі прыгняталі. Часта ён нерашуча таптаўся перад выкананнем таго ці іншага абавязку, і абавязак часцей за ўсё так і заставаўся нявыкананым. Засвоенае Ганскім здаўных правіла, што з людзьмі трэба жыць у згодзе, заўсёды стаяла яму поперак дарогі, калі трэба было зрабіць той ці іншы цвёрды крок. Ад гэтага ў яго было шмат прыкрасцей і разладу з самім сабою. Але цяпер недзе ў глыбіні шчымела крыўда, што яго ўсё ж такі з сельсавета «збакалі». Тое, што Грамабой хваліў яго за добрасуседскае абыходжанне, казытала трохі Язэпаў гонар і як бы ўзнімала яго вышэй над Рыгорам, але калі Грамабой вельмі ўжо востра нападаў на «іх», Ганскі змаўкаў. Ён не згаджаўся з думкай Грамабоя, але ў яго не хапала адвагі пярэчыць.

— Гэта ж, кажуць, гэты сапляк Якуб заявіў на Каржакевіча. Бацька б гэтага не зрабіў,— сказаў на адыходзе Грамабой, калі Ганскі звярнуў з дарогі на сваю сцежку.

Ніякай асаблівай штукі з Каржакевічам не «ўрэзалі». Яго проста ўнеслі, нарэшце, у спісы пазбаўленых права выбарчага голасу. Толькі зрабілі гэта дадаткова ўжо, у дзень самых перавыбараў. І гэта не таму, што тут былі якія-небудзь махінацыі, як хацеў абмаляваць справу Грамабой, а проста так выйшла. Падняў гэту справу сёлета Якуб. Ён такі не паслухаў бацькі і заявіў у саюз на Каржакевіча. Справу перадалі ў суд. Яна была вырашана перад самымі перавыбарамі.

Напярэдадні перавыбараў Якуб зайшоў да Сцёпкі і паказаў копію судовай пастановы. Апрача штрафу, яму прысудзілі заплаціць Косціку па дзесяць рублёў у месяц за той час, калі Косцік пасвіў каровы, і па дваццаць пяць рублёў за тры летнія месяцы, калі Косцік рабіў на сенажаці і на полі.

— Вось гэта нам заўтра спатрэбіцца,— сказаў Сцёпка, стукнуўшы рукою па разложанай на стале паперы.

Якуб глянуў яму ў вочы.

— Ты дай яе мне на заўтра,— павярнуўся Сцёпка да Якуба.

— Бяры, калі трэба. Але ж ты мне аддасі?

— Аддам.

Якуб чакаў, ведаючы, што Сцёпка зараз растлумачыць.

— Я толькі ўчора прагледзеў спісы пазбаўленых голасу па нашым сельсавеце. Каржакевіча там чамусьці няма. Ці не Ганскага гэта работа. Я хацеў сёння заявіць у выбарчую камісію, але калі так, дык няхай заўтра на перавыбарах, гэта яшчэ і лепш — кулакі не паспеюць згаварыцца і намеціць новага кандыдата, нашым лягчэй будзе прайсці.

— А хіба Каржакевіча хто думае выбіраць?

— Я чуў, што думаюць,— сказаў Сцёпка, хаваючы паперу ў старыя вокладкі.

Каржакевічаву кандыдатуру сапраўды выставілі на перавыбарах. Агітацыя Грамабоя, каб выбіралі такога, які за сваю работу мог бы адказваць сваёю гаспадаркаю, знайшла-такі некаторых прыхільнікаў у Мядзведзічах. Сярод бліжэйшых хутаранцаў Каржакевіч быў досыць папулярны яшчэ з дарэвалюцыйнага часу. У Дымаўцы таксама знайшліся такія, што лічылі Каржакевіча за разумнага чалавека і добрага гаспадара і гатовы былі падаць за яго свае галасы. Тым больш што ён не быў у бойцы з дымаўцамі, і нехта знарок паклапаціўся напамянуць пра гэта дымаўцам.

Такім чынам, нельга было сказаць, што ў Каржакевіча не было ніякіх шансаў быць выбраным у сельсавет.

Але якраз здарылася тое, чаго Каржакевіч больш за ўсё баяўся, ідучы на перавыбары. Як толькі надышла чарга ставіць на галасаванне яго кандыдатуру, старшыня выбарчай камісіі ўстаў, трымаючы ў руках аркуш паперы:

— Наступная кандыдатура грамадзяніна Каржакевіча, але ставіць на галасаванне яе нам не прыходзіцца. Мы лічым, што толькі дзякуючы нашаму недагляду грамадзянін Каржакевіч не трапіў у спісы лішэнцаў. Як высветлілася, ён увесь час карыстаўся наймовай працай і, абыходзячы савецкія законы, злосна эксплуатаваў падросткаў,

якіх наймаў за пастушкоў. Шмат хто з вас самі гэта ведаюць, а хто не ведае, для тых я прачытаю вось гэты дакумент.

Каржакевіч, мітусліва аглянуўшыся па баках, упёрся вачыма ў падлогу. Сход прыціх, слухаючы пастанову суда па справе Каржакевіча.

— Прэзідыум лічыць, што гэтага зусім досыць для таго, каб пазбавіць грамадзяніна права выбарчага голасу.

Каржакевіч праціскаўся да дзвярэй праз густы натоўп, і яму хацелася ў той момант быць яшчэ меншым, чым ён ёсць.

Па зале прабег здаволены гоман, перамешваючыся з рэдкімі выкрыкамі нездавалення. Але другога кандыдата на месца Каржакевіча выстаўляць было позна. Галасы яго прыхільнікаў разбіліся: у выніку былі выбраны ўсе кандыдаты, выстаўленыя фракцыяй камуністаў, а ў тым ліку Рыгор Варанец і Аўдоля.

Пра гэта і напамінаў Ганскаму Грамабой, калі казаў, што з Каржакевічам штуку ўрэзалі.

XXVIII

Вяселле было назначана на заўтра. Ад самага ранку з коміна віўся сіневаты дымок. Кудлаты пануры Джэк і танклявая рыжая Мальва, прывязаныя на ланцугу, вадзілі носам у паветры, сутаргава глыталі сліну. Розныя блізкія мясныя пахі іх так дапякалі, што яны прагавіта і жаласна падскавытвалі, аблізваючыся тонкімі ружовымі языкамі, і то ўставалі, то зноў садзіліся.

Прыемна заклапочаны, Жагула хадзіў з хаты ў адрыну, з адрыны ў павець альбо ў гумно, падоўгу кешкаўся ў свірне. Часамі спыняўся сярод двара. Трымаючы адну руку ў барадзе, другою разважаў у паветры, пасля паварочваўся і ішоў зноў туды, адкуль толькі што выйшаў.

Манька каторы раз прымярала ўжо сваё шлюбнае ўбранне. Надзявала белую баціставую сукенку з ружоваю стужкаю ў поясе, вянок з фатою і станавілася перад люстэркам так, як яна думала стаяць пад вянцом, з насоўкаю ў правай руцэ. Стану свайго яна не бачыла, і ёй думалася, што ў гэтым убранні яна павінна здавацца танклявай, стройнай і лёгкай. Ківала галавою, як бы ў адказ на прывітанне, і ледзь усміхалася. Але тут з-за тоўстых сочных губ паказваліся вялікія конскія зубы, і яна хутчэй замыль-

валася, каб як-небудзь схаваць тое, што ўсе ўжо даўно бачылі.

Джэк і Мальва ўзялі разам, як у дуэце добра зладжаная пара спевакоў. Хрыплы Джэкаў бас, як у былога пратадыякана, што да рэшты прапіў свой голас, і звонкі Мальвін альт пад акампанемент бразгання двух ланцугоў адарвалі Маньку ад люстэрка. Яна глянула ў акно і, спяшаючыся, пачала адколваць з валасоў вянок і сцягваць цераз галаву сукенку, не зважаючы, што яна камечыцца.

— Тата, мужчыны да нас ідуць! — крыкнула яна, хаваючы ў шафу ўбранне.

— Якія яшчэ мужчыны? — выйшаў той з бакоўкі, дзе пра нешта радзіўся з Жагуліхаю.

— Здаецца, мядзведзіцкія.

Жагула выйшаў на ганак, калі мужчыны ўзыходзілі ўжо на двор. Ён стаяў, пануры і нерухомы, не зыходзячы з ганка і адчуваючы, што тут нешта нядобрае. Яго квадратовая барада здавалася фундаментам пад чырвоным, даволі буйным носам.

— Дзень добры вам! — крыкнуў Алесь, і па тым, як храбра ён гэта сказаў, знаць было, што гэтым выкрыкам ён хоча прыкрыць сваю няёмкасць перад Жагулам.

Джэк гайсаў на ланцугу, уставаў на заднія лапы і кідаўся на мужчын з такою сілай, што, здавалася, ланцуг не вытрымае; спыняўся на момант, каб набраць паветра ў лёгкія, і ўцягваў яго з хрыпатою, якая адна сведчыла аб нязмернай злосці і заядласці.

За брэхам сабак цяжка было разабраць, што хто гаворыць.

Жагула паглядзеў на афіцыйна строгі Рыгораў твар, на папку ў яго пад пахай, на вялікую, збітую з паплеціны, літару «А», якую пакручваў Сцёпка ў руках, і зразумеў:

— Грабіць мяне прыйшлі? — сказаў ён, не адказваючы на прывітанне.

— Граб награбленае,— сказаў Галаскок Сцёпку, ведаючы, што за брэхам сабак Жагула не пачуе яго слоў.

— Зямлю трэба памераць,— адказаў Рыгор.— У спісах толькі дваццаць пяць дзесяцін стаіць, а тут яе шмат больш. Хадзем разам, а то скажаш яшчэ, што лішняй намералі.

— Няма чаго мне мераць, даўно памерана ўжо.— Ад ганарлівага абурэння Жагула глядзеў некуды ўбок.—

Дваццаць пяць год мераю. Тысячу разоў перамераў удоўж і ўпоперак, ходзячы за плугам ды за бараною. Кожны каменьчык рукамі вот гэтымі перабраў. Чаму тады не прыходзілі мерацць, як я пасеку панскую карчаваў? Чаму не прыходзілі грошай лічыць, як я Гняцецкаму за гэту зямлю плаціў?

— Карчаваў ты, гэта праўда... А яго бацька гэтай пасекі не карчаваў? — паказаў Рыгор пальцам на Якуба.— А Сцёпкаў бацька-нябожчык не карчаваў? Што ж яны мелі за гэта? Ды мая баба не раз гнула спіну над тваім жытам. Мо таму і высахла на шчэпку, што за чужою работаю свету не бачыла.

Маўчалі. Пераконваць адзін другога — лішняе. Кожны да канца пераконаны ў сваім.

— Не пойдзеш?

— Не пайду.

— Без цябе памераем.

— Вось і ўся гаворка.— Жагула павярнуўся і з прыціскам зачыніў за сабою дзверы.

— А, ваўкарэзіна! — Алесь падняў камень і кінуў ім у Джэка. Камень пакаціўся па мураве пад свіран. Джэк адным скокам дагнаў яго і гыркаў, ляскаючы зубамі аб камень.

— Пойдзем, хлопцы! — скамандаваў Рыгор.

Зачыніўшы за сабою дзверы, Жагула стаяў за вушаком у сенцах і праз маленькае акенца цікаваў, што будуць рабіць мужчыны. Тыя пайшлі па сцежцы да лесу ў той бок, адкуль нядаўна прыйшлі.

«А можа, адумаліся ды дадому пайшлі?»

Дайшоўшы да лесу, мужчыны спыніліся. Па ўсім відаць было, што закурвалі. Пасля Сцёпка падняў з зямлі літару «А» і пайшоў, куляючы ўздоўж сцяны лесу. Упёршыся ў свежую пасеку, што бялела акоранымі пнямі, павярнуў пад простым кутам направа. Іншыя ішлі за Сцёпкам і, відавочна, таксама лічылі.

«Мераюць...— думаў Жагула.— Можа, не трэба было так гаварыць з імі. Можа, трэба было мякчэй... у хату запрасіць. Пачаставаць якраз ёсць чым». Але ўявіў сабе афіцыйны Рыгораў твар, сур'ёзны і спакойны Сцёпкаў позірк, кплівую і трохі сарамлівую ўсмешку Галаскока. «А яшчэ сукінага сына шкадаваў, калі дубеў, як сабака, у лесе»,— успомніў, як разам з Грамабойчыкам і Сураўцом Алесь спаў у яго ў хаце на саломе. «Не, гэтых не прырахманіш,

не Ганскі,— думаў пра Рыгора і Сцёпку.— Ты яго маслам маж, а ён дзёгцем смярдзіць».

Якуб мала памагаў мужчынам мераць і лічыць. Яго цалкам захапілі думкі пра тое, што ён пачуў, ідучы сюды ад Рыгора. Ён не раз абводзіў вачыма раўніну Жагулавага поля, абкружанага з усіх бакоў высокай сцяною бору, і стараўся ўгадаць, з якога боку адрэжуць у Жагулы лішні кусок зямлі, дзе давядзецца Якубу забудавацца. Што скажа бацька на гэта? А Волька? Гэта ўзрадуецца. Цяпер бацькам ужо не будзе чым адгаварыцца. Ды, урэшце, у бацькоў яны цяпер і пытацца не будуць. Вось каб, здаецца, забудавацца ў тым рагу пад Мядзведзічы! Месца там вясёлае, і да вёскі бліжэй. Цікава, хто яшчэ пераедзе на Жагулаўшчыну, з кім давядзецца суседзямі быць?

Вестка пра тое, што Жагулу «рэзаць» будуць, разнеслася ўвечар па ўсёй вёсцы. Казалі, што ў раёне пастанова ўжо такая ёсць, толькі яшчэ невядома было дакладна, колькі ў Жагулы ўсяе зямлі і колькі яе абрэзаць прыйдзецца. Таму і загадалі Рыгору памераць сёння Жагулаву зямлю. Казалі, што сам Рыгор першы і ўзняў гэту справу.

Як толькі Грамабой пачуў пра гэта, у той жа дзень склікана была сямейная нарада, на якую запрасілі і свата — Андрэя Каржакевіча. Каржакевіч спачуваў Грамабою, і сам на яго месцы не лепшы быў бы. Але яму прыкра было і за сябе: сорам будзе цяпер Жагулу ў вочы глянуць.

Грамабоіха нават прабавала слязу выціснуць, а Грамабой чухаў патыліцу і лаяўся. Як жа не злосць! — з зубоў, можна сказаць, кусок вырвалі.

— Як сабе хочаце, сват, параіць я вам тут нічога не магу,— сказаў Каржакевіч.— Як той кажа, людзей слухай, ды свой розум май.

Грамабой такі і меў «свой розум». Як толькі Рыгора ў сельсавет выбралі, ён пачаў апасацца, што пачатая за старым сельсаветам так добра справа можа лопнуць. А цяпер, калі за справу ўзяўся Рыгор і камсамольская ячэйка, не бачыць Грамабою гэтай зямлі. А калі так, дзеля чаго і агарод гарадзіць? Калі Жагулу пакінуць зямлі на чатыры яго душы, дык гэта ўжо не той Жагула будзе. Сын і раней не ахвоцен быў браць Маньку, а цяпер — не сілаю ж яго

прымушаць. Такім чынам, Грамабой і сам ведаў, што яму рабіць: яшчэ да сямейнай нарады цішком пераказаў некаторым з радні: няхай не турбуюцца, вяселля заўтра не будзе. Калі запрасілі на нараду Каржакевіча, дык толькі каб ён моцна не пакрыўдзіўся, што яму такую прыкрасць зрабілі.

Зараз жа пасля нарады Грамабой разаслаў пасланцоў — дзяўчыну, жонку, Міколу. Нават Яначка і той схадзіў на хутар да Грамабоевага швагра. Трэба было наказаць усім, хто меўся прыехаць заўтра на вяселле. Але некаторыя з радні былі за дваццаць, за трыццаць вёрст. Гэтыя выбраліся нанач. Дзве фурманкі прыехалі, як толькі пачало змяркацца. Вось чаму ў вёсцы не хацелі верыць чуткам, што вяселле раскідаецца.

Назаўтра рана яшчэ ўсе чакалі. Але не чуваць было ні скрыпкі, ні бубна, не відаць было зухаватых «братоў», прататаючых з форсам, з бразготкамі на падбадзёраным цуглямі і пугай капі. Нарэшце Міколаў дзядзька, матчын брат, які прыехаў нанач, вывеў пад калодзеж сівую ў яблыкі кабылу. Яна была ў хамуце і паўшорах. Чакалі, што зараз павінна ўсё высветліцца. І сапраўды: праз чвэрць гадзіны Міколаў дзядзька выехаў з двара і падаўся зусім не ў той бок, куды трэба было ехаць — да Жагулы ці да вянца,— ён паехаў дадому.

Рэдка так здараецца, каб людзі елі папоўніцы варанае, печанае, смажанае, мяса, кілбасы, пірагі ды пракліналі таго, праз чыю ласку яны гэта робяць. А Грамабоя такі не мала папаклінала ўся яго радня, завіхаючыся есці тое, што нарыхтавана было на вяселле. Наказ яго дайшоў па часе, калі ўсё ўжо было гатова. Некаторыя старэйшыя нават упікалі Грамабоя, што ён звёў, казалі, што сорам так рабіць. Грамабой досыць лагодна на гэты раз ім адказваў, што сорам не дым, вачэй не выесць, а завязаць хлопцу свет немаведама за што — на гэта ён не згодзен.

Міколу таксама не давалі быту доўгі час, асабліва дзяўчаты. Не-не, ды запытаецца каторая:

— Калі ж тваё вяселле будзе? Манька ўжо даўно прачакалася.

Мікола адказваў на гэта не так разумна, як груба:

— На чорта яна мне, кабыла зубатая.

На гэтым гутарка пра вяселле звычайна канчалася.

Да Жагулы Грамабой не пасылаў пасланца. Ды наў-

рад ці знайшоўся б такі адважны з Грамабоевай радні, каб пайсці да Жагулы з такою весткаю. Слушна разважалі некаторыя, што са злосці Жагула гатоў бы яшчэ сабак з ланцуга спусціць.

На вяселле да Жагулы з'ехаліся ўсе, каму быць належала. Народ усё шляхтаваты, на чужую пачостку скваппны, да банкетаў вялікі ахвотнік, а таму ў такіх выпадках заўсёды акуратны. Пад павеццю відаць былі сінія, зялёныя, жоўтыя задкі маляваных брычак. Далёкі Жагулаў сваяк Зыгмусь Яснотка выдыгаў каля маладой, гаварыў ёй кампліменты, якія гаварыў мо на сотні вяселляў раней, на якіх ён перабываў за свой доўгі век застарэлага кавалера.

Апаражніліся першыя бутэлькі і першыя талеркі. Госці рыхтаваліся сустрэць маладога ў вясёлым гуморы. Жвавей заматляліся языкі, шумней стала ў пакоі, і яскравей пачаў выступаць наверх шляхечы гонар.

Меркавалася зрабіць так, каб за снеданнем дачакацца маладога, але снеданне цягнулася мо гадзін ужо тры. Жагула насіў, насіў бутэлькі ды годзе сказаў, а маладога ўсё яшчэ не было. Манька раз-пораз выбягала на двор і ўглядалася ў той куток лесу, адкуль павінен быў выехаць абоз маладога. Жагула пачынаў злавацца, і хмель яго не браў.

Зыгмусь Яснотка, занадта перагружаны снеданнем, выйшаў з хаты. На двары стаяла Манька, і ён накіраваўся ў лес.

— Куды ж вы, пане Яснотка? — спыталася тая.

— Люблю, ведаеце, адзіноту. А ў вас тут такі прыгожы лес, што так і цягне мяне.

Задаволіўшыся адзінотаю, ён ужо варочаўся ў двор, як раптам напаткаў вясковых дзяўчат.

— Ці не з Мядзведзіч будзеце, дзяўчаткі? — запытаўся Зыгмусь.

— З Мядзведзіч,— адказалі дзяўчаты, з цікавасцю агглядаючы яго.

— А ці хутка адтуль малады ваш выберацца? Нешта ён збіраецца жаніцца, як назаўтра трэба.

Дзяўчаты глянулі адна на адну і ўсміхнуліся:

— Гэта вы на вяселле да Жагулы прыехалі?

— Але. Я ў Манькі за шафера.

— Дык гэта вы ўсё маладога чакаеце?

— Ды вы самі, здаровенькі, ведаеце, што без маладога вяселля не бывае.

Дзяўчаты зарагаталі смялей і мацней. Зыгмусь таксама задаволена загігікаў, думаючы, што дзяўчат развесяліў яго дасціпны адказ.

— Не дачакацца ж вам маладога,— сказала сур'ёзна адна з дзяўчат.

— Жартуеш, паненка, хе-хе-хе! Напужаць нас хочаш.— Зыгмусь падышоў і абняў дзяўчыну. Тая спакойна адвяла яго руку.

— Праўду кажу. Ніякага вяселля ў нас не чуваць. Грамабойчык і не думае ехаць. Дзве фурманкі прыехалі былі на вяселле, ды і тыя сёння рана паехалі дадому.

— Няўжо праўда! — спужаўся Зыгмусь.

Усе ўтрох пабажыліся, што гэта шчырая праўда, а калі Жагулавы госці гэтаму не верац, няхай пачакаюць сабе да вечара, яны ад гэтага нічога не страцяць.

Не даслухаўшы нават да канца, Зыгмусь подбегам пусціўся да Жагулавай сядзібы.

— Пане гаспадару, на адно славечка,— паківаў ён Жагулу пальцам. А калі той, пакінуўшы кампанію, падышоў, усхваляваны Зыгмусь расказаў, што ён пачуў толькі што ад дзяўчат.

— Лапаць мядзведзіцкі! Хамула! — закрычаў абураны Жагула.— Вось і займіся з мужыком!

Госці ўстрывожыліся, схлупіліся ў кучу, пачалі распытвацца. Манька, даведаўшыся пра ўсё ад таго ж Ясноткі, кінулася ў бакоўку, а там — галавою ў падушку. Адзін з гасцей параіў быў праз суд спагнаць з Грамабойчыка ўтратнае.

Але Жагула хацеў сваю крыўду і абразу хоць зверху прыкрыць сваім гонарам. Ён з пагардай адхіліў прапанову:

— Што вы гэта кажаце, пане Свідэрскі! Як малы ўсё роўна! Буду я з мужыком па судах цягацца, сябе сараміць! У мяне, дзякаваць богу, хопіць яшчэ дзесяць такіх вяселляў справіць...

— Проша, госцікі, да стала. Паціць гарэлкі мы і без мужыка патрапім,— з адчайнай рашучасцю запрасіў Жагула.

Усё, што нарыхтавана было на цэлае вяселле, прынесена было ў хату. Што не змясцілася на стале ў бутэльках, стаяла ў гляках і ў бачурках пад сталом напагатове, каб не прыйшлося лазіць у склеп, калі адмовяцца служыць ногі.

— Проша не саромецца. Колькі чыя душа прымае! — заклікаў Жагула і сам тут жа даводзіў, што яго душа сёння не пляцецца ў хвасце.

Праз гадзіну з хаты праз адчыненыя вокны патыхала, як з бровара, а ў лесе рэха перадражнівала дзікія, п'яныя спевы. Пад вечар усё сціхла, толькі зрэдку чулася невыразнае мармытанне, соннае чвяканне губамі альбо стагноты. Нібы мерцвякі валяліся па адным на мураве ў двары, на ганку, на ўзмежку каля раллі. Па хаце снаўдалася панурая Жагуліха, пераступаючы цераз ногі і галовы.

XXIX

Старая Мядзведзіцкая «школа» дажывала апошні год. Некалі, гадоў дваццаць назад, калі засноўвалася ў Мядзведзічах царкоўнапрыходская школа, у Крываношкі Антося, Васілёвага брата, што выбіраўся тады на купленую зямлю недзе за Пухавічы, адкупілі хату і перанеслі яе ў канец вёскі на пустыр, дзе мядзведзіцкія капалі пясок на ўсялякія хатнія патрэбы. Ад старасці і ад таго, што роблена была на тандэт, будыніна стала нязграбнай і апусклівай: адзін вугал моцна асеў, вушакі пакасіліся, бярвенне ля акон пагніло. Уся будыніна нагадвала старога нядужага чалавека, які не можа сябе дагледзець. Вецер, калі яму зажадаецца, гуляў непрычэсанаю на страсе саломаю. Вясною і ўвосень, пакуль зямля мяккая, свінні падрываліся пад гнілыя падрубы і праз дзіркі ў падлозе падобным на тытунёвы ліст вухам стараліся пераняць што-небудзь з комплекснага метаду. Часамі з-пад падлогі прасоўваўся ў дзірку лыч і лагодным рохканнем згаджаўся з заўвагаю настаўніка ці з адказам вучня. Такое выступленне заўсёды шумна віталі ўсім школьным калектывам, хто як мог і чым папала: гучным смехам, выкрыкам захаплення, вокладкамі лемантара, жалезнаю качаргою, калі яна траплялася пад руку. Для настаўніка гэта быў моцны аргумент за пабудову новага будынка, і, сустрэўшыся з загадчыкам райана, ён патрабаваў: альбо новы будынак, альбо капітальны рамонт. Але капітальны рамонт рабіць не было сэнсу, паколькі трэба было будаваць новы будынак, а новыя будынкі трэба было будаваць у першую чаргу ў тых вёсках, дзе ўпершыню адчыняліся школы. Такіх у раёне было шмат. Настаўніку прапанавалася дзіркі ў падлозе заштукаваць, падрубы абсыпаць і трошкі пачакаць, пакуль

будынак мядзведзіцкай школы будзе ўнесены ў план будаўніцтва.

Сёлета настаўнік у сваіх дамаганнях атрымаў значную дапамогу ад камсамольскай ячэйкі і ад сельсавета новага складу. Дапамога гэта была больш як упору, бо, апрача свае старэчай нядужасці, школьны будынак меў яшчэ і тую загану, што сёлета нават на дзве змены ён не мог умясціць усіх мядзведзіцкіх дзяцей, што хацелі вучыцца. Націснулі што называецца на ўсе кнопкі, застукалі ва ўсе дзверы. Ячэйка дабілася на сходзе пастановы, што Мядзведзічы падручаюцца дапамагчы рабочай сілай: высеч і вывезці лес і зрубіць сцены. Цяпер настаўнік павёў атаку на райана ў саюзе з Сцёпкам і з пастановай агульнага сходу ў руках. Гэты раз райана абаранялася слаба.

Барсукова Гара, дзе вызначана было чатырыста пнёў лесу на школу, маўклівая і па-зімоваму сумная, аднае раніцы абудзілася вясёлым гоманам. Захрабусцела пад лапцямі нечапаная скарынка снегавой цаліны, застукалі наўзахваткі сякеры, распырскваючы жаўтавата-белыя трэскі, дваццаць піл заядла ўгрызаліся ў смольныя, сырыя хваёвыя пні. Выносныя стромкія хвоі са стогнам хіліліся зялёнавалосай аснежанай галавой і, як абамлелыя, выпросталіся на снягу, упіраючыся ў мёрзлую зямлю жоўтымі вілаватымі рукамі. Часамі каторая прыхілялася да грудзей суседкі, павісала на яе тоўстым галлі і на момант замірала, чакаючы далейшага лёсу.

А гоман шырыўся і мацнеў. На падмогу лесарубам прыехалі вазакі, і першыя гатовыя кавалкі, ускінутыя камлём на сані, пакідалі за сабой глыбокі след і, віляючы паміж дрэў, выкіроўваліся на дарогу.

Зразу за работу ўзяліся дружна, і за тры дні большая палавіна дзерава ляжала ў канцы вёскі на пляцы, дзе меліся будаваць новую школу. Але знайшлося ў вёсцы некалькі чалавек, што на работу яшчэ зусім не выходзілі і не выязджалі. Калі трэ было сеч, яны адмаўляліся, што лепш паедуць вазіць, а калі прыйшлося вазіць, дык у таго «сані лядашчыя», у другога «конь малады», а той «сам нездароў». Тады і тыя, што спачатку ахвотна выйшлі, адмовіліся:

— Што нам — больш за ўсіх трэба?

Цэлую раніцу хадзіў Рыгор па вёсцы, сярдзіты і неадступны, пакуль выправіў у лес сабатажнікаў. Памагло, калі пагразіў, што зложыць спіс і падасць у раён тых, хто

зрывае вывазку лесу. Зноў не абышлося без лаянкі. Зноў прыйшлося ламаць звяглівае ўпорства Соміка, які адмаўляўся, што ў яго конь малады, у цяжкім возе ніколі не хадзіў, а каню было ўжо чатыры гады.

Сомік хадзіў, як у папечанай скуры. Ад кожнага дотыку, здавалася, адчуваў ён пякучы боль, курчыўся, сыкаў злосцю і, як раздражненая гадзіна, гатоў быў кінуцца на кожнага, хто першы яго зачэпіць. Тое, што яго больш за ўсё непакоіла, але што ён лічыў надзейна схаваным, пачынала выплываць наверх. А тут яшчэ часта пачалі турбаваць яго, напамінаючы пра абавязкі савецкага грамадзяніна: прыйшлося заплаціць падатак за другую карову ды яшчэ і штраф за тое, што ўтаіў; прыходзіцца ехаць у лес, выконваць загад таго, каго ён рад бы бачыць на ражне. За апошні час яму заўсёды нешта рупіла, нешта яго прыгнятала, кожны дзень ён чакаў нейкай для сябе непрыемнасці. Лёгшы спаць, ён доўга не мог заснуць, а рана ўставаў зморany горш, як быў у вечар, калі лажыўся. Жонка баялася аказацца да яго. Калі казала яму не пад нораў, ён узгарваўся, як порах, і кідаўся да яе з кулакамі. Дзеці, пакуль ён быў у хаце, сядзелі дзе-небудзь у кутку і шапацелі ціха, як прусакі. Для спрактыкаванага псіхіятра цікава б было наглядаць, як шпарка даспявае ён для злачынства ці вар'яцкага дому.

Сёння якраз была прычына, ад якой увесь час ярка палала Сомікава злосць, і быў чалавек, які ахвотна падтрымліваў гэты агонь і ўмеў раздзьмухаць, калі ён пачынаў згасаць.

— Гэта ж Данілаў таўкач, кажуць, паехаў-такі ў Бабруйск. Пад цябе падкопваецца.— Грамабой сядзіць на канцы свайго кавалка і абцасам пастуквае па галоўцы полаза, калі каркі хочуць збегчы ўбок з наезджанага следу. Густая пара з ноздраў Сомікава каня, што ідзе ўслед за грамабоевымі санямі, асядае шэранню на гнедых персях і на грыве. Грамабой выцягвае сваю галаву з-за канёвай і, наставіўшы вуха, прыслухоўваецца. Сомік недалёка ідзе за сваім кавалкам у кароценькім кажусе і рудой кучомцы. Ён разяўляе рот, стараецца перамагчы вецер і да Грамабоя далятае канец фразы:

— ...жыватом ездзіць.

Грамабой задаволена рагоча:

— Няма ўжо на іх апрэглае ніякай! — пасылае ён з ветрам.

— Дачакаюцца...— ляціць проці ветру да Грамабоя, і ён закрывае каўняром выстаўлепае на мароз вуха.

Рыгор стаяў каля шліхтаў бярвення і гаварыў нешта з фурманамі, якія толькі што скінулі і збіраліся ад'язджаць.

— Гэта ў пільню пойдзе, сюды вязіце! — крыкнуў ён Грамабою і Соміку, згледзеўшы, якія кавалкі ў іх на возе.

Сомікаў кавалак заганялі на самы верх шліхты: Грамабой прытрымліваў верх, а Сомік і Рыгор, набіраючы патрошку каламі, змяняючыся раз за разам, пядзь за пядзю, заганялі камель. Сомік быў з самага канца, Рыгор трохі пад сярэдзіну.

— Прытрымай, я змянюся,— сказаў Рыгор і выняў кол, каб залажыць яго трошкі вышэй за наступны кавалак.

«Пусціць»,— падумаў Сомік, чырвоны ад натугі. «Не ўтрымаў, хто тут вінават». І яму яскрава ўявілася, як рушыцца ўніз грузны кавалак, падбірае, камечыць і трушчыць пад сабою Рыгора. Хмель помсты туманіць яму свядомасць, на момант нават уваччу пацямнела, і цела пачало абмякаць, падавацца пад цяжарам. Але Рыгор ужо спраўіўся і падпёр кол плячом.

— Ну, рразам! Яшчэ разок! Яшчэ разок! Вось тут яму і месца. Прытрымай яшчэ, а я пабягу Ціхону памагу.

Верх, падагнаны Рыгоравым і Грамабоевым каламі, пайшоў шпарка ўгору. Соміку пад камлём рабілася ўсё лягчэй. Нарэшце кавалак паслушна лёг на вызначанае яму месца на версе шліхты. Мужчыны разагнулі натруджаныя спіны і крыху адсапліся. Рыгорава плячо шчымела, націснутае калом.

— Яшчэ вам па два разы прывезці,— сказаў ён.

Тыя маўчалі, і Рыгор ведаў, што яны думаюць. Злезлі з шліхты. Рыгор сеў на ніжнім кавалку, дастаў запісную кніжку і аловак, каб адзначыць прывезеныя кавалкі.

— Ідзі сюды ў зацішак,— паклікаў Грамабой Соміка і пайшоў у прагалак паміж шліхтамі.

— А кавалак наш не моцна ляжыць. На горб лёг, ледзь толькі ліпіць.

— Чорт яго не возьме, будзе ляжаць,— адказаў Сомік Грамабою, не падымаючы вачэй на кавалак.

— Будзе ляжаць, калі ніхто не зачэпіць. А каб толькі хто крануў...

Сомік глянуў на Грамабоя і зразумеў. Ён падняў кол

і, залажыўшы між кавалкаў, злёгку павярнуў. Кавалак паслушна падаўся, перакруціўшыся цераз горб, і рынуўся ўніз па шліхце. Грамабой і Сомік прытуліліся да шліхты, на момант замерлі.

Пачуўшы немы крык, Сомік устрапянуўся:

— Жыў гад! — прасіпеў ён. Шалёная злосць засланіла яснасць думкі. Сціснуўшы ў руках кол, ён ірвануўся з выразным намерам прыкончыць Рыгора, які курчыўся пад кавалкам. Але з другога боку падбягалі ўжо ўдвух, кінуўшы свае вазы.

— Стой! Ашалеў!

— Што тут робіцца?!

Сомік ускочыў на сані, хвасянуў знячэўку каня, і той, ірвануўшы з месца галопам, панёс яго праз вёску, кідаючы сані на ўхабы. Прыскочыўшы ў лес, Сомік пакінуў каня на тым месцы, дзе браў нядаўна кавалак, а сам нібыта пайшоў наглядаць сабе другі. У лесе спакойна накладвалі вазы чалавек з восем — ніхто нічога не ведаў.

Конь Сомікаў стаяў доўга, глэмаў снег, пераступаў з нагі на нагу, а калі пачало вечарэць і ў лесе не было больш ніводнай фурманкі, ён моцна тузануўся. Маленькая хваінка, на якую закінуты былі лейцы, нагнулася, і конь падаўся дадому без гаспадара.

Соміка ў вёсцы больш не бачылі.

Грамабой выткнуўся аж з-за чацвёртай шліхты, каля якой стаяў яго конь. Ля Рыгора ўвіхаліся Баранок і Сцяпан Варанец. Упіраючыся рукамі ў снег, з перакрыўленым ад болю тварам, Рыгор то ўзнімаў галаву, то зноў прыпадаў ёю на снег. Моцна сціснутыя зубы скрыгіталі. Камель кавалка ляжаў у яго на нагах. Відавочна, калі пачуўся за плячыма грукат, Рыгор кінуўся ўцякаць, ды не паспеў.

Скочваць кавалак з ног нельга было, можна было яшчэ больш патрушчыць ногі. Сцяпан з Баранком, адзін з аднаго боку, другі — з другога, падлажылі калы пад канец кавалка і паднялі яго, як на козлах. Але Рыгор сам не мог крануцца, каб выпаўзці з-пад кавалка.

— Што гэта тут нарабілася? — падышоў Грамабой, быццам нічога не ведаючы.

— Памажы вось хутчэй,— адказаў яму Сцяпан.

Грамабой узяў Рыгора за плечы, засунуў рукі пад пахі і асцярожна пацягнуў з-пад кавалка. Той застагнаў і змоўк, страціўшы прытомнасць.

— Каб трошачкі не паспелі, дык ёп бы яго тут зусім прыкончыў,— сказаў Баранок.— Кол падняў ужо...

— Што яму за трасца! — дзівіўся Грамабой.— Мы ж толькі што разам з ім закурвалі за шліхтаю. Я пайшоў да свайго каня, а ён застаўся. Раптам чую — крычыць нехта не сваім голасам.

Сцяпан скінуў кавалак са сваіх саней і пад'ехаў да Рыгора. Зняўшы з сябе кажух, паслаў на сані. Але кажух правальваўся ў прагалкі паміж вязоў, і прыйшлося раней перакрыць іх лапкамі. Рыгора асцярожна палажылі на воз, і Сцяпан пагнаў каня ў вёску.

XXX

Сомік выйшаў з лесу і пайшоў нацянькі па цаліне, мінаючы вёску. Сыпаўся дробны сняжок. Прасторы былі белаватыя, каламутныя і непраглядныя. Не відаць было ні вёскі, якую Сомік хацеў абмінуць, і нічога іншага, на чым магло б спыніцца вока. Ён ступаў па пульхным пласту свежага снегу, пад якім намацвалася нагамі цвёрдая скарынка. Часам яна праломлівалася пад асцярожным Сомікавым крокам, і тады ён западаў глыбока, аж па калена. Другою нагою мацней апіраўся, каб узняцца, і тая правальвалася. Ішоў тады некалькі крокаў, з хрустам ломячы скарынку, аж пакуль зноў не ўдавалася затрымацца на паверхні.

Соміка праняў пот, ён ссунуў кучомку з ілба на патыліцу і расшпіліў кажух. Нарэшце ў белай каламуці намецілася шырокая пляма, не то хмара, якая з кожным крокам рабілася ўсё выразнейшаю і цямнейшаю.

Задаволены, што трапіў якраз туды, куды, выйшаўшы з лесу, намерыўся, Сомік пайшоў спакайней. Перад ім намячаліся ўжо невыразныя абрысы бліжэйшых дрэў. На другім баку могілак была дарога, на якую яму трэба было выйсці.

Засыпаная снегам капліца здавалася хутчэй гурбаю, а не будынінай. Сомік падышоў і сеў на яе струхлелым парозе, каб крыху перадыхнуць і яшчэ раз перадумаць.

Ад капліцы праз рэдкія дрэвы відаць быў край могілак, дзе праходзіла дарога. На дарозе ад Мядзведзіч паказаліся дзве фурманкі, чуваць была гаворка. Сомік цясней прытуліўся да дзвярэй капліцы і не варушыўся, каб не ўбачылі з дарогі. Адначасна ён прыслухоўваўся, каб пачуць, пра што гавораць,— можа, нават знаёмыя гала-

сы. Але да фурманак было з паўганок, а гаварылі не вельмі моцна.

Пачакаўшы хвілін дзесяць, Сомік выйшаў на дарогу і пайшоў працёртым свежым следам.

Дзесяты раз думаў ён сёння пра сваё становішча і з кожным разам усё больш пераконваў сябе, што яму трэба рабіць якраз тое, на што ён адважыўся. У вушах яшчэ стаяў крык абурэння, якім перапынілі яго Баранок і Сцяпан, калі ён кінуўся з калом да Рыгора. Яны адразу скемілі, што ён намерыўся рабіць. Калі б нават яны і не пасведчылі яму на згубу, калі б і нельга было давесці, што Сомік знарок падстроіў, каб кавалак скаціўся на Рыгора, дык усё роўна: другі дзень, як выехаў Мікола Наздрэйка. Усе кажуць, што паехаў шукаць Сомікавых даўнейшых слядоў. У тым мястэчку добра памятаюць гэту справу, а ў самой вёсцы Кармянцы яшчэ не паўміралі тыя, што носяць на целе пісагі ад стражнікоўскіх плётак. Хутчэй за ўсё Мікола вернецца не з пустымі рукамі. А тады хто ў цэлым свеце паверыць, што Сомік не хацеў забіць Рыгора, што кавалак сам скаціўся з шліхты? Варочацца ў вёску — гэта аддацца самому ў рукі, сесці за краты, а можа, і быць расстраляным. А Грамабой — што ён цяпер скажа? Ён рад, што ёсць на каго скласці ўсю віну. Усё роўна, як пад руку таркануў, а сам і не лыс... Адзін паратунак — туды. Пан Вальвацкі, напэўна, яго пазнае і не абыдзе сваёю ласкаю, дапаможа працу знайсці, а можа, і кусок зямлі дасць. Не мог жа ён забыцца пра гэта памятнае здарэнне.

Перад Сомікавымі вачамі, як жывы, устаў малюнак...

Даўно ўжо да мястэчка даходзілі чуткі, што кармянчане ваююць з панам за «сервітут». Яны не ведалі дакладна, што азначае гэта мудронае слова, яны толькі ведалі адно, з панам яшчэ не зусім размежаваны ад часоў паншчыны: гэты поплаў, куп'істы і гразкі, заўсёды быў пашаю для кармянскіх кароў. Часамі і скарбовы пастух прыпускаў свае каровы, ды ў пана была лепшая паша для кароў, і такія выпадкі былі рэдка. Але пан Вальвацкі, прагуляўшы за сваю бурную маладосць усё, што маглі даць яму некалькі маёнткаў пры жахлівай эксплуатацыі парабкаў і падзённікаў з навакольных вёсак і пры дзедаўскіх спосабах гаспадарання, успомніў пра тое, што ў Даніі, у Нямеччыне, у Амерыцы гаспадарка дае ў некалькі разоў больш

прыбытку. Ён нават меў пару знаёмых паноў, якія ў сябе прабавалі наладзіць гаспадарку па-замежнаму. Сам пан Вальвацкі нічога ў гаспадарцы не разумеў, займацца самому сур'ёзна гэтай справай яму не хацелася, бо прыйшлося б прамяняць сталічныя салоны і клубы на правінцыяльную адзіноту, на стайні і аборы. Пан Вальвацкі зрабіў так, як рабіў не адзін пан, заводзячы культурную гаспадарку. Ён выпісаў немца-спецыяліста і здаў на яго рукі ўсю гаспадарку, патрабуючы аднаго — як мага больш прыбытку. Швэнцар (так звалі новага кіраўніка) узяўся за справу. Завёў замест трохпалёўкі сяміпольны севазварот, выпісаў патрэбныя машыны, рацыяналізаваў працу. Эксплуатацыя ад гэтага ні капелькі не паменшала, дабрабыт парабкаў не палепшаў, але справа пана Вальвацкага пачала патрошку папраўляцца. Наязджаючы зрэдку ў маёнтак, пан Вальвацкі задаволена ляпаў Швэнцара па плечуку і згаджаўся з усімі яго планамі, калі яны не патрабавалі шмат грошай. Гаспадарская пахвала ласкатала Швэнцараў гонар спецыяліста, і ён яшчэ больш стараўся, хоць не раз зняважліва ўсміхаўся, гледзячы на чалавека, які больш нічога не ўмее рабіць, як толькі прагульваць тое, што зроблена іншымі. Аднаго разу вясною Швэнцару ўдалося вывезці пана Вальвацкага ў поле, каб агледзець палеткі і паказаць, дзе і што ён мяркуе рабіць. Праязджалі паўз лес. Справа, на вялізным зялёным абшары куп'істага лугу, рассыпалася стракатая чарада кармянецкіх кароў, што лавілі шурпатымі языкамі рэдкую маладую асочку. Швэнцар быў абражан у сваіх пачуццях спецыяліста і дзівіўся з варварскага спосабу скарыстання лугу. Блытаючы расійскую марфалогію і сінтаксіс, дабаўляючы значную порцыю нямецкіх слоў, Швэнцар горача даводзіў пану Вальвацкаму, што гэты луг, калі за яго добра ўзяцца, можа даць трыста пудоў з дзесяціны найлепшага сена. Пан Вальвацкі лагодна пасмейваўся з Швэнцаравай ламанай гаворкі і з яго энтузіязму, але, вярнуўшыся дадому, зараз жа загадаў парабкам сагнаць з лугу кармянецкіх кароў. Загад быў выкананы: праз гадзіну, грузнучы па чэрава ў лагчынах, чарада валам валіла з лугу да поля. Пастушкі з перапуду пабеглі ў вёску скардзіцца бацькам, а каровы разышліся па палетку, шукаючы сабе спажывы на межах і на палосках рапняга пасеву, якія паспелі ўжо зазеляпець. Назаўтра пастушкі зноў пагналі кароў на луг, але за імі назіркам ішлі бацькі з дручкамі. Некаторыя пагдядалі з дому, з-за вугла

свірна альбо варыўні. Як толькі пасланыя панам парабкі пачалі займаць чараду, кармянчане густа пасыпалі на луг: хто з поля, хто з лесу, хто з вёскі. Парабкам зусім не хацелася падстаўляць свае галовы пад кармянецкія дручкі. Яны пакінулі каровы і, адышоўшыся да лесу, паглядалі, што будзе далей, бо ля чарады застаўся адзін панскі падлізнік і падбрэхіч. Ён пачаў агрызацца і лаяцца з кармянчанамі. Ад лесу парабкі бачылі, як замітусіліся і звіліся ў клубок мужчыны, а пасля пачалі паволі разыходзіцца. Вярнуўшыся, парабкі знайшлі падбрэхіча з пераламанай рабрынаю і без двух пярэдніх зубоў.

Пан Вальвацкі запрасіў каморніка і загадаў яму адмераць і аслупаваць луг, адзначыць такім чынам мяжу, каб пасля можна было судзіць кармянчан за самаўпраўства і за парушэнне мяжы. Лінія вызначалася новымі хваёвымі слупкамі і прайшла каля самых кармянецкіх палос па лагчыне, дзе некалі была пракопана канава для асушкі. Цяпер гэта канава заплыла гразёю, скупа зарасла зверху травою, і не раз прыходзілася кармянчанам выцягваць з яе вяроўкамі сваіх кароў.

Кармянчане панура і маўкліва паглядалі на каморнікаву работу. З «казённым» чалавекам займацца не хацелі, але за ноч усе слупкі былі вырваны і пашчапаны на друзачкі: не хацелі кармянчане прызнаваць ніякай мяжы, бо лічылі, што гэты луг належыць ім здавён. Вось тады і звярнуўся пан Вальвацкі да валаснога начальства, да станавога, да спраўніка, каб памаглі супакоіць «бунтаўшчыкоў».

А кармянчане, каб лепш замацаваць за сабою луг, надумаліся грэблю зрабіць цераз гразкі роў, каб не цягаць з яго вяроўкамі сваіх кароў, каб на луг можна было і коней завесці.

Калі прыехалі восем конных стражнікаў і з імі Сомік (усё, чым мясцовае начальства магло дапамагчы пану Вальвацкаму), пан Вальвацкі сядзеў на краі лесу і пакручваў у руках дубальтоўку, паставіўшы паміж кален прыкладам на мох. Воддаль слуга трымаў за павады пару асядланых коней. Нягледзячы на цёплае надвор'е, пан Вальвацкі быў у каўказскай кучомцы і ў бурцы. Ён час ад часу абыякава паглядаў на кармянчан, якія мітусіліся з рыдлёўкамі і сякерамі каля рова, дзе мелася быць грэбля. Усіх было чалавек дваццаць. Бабы з высока падаткнутымі падаламі, мужчыны з падкасанымі калошамі. Там ляжала

ўжо вазоў са тры яловых лапак, некалькі нятоўстых бярвенняў; прывезлі тры вазы пяску: работа толькі што пачыналася. Па тым, як пан Вальвацкі наглядаў на кармянчан, можна было падумаць, што гэта яго зусім не абыходзіць, што, можа, ён нават сам наняў сялян на гэту работу і цяпер толькі наглядае, каб не ленаваліся.

Калі пад'ехалі стражнікі, пан Вальвацкі таксама абыякава глянуў на іх. Старшы, прылажыўшы руку да казырка, адрапартаваў. Сомік бачыў, як пан Вальвацкі шавяльнуў губамі і кіўнуў на кармянчан, якія стаялі цяпер на тым баку рова і з варожай цікавасцю паглядалі на стражнікаў. Старшы скамандаваў і сам прышпорыў рыжага гладкага жарабца, накіраваўшы на кармянчан... За ім, нарыхтаваўшы плёткі, памкнуліся ўсе стражнікі. Старшы хацеў з маху перамкнуць цераз роў, але жарабец пад ім залапатаў і сеў у гразі. Старшы саскочыў і збянтэжана пачаў торгаць за павады. Конь яшчэ раз добрасумленна папяўся, каб змяніць ногі, але заехаў яшчэ глыбей. Тады больш і не турбаваўся, толькі задзіраў галаву, каб засцерагчы мысу ад гразі, і пачаў нават згрызаць асочку, калівы якой тырчалі перад самай яго храпай. Старшы агледзеўся на стражнікаў. З іх ніхто не адважыўся ехаць у роў. Пачалі злазіць з коней. Кармянчане стаялі моўчкі і зларадна пасміхаліся.

Трэба было ратаваць жарабца, але нікому са стражнікаў не хацелася разувацца і лезці пэцкацца ў гразь. Ад гэтага яшчэ большая злосць была на тых, што варожым натоўпам стаялі на тым баку рова.

— Што зубы скаліце! — затрымцеў Сомік, сціскаючы ў руцэ плётку.— Марш каня цягаць!

Ніхто за ровам не зварухнуўся, не аказаўся, толькі ўсіх погляды накіраваліся на яго.

— А, вы так!..— Ён перадаў каня свайго другому і, балансуючы ў паветры рукамі (у адной была плётка), пайшоў цераз роў па аслізлай ад гразі жардзіне. На тым баку ўсе маўчалі і не краталіся, толькі пераводзілі позіркі то на глянсаваныя Сомікавы боты, што асцярожна ступалі па жардзіне, то на плётку, якая з кожным рухам матлялася ў далёка адстаўленай Сомікавай руцэ. Калі Соміку заставалася крокаў тры да другога берага, сухарлявая чарнавалосая жанчына моўчкі схапіла ў прыгаршчы рэдкай гразі і ляпнула Соміку ў твар. Ляпнула яна так спрытна, што заляпіла левае вока, усю шчаку і нос. Страціўшы раўнава-

гу, Сомік шабулдыхнуўся ў калатушку і ўехаў аж па пояс. Пачаў праціраць вока і яшчэ горш размазаў гразь па твары.

У пана Вальвацкага даўно знікла з твару міна абыякавасці. Калі Сомік, прамываючы ў лужынцы заляпанае вока, глянуў другім на пана, той аж ледзь не да слёз рагатаў, гледзячы на Соміка. Старшы ўсё яшчэ трымаў повад свайго жарабца і, паглядаючы то на Соміка, то на пана, збянтэжана ўсміхаўся, не разумеючы, чаго пан рагоча, калі трэба абурацца.

Ад сораму і злосці кроў зашумела ў Сомікавай галаве. Яшчэ добра не прамаргаўшыся, ён вылез з рова на той бок і, сашчапіўшы зубы, моўчкі пайшоў на чорнавалосую жанчыну. Яна адступалася задам, наставіўшы запэцканыя ў гразь рукі. Раптам Сомік скочыў, схапіў яе левáю рукою за хустку разам з валасамі і пачаў паласаваць плёткай. З перакрыўленым ад болю тварам жанчына курчылася, выгіналася і круцілася вакол Соміка, а ззаду ў яго з плачам мітусілася дзесяцігадовая дзяўчынка. Яна трымала паднятую ўгору рыдлёўку і ўсё забягала, каб выцяць ёю Соміка. Але Сомік круціўся разам з жанчынаю, і дзяўчынка не магла добра нацэліцца. Барадаты шыракаплечы дзядзька раптам адлучыўся ад маўклівага натоўпу і падаўся да Соміка з паднятай сякерай. Пан Вальвацкі ўскінуў да пляча дубальтоўку і, не ўстаючы з пня, стрэліў. Сякера выпала з рук. Барадаты замахаў у паветры рукою, схапіў у рот прастрэленыя шротам пальцы і зноў замахаў у паветры. Сомік выпусціў жанчыніны валасы і абярнуўся на стрэл. Тады, нарэшце, дзяўчынка стукнула яму рыдлёўкай па галаве.

Слабы быў дзіцячы ўдар, але Сомік схапіўся за галаву і прысеў. Кроў пацякла па патыліцы і капала на ўсё яшчэ бялюткі на плячах кіцель.

А там, па накіданых наспех яловых лапках, перабіраліся цераз роў іншыя стражнікі, стралялі на бягу ў паветра. Крайнія з натоўпу пачалі аступацца і ціснуцца. Над імі засвісталі плёткі. Натоўп рынуўся ў роў з лаянкай і праклёнамі. Выбраўшыся з гразі на другі бок, рассыпаліся па полі, бегучы нацянькі да вёскі. Стражнікі кінуліся на той бок па тых самых яловых лапках і ўскочылі на коней. Сомік не адставаў, нягледзячы на больку. Ускочыўшы ў сядло, ён бязлітасна ціскануў каня шпорамі, і той вынес яго на самы перад.

Толькі цяпер пан Вальвацкі ўстаў з пня і зрабіў шпаркіх пятнаццаць крокаў, каб лепш відаць было, што робіцца на полі.

З-пад конскіх капытоў высока ўзляталі камякі сырой зямлі з зялёнымі ўсходамі. Стражнікі нагналі ўжо кармянчан і, нагінаючыся з сядла, апускалі плёткі на сялянскія спіны. Жанчыны падалі з разбегу ў мяккую раллю, мужчыны прысядалі і хапаліся за балючае, рассечанае плёткай месца.

Здаволеная ўсмешка кранула губы пана Вальвацкага. Ён адышоўся, зноў сеў на пень і загадаў слузе прыгатаваць коней.

Калі стражнікі вярнуліся, пан Вальвацкі сядзеў ужо на вараным жарабцы, які перабіраў нагамі і прасіў повада. Пан Вальвацкі паківаў пальцам, падзываючы Соміка. Той пад'ехаў, перапэцканы ў гразь. Па патыліцы яшчэ цяклі павольна рагі густой і ліпкай крыві. Згусткі яе спякліся ў скарэлых валасах.

— Маладзец, добра працуеш! — пахваліў пан Вальвацкі.

— Рад старацца, ваша светласць,— прылажыў Сомік руку да лба, забыўшыся, што ён без шапкі.

— Вось маеш на гарбату,— пан Вальвацкі дастаў з кашалька новую траскучую дзесяцірублёўку.

— Пакорна благадарым, ваша светласць! — гаркнуў Сомік і замёр у сядле.

Пан Вальвацкі крануў шпорай вараны жарабцоў бок і ўзяў з месца галопам па лясной дарожцы.

Перад Сомікавымі вачыма ва ўсёй яскравасці ўставаў гэты малюнак і каларытная постаць пана Вальвацкага. Ён уяўляў, што і цяпер убачыць пана Вальвацкага такім самым маладым, з маленькімі чорненькімі вусікамі, у каўказскім убранні. Той, можа, рыхтуючыся на паляванне, будзе пакручваць у руках дубальтоўку, як тады, седзячы на пні. Ён убачыць стомленага Соміка, спачатку не пазнае і насупіцца, а потым успамяне, твар яго пасвятлее, і ён пачне распытвацца. Пашле на кухню і загадае, каб накармілі. Скажа пакуль што аддыхаць. Вярнуўшыся з палявання, паклапоціцца даць яму работу. Мо пакіне ў сябе, ці яшчэ лепш — прыстроіць у горадзе.

За гэтымі сваімі марамі Сомік не заўважыў, як прайшло шмат часу, не чуў, што нудліва ныюць стомленыя ногі, што ломіць у каленях. Ён нават здзівіўся, калі заўва-

жыў перад сабою невыразныя абрысы стрэх. Ад гэтай вёскі да мяжы ўсяго чатыры кіламетры.

Сомік у вёску ўвайсці пабаяўся. Ён успомніў, што цераз лес наўкасы была дарога. Па гэтай дарозе ў дваццатым годзе Сомік уцякаў з чырвонаармейскага абозу, звярнуўшы ноччу з воза ў роў скрынкі з штабнымі паперамі.

Ён звярнуў у хвойнік. Дарогі там не знайшоў і пайшоў па цаліне ўздоўж хвойніку, пакідаючы вёску справа і трымаючыся так, каб відаць было поле. Страціў да рэшты адчуванне часу, не ведаў, ці ідзе ён ля хвойніку ўжо некалькі гадзін, ці толькі пяць хвілін. На мяжы ні разу раней не быў і не ведаў добра, якая яна. Ведаў толькі, што там павінны быць слупы. Думаў, што гэтыя слупы ён убачыць яшчэ здалёк, што паміж слупамі ёсць яшчэ, напэўна, глыбокі роў ці якая-небудзь загарада. Ён яшчэ добра сабе не ўяўляў, як будзе цераз такую мяжу перабірацца. І раптам зусім нечакана здрыгануўся:

— Лажыся!

Зразу нават і не паверыў, што гэта ўжо і ёсць тое, самае страшнае. Усё кругом было да недарэчнасці звычайным: той самы хвойнічак, поле, а там далей — нейкая будыніна...

Ашаломлены, на момант спыніўся. У прагаліну паміж хвоек убачыў двух з вінтоўкамі. Тады зразумеў. Ірвануўся цераз поле, западаючы глыбока ў снег. Ведаў, што недзе тут мяжа, можа, толькі пятнаццаць — дваццаць крокаў яму трэба прабегчы. Мераў вокам адлегласць да тых, што беглі яму наперарэз. Чакаў — вось-вось грымне стрэл, адчуваў нават мясціну на левым баку, куды трапіць куля, і ўсё-такі бег далей.

Куля зыкнула перад самым носам, аж Сомік інстынктыўна матнуў галавою, як конь ад заедзі. Зрабіў яшчэ тры крокі, і ў наступны момант торкнуўся ў пульхны снег агністым шчаціннем барады.

XXXI

Павольна зрасталіся патрушчаныя Рыгоравы косці. Зіма ўжо на другую палову перабралася, а ён усё ляжаў у лубках і бінтах. Першыя дні, як палажылі ў бальніцу, быў зусім слабы, нічым навакольным не цікавіўся, і погляд яго быў такі, нібы ён сабе ў нутро глядзіць. Пры ім начавала першую ноч, а пасля часта наведвала жонка.

Марыля гаварыла, ціха і журботна скардзячыся. Слёзы беглі па яе яшчэ больш схудзелым твары, тады яна змаўкала і старанна ўціралася фартухом. А ён доўга і сур'ёзна глядзеў ёй у твар, пасля адварочваўся і пачынаў драмаць. Нават калі на чацвёрты ці на пяты дзень замест Марылі прыйшла Шура, ён не здзівіўся і асабліва не зацікавіўся. Не папытаўся нават, як яна прыехала з вучобы — на некалькі дзён ці, можа, зусім. Калі сама яна сказала, што ўзяла водпуск на год і паедзе зноў вучыцца налета ўвосень, дык ён толькі галавой кіўнуў, і нельга было пазнаць, ці гэта яго здаволіла, ці ён гэтым толькі паказвае, што чуў Шурыны словы.

Пра стан бацькавага здароўя Шура распытала ў доктара, а ў хворага асабліва не распытвалася, каб не турбаваць. Яна толькі трохі адкрыла коўдру і глянула. Бацькавы забінтаваныя ногі ляжалі тоўстыя, як бярвенні. Бровы яе збегліся на пераноссі, і ўвесь твар сабраўся ў жаласлівы камяк.

— Баліць? — спыталася накрываючы.

Ён зноў толькі ледзь кіўнуў галавою.

Разы са два прыходзіў нейкі з партфелем, шастаў белымі аркушамі паперы, і па ёй, услед за Рыгоравымі словамі, жвава скакаў аловак. Рыгор гаварыў цераз сілу, з натугай, быццам адпіхаў ад сябе нешта грузнае і неадчэпнае.

З усяго, што тады здарылася, ён яскрава помніў два моманты: як Грамабой паклікаў Соміка за шліхту закурваць і як неўзабаве загрукатаў зверху кавалак. А таго, як падбег Сцяпан з Баранком і як, выйшаўшы аж з-за чацвёртай шліхты, цягнуў яго з-пад кавалка Грамабой, ён не памятаў. Калі загрукатаў кавалак, ёнірвануўся, каб уцячы. Тады маланкаю ўрэзалася ў свядомасць адчуванне немінучай бяды і ўпэўненасць, што гэта — яны ўдвух. Цяпер ён усё гэта пераказваў следчаму і ўпэўнена гаварыў, што Грамабой з Сомікам скацілі на яго кавалак.

Аднаго дня Шура сказала, што Грамабоя арыштавалі. Рыгор успрыняў гэта, як нешта немінучае і даўно для яго вырашанае, нібы гэта Шура сказала, што на дварэ пайшоў дождж, калі ён сам бачыў, што нахмарылася, і чакаў гэтага дажджу. Так ён упэўнены быў у вінаватасці Грамабоя.

— А той як? — пашавяліў губамі.

— А той так і не вярнуўся. Дагэтуль яшчэ не знайшлі.

— Гад,— і губы яго перакрывіліся злосцю.

Разам з тым як патроху сціхаў боль і варочаліся сілы, ён усё больш цікавіўся тым, што робіцца дома ў хаце, у вёсцы. Сам прабаваў распытвацца.

Ахватней гаварыў з Шурай. Яна мацней трымалася, не бедавала і не плакала перад ім, і яму з ёю лягчэй было. Калі ж прыходзіла Марыля, ён гаварыў куды менш, старанна абыходзячы самае балючае. Калі яна пачынала хліпаць і выціраць вочы, насупліваўся і адварочваўся.

Праз тры дні ніхто не прыходзіў даведацца. Рыгор пачынаў непакоіцца, каб дома чаго не здарылася. На чацвёрты дзень прыйшла Марыля. Ён дапытліва глянуў ёй у твар і заўважыў, што сёння яна шмат весялейшая. Тады супакоіўся і чакаў, чым яна пахваліцца.

— Ляжыш вось, а мы і малацьбу без цябе змалацілі,— не ўтрывала яна доўга.

— Як жа гэта вы ўправіліся? — здзівіўся і відавочна ўзрадаваўся ён. Увосень за школаю ды за іншымі справамі ён толькі жыта на насенне акалаціў ды на хлеб крыху, і цяпер яго турбавала думка пра малацьбу, толькі не хацеў жанкам казаць пра гэта, бачыў, што ім і так крута.

— Юзік, дай яму бог здароўя, з малатарняю падскочыў. Некаторыя хаўруснікі, чуваць было, трохі крывіліся, але Сцёпка за Юзіка ўзяўся. Аўдоля памагала, Сцёпка, Якуб. За два дні памаленьку і ўхадзіліся. Першы дзень жыта змалацілі, а назаўтра ярыну... Я і сама памагала трохі, коні паганяла.

— Дзе ж вы каня другога дасталі?

— Сцяпан свайго даў. Я хацела ўжо ў Аўдолі прасіць, дык ён пачуў, што малаціць будзем, сам сказаў.

— І рабая ж наша ўчора ацялілася. Цялушку прывяла, ды такая ж зграбная,— памаўчаўшы, пахвалілася Марыля. Яна бачыла па твары, што яму прыемна чуць гэтыя навіны, і перабірала ў думках, чым бы такім яшчэ яго парадаваць.

Узбуджанаму прыемнымі навінамі і павесялеламу Рыгору захацелася нават сесці і пагаварыць. Ён апёрся абедзвюма рукамі і паспрабаваў устаць, але охнуў і кінуўся зноў на падушку.

Юзік не толькі малацьбой памог Рыгоравай сям'і. Ці, можа, таму, што па-суседску Шура часта была ў Верамейчыкаў і Юзік ведаў яе і матчыны клопаты, ці, можа, сама Шура была тут прычынаю, у чым Юзік не асмельваўся сам сабе прызнацца, але ён часцей і ахватней за іншых пама-

гаў ім у патрэбны момант. Ён бачыў, што Шура крэпіцца і стараецца трымацца бадзёра, успамінаў, з якою радасцю яна ўвосень сустрэла паведамленне аб тым, што залічана ў тэхнікум, і разумеў, чаго ёй каштавала цяпер так трымацца. Можа, таму так уважна, хоць неўзаметку, углядаўся ёй у твар, лавіў новыя ноткі ў яе голасе. Ідучы пад калодзеж аднаго разу, убачыў — Шура сані выцягнула, рубель кладзе на воз, вілкі, вяроўкі. Падышоў, глядзіць з усмешкай, як на малое дзіця, якое пераймае работу дарослых.

— Куды гэта ты рыхтуешся?

— Сена ўсё выйшла. На балоце стажок асакі стаіць, паеду прывязу.

— Адна і паедзеш?

— Адна.

— Што ж ты там узложыш адна? Капу сена.

— Колькі ўзлажу. Буду ездзіць штодня, пакуль не перавязу.

— Папрасіла б каго.

— Папросіш ды не паслухае, дык толькі сорам будзе. Сцёпка, ведаю, не адмовіўся б, дык ён у лес ходзіць у заработкі. Я не хачу, каб праз мяне ён дзень траціў. Якуб паслухаў бы, дык таму і свае работы цяпер па горла — дзерава на пасёлак возіць. А больш я не ведаю, каго і прасіць.

— А ты б мяне папрасіла, то я б табе і памог.

— Дык давай, можа, я цябе папрашу,— засмяялася Шура.

— А я і не адмоўлюся.

Прыйшоўшы дадому, ля дзвярэй Зосю стрэў з ражкаю, свінні несла.

— Шура просіць, каб памог ёй сена прывезці,— з наўмыснай абыякавасцю адвёў вочы ўбок, чакаючы адказу.

— Дык, можа ж, работы пільнай няма, паедзь памажы,— а сама вокам кінула неўзаметку. Здалося, павесялелі трохі Юзікавы вочы.

Не распранаючыся, сёрбаў гарачую зацірку, каб Шура не прачакалася. На балоце, кладучы воз, любаваўся, як яна, стоячы на стозе, уздзірае вілкамі пласты сена і кідае яму на воз, як ад работы і ад марозу разружавеўся яе твар і як рэзка лягла на ім, выбіўшыся з-пад хусткі, пасма чорных валасоў. Лавіў яе погляд і тады ўсміхаўся без прычыны, а яна быццам не заўважала і зноў нагіналася

над сенам. Калі дома скідалі сена ў адрынку, не ўцярпеў, набраў велізарны ахапак і, быццам незнарок, закідаў ім Шуру, збіўшы з ног. Яна смяялася, валтузілася ў сене, стараючыся вылезці, а ён прасіў прабачэння, спяшаўся быццам памагчы і яшчэ больш закідваў яе сенам. Нарэшце яна вырабілася і, выбіраючы сена з валасоў, паграэіла яму пальцам:

— Ой, раздурэўся нешта дзядзька! Нябось скажу цётцы.

— Гэта я дзядзька?! — здзівіўся Юзік.

— А ты ж за мяне гадоў на дзесяць, мусіць, старэйшы. Якраз бы мне цябе дзядзькам зваць.

Юзік памкнуўся да яе з выразным намерам злавіць і пакараць, але яна спрытна крутнулася паўз яго і апынулася на двары.

Юзік думаў, што Зося, занятая дзіцем, не заўважае яго прыхільнасці да Шуры: не ўспаміпала яму ніколі з таго разу, як Шура прыходзіла развітацца, ды і не зрабіў ён нічога такога, што магло б кінуцца ў вочы. Тым больш збянтэжыўся ён, калі аднаго разу, не то жартам, не то напраўду, папікнула яна Шурай. Старых не было ў хаце. Малы гуў нешта сам сабе ў калысцы, размахваючы кулачанятамі, лавіў неспадзеўкі сваю ўласную нагу і цягнуў яе ў рот. Юзік нагнуўся над калыскаю пазабаўляць. Малы, кінуўшы сваю нагу, уплёўся аберуч Юзіку ў валасы.

— Ай, жулік! Дык гэта ты бацьку за валасы?! — скрывіўся Юзік.

— Маладзец, Аркадзік, трымай яго, каб да Шуры не ўцёк,— адгукнулася Зося ад печы.

— Дурная ты, скажы, мама. Што ты на тату плёткі ўзводзіш,— і Юзік знарок не адхінаўся ад калыскі, каб Зося не заўважыла збянтэжанасці на яго твары. І ён думаў, што сапраўды тут, мусіць, нешта ёсць, калі ён не адважваецца глянуць Зосі ў вочы. Хацеў разабрацца, якое месца займае ў яго думках Шура, ці адсунула яна хоць на макулінку Зосю ў яго пачуццях. Здавалася, што не. Наадварот: з таго часу, як нарадзілася дзіця, Зося яму стала яшчэ бліжэйшаю. Але ў Шуры ён бачыў тое, чаго не хапала Зосі. Тое, што ён хацеў бы мець у адной жанчыне, тут падзелена было паміж дзвюма.

Раптам ён злавіў сябе на тым, што думае пра каханне. Гэта вельмі падобна на тое, што ён некалі чытаў у адной

кніжцы. Там людзі кахаліся, кахалі разам па двух і думалі пра гэта цэлымі месяцамі ці нават гадамі і больш нічога не рабілі. Ды ім і рабіць не было чаго. Праўдзівей — патрэбы не было рабіць. Ім заўсёды было і паслапа, і прыбрана, і на стол пададзена. Яны нават не ведалі, не хацелі ведаць, адкуль гэта ўсё бярэцца. Ім усяго і клопату было, каб чым-небудзь заняць вольны час, якога ў іх было — цэлае жыццё. Ён параўноўваў сябе з тымі людзьмі і сам засмяяўся. Зараз жа апрануўся і выйшаў за нейкаю работаю.

Юзіку сапраўды не было калі думаць пра свае пачуцці. У яго была яшчэ адна ўлюбёная, пра якую ён найбольш думаў і клапаціўся ўсю восень і палову зімы,— малатарня.

Цяжка было пераканаць мужчын, перамагчы іх недаверлівасць, боязнасць, што іх тут ашукаюць і тады прападуць набытыя мазалямі рублі. Яшчэ цяжэй было самому вырваць у бацькі грошы, патрэбныя на пай. Думаў спачатку на старане дзе-небудзь шукаць, у чужых людзей, у суседзей, ды не было ў каго вельмі прасіць. У каго былі, дык Юзік ведаў, што той яму не дасць, а хто даў бы, у таго ў самога лішніх не было. Падумаў пра тое, што ён таксама мае правы на гаспадарку, што ён дамагаецца грошай на карысную справу і карысную не толькі для сябе, і намерыўся ісці да канца — цераз бацькаў аўтарытэт, праз агіду сваркі, крыкаў і кленічаў. І цяпер яшчэ прыкра і агідна ўспамінаць пра тое. Праз два дні, не сціхаючы, калацілася Верамейчыкава хата. Бацька патраціў ужо ўвесь запас сваіх кленічаў, змогся мацюкаючыся і плюючы, і падрэшт, збялелы, схапіў палена з-пад прыпечка. Ды тут Піліпка з плачам павіс у яго на руцэ, і людзі чужыя, счуўшы немы хлопцаў крык, прыбеглі разбараняць. Зося рада была адрачыся ўсяго і сысці куды-небудзь у свет, каб і вушы яе не чулі гэтага пекла, а Юзік усё стаяў на сваім: «Давай грошы, а не — усю частку, што мне з гаспадаркі належыць». Бацька так заеўся, што гатоў быў хутчэй на падзел згадзіцца, а не ўступіць Юзіку. Але старая, відаць, адгаварыла яго ад гэтага. Яна ўсё яшчэ не траціла надзеі, што Юзік, нарэшце, куды-небудзь выкруціцца і тады ўся гаспадарка Піліпку застанецца. На трэці дзень бацька кінуў перад Юзікам на стол дваццаць рублёў.

— На, душыся.

Юзік крыва ўсміхнуўся, хаваючы грошы ў кішэнь.

Затое з якой гаспадарскай зацікаўленасцю пераходзіў ён ад аднае малатарні да другой у Мінску на складзе, пакуль не перабраў па тры разы ўсе да аднае! З якой уважлівасцю перамацаў кожную шрубу і кожны зуб на барабане! З якой асцярогаю памагаў класці на воз і везці дадому.

Але самы яскравы момант, які надоўга застанецца ў памяці тых, хто быў пры гэтым, гэта калі сталі дзве малатарні адна супроць другой, як батарэі двух варожых армій. Знарок так уладзілі: да Аўдолі пайшлі малаціць у той дзень, калі Грамабой узяў Каржакевічаву малатарню. А гумны іх — вароты проці варот. Бачылі, як нервова сам Каржакевіч падаваў у цапы, як некалькі разоў спыняў малатарню і нешта ў ёй падкручваў, як Грамабой хадзіў насуплены і грازіў вілкамі меншаму сыну. Пасміхаліся члены таварыства, і яшчэ большая ахвота брала да работы. А ў перапынках Пошта, сам член таварыства і «машыніст», адхарквачы густую і чорную ад пылу сліну, ківаў галавою ў бок Каржакевіча:

— О, няхай цяпер сам паглытае пылу, пакаштуе, што за смак.

Па паўдні Каржакевіч не выцерпеў. Прыйшоў да Аўдоліных варот, калі хлопцы пачалі закурваць. Абышоў кругом, агледзеў, кола пакруціў, у барабан глянуў:

— Ну, як яна?

— Куды, твая і блізка не стаяла каля яе,— хваліць Пошта.

— Аднае ж фабрыкі, здаецца,— кажа Каржакевіч.

— Дармо. Твая ўжо старая, зубы пазлізваліся, каласы цэлыя пускае.

— Ну, малаціце здаровы. І маёй лягчэй будзе, а то адна на ўсю вёску была,— рудыя вочкі бегаюць, проста ў твар глянуць не могуць.

— Цяпер ваша спакойна можа адпачыць,— круцячы цыгарку, нібыта зусім сур'ёзна гаворыць Сцёпка. Усе разумеюць іронію Сцёпкавых слоў і адводзяць погляд, хаваючы ўсмешку.

Адпачыць Каржакевічавай малатарні сапраўды прыйшлося гэту зіму. Хаўруснікі зразу пачалі браць за сваю чатыры рублі ў дзень, а хто хацеў, мог і жытам плаціць. А тады і Каржакевіч спусціў цану на чатыры пуды, а пасля і зусім на тры. Але ўсё радзей ішоў ён цяпер з малатарняю: ранейшых заработкаў не было, а другога ма-

шыніста на месца Пошты, якога перацягнула да сябе таварыства, таксама не знайшоў яшчэ.

З таго часу, як Рыгор лёг у бальніцу, усе абавязкі члена сельсавета па Мядзведзічах прыйшлося выконваць адной Аўдолі. Прыехаў хто-небудзь з раёна, перш-наперш да Аўдолі: так і так, трэба сход склікаць. Устае Аўдоля з прасніцы або з-за красён, кажушок на плечы, палку ў рукі і пайшла па падаконню. Паб'ецца брат з братам альбо мужык з жонкаю, зноў, пакуль суд ды справа, Аўдолю клічуць. Не надта хочацца ёй умешвацца ва ўнутраныя справы, падлічваць, хто каму больш сінякоў насаджаў, ды нічога не зробіш — улада. Спачатку саромелася трохі, не магла прывыкнуць, што гэта яна таксама начальства. Прыйдзе чалавек з бядою да яе, а ёй здаецца, што гэта ён нарокам, дзеля прыклепу, а напраўду — за нішто яе лічыць. А потым прывыкла патроху, перастала саромецца і нават ганарылася, што і мужчыны па яе дапамогу прыходзяць. Сваю работу кіне, а калі па сельсавецкай справе што трэба — зробіць не марудзячы. З сельсавета паперка якая каму ці лісток на пошце возьме, калі ў мястэчку бывае,— сама на двор прынясе, а там абавязкова яшчэ раз прачытае ўвесь адрас на канверце — няхай ведаюць, што яна таксама пісьменная. Бывае, даручыць ёй старшыня сельсавета сход правесці ў Мядзведзічах, газету дасць ёй з пастановаю ўрада ці інструкцыю якую райвыканкомаўскую, то яна, прыйшоўшы дадому, разоў два яе прачытае сама сабе. Чаго не зразумее, да Шуры пойдзе, каб тая растлумачыла. Будзе па некалькі разоў перапытвацца, хаця б добра ўцяміць, што да чаго. Бываюць словы такія, што яна і не чула раней ніколі і выгаварыць іх — язык не слухае. То будзе пераказваць, практыкавацца датуль, аж пакуль гладка не пойдзе. Затое на сходзе тады чытае, як рэпу грызе, толькі дзівяцца мядзведзіцкія, калі яна ўспела так навучыцца!

Прыйшла аднаго разу Аўдоля да Шуры з нейкай паперкаю. Пра справу гаворыць, а тут відаць, што самой карціць нешта. Шура заўважыла гэта па твары, чакала, пакуль Аўдоля сама пачне, але, бачачы, што тая не адважваецца, запыталася:

— Ты, мусіць, нешта мне сказаць хочаш?

— Па чым жа ты пазнала?

— Відаць, што пра адно гаворыш, а пра другое думаеш.

— Думаю ад ранку ўжо і надумацца не магу,— такую мне задачу задалі. Раяць мне ў партыю падавацца.

— Дык ты што?

— Бачыш жа, што — хаджу ды думаю. Гэта ж я пайшла сёння ў сельсавет, а там Шнаркевіч: «Хадзем, кажа, на сход у мястэчка».— «Мяне, кажу, там не прымуць. Гэта ж, кажу, у вас партыйны сход сёння?» — «А ты, кажа, гэта беспартыйная?» — а сам жа ведае. Думала, пакпіць з мяне хоча, а ён, кінуўшы жарты, ды напраўду: «Прынось, кажа, заяву да нас у ячэйку».

— А праўда, чаму табе і не падацца ў партыю? — сур'ёзна глянула ёй у твар Шура.

— А як не прымуць?

— Такую, як ты, прымуць,— упэўнена сказала Шура.

— Дык што ж я за камуністка буду! Дурная, як авечка.

— Вучыцца будзеш. На сходы будзеш хадзіць. Кніжкі чытаць.

— А, пакінь ты,— замахала яна рукамі на Шуру.— Быццам гэта лепшых за мяне не знойдзецца. Давай вось лепш памажы мне паперку разабраць.

А праз некалькі хвілін, падняўшы галаву ад паперы, запыталася:

— Заяву гэта пісаную трэба падаваць? На словах нельга?

Шура не адразу дагадалася, што гэта яна зноў пра партыю.

— Пісаную. Давай вось зараз напішам, калі хочаш.

— Не, пачакай, дай мне падумаць яшчэ,— адмовілася Аўдоля.

Прыйшла яна зноў да Шуры толькі праз два дні.

— Ну, дык давай напішам,— гукнула яна яшчэ з парога.

Гаварыла мацней, чым звычайна, хацела гэтым прыкрыць сваё хваляванне.

— Садзіся пішы, а я падпішуся. Можа, гэтак добра будзе? — спыталася ў Шуры. А калі Шура палажыла на стале чысты аркуш паперы і, памачыўшы пяро, нарыхтавалася пісаць, Аўдоля перапыніла яе:

— Не, гэтак нядобра будзе. Падумаюць, што я толькі распісацца і ўмею, пазнаюць, што не тая рука пісала. Давай лепш я сама буду пісаць, а ты мне кажы што.

Старанна выводзіла кожную літару, баялася, хаця б не сапсаваць. Ад гэтага літары выходзілі яшчэ крывейшыя. На трэцім слове зрабіла памылку, вярнулася назад, хацела паправіць і размазала пальцам цэлае слова. Прыйшлося папрасіць у Шуры чысты аркуш паперы.

Напісаўшы, уздыхнула з палёгкай, быццам гоні жыта зжала. Сядзела, чакала, пакуль засохне, а тады асцярожна зложыла аркуш у чатыры столкі і палажыла за пазуху (быццам ніколі іначай папер не насіла).

Рыгор мог ужо сядзець. Калі не варушыў нагамі, яму здавалася, што мог бы ўжо ўстаць і пайсці як мае быць. Ён асцярожна спускаў ногі з ложка і прабаваў, як яны служаць. Левая, разбінтаваная ўжо з тыдзень, лёгка згіналася ў калене; прабаваў паварушыць пальцам і ўсім ступянём — таксама нічога. Правая яшчэ ўся была ўвязана. Болю ў ёй Рыгор не адчуваў, і доктар абяцаў, што хутка развяжа і гэту, дазволіць яму хадзіць, але Рыгору здавалася, што нага не будзе гнуцца ў калене.

Шура, ціхутка адчыніўшы дзверы палаты, спынілася ў парозе. Бацька, заняты сваімі практыкаваннямі, нават не пачуў, калі яна ўвайшла. Узяўшыся аберуч за ложак, ён памаленьку прысядаў, стоячы на адной левай назе, а правую, забінтаваную і простую, як дудку, адстаўляў далёка ўперад. Пасля ён выпрастаўся і асцярожна абапёрся аб падлогу праваю нагою. Шура ўстрывожылася, каб не зрабіў сабе горш.

— Скажу я доктару, што ж вы гэта робіце! — ціха сказала яна з парога.

Бацька хуценька лёг на ложак і накрыўся. З-пад коўдры вытыркаў толькі яго твар — шырокі падбародак зарос цёмна-русаю барадою. Рыгор вінавата ўсміхнуўся, як дураслівы школьнік, якога настаўніца злавіла на месцы злачынства. Гэта ўсмешка на заўсёды сур'ёзным і нават панурым бацькавым твары траха не да слёз расчуліла Шуру.

— Няможна ж гэтак, вы ж можаце зноў пашкодзіць яе,— угаворвала яна, як малога.

— Я памаленьку, папрабаваць толькі,— апраўдваўся Рыгор.

Тое, што Аўдоля падалася ў партыю, здзівіла Рыгора сваёю нечаканасцю. Раней жа ў яе, здаецца, ніколі і на-

меру такога не было. Хіба яна цяпер так змянілася за гэты час? «Баба выперадзіла,— падумаў ён, горка ўсміхнуўшыся.— А ўсё калецтва гэта нарабіла». У яго з'явілася лёгкае пачуццё крыўды і нездаволенасці сабою, падобнае да таго, калі, бывала, на полі ці на сенакосе выпярэджвалі яго дужэйшыя суседзі. І сапраўды, чаму яму самому ў галаву не прыйшло падумаць пра гэта?

Шура пайшла, а Аўдолін учынак усё не выходзіў у яго з галавы. І да вечара і назаўтра, аж пакуль новая навіна не ўсхвалявала яго нанава і яшчэ мацней. З-пад арышту выпусцілі Грамабоя.

— Жульніцтва! Подкуп! — абурыўся Рыгор.— Шкада, што мае ногі яшчэ не служаць, сам бы пайшоў.

Але Шура была ўжо ў пракурора і даведалася пра ўсе прычыны і пра стан усяе справы. На допыце Грамабой сказаў, што ён з Сомікам закурыў і пайшоў, курачы, да свайго каня, які стаяў аж ля чацвёртай шліхты. А калі ён, пачуўшы крык, выйшаў з-за шліхты, дык Сомік ужо ўскочыў на сані і хвастаў каня, а Рыгор ляжаў, прыдушаны кавалкам, і каля яго ўвіхаліся Сцяпан Варанец з Баранком. Тады ён і падышоў памагчы ім. Сцяпан жа з Баранком сведчылі, што, толькі выехаўшы з весніц, яны ўбачылі, як з шліхты каціўся кавалак, як Рыгор ірвануўся, каб уцячы, і як кавалак яго нагнаў і падабраў. Пасля выскачыў з-за шліхты Сомік і замахнуўся калом, каб прыкончыць Рыгора, але, пачуўшы іх крык і ўбачыўшы саміх, ускочыў на сані і памчаўся ў вёску. Пра Грамабоя яны пасведчылі, што ён сапраўды выйшаў аж з-за чацвёртай шліхты, дзе стаяў яго конь, і, падышоўшы, памог ім дастаць Рыгора з-пад кавалка. Супроць Грамабоя ніякіх довадаў больш не было, апрача таго, што ён закурваў разам з Сомікам за шліхтаю, але ж ён і сам зразу пра гэта сказаў. Тая ж акалічнасць, што Сомік збег адзін, гаварыла быццам за тое, што адзін ён і вінават у гэтай справе. Разгляд справы быў адложан да таго часу, калі будзе злоўлен Сомік. А калі Сомікаў канец стаў вядомы, справу пра замах на Рыгора зусім спынілі.

Нягледзячы на тое, што фармальна Грамабоя нельга было абвінаваціць і Рыгор гэта сам бачыў, калі даведаўся дакладна пра ўсе акалічнасці справы, ён усё ж не мог пагадзіцца з думкаю, што Грамабой тут не вінават. Тая варожасць між імі, якая не раз раней выяўлялася ў дробных сутычках, пасля выпадку з кавалкам павялі-

чылася ў некалькі столак і вырасла ва ўпэўненасць, што Грамабой з Сомікам змовіліся звесці яго з свету. А калі следства не можа выкрыць Грамабоевага злачынства, дык толькі па сваёй няздольнасці ці нядбайнасці. І бальніцу ён пакідаў, а гэта пераканане ў яго не слабела.

Ехалі моўчкі траха што ўсю дарогу, занятыя кожнае сваімі мыслямі. Конь ішоў ступою. Размякчаны адлігаю снег хліпка шуршэў пад палазамі, сані плаўна пакалыхваліся, і ад гэтага думкі, цягучыя, як гэты імжысты туман, яшчэ больш ахутвалі галаву. Адвыкшы ад свежага паветра, Рыгор зябка хутаўся ў каўнер кажуха, але вочы яго, стомленыя чатырма сценамі бальнічнага пакоя, прыемна аддыхалі, праймаючы снегавыя прасторы аж да цёмна-сіняй стужкі ахутанага імжыстым туманам лесу. Шура час ад часу нокала на каня, торгала лейцамі і замахвалася пугаю. Конь, амаль не прыбаўляючы ходу, баязліва аглядаўся назад. Яна супакойвалася, і ён таксама супакойваўся і ішоў далей маруднаю мернаю ступою, заняты, мусіць, таксама сваімі, яму аднаму вядомымі, думкамі.

Шура крадком паглядала на бацьку і на новую мыліцу, да якой яна ніяк не магла прывыкнуць. З маленства яшчэ застаўся ў яе не то страх, не то нейкая грэблівасць да мыліцы. У сувязі з мыліцай у свядомасці яе ўсплывала ўсё жабрацтва і калецтва: людзі страшныя і няшчасныя, бязрукія і бязногія, з белымі сляпымі вачыма, гарбатыя, бязносыя; людзі, якія жывуць пакутуючы, абы-як дажыць свой век, ад якіх яна дзяўчынкаю хавалася ў павець, на вышкі альбо замыкалася ў хаце, залазіла ў кут пад лаву. Гэтыя ўражанні маленства, мусіць, былі прычынаю таго, што бацькава мыліца сёння так яе ўразіла. Яна бачыла, як бацька насілу ходзіць, няўмела яшчэ апіраючыся на мыліцу, як цяжка яму было сесці на воз, і яе ўсю дарогу не пакідала думка — а што з бацькам будзе далей? Доктар, праўда, супакойваў: казаў, што бацька праз нейкі час будзе хадзіць без мыліцы, хоць будзе накульгваць, але яна баялася горшага. Думала пра тое, што вясною бацька, напэўна, не здолее рабіць на полі — і што тады з імі будзе? Сама Шура ні араць, ні сеяць, ні касіць не ўмее, маці нядужая,— ці гэта ў арэнду каму здаваць, ці як яно будзе? Паглядаю-

чы на бацьку, яна дагадвалася, што і ён думае пра тое самае, што, можа, у яго які-небудзь і намер пэўны ёсць, ды вось маўчыць, не гаворыць пра самае важнае. Такі ўжо ў бацькі характар, ці мо гэта ён Шуру малою яшчэ лічыць, што пра важныя справы з ёю не гаворыць. Думае адзін, а калі надумаецца, тады ўжо скажа, як трэба рабіць у гаспадарцы.

Яшчэ не даязджаючы да мядзведзіцкіх могілак, Рыгор убачыў, што з весніц выходзіць працэсія. Папа з дзякам і Васіля Крываношку з крыжам ён пазнаў яшчэ здалёк. За імі на дрэўках матляліся пратэсы.

— Ці не памёр гэта хто? — спытаўся Рыгор, стараючыся разгледзець, хто ідзе за пратэсамі.

— Гэта ж я забылася вам сказаць: Яначка памёр.

— Адкашляў сваё на гэтым свеце,— не то спачуваючы, не то іранічна сказаў Рыгор.

Неўзабаве выразна разгледзеў: Яначкаў сівы конь, на возе ўрачыста бялее труна. За возам, трымаючыся за задок развалак, з насуненай на вочы хусткай ідзе Марыська. Не пазнаць — не то яна плача, не то так праціpae балючыя вочы. Грамабой без шапкі, паважны і строгі, ідзе побач з труной. Размінаючыся з Рыгорам, першы схіляе галаву з засмучанай ветлівасцю, такою штучнаю на яго грубым твары. Рыгор глядзеў яму ў твар жорстка, не мігаючы і не адказваючы на прывітанне. Тады той хуценька адвярнуўся, і жалобная маска змянілася грымасай нянавісці.

— Гад, ой гад! — сказаў, размінуўшыся, Рыгор.— Морда — хоць ты яго жывога на неба бяры, а сам рад, што брата хавае. Цяпер ён гэту Марыську знарок уморыць, каб хутчэй усё падгрэбці.

— Мы ўжо на ячэйцы гаварылі пра гэта і ў сельсавеце гаварылі,— адказала Шура.— Дзён пяць таму назад, калі Яначка ўжо зусім аслабеў, Марыля з Сцёпкам пайшлі і апісалі ўсю Яначкаву маёмасць, каб Грамабой пасля не ашукаў яе. Яна, мусіць, ці не да брата свайго пойдзе, а калі не, дык трэба будзе падумаць, як далей быць.

Нага патроху папраўлялася, але ступаць ёю як мае быць Рыгор яшчэ не мог. Апіраючыся рукамі аб лаву, ён пракульгаў з полу да стала. Адчыніўшы шуфляду, дастаў ручку з пяром і бутэлечку з чарнілам.

— Пашукай мне кусок чыстай паперы,— закамандаваў Шуры.

Шура трохі здзіўлена глянула на бацьку, але не наважылася папытацца, што ён надумаўся пісаць. Дастала аркуш лінеенай паперы і падала яму.

Рыгор разгладзіў паперу на стале і пачаў пісаць каструбаватымі буйнымі літарамі, прыпыняючыся і думаючы ледзь не над кожным словам:

«У КАМУНІСЦІЧАСКУЮ ПАРЦІЮ

ЗАЯВА

Прашу прыняць мяне ў камунісцічаскую парцію, як я ёсць мядзведзіцкі бядняк і акціўны алямент. Гады і кулакі паламалі мне ногі, а я хачу зламаць ім карак. Дык няхай мяне камунісцічаская парція навучыць, як ямчэй гэта зрабіць. Адзін гад споўз, не дапоўз, куды хацеў, ды здох. Але ў нас у Мядзведзічах і навокал яшчэ ёсць такія гады, што мяне і савецкую ўладу хацелі б на ражне бачыць. Парцейнаму не дазволена ў бога верыць і папоў слухаць, дык я з папом даўно ўжо гішэфту не маю, а пра бога як мае быць яшчэ не думаў, гэтымі днямі падумаю, у чым і распісваюся

Рыгор Варанец і член Дымаўскага сельсавета».

Адчыняючы шуфляду быццам за нейкаю патрэбаю, Шура скасіла вокам на паперу і паспяшыла адысціся, каб не паказаць радаснага ўзрушэння, якое яе ахапіла. Мыліца, якая адзінока ляжала на палу, цяпер здавалася ёй зусім недарэчнай і непатрэбнай такому моцнаму і дужаму яе бацьку.

1932

КАМЕНТАРЫІ

Чацвёрты том Збору твораў складае проза пісьменніка: апавяданні, фельетоны, памфлеты і раман «Мядзведзічы». Усе творы размешчаны па жанрах і ў храналагічным парадку.

Апавяданні, фельетоны, памфлеты

Стар. 7. *Вясна.*— Упершыню пад загалоўкам «Весна в деревне» надрукаваны ў газ. «Красноармейская правда» 10 жніўня 1922 г. на рускай мове. Датуецца 1922 г.

«Беларуская вёска» — назва беларускай газеты, якая выдавалася з 1921 па 1931 год. Да сакавіка 1924 г. выходзіла на рускай мове пад назвай «Белорусская деревня».

Чэмберлен Осцін (1863—1937) — англійскі палітычны дзеяч, адзін з лідэраў кансерватыўнай партыі. З 1924 па 1929 год быў міністрам замежных спраў Англіі, праводзіў варожую палітыку ў адносінах Савецкага Саюза.

Стар. 10. *Здаў «акзамінт».*— Упершыню надрукаваны ў газ. «Савецкая Беларусь» 13 верасня 1923 г. Датуецца 1923 г.

Стар. 15. *Каровін мужык.*— Упершыню надрукаваны ў газ. «Савецкая Беларусь» 27 верасня 1923 г. Датуецца 1923 г.

Шанак — старая мера сыпучых цел.

Стар. 20. *Споведзь.*— Упершыню надрукаваны у газ. «Савецкая Беларусь» 4 кастрычніка 1923 г. Датуецца 1923 г.

Тарнатоўкі, улачкоўкі, касьміроўкі — тут жаночыя хусткі.

Стар. 23. *Як ён стаў бязбожнікам.*— Упершыню надрукаваны ў газ. «Савецкая Беларусь» 3 лютага 1924 г. Датуецца 1924 г.

Пацеры — малітвы.

Мша — імша, абедня.

Капліца — невялікае царкоўнае памяшканне.

Койданаў — назва мястэчка, зараз горад Дзяржынск, раённы цэнтр Мінскай вобласці.

Стар. 26. *Людзі-суседзі.*— Упершыню надрукаваны ў часопісе «Маладняк», жнівень — верасень 1925 г., № 9. Датуецца 1925 г.

Бравэрка — сялянская вопратка з сукна хатняга вырабу.

Паўганок — ад слова гоні — старой меры зямлі.

Стар. 29. *Мой сусед.*— Упершыню надрукаваны ў часопісе «Узвышша», 1927 г., № 2. Датуецца 1927 г.

«Помазанник» — тут у сэнсе цар, манарх.

«Порфира» — пурпурная мантыя, сімвал улады манарха.

«Певец Фелицы».— Маецца на ўвазе рускі паэт Г. Р. Дзяржавін (1743—1816), адзін з прадстаўнікоў рускага класіцызму, аўтар шматлікіх од — паэтычных твораў, якія вызначаюцца ўрачыстасцю, узнятым тонам. Пад Феліцай разумеецца імператрыца Кацярына II.

Амур — у паэтычпай мове назва старажытнагрэчаскага бога кахання Эрота, які малюецца ў выглядзе крылатага хлопчыка з лукам і стрэламі.

Стар. 35. *Пальчык.*— Упершыню надрукаваны ў часопісе «Узвышша», 1927 г., № 3. Датуецца 1927 г.

Стар. 40. *Вайна.*— Упершыню надрукаваны ў часопісе «Узвышша», 1927 г., № 3. Датуецца 1927 г.

«Вунь Францыя... і то пасля не сыскала».— Маюцца на ўвазе старыя дзяржаўныя даўгі царскага і Часовага ўрадаў іншаземным краінам. Выплаты гэтых даўгоў дабіваліся ад Савецкай Расіі многія імперыялістычныя дзяржавы, у тым ліку і Францыя. Савецкі ўрад катэгарычна адмовіўся ад выплаты старых пазык, якія скарыстоўваліся царскім і Часовым урадам для вядзення імперыялістычнай вайны.

Інтэндаццтва — установа ваеннага ведамства, якая займаецца забеспячэннем войск.

Стар. 45. *Доўг.*— Упершыню надрукаваны ў часопісе «Узвышша», 1927 г., № 5. Датуецца 1927 г.

Тандэнтны — нізкаякасны.

Вільгельм II (1859—1941) — германскі імператар і кароль Прусіі з 1888 па 1918 год.

Стар. 51. *Певень.*— Упершыню надрукаваны ў часопісе «Узвышша», 1927 г., № 5. Датуецца 1927 г.

Павел I (1754—1801) — рускі імператар з 1796 па 1801 год.

Комплексы.— Маецца на ўвазе комплексная сістэма навучання, якая ўжывалася ў савецкай школе ў 1923—1931 гг. Сутнасць гэтай сістэмы заключалася ў тым, што навучанне ў школе вялося не па асобных вучэбных прадметах, а па комплексных тэмах (комплексах). Для асвятлення комплексных тэм прыцягваўся матэрыял з розных вучэбных прадметаў (роднай мовы, матэматыкі, прыродазнаўства і інш.), што парушала сістэматычнае выкладанне кожнага з іх паасобку і не забяспечвала грунтоўных ведаў вучняў. Пры такой сістэме навучання зніжалася роля настаўніка ў працэсе навучання.

Заганнасць комплекснай сістэмы навучання была ўскрыта пастановай ЦК ВКП(б) «Аб пачатковай і сярэдняй школе» (1931 г.).

Стар. 56. *Смерць.*— Упершыню надрукаваны ў часопісе «Чырвоны сейбіт», 25 студзеня 1927 г., № 6—7. Датуецца 1927 г.

Стар. 60. *Каб кнігам ды ногі!* — Упершыню надрукаваны ў газ. «Звязда» 18 лютага 1933 г. Датуецца 1933 г.

Стар. 64. *Пачатак шчасця.*— Упершыню надрукаваны ў газ. «Звязда» 16 снежня 1935 г. Датуецца 1935 г.

Стар. 68. *З новым шчасцем.*— Упершыню надрукаваны ў газ. «Звязда» 1 студзеня 1936 г. Датуецца 1935 г.

Стар. 72. *Дзяніс Сырамаха.*— Упершыню надрукаваны ў газ. «Звязда» 27 студзеня 1936 г. Датуецца 1936 г.

Стар. 75. *Каб весела было...*— Упершыню надрукаваны ў газ. «Звязда» 5 красавіка 1936 г. Датуецца 1936 г.

Іерыхон — паводле біблейскага пісання — старажытны горад Палесціны (недалёка ад Ерусаліма), абнесены тоўстымі сценамі, якіх не маглі разбурыць яўрэі ў час іх нападу на Палесціну. Але, як пішацца ў Біблії, сцены разбурыліся самі сабой, ад гукаў свяшчэнных труб, і дзякуючы такому цуду горад быў узяты і цалкам разбураны.

Эсперанта — штучная міжнародная мова, якая атрымала назву ад псеўданіма яе аўтара, доктара Заменгофа Л. Л. (1859—1917). Мова эсперанта пабудавана на аснове еўрапейскай міжнароднай тэрміналогіі, але з іпакшай структурай. Асноўныя элементы эсперанта былі распрацаваны ў 1879 г.

Стар. 77. *Апошняя пасылка.*— Упершыню надрукаваны ў газ. «Партызанская дубінка», студзень, 1943 г., № 1. Датуецца 1943 г.

Штурмавік — член асобай ваенізаванай арганізацыі ў фашысцкай Германіі.

Стар. 80. *Елкі і палкі.*— Упершыню надрукаваны ў газ. «Партызанская дубінка». 1943 г., студзень, № 1. Датуецца 1943 г.

Стар. 82. *Чаго ж яна «рада»?* — Упершыню надрукаваны ў газ. «Раздавім фашысцкую гадзіну», 1944 г., красавік, № 127—128, пад псеўданімам Астапчук. Датуецца 1944 г.

«Цэнтральная рада» — марыянетачны нацыянал-фашысцкі беларускі ўрад, утвораны гітлераўцамі ў перыяд Вялікай Айчыннай вайны ў час акупацыі Беларусі нямецка-фашысцкімі войскамі. На чале гэтага «ўрада» некаторы час стаяў беларускі нацыянал-фашыст Астроўскі Радаслаў, які да 1939 г. пражываў у панскай Польшчы.

«Дык ці не тая гэта рада, што ў 1918 годзе Вільгельму зад лізала?» — Маецца на ўвазе так званая «Беларуская рада» — арганізацыйны цэнтр беларускай нацыяналістычнай контррэвалюцыі, утвораны ў ліпені 1917 года. У 1918 годзе, у перыяд часовай акупацыі Беларусі нямецкімі войскамі, члены «Беларускай рады» ўсякім чынам выслужваліся перад германскім імператарам Вільгельмам.

Стар. 84. *«Я быў у Трасцянцы».*— Упершыню надрукаваны ў газ. «Звязда» 6 верасня 1944 г. Датуецца 1944 г.

Трасцянец — вёска недалёка ад Мінска, дзе гітлераўцы ў час акупацыі Беларусі арганізавалі лагер смерці, у якім знішчылі многія тысячы мірнага насельніцтва.

Стар. 89. *Наглядная геаграфія.*— Упершыню надрукаваны ў газ. «Раздавім фашысцкую гадзіну», 1944 г., лістапад, № 135. Датуецца 1944 г.

Стар. 91. *Ці была ў яго галава?* — Упершыню надрукаваны ў часопісе «Вожык», 1945 г., № 5. Датуецца 1945 г.

Стар. 93. *Расціце — не аглядайцеся.*— Упершыню надрукаваны ў часопісе «Вожык», 1946 г., № 11, пад псеўданімам Мацей Доўгі. Датуецца 1946 г.

Стар. 95. *«Сабачанё.*— Упершыню надрукаваны ў часопісе «Вожык», 1946 г., № 12, пад псеўданімам Мацей Доўгі. Датуецца 1946 г.

Стар. 97. *Мая прынцыповасць.*— Упершыню надрукаваны ў часопісе «Вожык», 1946 г., № 13—14, пад псеўданімам Мацей Доўгі. Датуецца 1946 г.

Стар. 99. *Есць на свеце дабрадзеі.*— Упершыню надрукаваны ў часопісе «Вожык», 1946 г., № 15. Датуецца 1946 г.

Сфінкс — у старажытным Егіпце статуя фантастычнай істоты з целам ільва і чалавечай галавой, якая сімвалізавала магутнасць егіпецкіх цароў.

Озірыс — у старажытнаегіпецкай рэлігіі бог вады і раслінасці; лічыўся таксама царом замагільнага свету і суддзёй душ памёршых.

Ізіда — у старажытнаегіпецкай рэлігіі багіня ўрадлівасці, адзін з праобразаў хрысціянскай божай маці.

Апіс — «свяшчэнны» бык, якому пакланяліся старажытныя егіпцяне, бачачы ў ім зямное ўвасабленне бога Пта — бога першапачатковай творчай сілы, апекуна рамёслаў і мастацтва.

Фараон — тытул старажытнаегіпецкіх цароў.

Хеопсава піраміда — грабніца егіпецкага фараона Хеопса (Трэцяе тысячагоддзе да нашай эры) — адзін з выдатнейшых помнікаў сусветнай архітэктуры.

Стар. 101. **«Мядзведзічы».**

Над раманам «Мядзведзічы» К. Крапіва працаваў з канца 1931 г. па канец 1932 г.

Да з'яўлення ў друку асобным выданнем большасць раздзелаў рамана друкавалася ў часопісе «Полымя рэвалюцыі» № 1 (ліпень), 2 (жнівень), 3 (верасень), 4 (кастрычнік) за 1932 год. Апошнія раздзелы рамана друкаваліся таксама ў часопісе «Полымя рэвалюцыі» № 1 (студзень), 2—3 (люты-сакавік) за 1933 год.

Асобным выданнем раман «Мядзведзічы» выйшаў у свет у 1932 годзе ў Мінску.

Валока — мера зямлі каля 20 дзесяцін (дзесяціна — 1,092 га).

Чацвертачок — тут чацвёртая частка першапачатковага сялянскага надзелу.

Пасэсар — часовы ўладальнік, арандатар маёнтка.

Стаўпец — планка з грабельнымі зубамі, насаджаная на грабільна.

Трама — асноўная бэлька, якая падтрымлівае столь.

Акладны ліст — тут ліст з указаннем грашовай сумы падатку.

Бава Каралевіч — герой лубачнай казкі, шырока папулярнай у Расіі ў XVII—XIX стст.

Яндоўка — тут у сэнсе нос.

«Санагога вялікая» — тут у сэнсе вялікая шышка, персона.

Дзевер — брат мужа.

Залвіца — сястра мужа.

Ятроўка — жонка мужавага брата.

Скарбнік — тут казначэй.

Скарач — кароткі ручнік з плеценымі махрамі.

Ланта — гультайка.

«Даў ёй камітэт... вясною каня».— Маюцца на ўвазе камітэты беднаты (камбеды) — арганізацыі вясковай беднаты, створаныя па прапанове У. І. Леніна на аснове дэкрэта Усерасійскага Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта ад 11 чэрвеня 1918 года. Камітэты беднаты з'явіліся апорнымі пунктамі дыктатуры пралетарыяту ў вёсцы. У кола іх дзейнасці ўваходзіла: размеркаванне хлеба, прадметаў першай неабходнасці, сельскагаспадарчага інвентару і інш. Яны адыгралі велізарную ролю ў барацьбе з кулацтвам, у пераразмеркаванні канфіскаванай зямлі, у забеспячэнні сельскагаспадарчымі прадуктамі рабочых цэнтраў і Чырвонай Арміі. Камітэты беднаты садзейнічалі ўсталяванню Савецкай улады ў вёсцы. Выканаўшы свае задачы, яны, па рашэнню Надзвычайнага Шостага Усерасійскага з'езда Саветаў (лістапад 1918 г.), зліліся з Саветамі ў вёсцы.

Камдэз — Камісія па барацьбе з дэзерцірствам, якая існавала ў час грамадзянскай вайны і іншаземнай інтэрвенцыі.

«...зямля ўялавела...» — тут у сэнсе ўдзірванела, запусцела.

Каркі — невялікія санкі, пры дапамозе якіх возяць доўгія бярвенні, калоды.

Паўасьмінка *(паўасьміна)* — старая мера сыпучых цел; тут драўляная пасудзіна, у якой змяшчаецца паўасьміны збожжа.

«Губа» — тут гаўптвахта.

Фрэнзлі — матузы.

«...узяла троп» — тут у сэнсе «ўзяла звычку».

«Мультан» — тут гатунак табакі.

Біла — верхняя або ніжняя аградка ў калёсах.

Легіёны — тут часці белапольскай арміі.

Піліпаўка — паводле рэлігійных звычаяў, пост перад калядамі.

Чацвярціна — тут палавіна застаронка — месца ў гумне для складвання снапоў.

Падшпаркі — тут у сэнсе падлеткі.

Трацяк — тут трэцяя частка першапачатковага сялянскага надзелу.

Пярэбірак — тут пласт сена.

Праварына — загарадка ў хляве.

Асэсар *(лацін.)* — засядацель — у старыя часы — пасада засядацеля ў казённых палатах. Тут ужыта ў значэнні «важная асоба» (іранічны сэнс).

Мацыяш — тут у сэнсе завадатар.

«Нямецкая вайна».— Маецца на ўвазе вайна паміж царскай Расіяй і Германіяй у 1914—1917 гг.

Вілачкі — тут прыстасаванне ў калаўроце, пры дапамозе якога нітка наматваецца на шпулю.

Пялегавацъ — песціць.

Залатоўка — пятнаццаць капеек.

Паплаўнічы — вартаўнік лугу (поплаву).

Матавіла — прыстасаванне, якім наматваюцца ніткі пасля пражы.

Абыраліся — звykліся, прымірыліся.

«Там жа мо не дума якая...» — Маецца на ўвазе Дзяржаўная дума ў царскай Расіі — дарадчая «прадстаўнічая ўстанова», створаная пануючымі класамі для ашуканства працоўнага народа.

Парафіяне — веруючыя, якія належалі да той ці іншай парафіі — царкоўнага прыходу.

Нарог — рэжучая частка плуга.

Паліца — тут тая частка плуга, якая служыць для адвалу зямлі.

«...поўную андынару даю табе» — тут у сенсе «даю поўнае забеспячэнне».

Кіжлай *(абразлівае)* — непаваротлівы чалавек.

«...прыпала тварам на прысесць» — прыпала тварам на кросны (на палатно).

Барыс і Глеб — сыны кіеўскага вялікага князя Уладзіміра Святаслававіча. У міжусобнай барацьбе князёў яны былі забіты ў 1015 г. братам Святаполкам. Руская праваслаўная царква ў канцы XI в. залічыла іх да так званых «святых» і ўстанавіла ў іх гонар свята, якое адзначалася 2 мая па старому стылю.

Мзда — плата, хабар (іраніч.).

Гарнец — старая мера вадкіх і сыпучых цел.

Кана Галілейская — горад у Палесціне, дзе, паводле рэлігійнага падання, Ісус Хрыстос на адным з вяселляў утварыў цуд: ператварыў ваду ў віно.

Лоўж — куча галля.

Склюд — шырокая, выгнутая сякера з крывым тапарышчам для абчэсвання сцен.

Кантар — тут вуздэчка, аброць.

Бабка — тут маленькае пераноснае кавадла для кляпання стальных кос.

Амбона — узвышэнне ў царкве, адкуль свяшчэннаслужыцелі гаварылі пропаведзі. Тут ужыта ў іранічным сэнсе.

Настрамак — невялікі воз.

Юхтовыя перады — перады з асобага гатунку скуры.

Загадчык АкрЗУ — загадчык акруговага зямельнага ўпраўлення.

Капа — тут старая мера лічэння — шэсцьдзесят штук ці адзінак.

П а с а д — тут рад снапоў для малацьбы цэпам.

П у т а — тут кароткі ланцуг з крукам, які злучае каромысел з плугам.

Ч а л я д н і к — тут памочнік краўца, яго вучань.

П а к р о в ы — рэлігійнае свята.

С у г н е й — пануры чалавек.

Н а с т ы р а ц ц а — тут у сэнсе задзірацца, парушаць добрыя адносіны.

П р а т э с ы (*харугвы*) — вялікія палотнішчы на дрэўках з намалёванымі святымі.

Г і ш э ф т (*яўр.*) — справа.

ЗМЕСТ

На белорусском языке

КАНДРАТ КРАПИВА

(Кондрат Кондратович Атрахович)

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
В ПЯТИ ТОМАХ

том четвертый

Рассказы, фельетоны, памфлеты, роман «Медведичи»

Рэдактар А. М. Бачыла. Мастак Л. Я. Прагін. Мастацкія рэдактары М. Р. Казлоў, Л. Я. Прагін. Тэхнічны рэдактар Л. М. Шлапо. Карэктар В. В. Шарамета.

АТ 04138. Здадзена ў набор 13/X 1974 г. Падп. да друку 6/VIII 1975 г. Тыраж 16 000 экз. Фармат $84 \times 108^{1}/_{32}$. Папера друк. № 1. Ум. друк. арк. 18,9. Ул.-выд. арк. 18,85. Зак. 1605. Цана 87 кап.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Савецкая, 19.
Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Чырвоная, 23.

Крапіва К.

К 77 Збор твораў у пяці тамах. Том 4. Апавяданні, фельетоны, памфлеты, раман. Мн., «Маст. літ.», 1975.

360 с. з іл.

У чацвёрты том уваходзіць проза пісьменніка, напісаная ім галоўным чынам у даваенны час. Побач з гумарыстычнымі апавяданнямі, фельетонамі друкуецца і раман «Мядзведзічы», прысвечаны паказу жыцця вёскі напярэдадні калектывізацыі.

Бел 2

К $\frac{0733\text{-}151}{М\ 302(05)\text{-}75}$ 106-75